

**Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet**

NjEGOŠEVI DANI 5
– Zbornik radova –

Nikšić, 4–7. septembra 2013. godine

Nikšić, 2015.

Univerzitet Crne Gore
Filozofski fakultet Nikšić
Institut za jezik i književnost
Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti

Uređivački odbor

Prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović (glavni i odgovorni urednik)
Prof. dr Rajka Glušica
Mr Nataša Jovović
Tamara Labudović

Recenzenti

Prof. dr hab. BOGUSŁAW ZIELIŃSKI
Prof. dr VLADIMIR OSOLNIK
Prof. dr hab. LECH MIODYŃSKI
Prof. dr TATJANA BEČANOVIĆ
Prof. dr IVO PRANJKOVIĆ
Prof. dr RAJKA GLUŠICA
Prof. dr ŽIVKO ANDRIJAŠEVIĆ

NJEGOŠEVI DANI 5

MEĐUNARODNI NAUČNI SKUP

Nikšić, 4–7. septembra 2013. godine

Njegošovo književno stvaralaštvo

**Južnoslovenske književnosti i kulture nakon raspada
jugoslovenske semiosfere**

**Južnoslovenske književnosti i kulture u evropskoj vizuri
– imagološki aspekti**

Njegošev književnojezički izraz

**Crnogorski jezik i drugi južnoslovenski jezici u
dijahroniji**

Savremeni crnogorski jezik i drugi južnoslovenski jezici

Njegoš u istoriji i istoriografiji

**Metodologija savremene istoriografije u diskursu
južnoslovenskih istoriografa**

Za izdavača
Prof. dr Marija Krivokapić

Glavni i odgovorni urednik
Prof. dr Tatjana Đurišić-Bečanović

Lektura i korektura
Mr Nataša Jovović
Tamara Labudović

Korice
Slobodan Vukićević

Izdavač
Filozofski fakultet Nikšić
Danila Bojovića bb.
www.ff.ac.me

Štampa
RAS PRESS

Tiraž
500

SADRŽAJ

POZDRAVNE RIJEČI

PROF. DR BLAGOJE CEROVIĆ , <i>dekan Filozofskog fakulteta</i>	11
VESELIN GRBOVIĆ , predsjednik Opštine Nikšić	13
PROF. DR RAJKA GLUŠICA	15
PROF. DR TATJANA BEČANOVIĆ , <i>predsjednik Organizacionog odbora</i>	19

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI I KULTURI

ENVER KAZAZ

UTOPIJA NACIONALNE SLOBODE I OSMANOFOBNI DISKURS U NJEGOŠEVOM <i>GORSKOM VIJENCU</i>	25
---	----

ROBERT HODEL

O KANONIZACIJI CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI U OKVIRU JEZIČKE GLOBALIZACIJE	39
--	----

BOGUSLAV ŽELJINSKI

PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ U OKVIRU USMENE TRADICIJE – NOVO ČITANJE	49
--	----

DOROTA GIL

IDEJNO-FILOZOFESKE KVALIFIKATORSKE ODREDNICE U TRADICIJI INTERPRETIRANJA RELIGIOZNE MISLI PETRA II PETROVIĆA NJEGOŠA	61
---	----

TATJANA ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ

ODBRAMBENA FUNKCIJA NJEGOŠEVIH TEKSTOVA	71
---	----

MILANKA MIKOVIĆ I VLADIMIR PREMEC

PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ, VEČERNJA MOLITVA*	89
---	----

ГАБРИЈЕЛА ШУБЕРТ

ДВА РАЗЛИЧИТА ПРИСТУПА ПРЕВОЂЕЊУ <i>ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА</i> НА ЊЕМАЧКИ ЈЕЗИК (КАТАРИНА ЈОВАНОВИЋ И АЛОЈС ШМАУС)	97
--	----

DRAGAN BOGOJEVIĆ, IVONA JOVANOVIĆ

ISPISI NA FRANCUSKOM JEZIKU U NJEGOŠEVOJ <i>BILJEŽNICI</i>	109
--	-----

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА

КАТЕГОРИЈА ПРОСТОРА У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“ (ПРОСТОР У ФУНКЦИЈИ МЕНТАЛИТЕТА И ИДЕНТИТЕТА)	123
--	-----

LJILJANA BANJANIN

NJEGOŠ U ITALIJANSKOJ UNIVERZITETSKOJ NASTAVI	133
---	-----

SRĐAN VUKADINOVIĆ

NJEGOŠEVA DJELA NA JUŽNOSLOVENSКИM TEATARSKIM SCENAMA	145
---	-----

VIOLETA DIMOVA

O DRUGOME I O DIJALOGU IZMEĐU MIKROKOSMOSA I MAKROKOSMOSA U <i>GORSKOM VIJENCU</i> – IMAGOLOŠKI ASPEKTI	155
--	-----

LECH MIODYŃSKI NAUČNI STANDARDI I MODE – NESIMETRIČNO ZRCALO KNJIŽEVNOISTORIJSKE NOMENKLATURE U JUŽNOSLOVENSKOJ I POLJSKOJ SLAVISTICI.....	161
ANGELINA BANOVIĆ-MARKOVSKA SOCIJALNA I KULTURALNA DIMENZIJA PAMĆENJA: GENERACIJSKI I NACIONALNI IDENTITETI IMAGINARNE JUGOSLAVIJE	175
KATARZYNA SUDNIK REGIONALNI MODELI KULTURNE IDENTIFIKACIJE CRNOGORACA PREMA (RE)KONSTRUISANJU (OPŠTE)NACIONALNOG CRNOGORSKOG KNJIŽEVNOG KANONA	183
SAVA ANDELKOVIĆ OD <i>BOJA KNEZA LAZARA</i> NEPOZNATOG PERAŠTANINA DO <i>BOJA NA KOSOVU</i> LJUBOMIRA SIMOVIĆA	193
ЛИДИЈА КАПУШЕВСКА- ДРАКУЛЕВСКА СЕНКЕ ПРОШЛОСТИ	203
POLINA KOROLKOVA PORTRET SRBIJE U <i>VODIČU KROZ SRPSKI MENTALITET (A GUIDE TO THE SERBIAN MENTALITY)</i> MOMA KAPORA: STEREOTIPI ZA STRANCE ILI SLIKA NACIONALNOG MENTALITETA?	209
MILICA JAKÓBIEC-SEMKOWOWA OD USPOMENA BEZBRIŽNOG LETOVANJA DO RATNE TRAUME. SLIKA JUŽNOSLOVENSKIH KRAJEVA U POLJSKIM ROMANIMA POSLEDNJIH GODINA	215
MAGDALENA REKŠĆ IMAGINARNA JUGOSLAVIJA. SOCIOKULTURNI ASPEKTI REHABILITACIJE JUGOSLAVIJE U KOLEKTIVNOM SEĆANJU	223
VOJČEH ŠČEPANJSKI NJEGOŠEVA CRNA GORA KAO TEMA POLJSKE NAUČNE LITERATURE I PUBLICISTIKE	237
NAUKA O JEZIKU	
PAUL-LOUIS THOMAS O PROBLEMIMA U TUMAČENJU I PREVOĐENJU <i>GORSKOG VIJENCA</i> NA FRANCUSKI	275
LADA BADURINA SLOŽENA REČENICA I TEKST	285
Ivo PRANJKOVIĆ O RIJEČIMA <i>SAM</i> I <i>SAMO</i>	295
ISMAIL PALIĆ O KOMPLEMENTACIJI I MODIFIKACIJI U SUPSTANTIVNOJ SINTAGMI (KOGNITIVNOGRAMATIČKI PRISTUP)	303

ALEN KALAJDŽIJA	
TAUTOLOGIJA U EPSKOM POETSKOM DISKURSU	317
RAJKA GLUŠICA	
JEZIČKA ISTRAŽIVANJA NJEGOŠEVOG DJELA (REZULTATI I PERSPEKTIVE)	329
МИОДАРКА ТЕПАВЧЕВИЋ	
МОРФОЛОШКЕ ОСОБИНЕ ИМЕНИЦА У ДЈЕЛИМА ПЕТРА II ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША	343
САЊА ШУБАРИЋ	
О ФОНЕТИЗМУ КОНСОНАНТА У ДОКУМЕНТИМА ЦРНОГОРСКОГ СЕНАТА.....	365
МИЛОШ КРИВОКАРИЋ	
ROMANIZMI U PISMIMA SERDARA I GUVERNADURA RADONJIĆA.....	391

POZDRAVNE RIJEČI

Dame i gospodo,

Imam čast da u ime Filozofskog fakulteta pozdravim učesnike **Međunarodnog slavističkog skupa Njegoševi dani 5**, sve uvažene goste i sve vas koji ste prihvatili poziv da prisustvujete večerašnjem svečanom otvaranju.

Međunarodni naučni skup Njegoševi dani 5 i ove godine se organizuje uz punu podršku Univerziteta Crne Gore, a Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti i Institut za jezik i književnost Filozofskog fakulteta su ponovo uložili velike napore oko organizacije ovog zahtjevnog skupa. Rezultat njihovih zalaganja je najavljen učešće velikog broja eminentnih profesora i naučnih radnika iz najpoznatijih univerzitetskih centara širom Evrope, što nam daje za pravo da očekujemo da ćemo i ove godine imati naučni skup visokog međunarodnog nivoa.

U obavezi sam da istaknem da su **Njegoševi dani 5** organizovani uz punu saradnju Skupštine opštine Nikšić i da su dio programa Septembarskih dana Nikšića, sa čime se nastavlja uspješna saradnja Fakulteta i ove sredine. Zahvaljujem gospodinu Veselinu Grboviću na ličnom angažovanju oko stvaranja materijalnih i drugih uslova za održavanje ovog Skupa.

Ovaj Naučni skup ima i dodatno značenje, jer se organizuje u godini kada Crna Gora obilježava 200 godina od rođenja velikog književnika, filozofa i državnika i predstavlja, nadam se uspješan doprinos novim izučavanjima Njegoševih djela. Raduje činjenica što u sklopu ovog Skupa izlaze zbornici **Njegoševi dani 4** i **Njegoševi dani 5**, koji će sa ranijim publikacijama izašlim ovim povodima predstavljati značajnu literaturu za sve one koji se bave Njegošem.

Takođe, za Filozofski fakultet je od posebnog značaja što se Skup održava u godini kad obilježavamo 50 godina postojanja i rada Pedagoške akademije, Nastavničkog fakulteta i sada Filozofskog fakulteta. Koristim i ovu priliku da istaknem da je ova sredina dala presudan doprinos samom formiranju institucije Pedagoške akademije, a zatim u daljem razvoju i ta je pomoć bivala od dominantnog značaja, često i presudna za opstanak ove institucije u Nikšiću.

Kao i ranijih godina uz Skup biće, već od večeras, organizovane i značajne prateće manifestacije, prilikom kojih će se Nikšić sresti sa najistaknutijim stvaraocima i njihovim djelima.

Na kraju, još jednom najsrdačnije zahvaljujem Univerzitetu Crne Gore, Skupštini opštine Nikšić i svima onima koji su pomogli u organizaciji **Njegoševih dana 5**. Posebno zahvaljujem našim uvaženim gostima, učesnicima Skupa koji su se odazvali pozivu Organizacionog odbora i želim im uspješan rad i prijatan boravak u Nikšiću i Crnoj Gori.

VESELIN GRBOVIĆ,
GRADONAČELNIK NIKŠIĆA

Cijenjeni učesnici Skupa, dragi gosti,

Dozvolite mi da vas pozdravim u ime Opštine Nikšić i u svoje lično ime povodom održavanja *Njegoševih dana* u Nikšiću. Posebno mi je zadovoljstvo što se *Njegoševi dani* održavaju u godini kada obilježavamo 200 godina od rođenja našeg velikana, pjesnika, vladike i državnika – Petra II Petrovića Njegoša.

Njegoševi dani se održavaju u Nikšiću, gradu prepoznatom kao kolijevci intelektualne elite, gradu u kome egzistira Filozofski fakultet, kao centar duhovnog i naučnog razvoja Crne Gore.

Velika je privilegija biti prisutan na ovako značajnom Skupu i imati mogućnost da od najvećih znalaca Njegoševog djela čujemo odgovore na brojna pitanja o velikanu crnogorske, a možemo reći i svjetske književnosti.

Nadam se da ćemo kroz ogledala nauke spoznati kako crnogorski um i identitet opstaje, podjednako i u mračnim vilajetima i u prostoru i u vremenu osvijetljenom lučama, a da je jedan od nas uspio, otimajući vrijeme iz lanaca mraka, obezbijediti sebi vječnost – i imao se rašta i roditi.

Na kraju, dozvolite mi da cijenjenim učesnicima Skupa *Njegoševi dani* poželim uspješan rad i izrazim nadu da će Nikšić još jednom pokazati svoju tradicionalnu gostoprimljivost.

Poštovane kolegice i kolege, uvaženi gosti, dragi Nikšićani,

Imam izuzetnu čast da vas u ime Instituta za jezik i književnost Filozofskog fakulteta, u ime Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti i u ime Organizacionog odbora *Njegoševih dana* pozdravim i poželim vam dobrodošlicu na svečano otvaranje jubilarnog Petog međunarodnog slavističkog skupa *Njegoševi dani* posvećenog proslavi 200. godišnjice Njegoševog rođenja. Tačnije, *Njegoševi dani* su i pokrenuti da bismo se za šest godina koliko već traju, pripremili da dostojno obilježimo ovaj u crnogorskoj kulturi i književnosti najznačajniji datum.

Prvi *Njegoševi dani* održani su na Cetinju 2008. iste godine kada smo osnovali Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti. Misija i jednog i drugog je promovisanje i naučno utemeljena interpretacija Njegoševog stvaralaštva, crnogorske i drugih južnoslovenskih književnosti, jezika i kultura. I Studijski program i *Njegoševi dani* čine čvrste temelje montenegrizike, nauke o crnogorskom jeziku, književnosti i kulturi. Profesori, saradnici i studenti našeg Sudijskog programa svjesni značaja jubileja i privilegije da ga slavimo, pokrenuli smo niz aktivnosti pod sloganom **2013. Godina Njegoša**. Počeli smo seriju predavanja o Njegošu na evropskim slavističkim katedrama, na crnogorskim fakultetima i u gimnazijama, osmislili književne večeri, pripremili časopise posvećene Njegoševom djelu, raspisali konkurs za najbolji esej inspirisan Njegošem i kao krunu svega organizovali Peti međunarodni slavistički skup Njegoševi dani koji noćas svečano otvaramo i na kojem učestvuje 56 eminentnih naučnika iz najvažnijih slavističkih centara Evrope. Pripremili smo za štampu dva Zbornika radova, jedan sa četvrtih Njegoševih dana organizovanih u Kotoru 2011. godine, i drugi naslovljen **Njegošu u čast** koji sadrži 40 referata posvećenih Njegošu i njegovom stvaralaštvu. Ranije objavljena tri zbornika i ova dva nova, sadrže 142 naučna priloga i čine, na naš ponos, značajnu biblioteku koja će biti nezaobilazna literatura budućim istraživačima u ovoj naučnoj oblasti.

Shvatajući izuzetnost i značaj jubileja dva vijeka Njegoša, retkost i posebnost ove prilike, a uprkos brojnim preprekama i opstrukcijama različite provenijencije i uprkos finansijskim nedaćama naše matične kuće Filozofskog fakulteta i Univerziteta Crne Gore nijesmo odustajali od Njegoševih dana u 2013-oj – Njegoševoj godini. Obratili smo se za po-

moć institucijama, fondacijama i preduzećima, pa sada želim da pomenem i da se javno zahvalim onima koji su prepoznali vrijednost i podržali ovaj izuzetan naučni i kulturni događaj.

Najprije, to je Opština Nikšić na čelu sa gradonačelnikom Veselinom Grbovićem i podpredsjednikom Miodragom Gutom Jovanovićem čija je podrška bila presudna za održavanje ovogodišnjih *Njegoševih dana*. Zauzvrat tradicionalnoj opštinskoj manifestaciji *Septembarski dani kulture* i zahvalnoj nikšićkoj publici poklanjamo naše programe, već večeras klavirski resital virtuoznog Borisa Kraljevića, sutra književno veče sjajnog Miljenka Jergovića, slijedi lingvistiko veče i predstavljanje značajnih knjiga profesora sa Sorbone Pol-Luj Tome, Vladimira Osipova i profesorke Sarajevskog univerziteta Marine Katnić-Bakaršić. I na kraju u saradnji sa Fondacijom „Stanislav Čano Koprivica“ i Centrom za kulturu priredili smo Omaž Stanislavu Čanu Koprivici, velikom nikšićkom i crnogorskom filantropu i dobrotvoru, kroz izložbu slika najznačajnijih crnogorskih umjetnika iz bogate Monteksove galerije koju je prije osamnaest godina Čano poklonio Opštini Nikšić. Pored Opštine Nikšić podržali su nas i pomogli kompanija Neckom i Fondacija „Stanislav Čano Koprivica“ na čemu im se toplo zahvaljujemo.

Na naše veliko zadovoljstvo naučnom skupu *Njegoševi dani* odazivaju se eminentni naučnici iz skoro svih evropskih zemalja sa poznatih slavističkih katedara i instituta. Oni svojim učešćem daju našem skupu prestižni karakter i istinski međunarodni značaj. Bez te podrške *Njegoševih dana* ne bi bilo i zato vam, uvažene kolegice i kolege, hvala što ste svoje naučno interesovanje usmjerili na Crnu Goru, njenu književnost, jezik, istoriju, kulturu i na Njegoša, najvećeg crnogorskog i južnoslovenskog pjesnika. Hvala vam na naučnim radovima koji su obogatili njegošologiju, montenegristik i južnu slavistiku. Veliko hvala na odlučnoj i kolegijalnoj solidarnosti i javnoj podršci prilikom pokušaja difamacije *Njegoševih dana*.

Osobitu zahvalnost dugujemo našem nadaleko poznatom pijanisti, singapurskom, moskovskom i sarajevskom profesoru, Borisu Kraljeviću koji je od prvih *Njegoševih dana* pa do ovih jubilarnih, učesnik naših programa i koji svojim virtuosnim koncertima daje Njegoševim danima izuzetnost i svjetski nivo.

U organizaciji jubilarnih Njegoševih dana učestvovali su naše kolege i studenti sa Studijskog programa za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti na što im se u ime Organizacionog odbora srdačno zahvaljujem, a posebno saradnicima: mr Nataši Jovović, Tamari Labudović i Daliboru Vukotiću što su najveći teret u organizaciji skupa sa nama podijelili i stoički podnijeli.

Na kraju hvala našim sugrađanima, brojnoj nikšićkoj publici željnoj pravih kulturnih događaja i svakako hvala predstavnicima sredstava javnog informisanja koji su se ljubazno odazvali da izvještavaju o radu skupa.

Crna Gora ima Njegoša kao svog najvećeg pjesnika. „Da je bio u velikim narodima, život bi mu bio ljepši, ali mu genij ne bi bio veći, jer nije ni mogao biti veći“ (Dušan Vuksan). Predstavljanjem, afirmacijom i izučavanjem Njegoševog djela i Crna Gora postaje veća jer je u jednom besudnom vremenu iznjedrila tako velikog pjesnika. Njegoš je ponikao u malom i siromašnom narodu koji brojem jedva da doseže cifru vojske koju na njega vode bosanski ili skadarski veziri, u zemlji koja u svom kamenom moru nema gradova, ni puteva, ni škola, ni školovanih, gdje generacije jedva stižu da zapamte očeve i gdje se oslonac smislu trajanja nalazi u principu borbe i slobode, koji su uzdignuti do božanskih principa. Njegoševa Crna Gora je zemlja koja živi na ivici noža, kao ostrvo slobode u moru Turske imperije, u okamenjenim formama plemenskog života koji se vjekovima skoro nije mijenjao.

Već u prvim godinama svoje vladavine mladi Njegoš vladar i duhovni i svjetovni činio je sve da promijeni lice svoje male i siromašne zemlje koju svom svojom snagom želi da najprije održi slobodnom, a onda i da je emancipuje i unaprijedi stvaranjem državnih institucija i školstva. Nakon osnivanja 1832. *Senata*, *Gvardije* i *Perjanika* Njegoš osniva i prvu državnu školu na Cetinju 1834. Pored osnivanja škola jednu od prekretnica u istoriji crnogorske kulture predstavlja početak rada štamparije donesene iz Rusije u koju je Njegoš išao radi zavladičenja. Njegoš je bio svjestan značaja vlastite državne tipografije za kulturni prosperitet svoje zemlje, pa je učinio da se na Cetinju poslije 340 godina ponovo štampaju knjige, nakon čuvene štamparije Đurđa Crnojevića u kojoj se štampao Oktoih prvoglasnik 1494. god. Štamparija je prestala da postoji 1852. kada su njena slova, neposredno pred rat sa Turcima, pretopljena u olovna zrna.

Njegoš je u prvoj deceniji svoje vladavine uspio da kulturološki izmijeni lice svoje male zemlje, da je emancipuje kroz mogućnost školovanja, štampanja knjiga i drugih dokumenata slobodno, bez cenzure, 1835. izlazi godišnjak *Grlica*, začetnik crnogorske periodike, kojim se intenzivira književni i kulturni život.

Njegoševa gorostasna figura je na književnom polju zasijenila i pret hodnike i potomke. Njegovo djelo i dalje je enigma i inspiracija, u crnogorskoj književnosti ostaje i dalje nedostižno, izvan mjerila i izvan poredjenja. „Nikad niko, ni prije ni poslije njega, u našem narodu nije zapjevao tako moćno. Nikad niko nije dovodio riječi u takav poredak i

stvarao slike i vizije takve snage. Nikad niko sa takvom lakoćom nije znao da u samo nekoliko stihova obuhvati toliko prostora, da svoje grandiozno platno raširi po prostranstvu mora i neba, da se vizijom probije do kosmičkih dubina i čina stvaranja. Niko nije tako moćno govorio jezikom velikih simbola.“ (Novo Vuković)

Već prvi od njegovih spjevova *Luča mikrokozma* uveo ga je u red velikih evropskih metafizičkih pjesnika. On je posegnuo za univerzalnom temom stvaranja, onom koja je u centru velikih mitova i teogonija. Ta tema isijava vječna pitanja oko kojih su ispleteni svi filozofski sistemi do danas. Kako je nastao svijet, kako se odigrala velika kosmička drama u kojoj su nosioci suprotnih principa vodili bitku za prevlast haosa ili harmonije?

A onda je došao *Gorski vijenac*, nastao je ljeta 1846. god. štampan februara 1847. u Beču. O tom djelu napisane su brojni tekstovi i knjige, čitava biblioteka. Nema primjera da je jedna knjiga tako okupirala narodnu svijest kao što je to *Gorski vijenac*. U njemu se traži i nalazi, kao u Bibliji, odgovor na sva pitanja, od najmanjih do najvećih. Svaki od stihova iz Gorskog vijenca odjeknuo je hiljadama puta u našem sluhu i isto toliko puta zaparao po našim mislima. Stihovi tog spjeva, tako su se rasuli po jeziku našem, da ih već miješamo sa najblistavijim gnomskim istinama, a njih sa Njegoševim stihovima. Pojedini stihovi postali su dio svakodnevnog razgovorne frazeologije, a sam Njegoš postao je simbol mudrosti i sinonim za svaku mudru riječ i besjedu. Kao i sva ona rijetka ostvarenja vanserijske ljepote i umne sile, ovo djelo je trajni izazov kroz vrijeme i nauci i običnom čitateljstvu.

Svaka generacija uspostavlja svoj odnos s Njegoševim djelom, svakom naraštaju ono pruža novu emanaciju i nespoznate ljepote. Međunarodni slavistički skup *Njegoševi dani* je naučna manifestacija čiji je jedan od ciljeva upravo novo čitanje i poniranje u Njegoševo djelo na zadovoljstvo istraživača i svih onih kojima će rezultati tih istraživanja biti saopšteni.

U nadi da će tako biti i ovog puta jubilarnom petom međunarodnom skupu *Njegoševi dani* želim uspješan i plodotvoran rad u **Godini Njegoša**, a svim učesnicima i gostima prijatan boravak u Nikšiću, Cetinju i Kotoru.

Dame i gospodo, uvaženi učesnici Njegoševih dana, predstavnici medija, dragi moji Nikšićani,

Izuzetna mi je čast da vas pozdravim ovom veličanstvenom prilikom. Ovo nije crnogorsko prećerivanje, nego je prilika zaista takva, pa ću stoga birati veličanstvene i krupne reči da bi u njih stala ogromna količina značenja i divljenja koje svi mi osećamo prema Njegošu. Studijski program za crnogorski jezik i južnoslovenske književnosti, Filozofski fakultet i Univerzitet Crne Gore slave najznačajniji jubilej crnogorske književnosti i kulture – 200 godina Njegoševog rođenja. Najsvetliji praznik, obliven lučama i večnošću, obeležavamo onako kako dolikuje najznačajnijoj naučno-obrazovnoj instituciji u Crnoj Gori, iako su možda mnogi na to zaboravili.

Ja ću vam ovom prilikom reći nešto o rečima, o čitanju, o pokajnicima i o pesniku koji je pisao svojom krvlju i u izrekama jer nije želeo da ga čitaju, već da ga uče napamet. Neposlušnost reči uvek nas sprečava da kažemo ono što želimo, jer naše reči ne slušaju nas, već svoje slušaocce. Zato se svojevremeno Deni Didro i zapitao: Ali ko će biti Gospodar? Pisac ili čitalac? Hoćemo li mi biti surovi gospodari Njegoša, ili će on biti naš blagonakloni, neodoljivi, fatalni gospodar, što stoji visoko iznad vekova i pokolenja, tvoreći jedinu smislenu stvarnost, od reči, od zvukova, od izmišljene istine od koje se grade umetnički tekstovi? Oduvek me je fascinirao naš odnos prema svetinjama i naša potreba da ih štitimo; gnev nad oskrnavljenom svetinjom, najglasnija je kolektivna emocija, jer iza svake svetinje čuči čopor lelekača, da joj čast čuva i večnost priziva. Branimo svoje svetinje nekad samo rečima, žustrim i oporim, a nekada i krvlju, svojom i tuđom, jer smiješane, najlakše se prolivaju.

I dok se sećamo prve svoje slave i verujemo u svoju izabranost, da smo *pokoljenje za pjesnu stvoreno*, dok čekamo da se vile oko nas pobiju, mnogo teških zadataka pred nas postavlja još tako živahna i otporna epska svest. Uzalud molimo zvanične čitaoce, kod kojih se naručuje značenje: Ne budite stare stvari koje su odavno već zaspale. Iako čovek već odavno ne zvuči gordo, a heroj je s konja pao na magarca, mi u Domovini moramo se učiti čojstvu i junaštvu, ali bez primjera u stvarnosti koje bismo podražavali, to dosta teško ide. Tražeći od sebe samo ono što je protivno verovatnoći, učimo *kako treba s besmrtnošću zborit*.

Škripe zardale šarke nebeskih dveri, razmiču se rešetke od mesečine i okovi od zvezda, na pozornicu mitologije stupa Njegoš, prepušten na milost i nemilost čitaocima. Dok razgrćemo prazninu vremena gazeći ka večnosti, do koje nikada nećemo stići, čitamo Njegoša. Dok njegova poezija *dušu našu zabunjenu božestvenim streca elektrizmom*, svetimo mu se čitanjem. Živeti u sećanju potomaka, je li to *nakaza kakva tainstvena al' nagrada burna i vremena, al' rasadnik duhovnog blaženstva?* To zavisi od potomka. Ima nekih potomaka koji čitaju pretka svoga kao genocidnog pjesnika i pri tom obećavaju jauk i škrgut zuba, obećavaju bedu koja se iz njihovih pokajničkih duša izliva u tekst. Genocid im je isprao Kosovom opčinjene mozgove, pa ne vide drugo do svoga jučerašnjega greha, koji danas podmeću kao kukavičje jaje višima, boljima i jačima od sebe. Kao zečevi uplašeni od svakog novog poretka u kome moraju naći senku dovoljno veliku da prekrije njihovu neizmernu poniznost, ne zovu više na klanje, nego na kažnjavanje domaćih izdajnika. Oni, koljači dojučerašnji, njega krive za svoj zločin, jer im krhke kosti ne mogu nositi teški greh, treba im genocidni Njegoš da pripomogne, pa mu reči skrnave i utrobu reči vade da svoju slabost nahrane. Čuvaj se pokajnika dok hodiš dolinom plača jer da bi se iskupili, oni uši svoje moraju staviti u nečiju službu, a gnev njihov mora imati gospodara. Ništa snažnije pod suncem od mržnje pokajnika, jer oni dobro znaju da im nikada nije stvarno oprošteno.

Malo je tekstova koji nam *svjetlošću vid očih poražavaju*. Nad njima posebno volimo da izivljavamo svoje čitalačko pravo i zavodimo diktaturu s ove strane pera. Čitalac, kako to gordo zvuči, uzvikuju teoretičari poststrukturalizma, i uopšte se ne stide. Vlast preuzimaju načitanjima, povlače se oni koji pišu i čekaju da im sopstvene reči odgonetaju oni što čitaju. *Još jedan vek čitalaca – i sam duh će se usmrdeti*, kaže onaj bezbožni Niče. A među čitaocima opet blistaju pokajnici. Kako pokajnik čita Njegoša? Obavezno uz gusle i lelek što gore prolama, čita krvnički dok izgub ne namiri, a izgub ogroman – davno poražena čovečnost. On peva sopstevnim ušima o svojoj veličini i mudrosti, kao iz rukava sipa napregnute dosetke sluge, za radost svojih gospodara smišljene, i usput proždire Njegoša svojim genocidnim nescima. Sve buduće istorijske sondaže ravnodušno će preći preko pokajnika kao da ih nikada nije ni bilo, jer takvi za sobom ostave samo smradan trag *gada puzećega*, koji vrlo brzo izlapi, čak i pre njihove smrti.

U samoći raste ono što čovek u nju donese, iz Njegoševe samoće rasla je svetlost, zajedno sa opasnim papirnatim utvarama, mastiljavim avetima – rečima koje slaze u utrobu. Ali to su samo reči, nijedna ma koliko snažna i krvava bila, neće poremetiti mehaničku stabilnost sun-

čevog sistema, niti zlo koje na vrhu gradi lažnu svest i u nama raspiruje nagon da budemo kontrolisani u okorelom ropstvu, koje čak ne može ni da opazi sopstvene okove. Ono što je u nama najdublje, zvezdano, ono razume i pamti Njegoša, a njegova zlatna zrelost leči naša srca, jer ono što je savršeno, uči nas da se nadamo i okove raskivamo.

Šta raditi u vremenu koje je već nahranilo umorna nepca onih što žude za istorijom? Čitati, možda? *Zaspiti ili se pretvoriti u suncokret?* Bljutavo vreme posle istorije, najzgodnije je za ispredanje priča i sećanje na neke tuđe i daleke nesreće. Haos jednog vremena najbolje se zaglušuje haosom drugih, prošlih vremena jer je on već bivši, mrtav i bezopasan, nije dinamit u ranjivom tkivu krvave, mesnate sadašnjice. U napetim trenucima jednog vremena, mudri i uplašeni pričaće priču o drugom vremenu, strašna mesta sadašnjice umnožavaće u vremenu prošlom. U tom mudrom ispredanju končica tuđe sudbine i smrt postaje samo bezazlena priča o smrti. Glupi, to jest hrabri pričaće priču s motivima iz metafizike, s one strane smrti, i niko neće čuti njihovu borbu za život. I dok tako pričamo, svečani od čekanja, vezemo mapu duha svog, misleći da reči i njihova lepota mogu zavarati smrt i krvnika, ali to biva samo u Aski.

Zašto reći, s prezirom, okreću leđa čoveku nagnutom nad pesmom? U našem semiotičkom prostoru, oko čiste istine, kruže lažni znakovi, a naše divljenje pred snagom reči zamenio je bes, kad smo shvatili da se mogućnost obmane koreni u samoj verbalnoj suštini. Naša borba sa rečju krvavija je i od kosovskih božura. Strastvene čitaoce proždire neizrečenost, prećutani užas, jaz između oznake, zavodljive, obećavajuće, i označenog, neuhvatljivog, rečima odbeglog. U ritualnim semantičkim igrama reč juri svoje značenje i sudara se s tuđim, ustukne, iznenađena tolikom drskošću smisla. Drskost smisla i usamljenost prostih brojeva oduvek je potresala oči čitalaca. I dok napisane reči teturaju između zaborava i pamćenja, lome ih čitaoci, prosipaju im utrobu od gušćjih pera i prolivaju krv od mastila, traže od njih, krhkih, da iznesu svoju istinu na sunce. Razgneviše se reči u očima čitalaca i utekoše sa svojim smislom glavom bez obzira.

Deni Didro, enciklopedista koji je verovao da može popisati naše krhko znanje, nije znao ono što mi danas znamo. Bart je proglasio smrt autora, još malo pa će izdahnuti i neprokosnoveni jausovski recipijent, neverovatno suženog horizonta očekivanja, a kao apsolutni Gospodar odavde do večnosti, ostaće samo jedan i jedini – tekst. On zbacila se sebe sva čitanja naša, i stara i nova, kao zmija svlak, obnovljen energijom koju je iz nas načitanih isisao, i produžava dalje do očiju budućih nekih čitalaca, ostavljajući nas zabezegnute sopstvenim neznanjem.

Oni što zbore mrtve jezike razumeće: *Post tenebras lux* – svetlost posle tame slađa je od meda, jer *nađeno je draže negubljena, iza tuče vedrije je nebo, iza tuge bistrija je duša, iza plača veselije poješ*. Crno-krake luče već se gase, polako ali sigurno, a mnogi grdni mučitelji na nos će se pred nama pobiti. Sve miriše na vjenčano sa tišinom jutro. Ali ko će odoleti zavisti – Velja Majka uveliko koristiti preostalu pomrčinu za bacanje uroka.

Mračan, težak i mučan period je iza nas, a tu pomaže samo biblijska mudrost: izbiše me, ali me ne zabolje; tukoše me, ali ne osjetih; kad se probudim, baciću opet oči svoje na ono što brzo nestaje, jer načini sebi krila i kao orao odleti u nebo. To što leti u nebo, s našom nadom u zubima, braneci se od truleži zemlje, to je iskra besamrtna. Beskrajni plavi krug za nas čuva jednu zvezdu, dvesta godina već staru. Neka lije luče po nama, a mraka mora biti.

NAUKA O KNJIŽEVNOSTI
I
KULTURI

Enver KAZAZ

Sarajevo

UTOPIJA NACIONALNE SLOBODE I OSMANOFOBNI DISKURS U NJEGOŠEVOM *GORSKOM VIJENCU*

U ovom radu autor analizira utopiju nacionalne slobode i osmanofobni diskurs u Njegoševom *Gorskom vijencu*, epu koji predstavlja osobenu romantičarsku sintezu poetičkih načela klasike, usmene epike i osmanofobne književne tradicije.

Svojom estetskom i idejnom osnovom *Vijenac* zasluženno dobija kanonski status u južno-slovenskim književnostima tokom 19. stoljeća, ali su njegovu idejnu potku usisavale i transformisale različite ideologije (od policentričnog jugoslovenstva na osnovu kojeg je formirana prva zajednička država Južnih Slavena do ideologije crnogorstva) nalazeći u ovom djelu argumente za razvijanje svojih narativnih sistema što i danas dovodi do više ili manje otvorenog sukobljavanja srpstva, velikosrpstva, crnogorstva i bošnjaštva. U radu se pokušavaju objasniti složeni historijski i kulturni uvjeti u kojima je ovaj ep nastao, razlozi zbog kojih je *Vijenac* postao idealan aparat i topos ideološke reprodukcije u kulturnom sistemu. Njegoš na jednoj strani razvija oslobodilačku utopiju na bazi osmanofobnog diskursa i izjednačavanja imperijalnog i religijskog drugog, a na drugoj strani etičkom dramom vladike Danila ukazuje na krvavi logos povijesti i njen kainski znak (ep o etičkoj grozoti povijesti). Iz te drame se razvija filozofija zatvorenog nacionalnog vremena u kojoj je slika neprijatelja data kao svestremena kategorija. U takvom poetičkom zasnovu epa Njegoš je razvio ideju srbocentričnog jugoslovenstva i organskog, herojskocentričnog i religiocentričnog kolektivnog identiteta.

Čitan iz perspektive osmanofobnog diskursa, *Vijenac* otvara mogućnost da se formira pluralno polje postkolonijalnih interpretacija osmanofobne južnoslavenske književne tradicije koje bi demaskirale ideološku interpretaciju književnosti i pokazale kako je velikosrpska ideologija njihov oslobodilački potencijal pretvorila u osvajački.

Cljučne riječi: osmanofobni diskurs, okcidentalizam, orijentalizam, balkanizam, liminalni prostor, periferija, katarza, ideološka instrumentalizacija književnosti, sintetična poetika, srbocentrično jugoslovenstvo, organski koncept identiteta, monumentalistička filozofija vremena, oslobodilačka utopija, hibridizacija identiteta, postkolonijalna misao.

1. Koncept nacionalnog identiteta u *Gorskom vijencu* i odnos ideologija prema njemu

Rijetka su književna djela oko kojih se vode tako žestoki ideološki spорови kao što je slučaj s Njegoševim *Gorskim vijencem*. On je od svog objavljivanja sve do našeg vremena imao neupitan kanonski status u negdašnjem srpskohrvatskom jeziku koji se tokom ratova u SFRJ koncem prošlog stoljeća raspao na četiri nacionalna standarda: srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski. Takav status *Vijenac* je zaslužio svojom estetskom i idejnom osnovom, a gotovo svaka vladajuća ideologija na južnoslavenskom prostoru usisavala ga je u

vlastiti simbolički imaginarij i postavljala u sami centar književnog i ukupnog kulturnog kanona. I dok je u estetskoj ravni, kako je to još davno zamijetio Pero Slijepčević,¹ ovaj Njegošev ep svojevrsna romantičarska sinteza poetičkih načela klasike i južnoslavenske epske usmenosti uz prodor dramske strukture u epsku, u idejnoj potki on razvija romantičarske oslobodilačke naracije sa težnjom za ujedinjenjem Južnih Slavena. Baš zbog te potke *Vijenac* su usisavale različite ideologije i kodirale njegovu interpretaciju u društvenom polju: policentrično jugoslovenstvo na osnovu kojeg je formirana prva zajednička država Južnih Slavena, zatim srbocentrično jugoslovenstvo unutar Kraljevine Jugoslavije, potom Titov model jugoslavenske ideologije sa njenim policentričnim multikulturalizmom, ali i velikosrpski nacionalizam, kao i današnja ideologija crnogorstva.

Ideologija kao sistem *predodžbi sastavljen od ideja, pojmova, mitova i slika u kojem ljudi žive svoje imaginarne odnose prema stvarnim uvjetima postojanja*² ima sposobnost totalitetnog obuhvata društvene stvarnosti i, preko *ideoloških aparata države*, nevidljivog djelovanja na subjekte da bi se društvu nametnula kao *savremena mitologija*.³ Kada se ima u vidu takva njena priroda, onda je očigledno da je *Vijenac* dvostruko postavljen prema svim pomenutim ideologijama. On je njihov gotovo idealan aparat, ali i topos njihove proizvodnje, jer je svakoj od njih u svom narativnom sistemu pružao dovoljno razloga da se pozovu na njega kao na jedan od ključnih argumenta koji dolaze iz južnoslavenske kulturne tradicije. To znači da je Njegoš u svom djelu dao dovoljnu količinu *slika i ideja* na osnovu kojih su pomenute ideologije razvijale svoj narativni sistem i baš zbog toga postajao toposom reprodukcije dominantne ideologije u književnom kanonu. Ta dvostruka pozicija *Vijenca* traje i danas kada se oko njega u svojim nacionalističkim narativnim postamentima sukobljavaju na manje ili više otvoren način srpstvo, velikosrpstvo, crnogorstvo i bošnjaštvo. Pri tom se javlja neizbježan osjećaj da će se to događati i u budućnosti, jer Njegoševo djelo uspijeva preći sve vremenske i kulturne granice. Uspijeva to zato što je ono kako bi se to tradicionalnim kritičkim jezikom reklo *velika umjetnost*, a i stoga što u svojoj naraciji obrađuje jednu od najtežih književnih tema – onu o etičkom paradoksu u historiji i donošenju odluke o masovnom ubijanju koja negira etičku normu u historijskom kontekstu u kojem je ukinuta svaka vrsta alternativnog stajališta u odnosu na ono što ga zastupa hegemonijski ideološki centar.

Etika bi otud rekla da iz Njegoševog djela izbija niz nedoumica i velika zebnja, čak zgroženost, dok ideologije u tome traže potvrdu za ispravnost svoje simboličke konfiguracije. Bez šanse da se takav spor ikad riješi, jer nas velika umjetnost po pravilu suočava sa etičkim paradoksom, kao što je slučaj

¹ Vidjeti: Pero Slijepčević, *Nekoliko misli o Njegošu kao umetniku*, u Petar Petrović Njegoš, Sarajevo 1973.

² *Isp.* Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997. i Luis Althuser, *Ideologija i ideološki aparati države*, dostupno na internet adresi grusija.com, 6. 1. 2014.

³ Terry Eagleton, *Diskurs i ideologija*, dostupno na internet adresi: sr.scribd.com/doc/, 6.1.2014.

sa npr. Sofoklovim *Kraljem Edipom*, Homerovom *Ilijadom*, Šekspirovim *Hamletom*, ili Kamijevim *Strancem*, odnosno Kafkinim *Procesom*, Selimovićevim *Dervišom i smrti* ili Bulgakovljevim *Majstorom i Margaritom* itd., ostaje otvorenim pitanje – šta danas, nakon južnoslavenskih krvavih ratova i masovnih zločina u njima, s genocidom kao najvišim stadijem ratnih zločina, tražiti u *Gorskom vijencu* i kako se nositi s činjenicom da se u njemu zbiva *istraga Poturica*, doduše, izvan glavne narativne scene, ali ipak zbiva. Svaki jednostran odgovor na tu dilemu završava u ideološkoj isključivosti.

Ako iz *Vijenca* dolazi etički paradoks i u čitanju nastaju moralni stres, zebnja i nelagoda, ne treba ih nipošto isključiti iz mogućih tumačenja, jer bi se time negiralo dramsko finale epa i srušila njegova narativna struktura. Ep s tim finalem računa od početka svoje radnje, od inicijalne Danilove drame mišljenja, do posljednjih momenata ubilačke akcije, sa etičkim stresom koji iz nje proizlazi. A pitanje o etičkom paradoksu, nelagodi i zebnji, vodi ka onom o katarzi. Nudi li, naime, Njegošev ep bilo kakvu utjehu i katarzu, ili nakon završetka njegovog čitanja ostaje groza, duboka i neumirljiva, baš onakva kakva je u osnovi historije i njenih klaonica. Drukčije rečeno, nije li nepostojanje utjehe u *Vijencu* proizašlo iz njene odsutnosti u svakom prelomnom historijskom vremenu i nije li na toj osnovi ovo djelo precizno odrazilo krvavi logos povijesti i svu stravu koju ona nosi. Uostalom, odvija li se povijest u skladu sa etičkim načelima ili njome upravlja surova, ubilačka moć.

Zamislimo za trenutak drugačije finale Njegoševog epa, npr. takvo da se pravoslavni Crnogorci izmire sa onim islamiziranim i postignu konsenzus o gradnji novog oblika identiteta – onog neprestano hibridizirajućeg. Bi li takav *Vijenac* ostavljao dojam naivne, plakatne umjetnosti koja je iznevjerila svoj povijesni kontekst i dominantnu filozofiju, organskog, homogenog, herojskog, militantnog identiteta karakterističnog za najveći dio kultura porobljenih ili koloniziranih nacija. Nisu li te kulture u fazi izgradnje svojih oslobodilačkih ideologija razvijale slične ili identične fantazme o organskim identitetima i krivnji, čak izdaji svakog onog ko se u takav identitarni koncept ne uklapa. Nisu li one u težnji za unutarnjom homogenizacijom razvijale strategije deminizacije neprijatelja i izgradnje svog čvrstog militantnog identitarnog središta oko kojeg se mora okupiti cijela nacionalna zajednica i podrediti se njegovom autoritetu.

U takvim kulturama i nastaje tzv. kolektivno-autoritarni koncept nacionalnog identiteta, kako ga definira Benedict Anderson, sa osobenim istovremenim postojanjem prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Etienne Balibar, pak, naciju vidi kao proizvod djelovanja ideoloških aparata države, dakle, kao socijalni konstrukt kojim precizno upravlja vladajuća ideološka moć. Obje ove postmoderne teorije nacija, bez obzira na sve međusobne razlike, slažu se u ključnom stavu – nacija se okuplja oko imaginarija koji se konstruira u književnosti, historiografiji, religiji, kulturi u cjelini i njenim interpretacijama koje nude identifikacijsko polje subjektima za njihovo uključivanje u takav imaginarni identitet.

Status *Gorskog vijenca* kao kanonskog središta različitih verzija ideološki diktiranog književnog kanona omogućivao mu je da bude generator južno-

slavenske verzije proizvodnje simboličkog imaginarija za kolektivno-autoritarni koncept nacionalnog identiteta. Njegošev herojskocentrični i religiocentrični koncept takvog identiteta proističe iz monumentalističke filozofije povijesti koja je, kako pokazuje Nietzsche u *Koristi i šteti istorije*, sebi priskrbila pravo na prekoračenje etičke granice u ime neke mesijanske ideje. To prekoračenje etičke granice ide čak dotle da se ubilački čin kolektivnog heroja proglašava za nacionalno uzorno djelovanje, a skup heroja iz prošlosti određuje simboličke vrijednosti kolektivne budućnosti. Iz toga proizlazi mjerodavnost prošlosti za ukupno nacionalno vrijeme, a simbolički skup kolektivnih heroja postaje moralnim uzorom nacionalnog postojanja u budućnosti. Takvo koncipiranje moralno uzornog nacionalnog vremena nije specifikum samo južnoslavenskih nacija. Svaka nacija sa povijesnim iskustvom porobljenosti razvijala je takav kulturni koncept, polazući u njega svoju čežnju za slobodom. Kulturološke nacije su u svoj simbolički centar postavile, kako pokazuje Anderson, književnost, i to prije svega onu romantičarsku, herojsku, patriotsku, s težnjom da očuvaju fromovski shvaćene primarne veze jedinke i kolektiva.

Ali, za razliku od Njegoševizije kolektivno-autoritarnog koncepta identiteta nacionalne zajednice, razvijen je na južnoslavenskom prostoru u vremenu objavljivanja *Vijenca* i drugačiji, čak dijametralno suprotan, andersonovski shvaćen individualno-liberalni koncept izgradnje nacije. On je začet u ilirskom pokretu i njegovoj viziji hibridizacije kao osnove za izgradnju zajedničkog južnoslavenskog identiteta. Ilirski pokret, bez sumnje jedna od najboljih, najplemenitijih i najljepših kulturnih ideologija nastalih na južnoslavenskom prostoru, u želji za gradnjom nadnacionalnog južnoslavenskog identiteta išao je dotle da je zagovarao odricanje od hrvatskog nacionalnog imena za račun slijevanja različitih etničkih/nacionalnih identiteta u novi kvalitet – homogeni nadnacionalni ilirizam. Propast ilirizma nije rezultat njegovog unutrašnjeg nedostatka, već proističe iz povijesnog konteksta i odnosa moći u njemu. Naime, srbocentrično, pijemontično jugoslavenstvo u vrijeme ilirskog pokreta imalo je realnu političku moć u tadašnjoj nomenklaturi u kneževini Srbiji, dok ilirstvo iza sebe nije imalo nikakav dovoljno moćan politički subjekt u zemljama koju su porobljene od strane imperijalnih sila, Austro-Ugarske i Osmanlijskog carstva.

U takvom kulturnom i povijesnom kontekstu Njegoševa odgovornost je dvostruka: i politička i kulturološka. On kao crnogorski i duhovni i politički vladar odbija ilirsku težnju za hibridizacijom nacionalnog identiteta i odlučuje se za viziju njegove organske cjelovitosti. Jednostavno rečeno, Njegoš je kao duhovni i politički vladar male Crne Gore izabrao u ključnom povijesnom momentu ideološki sklop prema kojemu se crnogorstvo moralo zasnivati na pravoslavnocentričnoj podlozi⁴ sa srbofilijom u sebi i srbocentričnim konceptom južnoslavenskog jedinstva. Na taj način *Gorski vijenac* sa posvetom Karađorđu postaje centralno književno djelo i ključni argument ideologije srbocentričnog jugoslavenstva u borbi za prevlast nad drugima.

⁴ Šire o Njegoševim ideološkim stavovima vidjeti u: Milorad Popović, *Njegoš i crnogorska nacija*, Cetinje, 2011.

No, ovdje se ne može jednostavno okriviti Njegoš za tobožnju veliku povijesnu grešku, jer karakter povijesti nemoguće je prosuđivati na osnovu hipoteza prema kojima bi ona išla drugim tokovima da je u određenom momentu jedna ideologija pobijedila drugu. Njegošev izbor srbocentrične ideje jugoslavenstva proistekao je iz realnih povijesnih uvjeta, pri čemu je važno napomenuti da ga se ne može okrivljivati ni za budućnost te ideologije i sve posljedice njenog djelovanja. Njegoš nije prorok koji je morao vidjeti budućnost i transformaciju oslobodilačke srbocentrične ideologije jugoslavenstva u osvajačko velikosrpstvo i njegove zločine tokom raspada Jugoslavije, ili one u Drugom svjetskom ratu. Ali, jest pisac koji je zacrtao veliku utopijsku konfiguraciju južnoslavenske slobode sa tada privlačnim, koliko-toliko slobodnim, srpstvom kao njenim glavnim uzorom i najjačom političkom snagom. Otud se može reći da je on svoj ep koncipirao kao utopijsku naraciju o oslobađanju Južnih Slavena koja je svoje realno uporište tražila u datom povijesnom kontekstu – snazi borbe za slobodu koju je poveo Karađorđe.

Uz to, Njegoš je pravi predstavnik tzv. epski kodiranog romantizma u južnoslavenskim literaturama, sa idejom nacionalne ideologije u središtu svojega epa i konstruktom nacionalnog identiteta u svom narativnom polazištu. Dakle, pisac koji se uklapa u prosvjetiteljski makromodel literature, kako ga definiira Cvjetko Milanja.⁵ Taj model je u svojoj poetičkoj jezgri *terapeutski, moralizatorski, didaktički, ideološki*, s očiglednim opredjeljenjem da se na osnovu interpretacije i reprezentacije prošlog događaja riješi neko od ključnih pitanja etničke/nacionalne sadašnjosti.

Kad se ima u vidu takav poetički okvir *Gorskog vijenca*, onda je jasno da je Njegoš ne samo jedan od začetnika južnoslavenskih verzija romantizma već i to da je oslobodilački potencijal njegovog epa presudno odredio idejni profil južnoslavenskih književnosti tokom 19. stoljeća sa svim njenim kultovima: roda, domovine, slobode, slave predaka, pri čemu je pisac izrastao u figuru *poete vatesa*, a literatura postala *magistrom vitae*.

2. Osmanofobni diskurs u *Gorskom vijencu*

Da bi se oslobodio naloga patrističke interpretacije, Njegošev ep nužno je čitati u njegovom povijesnom i kulturnom kontekstu i načinima na koji on te kontekste reprezentira u svojoj naraciji. Vraćen kontekstima u kojima nastaje, *Vijenac* može umaći onom tipu interpretacije koji svoju ideološki protumačenu sadašnjost nadređuje svemu drugom i iz nje vrši reviziju ukupne prošlosti. To je onaj tip interpretacije što ga Tzvetan Todorov određuje kao patristički, normativni, proizašao iz srednjovjekovnog tipa biblijske egzegeze.⁶ Njegova ključna karakteristika je da interpretacija posjeduje apriorno ideološko vrijednosno polazište kojemu se podređuje tekst sa svim cijepovima i rizomima u sebi.

⁵ Isp. Cvjetko Milanja, *Hrvatski roman 1945.-1990.: nacrt moguće tipologije romaneskne prakse*, Zagreb, 1996.

⁶ Šire o tome vidjeti u: Enver Kazaz, *Subverzivne poetike*, Sarajevo-Zagreb, 2012.

A Njegošev povijesni kontekst je izrazito složen. Južnoslavenski narodi su tada uglavnom porobljeni od strane Austro-Ugarske monarhije, na jednoj, i Osmanskog carstva, na drugoj strani. I ono malo slobode što ga posjeduju tadašnja Srbija i Crna Gora nije dovoljan garant budućnosti, a Crna Gora je ne samo mala, uz to podijeljena na nekoliko nahija oko Lovćena, pa i slaba, plemenski razjedinjena, deinstucionalizirana zemlja. Pri tom, saveznika je premalo i nisu nikakva prava podrška u borbi za slobodu, a procesi osmanizacije, germanizacije, ugarizacije i talijanizacije uzimaju sve više maha. Karađorđeva borba za slobodu i Prvi pa potom Drugi srpski ustanak nameću se Njegošu kao veliki povijesni događaji, prelomni za budućnost svih Južnih Slavena, a pogotovu za budućnost Crnogoraca. On apsolutističkom vladavinom sređuje Crnu Goru,⁷ ne prezajući ni od tiranskih poteza, a kulturom kao ideološkim aparatom nastoji homogenizirati ne samo Crnogorce, nego i ukupan južnoslavenski prostor (izuzimajući islamizirane Južne Slavene) i okupiti ga oko Karađorđa kao snažnog oslobodilačkog simbola.

Zato je *Vijenac* i zamišljen kao velika epska sinteza klasike, usmene epike i osmanofobne književne tradicije koja se začinje još sa Marulićevom *Juditom*, nastavlja sa Gundulićevim *Osmanom*, a svoj vrhunac doživljava u *Vijencu* i Mažuranićevom epu *Smrt Smail-age Čengića*. Osmnofobni diskurs od hrvatske renesanse sve do konca 19. stoljeća, pa i poslije njega, okupljat će oko sebe sve južnoslavenske naracije o slobodi. On je centralni diskurs tih naracija, sve dok mu se kao parnjaci ne uspostave austrofobni i ugarofobni sa šenoinskim modelom literature. Taj diskurs razvija kult heroja, domoljublja, organski koncept etničkog identiteta i kao metanarativ uređuje južnoslavenske kulture, izuzimajući bošnjačku. Ona će jednim svojim dijelom, kao antipod osmanofobnom, razviti osmanofilni diskurs u težnji da u osmanskoj vladavini Bosnom pronade mitsko mjesto začetka svog etničkog i svakog drugog identiteta.⁸ Za razliku od austrofobnog i ugarofobnog diskursa, osmanofobni u svojoj oslobodilačkoj strategiji vrši identifikaciju religijskog i imperijalnog Drugog i razvija naraciju o tzv. konvertitskoj krivnji islamiziranih Južnih Slavena. On, naravno, nalazi uporište i u evropskom kulturnom zaleđu sa njegovim saidovski shvaćenim orijentalizmom i osmanofobizmom, a u svojim naracijama vrši historizaciju i politizaciju religije spuštajući Boga iz prostora transcendencije u povijesno polje i na taj način presudno određujući religocentrični koncept južnoslavenskih nacionalnih identiteta.

Začet u Marulićevoj *Juditi*, prenesen u Gundulićevog *Osmana*, osmanofobni diskurs oslanja se na tzv. pasatističku filozofiju svih južnoslavenskih romantizama i presudno utječe na oblikovanje romantičarskog modela heroja. Zato taj heroj nije samo borac za nacionalnu slobodu nego i neko ko svojom borbom potvrđuje božansku volju, a nacionalna sloboda se na toj osnovi transcendirira i dobija božansku zalogu. Otud je osmanofobni diskurs u sebe usisao i

⁷ Šire vidjeti u: Milovan Đilas, *Legenda o Njegošu*, Beograd, 1952.

⁸ Osmanofobnom i osmanofilnom diskursu kao lakaprijanko-hejdenovskim metanarativima i objasnidbenim strategijama koje uređuju kulturnopovijesno znanje šire vidjeti u: E. Kazaz, *Subverzivne poetike*, Sarajevo-Zagreb, 2012.

etiku, i politiku, i ideologiju, i religiju, i kulturu, baš kao što je omogućio epsku kodiranost romantičarske poetike, a modelu južnoslavenskog pseudopovijesnog epa otvorio je prostor za direktno naslanjanje na usmenu epsku pjesmu i preuzimanje njenih osmanofobnih i drugih formula. U potpunoj identifikaciji imperijalnog sa religijskim Drugim, osmanofobni diskurs proizvodi sliku neprijatelja, ne samo kao stranca, osvajača koji zauzima južnoslavenski teritorij, nego i kao unutrašnjeg Drugog, unutrašnjeg stranca koji je *prevjerio* i na toj osnovi postao imperijalni osvajač ili instrument njegove vlasti.

Takav zasnov osmanofobnom diskursu omogućen je i strukturom Osmanog carstva, koje kao teokratska imperija na svom hijerarhijskom vrhu ima identitete osmanskosti i islamskosti. Integrirajući neislamske zajednice u tijelo imperije preko millet sistema i dajući im slobodu vjeroispovijesti, Osmansko carstvo ih je podčinjavalo vlasti suverena, odnosno sultana, a u životnim praksama izlagalo marginalizaciji, diskriminaciji, stigmatizaciji i različitim oblicima nasilja. Nasilne prakse osmanske vlasti prema neislamskim zajednicama dolaze do punog izražaja u periodu kad, nakon vojne opsade Beča, ono počinje slabiti i trpjeti postupno vojne poraze te se sve više i više dezintegrirati. O procesima marginalizacije, diskriminacije i različitim oblicima nasilja kojima su neislamske zajednice bile izložene u Osmanskom carstvu, i to ne samo od Osmanlija nego i od domaćeg muslimanskog stanovništva, vrhunsko književno svjedočanstvo ostavljeno je u kronikama bosanskih franjevaca.⁹

Osmanofilni diskurs kao antipod osmanofobnom razvijao je sliku osmanske vladavine južnoslavenskim prostorom kao neke vrste raja slobode i ostvarenih prava svih neislamskih zajednica te izvorišta maksimalno moguće tolerancije i, pogotovu na prostoru Bosne, tradicionalnog modela multikulturalizma i rodnog mjesta bošnjačkog nacionalnog identiteta. Ta dva diskursa će se vremenom pretvoriti u metanaracijske sisteme južnoslavenske literature u onom smislu u kojem o metnativima moderne govori Lyotard,¹⁰ postavljajući tezu da oni uređuju sve aspekte priča u moderni.

Njegošev *Vijenac*, Gundulićev *Osman*, Marulićeva *Judita*, Mažuranićev ep *Smrt Smail-age Čengića* uz usmenu epiku nisu djela koja su samo zasnovala, nego su i u sami centar književne naracije postavila osmanofobni metanaracijski sistem. Tek će poliperspektivnost i polifoničnost južnoslavenskog visokog modernizma sa Andrićem kao njegovim centralnim kanonskim piscem dovesti u pitanje i osporiti taj metanaracijski sistem. Međutim, ni Andrić, ni literatura sličnog usmjerenja kao njegova, neće ga potisnuti sa kulturne scene. Taj metanaracijski sistem prebacivat će se iz jednog u drugi oblik književnosti sa povijesnom temom, da bi u ćosićevskom modelu povijesnog romana postao nacionalističkom ideologijom.

Izjednačavanjem imperijalnog i religijskog Drugog u *Vijencu*, Njegoš briše granicu između religije i imperijalne ideologije, a Bog se u takvom kontekstu pojavljuje kao ideološki autoritet prve vrste. Gubeći transcendentalni status, on postaje političkim faktorom i etičkom granicom među kolektivima.

⁹ Šire o tome vidjeti u E. Kazaz, nav. djelo.

¹⁰ Isp. *Postmoderna, Nova epoha ili zabluda*, zbornik radova, Zagreb, 1998.

Otud tema vjerske i nacionalne izdaje u *Vijencu* seže od zemnog do nebeskog, od ideološkog do metafizičkog autoriteta i u sebe usisava sve druge motivacijske i tematske planove epa. Zato Njegoševi junaci o svojim islamiziranim saplemenicima i govore iz optike najžešće moguće stereotipizacije i demonizacije. Islamizirani saplemenici na taj način bivaju izloženi osobenoj unutarnjoj orijentalizaciji i slikani iz perspektive najtežih predrasuda. Oni se ne vide samo kao izdajnici već i kao najnemoralniji otpad od moralno uzornog nacionalnog sopstva. Na drugoj strani, njihova idealizacija osmanske moći, kulture i vjere rezultira najžešćom osudom, da bi joj se kao antipod postavila idealizacija nacionalnih vrijednosti koje se izdižu do razine moralnog apsoluta i odanosti istini pravoslavnoga Boga. Poziv islamiziranih saplemenika svojoj pravoslavnoj braći da prihvate zajednički život sa svim međusobnim razlikama, dobija obilježje opasnosti od crnogorskog nacionalnog nestanka, a ne samo podređivanja imperijalnoj snazi Osmanskog carstva. Konvertitstvo se na taj način vidi ne samo kao izdaja porobljenih saplemenika nego i kao izdaja Boga, a kazna za njega dobija sakralni status. Granice između svetog i političkog na taj način nestaju, baš kao u onoj kulturi koja negativnim slikama islama pribavlja moralno opravdanje za križarske ratove.

Međutim, razlika između Njegoševe ideologizacije Boga i one što ju stvara evropska srednjovjekovna osmanofobna kultura bitno je određena povijesnim kontekstom. Njegoš piše u kontekstu samo djelimično slobodnih naroda, a evropska srednjovjekovna osmanofobna kultura je moralna priprema za ratove koji trebaju *osloboditi* svete teritorije i staviti ih pod papinsku kontrolu. Njegoš pjesnički čezne slobodu, a evropska osmanofobna srednjovjekovna kultura nastoji sakralizacijom prostora nametnuti papinsku vlast nad tzv. Svetim mjestima. Na Njegoševoj strani je, dakle, čežnja za slobodom, a na strani ovog tipa kulture čežnja za uspostavom svoje vlasti nad tzv. svetim prostorom.

I još jedna važna razlika: Njegoš pjeva sa dvostruke periferije, što su bili Balkan i južnoslavenski prostor u njemu tokom cijele povijesti. Osmanofobna srednjovjekovna kultura nastaje u centru, ideološkom, religijskom, političkom i nastoji svoj sistem vrijednosti u maksimalno mogućoj mjeri proširiti i nametnuti drugima. Ona vodi rat za sveta mjesta, a Njegošev ep utopijskom naracijom zasniva ideju nacionalne slobode.

Pjevajući iz perspektive dvostruke periferije, Njegoš ne dostiže Andriće-ovu filozofiju liminalnog, trećeg prostora kao etičkog korektiva između dva centra.¹¹ Andrić u *Travničkoj hronici* razvija sliku *trećeg svijeta* u kojem ljudi sa granice osjećaju svoju višestruku pripadnost i hibridnost. Nasuprot monocentričnim kolektivnim, prije svega imperijalnim identitetima, *ljudi sa granice* ulaze u odnos između identiteta i alteriteta kao *treći svijet* postajući etičkim korektivom sudara Okcidenta i Orijenta. Tako se *treći*, periferni svijet ukazuje u *Travničkoj hronici* kao dvostruko stigmatiziran prostor izložen istodobno orijentalističkom i okcidentalističkom diskursu. Okcidentalizam razvijajući negativne slike Zapada, ljude sa Levanta određuje nizom negativnih stereoti-

¹¹ Šire o tome vidjeti u: Enver Kazaz, *Subverzivne poetike*, Zagreb-Sarajevo, 2012.

pa, a oni su identitarni hibridi, odnosno, kako kaže Andrićev junak doktor Kolonja pozivajući se na Rumija, istodobno *i parsi, i kršćani, i muslimani*. Balkan kao metafora i skup slika što ih proizvode orijentalizam i balkanizam kao njegova podvrsta nije, dakle, isključivo proizvod zapadnjačke moći. On je kao metafora i simbolički imaginarij proizvod i okcidentalizma razvijanog u imperijalnoj ideologiji Osmanskog carstva, te balkanizma kao njegove podvrste. Jer, Osmansko carstvo kao i svaki drugi osvajač u svojoj imperijalnoj ideologiji određuje i Balkan i južnoslavenski prostor kao divljinu koju osvajanjem treba civilizirati, na sličan ili identičan način kako je to činila i Austro-Ugarska imperija. Zato su Balkan i južnoslavenski prostor u njemu mjesto sudara dva imperijalna diskursa, a balkanizam se ukazuje u formi dvocentrične imperijalne stereotipizacije. Njegoš, za razliku od Andrića, ne uviđa orijentalističku stereotipizaciju Balkana i južnoslavenskog prostora, a oštro se suprotstavlja onoj okcidentalističkoj, izjednačavajući do kraja imperijalnog i religijskog Drugog. Baš zato on nije uspio razviti novu formu oslobodilačke južnoslavenske ideologije u odnosu na svoje prethodnike na južnoslavenskom prostoru, Marulića i Gundulića, prije svega, te epski kodirano usmeno kulturno nasljeđe. Otud su i uvodne slike *Vijenca* postavljene tako da se u svojoj osmanofobnosti ukotvljuju u reprezentaciji povijesti kao prošle more obilježene osvajačkim pohodima Osmanskog carstva. Ta osvajačka snaga stalna je prijetnja koja ne dolazi samo iz prošlosti, nego je premrežila ukupnu crnogorsku budućnost. Strah od porobljavanja u *Vijencu* predstavljen je kao budućnosna kategorija, pa se sadašnjost ne mjeri isključivo prošlim iskustvom, nego i budućnosnom opasnošću, fobijom koja na osnovu povijesnog iskustva mjeri ukupnu budućnost. A to znači da je slika neprijatelja u *Vijencu* data kao svezremenska kategorija, bez šanse da se u budućnosti on, taj neprijatelj, promijeni i postane eventualno saveznik, a kamoli prijatelj.

3. Danilova moralna drama i povijesni bezizlaz

U takvoj vrsti zatvorene filozofije vremena Njegoš razvija Danilovu dramu mišljenja i osjećanja u kojoj se mladi vladika lomi na najteži mogući način. Na njemu je teret odluke o istrazi Poturica, kojoj se protivi etičko osjećanje, a kolektiv je u pjesmi kola traži, dok njenu opravdanost pokazuje iguman Stefan, oslanjajući se na filozofiju koja i kosmos vidi kao sudar suprotnih principa i stalnu borbu rušilačkog i gradilačkog u kojoj se uništava jedan red pojava da bi se stvorio drugi. Danilova moralna drama jest istodobno i drama mišljenja, gdje se na jednoj strani uspostavljaju načela univerzalnog humanizma kao vrhunski etički nalog, a na drugoj je povijesna nužnost koja univerzalni humanizam svodi na unutarnacionalni altruizam. Koncipiran kao romantičarski junak, Njegošev mladi vladika zatiče se u najtežoj mogućoj etičkoj situaciji. Zato je njegovo unutarnje lomljenje pomalo slično Hamletovom. Ali, za razliku od Hamleta, koji ubija tek nakon šekspirijanske mišolovke i to u samoodbrani, kad se sva druga rješenja pokažu nemoćnim, Danilo mora donijeti nemoguću, strašnu odluku o ubijanju u ime kolektiva. Hamlet je u tome sam sa svojim etičkim dilemama, bez obzira na podršku prijatelja, Danilo je i

duhovni i politički vođa kolektiva, ali osamljen u svojoj drami. Šekspirov kraljević svojim djelom pokušava odbraniti etički poredak društva od bratoubistva i bračne prevare, Njegošev junak donosi odluku o istrazi Poturica u ime kolektiva obuzetog strahom od nestanka u budućnosti. I jedan i drugi vlastitu unutarnju etičku dramu poimaju kao društveni problem, pri čemu Šekspirov junak za nju zalaže i vlastiti život, Njegošev ne, ali od njegove odluke ovisi kolektivni opstanak. U Šekspirovom djelu nakon smrti na pozornici dolazi katarza, u Njegoševom zebnja i etička groza. Šekspirovo djelo suočava nas sa nužnošću očuvanja etičkog poretka društva, a Njegoševo sa nužnošću da uvidimo stravičnu neetičnost povijesti, njen užas koji ne ostavlja mogućnost ni za kakav oblik humaniziranja.

Otud je Njegošev ep po toj svojoj dimenziji sličan Homerovoj *Ilijadi*. Tamo, u Homerovom djelu, zbiva se strašan zločin – u plamenu i rušilačkom pohodu nestaje sve: jedan čitav grad nakon duge vojne opsade i sve u njemu. Današnjim rječnikom rečeno, čitalac se u Homerovom djelu suočava sa ubilačkim činom koji se pravno kvalificira kao genocid. U Njegoševom djelu istraga Poturica ima oblik rata, unutrašnjeg, strašnog, i pravnim jezikom rečeno – zločina. Homerovom djelu nema onakvih prigovora u južnoslavenskoj kulturi kakve se daju Njegoševom. *Vijenac* se nerijetko kvalificira kao *genocidni ep*, pa i od onih koji su ga slavili kao najveću moguću umjetnosti,¹² a neke ideologije ga poimaju kao svoj temeljni argument, čak dotle da ga se citira u haškoj sudnici na suđenju za genocid Radovanu Karadžiću, političkom vođi bosanskih Srba u ratu u BiH 1992-1995. O Homerovoj *Ilijadi* nikad se ne govori u kontekstu bilo kakve ideologije, jer je svijet i događaji u njemu što ih opjevava Homer nepovratno nestao sa povijesne pozornice. To je za ukupnu svjetsku kulturu prednacionalni, te time i na neki način pretpovijesni svijet i nijedna se ideologija ne može pozivati na *Ilijadu* kao svoj simbolički argument, niti je tretirati kao svoj aparat.

Njegošev ep je ideološki aktualan onoliko koliko ga svaka vrsta rigidne ili neke druge ideologije usisava u sebe i njime argumentira svoja stajališta. A to znači da on u nekim južnoslavenskim kulturama, crnogorskoj, srpskoj i bošnjačkoj prije svega, figurira i kao ideološki tekst u koji je položena neka vrsta nacionalne filozofije. Takva vrsta ideološke aktualizacije *Vijenca* ukida mogućnost da se on čita iz perspektive tzv. etičke kritike, koja se pita da li je sam čin čitanja ustrojen tako da čitalac može postati humaniji i etički odgovorniji čovjek zahvaljujući djelu.

No, da bi se *Vijencu* omogućilo takvo čitanje, nužno je uvidjeti mehanizme njegove ideološke zloupotrebe. Velikosrpska ideologija instrumentalizirala ga je u više navrata kao svoj ključni argument za stravične zločine nad Bošnjacima. Tu *Vijenac* nije poiman kao ep koji razvija oslobodilačku utopiju, niti kao ep o etičkoj grozoti povijesti, već kao politički program dat u velikoj epskoj poeziji i nalog što ga je veliki pjesnik tobože ostavio u amanet kolektivnoj budućnosti, pa se taj amanet treba provesti u konkretno djelo, po

¹² Isp. u tom smislu stajališta Novaka Kilibarde.

mogućnosti bez bilo kakve drame po koljačke izvodače radova. Velikosrpska ideologija je u Njegošev ep upisala svoj cilj – etnički na rasističkim osnovama očistiti zamišljeni nacionalni teritorij. Četnički zločini u Drugom svjetskom ratu i oni u Hrvatskoj i BiH potkraj 20. stoljeća puna su potvrda takve instrumentalizacije *Vijenca*. Crnogorska nacionalna ideologija nastala nakon osamostaljenja Crne Gore nastoji Njegoša kao nacionalni simbol, a time i njegov *Vijenac* izvući iz ralja velikosrpstva i demilitarizirati njegove prethodne interpretacije. Na taj način današnje crnogorstvo pokušava izgraditi nove politike kulturnog prijateljstva na južnoslavenskom prostoru sa temeljnom idejom da je Njegoš u *Vijencu* zacrtavao utopijski okvir nacionalne slobode. Ta ideologija nerijetko zaboravlja Njegoševu ideju srbocentričnog jugoslavenstva, kako bi iznutra homogenizirala crnogorski nacionalni identitet. Bošnjačka nacionalistička ideologija i s njom usklađena interpretacija *Vijenca* u Njegošev ep u pravilu upisuje genocidnu ideologiju i u atoviktimizacijskoj gesti Njegoša vidi kao velikog začetnika bošnjakofobizma. Kao reakcija na velikosrpske ideološke projekte i s njima usklađene interpretacije kulture i književnosti, bošnjačka nacionalistička ideologija u svojoj osmanofilskoj fantazmi gradi niz od Njegoša preko Andrića do Ćosića, ne uviđajući razlike u poetičkom postamentu njihovih djela i razlike u reprezentaciji prošlosti, pa se u konačnom ishodu njenog čitanja ovih pisaca vrši *ćosićizacija* i Andrića i Njegoša i brišu kulturni i historijski konteksti u kojima su ovi pisci stvarali. A ta razlika je jednostavna. I Andrić i Njegoš na ovaj ili onaj način razvijaju utopijske figure južnoslavenskog jedinstva, bez obzira da li ono bilo srbocentrično (Njegoš) ili integralističko (Andrić), dok je Ćosić razvio osvajačku srbocentričnu i velikosrpsku reprezentaciju prošlosti i s njom sukladnu ideologiju u svojim ključnim djelima, gdje paradigmatički primjer roman *Vreme smrti*.

Ali, od Nikolaja Velimirovića pa nadalje traje nacionalistička, pravoslavnocentrična interpretacija *Vijenca*,¹³ čak i onda kada se ona zaogrće u osobenu mistiku čitanja. Razgraničavajući velimirovićevski model čitanja od onog uspostavljenog u Isidore Sekulić, Đilas u *Legendi o Njegošu* dokazuje, doduše sa odveć marksistički kruto pojednostavljene pozicije, da interpretacije *Vijenca* zaogrnuće u kritičku mistiku i ideološku mitologiju nemaju mogućnost kulturološkog i povijesnog kontekstualiziranja ovog djela. Kritička mistika trga *Vijenac* iz svake vrste konteksta i zaogrće se u ideju umjetnosti kao neke osobene pseudoreligije koja se isključivo bavi esencijalističkim univerzalijama transcendensima u tekstu.

A to znači da je dosadašnji model interpretacija dualan i da je u njemu *Vijenac* sveden ili na ideološki program, ili pak na osobeni metafizički plakat. Takav interpretativni model ne može vidjeti dramu umjetnosti u diskurzivnoj praksi sa svim njenim lomovima, paradoksima, iznenadnim obrtima, a pogotovu ne umjetničko djelo kao rezultat diskurzivne proizvodnje svog vremena.

13 Isp. Nikolaj Velimirović, *Religija Njegoševa*, dostupno na internet adresi: ebookbrowse.net/religija 3.3. 2014.

Unutar diskurzivne proizvodnje svog vremena *Vijenac* se pojavljuje u svoj svojoj poetičkoj sintetičnosti. On, kako je naprijed naglašeno, u poetičkoj ravni sintetizira klasicističku poetiku i romantizam, oslanjajući se na usmenu epiku kao svoju klasiku. Ali, taj oslonac na epiku i epski kulturni kod, ne sprečava Njegoša, kako u pomentom tekstu naglašava i Pero Slijepčević, da ih nadrase filozofijom koja se od povijesnog i životnog proteže ka kosmičkom u smirenom i sigurnom tonu mišljenja Igumana Stefana, koje zna biti plošno, ali nerijetko i užasavajuće stresno u mučnoj drami koja se odvija na narativnoj sceni. Ta se filozofija u poeziji sručuje unutra, u Danilovu dramu mišljenja i osjećanja, u onaj kovitlac misli koje se sudaraju, međusobno tuku i negiraju, a u kojem su Bog i Đavo s nebeskog spuštenu u povijesno polje i u vladčinu svakodnevnice koja nosi teret ukupne nacionalne prošlosti s fobičnim, zastrašujućim pogledom u nacionalnu budućnost. Tu se *Vijenac* ukazuje kao romantičarski destilat usmenog nasljeđa i veliki poetsko-filozofski skok maloga jezika u evropski romantizam. *Vijenac* je poetički sintetičan i na taj način što prestrukturira ep uvodeći u njega formalna obilježja drame. Od kola koja kao horovi u grčkoj drami zastupaju nadindividualni stav do unutarnjeg Danilovog antitetičnog misaonog prostora, čiji um postaje poprištem misaonih i osjećanih sudara, ep se iz naracije o događajnom nizu pretače u epsku dramu mišljenja i osjećanja, postajući nekom vrstom hibridnoga žanra, da bi se potom vratio osnovama pseudopovijesnog epa. Naravno, takav sintetski poetički okvir vraća se neprestano ka temeljnom problemu – zašto mladi vladika mora donijeti odluku kakvu je donio. A mora, jer mu se čini da je zatečen u povijesnom ćorsokaku u kojem odabir druge vjere znači mogućnost nacionalnog nestanka u povijesnom trenutku u kojemu su ukinute sve moguće ideološke alternative. I zato on tragičnu odluku neprestano odlaže, zato poziva islamizirane Crnogorce na povratak u *pradjedovsku vjeru*, i zato se i istraga Poturica u epu odvija izvan glavne scene. Bez vladčine sumnje u ispravnost svoje odluke ne bi bilo misaone drame, a s njom se Njegošev ep izdiže u gnomsku poeziju koja nas suočava sa grozom povijesti, njenim ubilačkim logosom i kaniškim znakom. Iz te groze progovara Njegošev mladi vladika, nadajući se da će vrijeme koje dolazi nakon istrage Poturica opravdati njegovu strašnu odluku. Podsjetimo i Marulićeva *Judita* se s osloncem na biblijsku priču odlučuje na ubistvo, kako bi spasila svoj narod, pri čemu su Holofernovi vojnici obučeni u osmanske uniforme, a sveto je i tu spuštenu u političko i povijesno. Na sličan način kao Njegoš i Gundulić vidi u *Osmanu* povijest kao sukob *lune i krsta*. A to znači da se oslobodilačka utopija u tradicionalnoj poetici u južnoslavenskim književnostima zasnivala na ideologizaciji i politizaciji religije, na opovijesnjenom Bogu koji postaje zalogom oslobodilačke utopije. Tek će južnoslavenska moderna i pogotovu ekspresionizam, sa svojim krikom ljudske supstance u ratu, demaskirati takvu utopijsku potku prethodeće književne tradicije. Nju, tu utopijsku potku ćosićevski model literature pretvorit će u osvajačku fantazmu. Izjednačavanje religijskog i imperijalnog Drugog iz književne tradicije postat će u ćosićevskom modelu povijesnog romana izjednačavanjem etničkog sa religijskim Drugim uz zov osvete za prošlost i mobilizaciju za osvajanje tuđih etničkih teritorija.

Njegošev mladi vladika i njegova strašna odluka ostaju, međutim, izazov za ona tumačenja koja će na osnovama postkolonijalne misli otvoriti prostor za pluralna čitanja južnoslavenske književne tradicije i različite koncepte društva u njoj.

Zaključak

Njegošev *Gorski vijenac* je osobena poetička sinteza klasike, usmene epike i romantičarske poetike u kojoj je ovaj pisac razvio oslobodilačku utopiju na bazi osmanofobnog diskursa i izjednačavanja imperijalnog i religijskog drugog. Otud je ovaj ep dvostruko pozicioniran prema ideologijama koje dolaze nakon njega postajući njihovim ideološkim aparatom i toposom njihove reprodukcije u kulturnom sistemu. Etička drama vladike Danila, međutim, suočava nas sa krvavim logosom povijesti i njenim kainskim znakom. Iz te drame i razvija se filozofija zatvorenog nacionalnog vremena u kojem je strah pred neizvjesnošću kolektivnog opstanka premrežio nacionalnu budućnost, a fobično iskustvo prošlosti postaje mjerodavnim za nacionalni futur. U takvom poetičkom zasnovu epa, Njegoš je razvio ideju srbocentričnog jugoslovenstva i organskog, herojskocentričnog i religiocentričnog kolektivnog identiteta. Čitan iz perspektive osmanofobnog diskursa, *Vijenac* otvara mogućnost da se formira pluralno polje postkolonijalnih interpretacija osmanofobne južnoslavenske književne tradicije koje bi demaskirale ideološku interpretaciju književnosti i pokazale kako je velikosrpska ideologija njihov oslobodilački potencijal pretvorila u osvajački sa identifikacijom etničkog sa religijskim drugim.

Literatura:

- Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica*, Školska knjiga, Zagreb 1990.
Cvjetko Milanja, *Hrvatski roman 1945.-1990.: nacrt moguće tipologije romanescne prakse*, Zagreb, 1996.
Enver Kazaz, *Subverzivne poetike*, Zagreb-Sarajevo, 2012.
Étienne Balibar, »Oblik nacija: povijest i ideologija«, *Tvrđa – časopis za teoriju i kulturu vizualne umjetnosti* 1–2/2003, str. 389–405.
Fidirih Niče, *O koristi i šteti istorije*, Čačak, 1990.
Luis Althusser, *Ideologija i ideološki aparati države*, dostupno na internet adresi grusija.com, 6. 1. 2014.
Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 2006.
Milorad Popović, *Njegoš i crnogorska nacija*, Cetinje, 2011.
Milovan Đilas, *Legenda o Njegošu*, Beograd, 1952.
Postmoderna, Nova epoha ili zabluda, zbornik radova, Zagreb, 1998.
Terry Eagleton, *Diskurs i ideologija*, dostupno na internet adresi: sr.scribd.com/doc/ 6.1.2014.
Vladimir Biti, *Pojmovnik suvremene književne teorije*, Matica hrvatska, Zagreb, 1997.

Enver Kazaz

NATIONAL LIBERATION UTOPIA AND THE DISCOURSE OF
OSMANOPHOBIA IN *THE MOUNTAIN WREATH* BY NJEGOS

Summary

The Mountain Wreath is a distinctive poetic synthesis of classical, oral epic and romantic poetics in which this writer has developed liberation utopia based on the discourse of osmanophobia and equalization of imperial and religious ideas. For this reason this epic is double-positioned to ideologies that come after it, becoming their ideological apparatus and topos of their reproduction in the cultural system. Ethical drama of Bishop Danilo, however, confronts us with a bloody history and its Kainic sign. It can be said that from this play developed the philosophy of closed national time in which the fear of uncertainty collective survival traversed national future, while phobic past experience became relevant for the national future. Taken by such poetic spirit, Njegosh developed the idea srbocentric Yugoslav and organic, heroic and religocentric collective identity. Read from the perspective of osmanophobic discourse, *The Mountain Wreath* opens the possibility to establish a pluralistic field of postcolonial interpretation osmanophobic South Slavic literary tradition that would demystify the ideological interpretation of literature and show how *The Greater Serbia Ideology* along with its emancipatory potential turned into confronting the ethnic identification with the religious one.

Keywords: Discourse of osmanophobia, Occidentalism, Orientalism, balkanism, liminal space, peripherals, catharsis, and ideological instrumentalization of literature, poetics synthetic, Serbo -centric Yugoslavianism, and organic conception of identity, a monumental philosophy of time, utopia of freedom, hybridization of identity, postcolonial thought...

Robert HODEL
Hamburg

O KANONIZACIJI CRNOGORSKE KNJIŽEVNOSTI U OKVIRU JEZIČKE GLOBALIZACIJE

Globalizacija tržišta nosi sa sobom i jezičke tendencije koje se u smislu funkcionalnog razdvajanja dvaju jezika mogu opisati kao „ekstendirana diglosija“: jednog svjetskog jezika (najčešće engleskog) kao „visokog varijeteta“ i jednog nacionalnog jezika kao „nižeg varijeteta“. Ova tendencija se može posmatrati i u evropskim državama (Skandinavija, Holandija, Slovenija, Švicarska itd.), a naročito u odnosu prema internacionalnim koncernima, kao i u području nauke i univerzitetskog obrazovanja. S obzirom na ovakav razvoj pokazuje se kodifikacija četiri jezika, na osnovi nekadašnjeg srpskohrvatskog, kao politička mjera koja pospješuje proces defokusiranja ovih državnih jezika. Kao izlaz naznačava se zajedničko „štokavsko jezičko i književno tržište“, koje se zasniva na uzajamnom razumijevanju i prihvatanju sva četiri državna jezika.

Gljučne riječi: jezička globalizacija, jezička regionalizacija, ekstendirana diglosija, štokavsko jezičko područje

Zahtjev za crnogorskim jezikom i crnogorskim književnim kanonom analogno srpskom ili hrvatskom jeziku i književnosti sasvim je logičan. Zašto i Crna Gora ne bi postupala isto kao i ostale zemlje bivše Jugoslavije u kojima je srpskohrvatski zamijenjen jednim državnim jezikom, koji nosi ime najmnogobrojnijeg naroda? Sasvim sigurno da takav jedan zahtjev može biti vođen „romantičnom“ idejom *jezičke nacije* koja raspolaže sopstvenim endogenim jezikom, zvaničnom historiografijom i književnošću. Ali kasno stvaranje nacije ne mora biti argument protiv stvaranja nacije. I ne pokazuje li cijelo štokavsko područje slične jezičnopolitičke odnose, ako se ono posmatra iz perspektive FNRJ/SFRJ i Novosadskog dogovora¹? I na kom jeziku se danas treba oficijelno pisati u Crnoj Gori i prema kojim gramatikama koncipirati školske knjige? Na srpskohrvatskom? Od posljednjeg aktualiziranja srpskohrvatskog je proteklo nekoliko decenija. Ili na hrvatskom? Ili ijekavskom srpskom? Ili liberalnom varijantom bosanskog? Sasvim sigurno je pri svemu tome velika prepreka samo ime jezika: Dogadajima iz 90-tih je „srpskohrvatski“ suviše markiran i povezan sa dvije etnije, tako da taj naziv za druge etnije naj-

¹ Novosadski dogovor (1954.) precizirao je u članku 1. sljedeće: „Narodni jezik Srba, Hrvata i Crnogoraca jedan je jezik. Stoga je i književni jezik koji se razvio na njegovoj osnovi oko dva glavna središta, Beograda i Zagreba, jedinstven, sa dva izgovora, ijekavskim i ekavskim.“

češće nije više prihvatljiv. Iz tog razloga i označavamo ovdje taj policentrični jezični sistem pojmom „štokavski“.

Pitanje kodifikacije crnogorskog jezika i književnosti ne može se odvojiti od ostalog štokavskog područja i u tom okviru će se ovdje i posmatrati. Ipak se može ustvrditi jedna izvjesna razlika među četirima deklariranim državnim jezicima:

U Srbiji postoje samo malobrojne manjine koje svoju štokavsku bazu ne označavaju kao srpski jezik: kao bosanski odnosno bošnjački 1,93%, kao hrvatski 0,27% i kao bunjevački 0,1% stanovništva². Sličnu sliku pokazuje i Hrvatska gdje je udio srpskog stanovništva opao sa 600000 iz 1991 godine (upor. Sundhausen 2007³) na jednu trećinu tog broja. (Od tih 200000 na popisu 2011. srpski jezik kao maternji navelo je 52879, odnosno 1,23% ukupnog stanovništva Hrvatske⁴). U Crnoj Gori je, međutim, na popisu 2011. 42,88% stanovništva svoj maternji jezik označilo kao srpski, 5,33% kao bošnjački, 2,63%, kao srpsko-hrvatski, 0,45% kao hrvatski i konačno samo jedna dobra trećina (36,97%) kao crnogorski. Ako se uzme u obzir da su se kod etničkog opredjeljenja stanovništva kao Crnogorci izjasnilo 44,98%, kao Srbi 28,73, kao Bošnjaci 8,65%, kao Muslimani 3,31% i 0,97% kao Hrvati, onda iz toga proizlazi da je uvođenje crnogorskog jezika kao „službenog jezika“ čak i za jedan dio „etničkih“ Crnogoraca nepoželjno. Ništa manje problematično za znatan dio stanovništva bi bilo i uvođenje srpskog kao „službenog jezika“. Slično kompleksni odnosi obilježavaju i situaciju u Bosni i Hercegovini u odnosu na etabliranje bosanskog odnosno bošnjačkog jezika.

Ovdje se može napraviti prigovor da se pri institucionaliziranoj jezičkoj centralizaciji jezička periferija (čak iako ona čini većinu) skoro nikad nije pitala za mišljenje. Da li bi u 19. vijeku većina stanovništva Hrvatske, da se pitala, odobrila prelazak sa kajkavskog (i čakavskog) na štokavski dijalekat? Kako bi npr. većina „patois“⁵ govornika zapadne Švicarske glasala za francuski? Kako Sicilijanci, Katalonci ili Sardinci?

Međutim, prije nego što se vratimo na kodifikaciju štokavskog u ova četiri državna jezika i književnosti, potrebno je ovu diskusiju postaviti u jedan širi kontekst.

„Male književnosti“

Ko zna jednog holandskog pisca? Zašto na holandskom govornom području postoji očigledan jaz između stepena poznatosti te književnosti i opšteg kulturnog i ekonomskog značaja te zemlje? Može li se jedan pisac koji piše na

² Stanovištvo prema maternjem jeziku, po popisu 2011.

<http://sr.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%80%D0%B1%D0%B8%D1%98%D0%B0>

³ Holm Sundhausen: Geschichte Serbiens. Wien, Köln, Weimar 2007.

⁴ Stanovištvo prema maternjem jeziku, po gradovima/općinama, popis 2011.

http://www.dzs.hr/Hrv/censuses/census2011/results/htm/H01_01_08/h01_01_08_RH.html

⁵ Sam izraz „patois“ je govorni. Izvodi se iz riječi „patoyer“ (mahati rukama) i „patte“ (šapa) čime je simbolizirano ponašanje jednog trapavog seljaka. A označava franko-provansalske dijalekte zapadne Švicarske i istočne Francuske.

engleskom, ruskom, španskom, francuskom ili njemačkom pozivati na jednu bogatiju tradiciju i iz nje crpiti tako da se i njegovi tekstovi uzdižu na jedan viši nivo? Postoji li i u književnosti neka veza između kvantiteta i kvaliteta? Ne isključujući sve ove faktore potrebno je, međutim, ipak uzeti u obzir druge razloge.

Jedan jezički centralizovan državni narod, koji posjeduje izvjesnu moć, raspolaže i jednim širim književnim unutrašnjim tržištem. Knjige imaju veći tiraž i mogu se otuda i ponuditi po prihvatljivijoj cijeni. Široko tržište dozvoljava stvaranje dobro dotiranih književnih institucija – od domaćih univerzitetskih filologija preko književnih televizijskih emisija do promocije sopstvenog jezika i književnosti u inostranstvu kroz jezičke institute, lektorska mjesta, zastupništva na sajmovima knjiga, potpora prevodilaštva ili dogovora sa velikim izdavačkim kućama i pres-centrima. Pri svemu tome dobija sve više na značaju i digitalizacija nacionalnog fonda i biblioteka, čiji sadržaj dobija pristup internetu. Jedinstven u Evropi po tome je projekat „Gallica“ kojega vodi „Francuska nacionalna biblioteka“ (Bibliothèque nationale de France) u okviru koga je već učinjeno da su stotine hiljada knjiga i dokumenata besplatno dostupni na internetu. I nije slučajno da su, a nakon uvođenja „google-books-a“, novčana sredstva francuske države za taj projekat sistematski povećana.

Kako snažno unutrašnje tržište tako i zastupljenost u inostranstvu i na internetu djeluju pozitivno i dugoročno na sopstveno i izvanjsko vrednovanje neke nacionalne književnosti:

Ako jedan pisac kod kuće već uživa jednu širu čitalačku recepciju, a uz to i izvjesnu auru internacionalnosti (tj. internacionalnog uspjeha), to se iskustvo neće samo na njega samoga motivacijski odraziti nego će ga i domaći čitaoci više cijeniti i time mu prije omogućiti da živi od svojih knjiga. Ovo će se opet dalje pozitivno odraziti na motivaciju i njegovog okruženja da se i ono takođe bavi književnim poslovima.

Status jedne takve nacionalne književnosti razlikuje se, dakle, odlučno od statusa regionalno ograničenih književnosti. I ne radi se o tome da regionalne književnosti nemaju svojih draži, nego su one jezički i tematski od samog početka usmjerene na jednu lokalno ograničenu publiku. Ovo posljednje se vidi između ostalog i po tome da se regionalne književnosti skoro uopšte ne prevode (uporedi npr. kajkavske spram hrvatsko-štokavskih ili „švicerskojč/švicarski njemački“ naspram švicarskih autora koji pišu na standardnom njemačkom).

I u inostranstvu institucionalna snaga jednog jezika podupire spremnost nekoga da se bavi datim jezikom i kulturom. Time raste i opšte znanje koje je potrebno da bi se književni tekstovi odgovarajuće vrednovali, bilo u originalu naučenog jezika ili u odgovarajućem prijevodu.

Ovo znanje je naročito važno za one autore koji internacionalno nisu lako pristupačni. Ovdje mislim (na štokavskom području prije svega) na pisce poput Borislava Stankovića, Miroslava Krleže, Hamze Hume, Momčila Nastasijevića, Skendera Kulenovića, Dragoslava Mihajlovića, ili kod mlađih Dalibora Šimprage i Gorana Petrovića, koji primjenjuju jedan markirani jezik, a i

tematski zahtijevaju mnogo lokalnog znanja. Sasvim izvjesno u ovom nizu stoji i Njegoš.

Za internacionalnu publiku su, međutim, kompatibilniji tekstovi Meše Selimovića, Aleksandra Tišme, Miljenka Jergovića (naročito *Mama Leone*), Davida Albaharija ili Aleksandra Gatalice (naročito *Veliki rat*).

Međutim, ako jedan jezik broji pola miliona govornika, ne može tiraž ni popularnih pisaca biti velik. I sasvim sigurno će se stručne knjige fizike, medicine pa i društvenih nauka iz finansijskih razloga samo vrlo sporadično prevoditi. I prevođenje svjetske književnosti na ovaj jezik će biti vrlo slabo. Čak i ako takva jedna država sistematski finansira dvojezične rječnike – koja će biblioteka u inostranstvu nabaviti takav jedan rječnik? I konačno koji će se strani državljanin odlučiti da uči takav jedan jezik? Nazadak južne slavistike od 90-tih godina na njemačkom govornom području je u tom smislu vrlo simptomatičan (iako on nije sasvim uslovljen samo jezičkim partikularizmom). I prije svega neće takva jedna država imati dovoljno ljudskih, finansijskih ni političkih resursa da bi bila prisutna na onim mjestima gdje se internacionalno organizuje i obavlja književni posao, tamo gdje se veliki izdavači i masmediji dogovaraju o trendovima i autorima.

Ako, dakle, jedan crnogorski pisac razmišlja pragmatički (a nije pri tome podržan i potpomognut od države), on skoro da ne može ni htjeti da se njegove knjige štampaju na jednom pismu koje se koristi samo u njegovoj zemlji. A za pretpostaviti je da ovakav pisac egzemplarno predstavlja i jednog normalnog građanina. I, konačno, može se pretpostaviti da ovi odnosi važe i za cijelo štokavsko govorno područje.

Globalizacija i regionalizacija kao komplementarne tendencije

Očigledno je da je partikularizacija štokavskog govornog područja djelimično motivisana tendencijama globalizacije. U globalnoj ekonomiji igraju nacionalne države sve manju političku ulogu. Otuda je shvatljivo da ekonomski jake regije – kao npr. sjeverna Italija, Katalanija, Škotska, ili Baden-Württemberg – teže ka više samostalnosti. One pokušavaju takoreći da se “desolidarišu” od onih regija koje važe za “slabije”. Takvoj regionalnoj orijentaciji, međutim, ima smisla samo onda težiti ako ona istovremeno ima izgleda da se “kompenzuje” nekim internacionalnim povezivanjem.

Kao što je poznato SFRJ je bila obilježena pojačanim osamostaljenjem regiona odnosno republika već u 70-tim godinama, kada je unutrašnja robna razmjena između bogatijih sjevernih republika i osjetno siromašnijeg juga⁶ ponovo počela opadati. Nakon pada željezne zavjese, kada je Jugoslavija kao nesvrstana zemlja počela gubiti na značaju, poklopio se ovaj pad sa sve većom političkom orijentacijom sjevernih republika prema sjeveru. I u odnosu na SFRJ nameće se, dakle, momenat “desolidarizacije” kao “racionalni” mo-

⁶ Sredinom sedamdesetih godina bruto nacionalni dohodak Slovenije bio je duplo veći od državnog prosjeka (i u centralnoj Srbiji), a šest puta veći nego na Kosovu. Takođe, i procenat nepismenosti pao je u Sloveniji do 1971. na 1,8%, dok je na Kosovu iznosio još uvijek 44%.

tiv raspada, iako je ovaj motiv bio skoro u potpunosti i religiozno-ideološki opterećen.

Korelacija između globalizacije i regionalizacije ima konačno i svoje jezičko lice. U cijeloj Evropi odrasla je jedna generacija koja sa izvjesnim podrazumijevanjem govori engleski. Preko 80% svjetskih informacija pohranjenih na kompjuterima su na engleskom.⁷ U mnogim velikim firmama i na njemačkom govornom području je engleski tzv. *Corporate Language* – to znači da se kompletna vanjska i unutrašnja korespondencija odvija na engleskom. Time se štede vremenski zahtijevni i skupi prijevodi.

Sa internacionalnim koncernima neposredno je povezan i jedan njemački prijedlog zakona koga je 2010. predložila Savezna skupština (Länderkammer). Prema ovom prijedlogu treba da se u cijeloj Njemačkoj sudski procesi mogu odvijati u potpunosti na engleskom. Do tada je prema § 184 njemačkog ustavnopravnog zakona njemački jezik bio isključivi sudski jezik.⁸

Čak i politička institucija kao što je EU, koja u § 21 „Povelje osnovnih prava“ zabranjuje svaku „diskriminaciju po osnovu spola, rase, boje kože, etničkog ili socijalnog porijekla, genetskih osobina, jezika, religije ili svjetonazora [...]“ i u § 22 na svojoj zastavi proklamuje „raznolikost kultura, religija i jezika“, dakle, i takva EU se približava jezičkoj realnosti – od Vijeća Evrope, Zapadnoevropske unije (WEU), Evropske slobodne trgovačke zone (EFTA), Evropske svemirske organizacije (ESA) i Evropske radio unije – u kojoj su praktično engleski i francuski jedini radni, odnosno saobraćajni jezici.⁹ Njemački spada u Bruxellesu, doduše, među tri radna jezika, ali ipak vanjska komunikacija EU-činovnika na njemačkom jeziku iznosi manje od 1%¹⁰. Ko se, dakle, želi informisati o pravnoj osnovi EU-a, neće to ubuduće moći bez znanja engleskog.

I slika na evropskim univerzitetima se mijenja razantno. Sve više se osniva engleskih studijskih grupa. Prije svega program „Erasmus“ doprinosi tome da se univerziteti trude da ponude predavanja na engleskom jeziku. Ankete među studentima Erasmusa su pokazale da se oni, doduše, vraćaju iz evropskog inostranstva sa boljim poznavanjem engleskog, ali ne i sa boljim znanjem nacionalnog jezika¹¹ zemlje u kojoj je student boravio.

Simptomatičan za ovu situaciju je i jedan prijedlog Univerziteta u Hamburgu (2013.) za poboljšanje internacionalizacije Hamburga kao univerzitet-skog grada: Da bi se pospiješila predavanja na engleskom, pokušavaju se profesorima filozofsko-istorijskog fakulteta napraviti financijske ustupke. Vrlo poučno u tom smislu je da se npr. u okviru studijske grupe romanistike jedno

⁷ Even the English Language is Undergoing Globalisation. // English Trackers. 2.11.2013. <http://blog.englishtrackers.com/even-the-english-language-is-undergoing-globalisation/>

⁸ Pierre-Christian Fink: Im Namen der Globalisierung. // Zeit on-line. 23.05.2010. <http://www.zeit.de/2010/21/Justiz-Prozesse-Englisch>

⁹ <http://www.europa-digital.de/aktuell/dossier/sprachen/organe.shtml>; prvo objavljivanje 22. 09. 2004.

¹⁰ <http://dip.bundestag.de/btd15/015/1501574.pdf>

¹¹ <http://www.europa-digital.de/aktuell/dossier/sprachen/sprache2.shtml>

predavanje na španskom za inostrane hispaniste ne uzima u obzir kao mjera za internacionaliziranje faha romanistike.

Još dalje se ide u području naučnih publikacija. Prije svega u društvenim naukama se pretežno, a djelimično i samo publikuje na engleskom. Jedan važan kriterij za etabliranje internacionalno priznatih časopisa (*peer-reviewed journals*) jeste udio engleskih priloga u njima (ovo važi i za strane filologije). U međuvremenu je čak praksa da se i za EU-projekte, pa makar oni bili i germanistički, aplicira isključivo na engleskom.

Sve ove tendencije upućuju na jedan smjer koji se po Fishmanu može nazvati „extended diglossia“¹² – a što treba da označi funkcionalno razdvajanje dvaju jezika koji, drugačije nego kod Fergusonova pojma diglosije, ne moraju više biti međusobno srodni – sa engleskim kao (socijalno) „višim varijetetom“ (odnosno „jezikom“) koji je naučen na formalan način i maternjim idiomom kao „nižim“ varijetetom, koji se prije svega koristi u svakodnevnim situacijama i čiji je stepen normiranja niži ili ima jednu opadajuću tendenciju.

Takav jedan razvoj se odvija u nekim demografski „manjim“ evropskim državama, kao npr. u Skandinaviji, Danskoj ili Holandiji. Pošto se u ovim zemljama crtani filmovi po pravilu ne sinhronizuju, imaju djeca već od malih nogu pristup ka njihovom prvom stranom jeziku. Ova jezička socijalizacija ide sve do naučnih publikacija, koje su po pravilu na engleskom, i univerziteta koji podučavaju u cjelosti ili djelimično također na engleskom.

Ovo sve veće defokusiranje nacionalnog jezika u izvjesnim područjima javnog života ima i posljedice na stabilnost norme maternjeg jezika. U Norveškoj je Bokmål, kome je u osnovi danski književni jezik, doduše još uvijek dominantan standardni jezik, ali je ipak 27% norveških opština (to znači 12% stanovništva) uvelo kao zvanični jezik Nynorsk. (Daljnjih 36% opština se deklarirše kao jezički neutralno, što u pravilu znači preferiranje Bokmåla). I u Belgiji se flamanski (belgijski-holandski) sve više emancipuje od holandskog standardnog jezika i približava se regionalnom kolokvijalnom jeziku Flandrije. Jedna od posljedica ovoga je izmijenjen odnos prema nekadašnjem jezičkom centru – Holandiji.

Uopšteno govoreći: niži varijetet (odnosno jezik) postaje sve više lokalni, a standardnojezički centar ne predstavlja više onu orijentirajuću tačku kojoj svi govornici teže. Time opada i stepen normiranja standardnog jezika u korist engleskog.

Simptomatičan za ove tendencije je unutar njemačkog govornog područja Švicarska. Ne označava se njen jezički razvitak slučajno kao „holandizacija“, čime se aludira na osamostaljenje holandskog standardnog jezika od njemačkog u 17. vijeku.

Lingvist Joachim Scharlothsmatra da je [...] „Švicarska vjerovatno jedini nacionalni centar njemačkog jezika u kome standardni jezik kod većine govornika vrijedi kao strani jezik“. On je ustanovio „da švicerskoj nalazi primjenu u sve više domena da se čak i sve češće upotrebljava i u pisanim mediji-

¹² Up. Fishman, J.A. Bilingualism with and without diglossia, diglossia with and without bilingualism. *The Journal of Social Issues*, 23, 1967, 29-38.

ma¹³. Pri tome se ne preduzimaju nikakvi pokušaji da se pojedinačna narječja normiraju ili pak da se stvori jedan jedinstven i obavezujući švicerski dijalekt. Tako stranci slušaju u Švicarskoj sve češće na radiju i televiziji dijalekt, a da nemaju mogućnosti da provjere neku riječ ili gramatičku konstrukciju. To znači da se sve više rasprostranjuje jedan varijetet za koga niko ne zna pouzdano kako se piše. Posljedica toga je npr. da se u komunikaciji između Švicaraca koji govore francuski i onih koji govore njemački sve manje koriste francuski ili njemački. Već je 2004. prema jednoj studiji UNESCO-a 63,8% upitanih mladih Švicaraca navelo da u nematarnjoj komunikaciji pretežiraju engleski¹⁴.

Jedna daljnja posljedica ovog prevrednovanja narječja jeste umanjena kompetencija standardnog književnog jezika, kako to pokazuju PISA-studije OECD-a koje su započete 2000. godine. Ovaj deficit je u prvoj deceniji 21. vijeka doveo do uredbe da u dječijim vrtićima jedan dio „nastave“ treba da se izvodi na „književnom njemačkom“. U međuvremenu se raspoloženje ponovo promijenilo. Tako je 15.5.2011. u kantonu Zürich uredba da se jedna do dvije trećine nastave u vrtićima odvija na „književnom njemačkom“ odbijena od 54% građana sa pravom glasa. Kod ove odluke može bez sumnje određenu ulogu igrati i masovna radna migracija iz Njemačke, ali je ipak odlučujuće izmijenjen i odnos prema jezičkom centru.

Obrazovanje i uspjeh ne mjere se više toliko kompetencijom u književnom njemačkom nego mnogo više znanjem stranih jezika (u prvom redu engleskog). Tako je razumljivo da se neko sa dobrim poznavanjem engleskog može dokazati bez štete po svoj imidž, dok se njemački doživljava kao „strani jezik“.

Švicarska je na njemačkom govornom području sasvim sigurno jedan ekstremni slučaj, ali ipak ima na njemačkom govornom području i drugih svakako uporedivih tendencija. Tako postoje u Austriji pokušaji da se austrijska književnost snažnije nacionalno odredi. Baden-Württemberg se 1999. borio protiv poravnavanja saveznog budžeta sloganom: „Mi možemo sve. Osim standardni njemački (Wir können alles. Außer Hochdeutsch).“ Ili npr. Željezničku stanicu u Kölnu (proljeće 2013.) krase jedna reklama za pivo velikih dimenzija sa sloganom: „Kölsch¹⁵ je jedini jezik, koji se može piti.“ („Kölsch ist die einzige Sprache, die man trinken kann.“)

Svakako se u ovim sloganima može prepoznati i izvjesna doza samoirone, ali ipak i oni svjedoče o promijenjenoj jezičkoj i normativnoj svijesti. Na ovom mjestu se možemo vratiti štokavskom govornom i jezičkom području.

Ako se partikularizacija standardnih jezika posmatra kao fenomen koji stoji u korelaciji sa jezičkom globalizacijom, onda je najnoviji štokavski jezički razvoj potpuno u trendu sličnih procesa u Evropi. Razdvajanjem štokav-

¹³ „Junge Freiheit“. Sedmične novine za politiku, ekonomiju, kulturu, nauku i debate. 7.8.1913. *Holandizuje li Švicarska?* Kolumna Thomasa Paulwitz. 21.5.2011 [http://www.jungefreiheit.de/Single-News-Display-mit Komm.154+M58f09cbe1d3.0.html](http://www.jungefreiheit.de/Single-News-Display-mit-Komm.154+M58f09cbe1d3.0.html)

¹⁴ Cornelia Brüll: <http://www.europa-digital.de/aktuell/dossier/sprachen/ligua.shtml>; objavljeno 25.08.2004.

¹⁵ Naziv kelnskog dijalekta, ali i poznatog kelnskog piva.

skog na četiri državna jezika ubrzava se takoreći dekretom razvoj ka jednoj „ekstendiranoj diglosiji“. (Da li je upravo to u krajnjoj intenciji pokretačka snaga ove partikularizacije, čini se više kao retorsko pitanje).

Pa ipak je opravdano pitanje zašto “ekstendirana diglosija” ne bi bila poželjna? Ko se kreće u jednom globaliziranom svijetu, vidjeće prednost u činjenici da se sa jednim jedinim stranim jezikom može sporazumijevati u cijelom svijetu. Kada jedan naučnik piše svoje tekstove, on svakako želi da bude čitan u cijelom svijetu, a to praktično znači da se njegovi tekstovi objavljuju na engleskom. I, s druge strane, kojem se stanovniku zemlje može zamjeriti što on osim svoje oficijelne i globalne (engleske, španske ili kineske) komunikacije ima i potrebu da kod kuće priča onako kako mu je volja i kako je naučio od majke, a ne onako kako to jezički udžbenici nekog dalekog centra propisuju? I nije li predstava da nacionalni jezici treba da konzerviraju njihov status jednako anahronična kao i same nacionalne države koje unutar sopstvenih granica ne mogu da organizuju ni smislen poreski sistem?

Ovo pitanje očigledno nije lako rješivo. Pa ipak se čini da jedan argument s tim u vezi ima svoju težinu: Čak i ako se jedan strani jezik od malih nogu nauči, značajan dio stanovništva neće nikada doseći taj nivo znanja tog jezika koji mu je potreban da bi uzeo učešća u centralnim političkim debatama. Te grupe stanovništva bi onda bile isključene iz demokratskog života mnogo više nego što su to već sada na osnovu nedovoljnog obrazovanja. Oni ne bi više bili – kantovski rečeno – „mündig“, tj. sposobni da samostalno odlučuju (njemačka riječ dolazi od „Mund“: usta).

Ali kako stoji stvar sa književnošću? Da li je i ovdje moguće da u bliskoj budućnosti jedan švicarski ili crnogorski autor kod ranog usvajanja drugog jezika piše „world literature in English“ kao što je to slučaj sa indijskim ili mnogim afričkim autorima?

Najpoznatiji autor sa štokavskog govornog područja na engleskom je trenutno Aleksandar Hemon. No ipak Hemon živi od 1992. u SAD-u. A kako je teška ta jezička promjena čak i za emigrirane autore, prikazuje David Albahari u svojim knjigama (npr. u *Mamcu*). Pri tome piše Albahari još jednim stilom koji čitaoca neznatno obavezuje svojom jezičkom specifičnošću (i što, dakle, ne uslovljava posebno zahtijevan engleski).

No, čini se ipak da je za sljedeće generacije manje vjerovatno da bi jedan štokavski autor, koji ne piše obične kriminalističke romane, mogao odustati od svog maternjeg jezika. Ali kako će izgledati taj maternji jezik?

Za jednu diglosiju je karakteristično da niži varijetet (odnosno jezik) ne opslužuje više sva funkcionalna područja, pošto su ona preuzeta od strane višeg varijeteta. A ako se na jednom jeziku ne može više pisati ili govoriti o prirodnonaučnim temama, tehnološkim razvojima ili aspektima EU-prava, onda je samo pitanje vremena kada će ovaj jezik prestati i za književnost biti adekvatno izražajno sredstvo. I onda je dosegnut momenat da ta književnost padne na nivo regionalne književnosti. Za izvanjske posmatračke mogla bi ona, doduše, još imati neku fascinaciju egzotičnog „folklor“, ali ona ne bi više bila shvaćena kao konfrontacija sa životom koji bi se shvatao kao svoj sopstveni.

Na pitanje, koliko je moguće da se ovakve tendencije zaustave ciljanim nacionalnim projektima poput „Gallice“ i sistematskom potporom sopstvenog jezika u inostranstvu – Njemačka investira u te svrhe godišnje 315 miliona eura¹⁶ – ili državnim finansiranjem prijevoda naučnih, tehničkih i slabo tiražne beletrističke književnosti, vrlo je teško odgovoriti.

Međutim, ako smo ubijedeni u nužnost jednog polifunkcionalnog nacionalnog jezika, onda se u jedno ne može sumnjati: Što je jedna jezička zajednica demografski, finansijski i politički moćnija, utoliko će ona i u budućnosti moći uložiti više resursa da pokrije sva funkcionalna područja jednog standardnog jezika. A to znači za štokavsko govorno područje da je sasvim logično da se sistematski iskoristi potencijalno tržište od 20 miliona govornika. Ovo međutim znači dalje i to da svako svjesno i propisano razdvajanje i međusobno udaljšavanje četiriju državnih jezika ide u pogrešnom smjeru.

U jednom sistematski proširenom tržištu knjiga ne mora se niko odreći nacionalnog imena jezika. Nije odlučujuće to da li se sopstveni jezik označava kao „američki“, „australski“, „engleski“ ili „škotski“, nego da li se u Australiji čini sve da se sopstveni varijetet odvoji od engleskog ili američkog, i da li je jedan Englez ili Škot spreman da čita jedan američki roman. Zajedničko tržište knjiga ne govori ni u kom slučaju protiv kodifikacije nacionalnog kanona.¹⁷ U Austriji postoji vrlo izražena svijest o tome šta je jedan austrijski autor. To, međutim, ne znači da se u predmetu njemačkog jezika u austrijskim gimnazijama pored Grillparzera, Musila i Handkea ne čitaju i Goethe, Frisch i Grass.

I tako bi mogao i Njegoš ponovo stajati u školskim programima ne samo Crne Gore i Srbije nego i Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Literatura:

- Fishman, J.A. Bilingualism with and without diglossia, diglossia with and without bilingualism. *The Journal of Social Issues*, 23, 1967, 29-38.
- Hodel, Robert. Ivo Andrić kao „mesto sećanja“ („lieu de mémoire“) (u Jugoslaviji, a danas?) // Robert Hodel. Andrić i Selimović. *Forme aktuelnosti*. Sarajevo 2011, 7-28.
- Sundhausen, Holm: *Geschichte Serbiens*. Wien, Köln, Weimar 2007.

¹⁶ S obzirom na opadanje broja onih koji uče njemački u inostranstvu, Njemačka trenutno ulaže godišnje 315 mil. eura za potporu njemačkog jezika u inostranstvu, sa težištem na školama u inostranstvu, visokim školama i na obrazovanju odraslih. http://www.auswaertigesamt.de/DE/Aussenpolitik/KulturDialog/Sprache/DeutscheSprache_node.html

¹⁷ O modelima kodifikacije nacionalnih književnosti na štokavskom govornom području up. Robert Hodel. Ivo Andrić kao „mesto sećanja“ („lieu de mémoire“) (u Jugoslaviji, a danas?) // Robert Hodel. Andrić i Selimović. *Forme aktuelnosti*. Sarajevo 2011, 7-28.

Robert HODEL

ZUR KANONISIERUNG DER MONTENEGRINISCHEN
LITERATUR IM KONTEXT DER SPRACHLICHEN
GLOBALISIERUNG

Zusammenfassung

Die Globalisierung der Märkte führt sprachliche Tendenzen mit sich, die sich als „extendierte Diglossie“ im Sinne der funktionalen Trennung zweier Sprachen beschreiben lassen: einer Weltsprache (meist Englisch) als „hoher Varietät“ (high variety) und einer Nationalsprache als „niederer Varietät“ (low variety). Dies lässt sich auch in europäischen Staaten (Skandinavien, Niederlande, Slowenien, Schweiz u.a.) beobachten, insbesondere in Bezug auf international agierende Konzerne sowie im Bereich der Wissenschaft und universitären Bildung. Angesichts dieser Entwicklung erscheint die Kodifizierung von vier Staatssprachen auf der Grundlage des einstigen Serbokroatisch als eine politische Maßnahme, die den Prozess der Defokussierung dieser Staatssprachen fördert. Als Ausweg zeichnet sich ein gemeinsamer, „štokavischer Sprach- und Buchmarkt“ ab, der auf dem wechselseitigen Verständnis und Akzeptanz der vier Staatssprachen beruht.

Schlüsselbegriffe: sprachliche Globalisierung, sprachliche Regionalisierung, extendierte Diglossie, štokavischer Sprachbereich.

Boguslav ŽELJINSKI
Poznanj

PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ U OKVIRU USMENE TRADICIJE – NOVO ČITANJE

Milman Peri (1902-1935) i Albert Lord (1912-1991) su 1935. g. i posle II svetskog rata započeli istraživanja oralnosti i tradicionalne narodne kulture, zapisujući i proučavajući narodne pesme na terenu tadašnje Jugoslavije. Peri i Lord su usmerili svoja istraživanja na to da se povrati kontekst usmenog dela, osvetljavajući na novi način usmenu književnost i njene različite kontekste, ali pravi predmet proučavanja nije bila pesma južnih Slovena, nego *Ilijada* i *Odisėja*. Studije Perija i Lorda, kao i njihovih brojnih sledbenika, bile su početak novih naučnih disciplina, situiranih između usmene kulture, folklora i književnosti, a kasnije i društvene komunikacije. Perijevo životno delo nastavio je njegov učenik i prijatelj Albert B. Lord. Istraživanja je na sličan način vodio W. Ong, koji je napravio razliku između tzv. primarne i sekundarne oralnosti. E. Havelok primarnu oralnost situira u sistem društvene komunikacije, definišući je kao izvesno stanje društva koje upravlja svešću i ponašanjem čitavih naroda, a ne samo kao stanje nepismenosti koje se pojavljuje kao relikat kod pojedinih pevača.

Istraživanja vođena početkom šezdesetih godina i kasnije, koja su povezala kulturnu i civilizacijsku paradigmu, uključila su ranije rezultate radova Perija i Lorda u širi kontekst antropološke paradigme kulturne komunikacije. U tom istraživačkom pravcu situirane su delimično međusobno povezane studije sledećih istraživača: M. McLuhana, Claude'a Levi-Straussa, E. Havelocka, J. Goody'ego i I. Watta, W. Onga i dr. U knjigama Onga, McLuhana i Haveloka usmenost i pismenost su opisane kao tipovi komunikacije koji su presudni za celinu društvenog života koji je dobio nominaciju ontologije komunikacije. U *Gorskom vijencu* Njegoš nije imitirao oralnu epiku, nije pisao „u stilu” usmenih pevača, nego je razvijao domaću pismenu tradiciju epike.

Predmet Autorovih interesovanja su dva pitanja: znaci sekundarne poetike usmene tradicije i odnos pisma prema reči u Njegoševom delu *Gorski vijenac*.

Ključne reči: Petar P. Njegoš, *Gorski vijenac*, usmena književnost, usmena tradicija, oralnost, društvena komunikacija

U većini književnosti Zapadne Evrope u kojima se mogu sresti tragovi koji svedoče o tome na koji je način tamo počeo proces prelaska sa usmene na pismenu tradiciju, taj razvoj – konstatuje A. B. Lord – odvijao se uz posredstvo ljudi donekle upoznatih s pismenom tradicijom koja potiče iz tuđih izvora. Drugim rečima, impuls je dolazio od već postojećih, stranih pismenih tradicija. Pisci, a posebno skupljači folklora u doba romantizma, počinjali su da primenjuju pojmove povezane s pisanom književnošću u domaćoj usmenoj književnosti. Njegoš je koristio deseterac, stvarajući dela koja su potpuno u okviru pisane književnosti. U *Gorskom vijencu* pisac nije imitirao oralnu epi-

ku, nije pisao „u stilu” usmenih pevača, nego je razvijao domaću pismenu tradiciju epike, ali s izrazitim elementima sistemske oralnosti¹.

Književna tradicija južnih Slovena počinje u IX veku, jer upravo su oni uveli pismo kojim se služe mnogi drugi slovenski narodi. Međutim, ta pismena tradicija nije uticala na formu usmene književnosti sve do XIX i XX veka. Obe su postojale uporedo, iako, naravno, ne u okviru istih društvenih grupa, ali na istim područjima².

Milman Peri (1902-1935) i Albert Lord (1912-1991) su 1935. g., započeli istraživanja oralnosti i tradicionalne narodne kulture (nastavljajući ih 1950. i 1951. godine), zapisujući i proučavajući narodne pesme na terenu tadašnje Jugoslavije. Avdo Međedović (1875-1953), jedan od tada najistaknutijih pevača, otpevao je pesmu od 12 323 stiha, koju su Peri i Lord zabeležili na aluminijumskim pločicama, od kojih se na svakoj nalazio zapis u trajanju od samo pet minuta³. Peri i Lord su usmerili svoja istraživanja na to da se povrati kontekst usmenog dela, osvetljavajući na novi način usmenu književnost i njene različite kontekste, ali pravi predmet proučavanja nije bila pesma južnih Slovena, nego *Ilijada* i *Odiseja*. Studije Perija i Lorda, kao i njihovih brojnih sledbenika, bile su početak novih naučnih disciplina. Usmenu tradiciju treba razumeti kao veoma složenu društveno-jezičku instituciju, odgovornu za podržavanje kontinuiteta kulture, instituciju čija je suština neprekidni proces komponovanja, dok se termin usmena književnost odnosi na one oblike usmene tradicije koji su fiksirani u pismu i samim tim preneti u njima stran medijum⁴.

Oslanjajući se na istraživanja folkloru južnih Slovena, Peri je konstatovao da je Homer „pripadao neizmerno dugoj tradiciji usmenih pesnika, koji su [...] potpuno komponovali bez pomoći pisma”⁵. Perijeva koncepcija stekla je međunarodnu slavu, situirajući se na preseku dveju disciplina – proučavanja

¹ Up. A. B. Lord, *Pieśniarz i jego opowieść*. Preveo P. Majewski, naučni urednik G. Godlewski. Warszawa 2010, str. 284.

² Ibid., str. 286. U XVIII veku pojavljuju se prva epska dela koja su u stilu oralnih pesama, ali nikad nisu bile pevane. Nastale su kao zapisi. Najvažnije i najuticajnije delo je *Razgovor ugodni naroda slovinskoga*, čiji je autor bio Andrija Kačić-Miošić (1704-1760). *Razgovor* je hronika južnih Slovena i obuhvata njihovu istoriju od početka do autorovih vremena, delimično napisan prozom, delimično stihom. Partije pisane stihom sastoje se od epskih pesama skoro sasvim napisanih tradicionalnim desetercom. Lord, *Pieśniarz i jego opowieść*, op. cit., 287.

³ Rezultat oba putovanja bila je kolekcija Milmana Perija koja sadrži najopširniju zbirku južnoslovenske usmene književnosti. U sastav kolekcije spada preko 12 hiljada tekstova, snimljenih na više od 3,5 hiljade aluminijumskih pločica (od dvanaest cola) Up. S. Mitchell, G. Nagy, *Wprowadzenie do nowego wydania*, [u:] A. B. Lord, *Pieśniarz i jego opowieść*, op. cit. str. 19; P. Czaplinski, *Słowo i głos*, [u:] *Literatura ustna*. Wybór tekstów, wstęp, kalendarium i bibliografia P. Czaplinski. Gdańsk 2010, str. 327-328.

⁴ P. Czaplinski, *Słowo i głos*, op. cit., str. 9.

⁵ M. Parry, *Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making. I: Homer and Homeric Style*. „Harvard Studies in Classical Philology” 1930, vol. 41 cit. prema P. Czaplinski, *Słowo i głos*, op. cit., str. 9.

iz oblasti tzv. homerskog pitanja i istraživanja folklor⁶. Oba problema menjala su istraživačku perspektivu, prenoseći težište sa pismenosti na oralnost⁷. Peri je kao jedan od prvih istraživača usmene poezije prešao sa čitanja na slušanje, ali je rezultat slušanja menjao u tekst. Usmerio je istraživanja usmene tradicije u novom pravcu, tvrdeći da su pojave koje su do tada bile određivane pridevom „tradicionalne” zapravo „oralne”⁸. Obrasce i sisteme oralne narativne poezije video je kao „gramatiku” poezije, gramatiku na neki način nanešenu na gramatiku jezika na kojem je ta poezija stvarana. Ili, drugačije rečeno, video je tu posebnu vrstu gramatike u okviru gramatike jezika, vrstu koju determiniše versifikacija⁹. Konceptijom dinamike oralnosti Lord otvara istraživanja za sasvim vantekstualne aspekte¹⁰.

Perijevi rezultati doveli su do izbora sledećih mogućnosti: stil oba epa ukazuje na njihovu pripadnost oralnoj kulturi, te je Homer mogao biti samo jedan od mnogih pevača – izvođača *Ilijade* i *Odiseje*, a pravi „autor” je bio višegeneracijski niz rapsoda ili, u slučaju da je Homer zapisao obe epopeje, to znači da je bio samo kopista, jer ta dela nisu nastala u okviru pismene kulture. Ta dilema povlačila je za sobom dve posledice. Prva je bila neophodnost razlikovanja usmene tradicije i usmene književnosti. Druga posledica smatranja *Ilijade* i *Odiseje* usmenim epovima trebalo bi da bude prelazak sa analiziranja poetike oralnog dela na proučavanje procesa njegovog stvaranja¹¹.

Perijevo životno delo nastavio je njegov učenik i prijatelj, Albert B. Lord. U centru Perijeve koncepcije nalazila se formula koja je organizovala celinu poeme. U centru Lordovih istraživanja nalazila se tema. Peri je formulu shvatao kao „grupu reči koja se redovno upotrebljava u istim metričkim uslovima da bi izrazila osnovnu datu ideju”¹². Za homerski stil, primetio je Peri, karakteristično je neobično često korišćenje stalnih epiteta, kao npr. „brzonogi Ahilej”, „plemeniti Nestor” i dr. Lord je temu definisao, kao da parafrazira formulu, na sledeći način: „teme [...] su grupe pojmova korištene redovno za vreme kazivanja priče u fabularnom stilu, karakterističnom za tradicionalne pesme”¹³. Lord je glavno značenje povezivao ne sa formulama, iako je od njih kretao, nego sa temom. Formule, odnosno ponovljive fraze zasnovane na osnovnim ritmičkim i sintaksičkim obrascima, tretirao je kao fundamentalne elemente oralnog stila, ali one, po Lordovom mišljenju, služe samo jednom cilju, dajući sredstva za pričanje priče u stihovanim pesmama. Suština stvari je pripovest¹⁴.

⁶ P. Czaplinski, *Slowo i glos*, op. cit., str. 7.

⁷ U tom pravcu istraživanja su početkom XX veka vršili između ostalih: Antoine Meillet, Matija Murko, Marcel Jousse, Arnold van Gennep i dr.

⁸ A. B. Lord, *Pieśniarz i jego opowieść*, op. cit., str. 76.

⁹ Ibid., str. 119.

¹⁰ P. Czaplinski, *Slowo i glos*, op. cit., str. 13.

¹¹ Up. P. Czaplinski, *Slowo i glos*, op. cit., str. 9-10.

¹² M. Parry, *L'Épithète traditionnelle dans Homère*. Paris 1928, str. 13 cit. prema P. Czaplinski, *Slowo i glos*, op. cit., str. 8.

¹³ A.B. Lord, *Pieśniarz i jego opowieść*, op. cit., str. 173.

¹⁴ Ibid., str. 173.

Istraživanja vođena početkom šezdesetih godina i kasnije, koja su povezala kulturnu i civilizacijsku paradigmu, uključila su ranije rezultate radova Perija i Lorda u širi kontekst antropološke paradigme kulturne komunikacije¹⁵. U tom istraživačkom pravcu situirane su delimično međusobno povezane studije sledećih istraživača: M. McLuhana *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man* (1962), Claude'a Levi-Straussa *Myśl nieoswojona* (1962); E. Havelocka *Przedmowa do Platona* (1963); J. Goody'ego i I. Watta *Następstwa piśmienności* (1963); W. Onga *The Presence of the Word: Some Prolegomena for Cultural and Religious History* (1967). „U knjigama Onga, McLuhana i Haveloka, piše P. Čapliński, usmenost i pismenost su opisane kao tipovi komunikacije koji su presudni za celinu društvenog života. Takav pristup možemo nazvati ontologijom komunikacije”¹⁶.

Višesmerna istraživanja oralne kulture, oralnosti i pismenosti čija je glavna polazna tačka bila *Ilijada* i *Odiseja*, neobično su inspirativna za slavistička proučavanja, ostavljajući po strani homersko pitanje.

Predmet interesovanja ovog teksta ostaje tzv. sekundarna usmena tradicija, čiji se brojni elementi višeaspekatske strukture usmenog dela nalaze u Njegoševom *Gorskom vijencu*. W. Ong je napravio razliku između tzv. Primarne i sekundarne oralnosti. Oralnost kulture koju nije promenilo poznavanje pisma ili štampe on naziva „primarnom oralnošću”, a „sekundarnu oralnost” podržavaju radio, televizija i književnost¹⁷. E. Havelok primarnu oralnost situira u sistem društvene komunikacije, definišući je kao izvesno stanje društva koje upravlja svešču i ponašanjem čitavih naroda, a ne samo kao stanje nepismenosti koje se pojavljuje kao relikat kod pojedinih pevača¹⁸.

Govor u primarnoj oralnosti ima, dakle, dvostruki zadatak: da poučava, ali na takav način da to poučavanje bude sadržano u pripovesti; istovremeno je učenje i zabava, međutim u društvenim kategorijama prvenstvo ima didaktička funkcija. Jezik koji se koristi u tom cilju nikad nije prosti domaći svakodnevni jezik, nego onaj koji se, zbog poverenog zadatka da prošlost učini trajnom, koristi leksikom u različitoj meri arhaičnom, odnosno ritualnom, dalekom, dostojnom poštovanja. Izrazite tragove takve upotrebe jezika nalazimo takođe u *Gorskom vijencu*¹⁹.

Autor ovog rada je sebi postavio ograničene ciljeve, svestan da istraživanja oralnosti usmene književnosti južnih Slovena predstavljaju veliki izazov, kao i svestan činjenice koliko su komplikovani odnosi koji spajaju mno-

¹⁵ Up. P. Czaplinski, *Słowo i głos*, op. cit., str. 16-17.

¹⁶ Ibid., str. 17.

¹⁷ W. J. Ong, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*. Preveo i uvod napisao Józef Japola. Redakcja Wydawnictw KUL. Lublin 1992, str. 32.

¹⁸ E. A. Havelock, *Kompozycja ustna w Królu Edypie Sofoklesa*, [u:] *Literatura ustna*, izbor tekstova, uvod, kalendar i bibliografija Przemysław Czaplinski, op. cit., str. 245. Izvor [oralne] poezije nalazi se u njenoj društvenoj funkciji: ona je sredstvo koje na izvestan, nesumnjivo promenljiv, način obezbeđuje trajnost zvučnih izveštaja; ona je *par excellence* tehnika koja služi pamćenju i kao takva je korištena u svim kulturama prvobitne oralnosti. Ritam je pre svega melodičnost, dok je jezička forma tu drugorazredna. Ibid., str. 246-247.

¹⁹ Up. E. A. Havelock, *Kompozycja ustna w Królu Edypie Sofoklesa*, op. cit., str. 247.

štvo dela pisane i oralne tradicije, što je u slučaju južnoslovenskih romantizama, a posebno Njegoša, od velikog značaja. Predmet refleksije je, dakle, ne toliko put od oralnosti do pismenosti, odnosno prelazak od uha i usta do oka i ruke (Havelokov termin), koliko elementi poetike oralnosti prisutni u Njegoševom delu (formule: odnos „reč” i značaj”, aditivnost, nagomilavanje epiteta, redundancija, kao i agonistička obojenost, odnos oralnost i *sacrum* i odnos reč i pismo.

Oko reči, odnosno o oralnosti

Poetika *Gorskog vijenca* viđena kroz prizmu poetike oralnosti²⁰ odaje iznenađujuće paralele i podudarnosti. *Gorski vijenac* počiva na korištenju formulisanog načina mišljenja, dok oralna kultura stalno mora da ponavlja jednom stečeno znanje, formirajući principe i osnove kolektivne egzistencije kako ne bi bile zaboravljene (Ong, 47). Formulirani su trajni misaoni obrasci koji obuhvataju etnogenetski mit i historiozofiju (Бог се драги на Србе разљути /за њихова смртна сагрешења), tumačenje kolektivne egzistencije (Не сложи се Бајрам са Божићем /Је л' овако, браћо Црногорци?), imperative konfesijske svesti (Што ће ђаво у кршћену земљу? / Што гојимо змију у њедрима?) i mnoge druge.

Oralne misli i formule odlaze duboko u svest i u nesvesno, pojavljujući se, kao što je to u slučaju *Gorskog vijenca*, u kontekstu folklorističko-oralne kulturne matrice. (Врана врени очи не извади; /брат је Турчин свуд један другоме). *Gorski vijenac* u izvesnoj meri podražava oralno izvođenje (Ong, 49).

Za oralnu poeziju karakteristična je značenjska bliskost „reči” i „događaja”, jer za oralne narode jezik je način delovanja, a ne (samo) ekvivalent misli. Reči u tim tradicijama imaju veliku moć. (Удри врага, не остав му трага, /али губи обадва свијета!). Zvuk ne može da se prenosi bez upotrebe sile (Ong, 56). Oralni narodi obično smatraju da reč ima magičnu moć, reč izrazito asocira na govor, zvučanje, upotrebu sile.

²⁰ Služim se eksplikacijom osobina koje je utvrdio W. Ong. Up. W. J. Ong, *Oralnošć i pišmiennošć*, op. cit., str. 57-118 (sva mesta na kojim se pozivam na taj deo knjige dajem u tekstu upućujući na stranu). Oslanjajući se na Perijevo delo, P. Čaplinski sve zaključke koji se odnose na poetiku usmenog dela predstavlja na sledeći način: „1) Homerov jezik je celovita struktura, izgrađena od izraza nazvanih „formulama”, koje su uskladištene u tradiciji; 2) sežući po tradiciju usmeni pevač „sašiva” (rhapsode znači „onaj koji sašiva pesme”) svoju kompoziciju, napredujući zahvaljujući pamćenju „nebrojene količine poetskih sredstava koja mu omogućavaju kombinovanje reči i izraza i njihovo spajanje u cele rečenice i stihove koje staju u šest daktila koji otelovljuju ideje adekvatne za pripovedanje o herojskim delima; 3) pamćenje pevača funkcioniše ne kao pasivno izvođenje stihova poeme, nego kao kombinatorička aktivnost: pesnik, „zahvaljujući stalnim obrascima”, uključuje tradicionalne fraze i izraze u „okvire stiha”, a presija izvođenja olakšava pamćenje tih obrazaca; 4) suvišna ponovljivost formula (nedopustiva s tačke gledišta pismenih kultura) dokazuje da je zapisana verzija sekundarna u odnosu na usmeno delo, a diferencijacija verzija svedoči o tome da usmena kultura nije znala za današnji pojam originala”. P. Čaplinski, *Slowo i glos*, op. cit., str. 10.

„Виђесте ли чудо и знамење
ка се двије муње прекрстише?
Једна сину од Кома к Ловћену,
друга сину од Скадра к Острогу,
крст од огња жива направише.”

Tipografski човек prestao je da razmišlja o rečima u kategorijama kazivanja, u kategoriji događaja, dakle onih koje su u vezi sa silom. Reči ga podsećaju na stvari.

Oralni ljudi smatraju da imena (vrsta reči) imaju vlast nad stvarima (Ong, 56-57).

„нека буде борба непрестана,
нека буде што бити не може -
нек ад прождре, покоси сатана!
На гробљу ће изнићи цвијеће
за далеко неко покољење.”

Oralna kultura ne poseduje nikakve tekstove, tako da se njihovo čuvanje i generisanje misli u primarnoj oralnoj kulturi ostvaruje uz pomoć mnemoničkih obrazaca, formiranih za višekratnu oralnu upotrebu. Kolo u Njegoševom delu vrši različite funkcije, nalazeći se između zajednice i njene prošle stvarnosti. Dakle, Kolo vrši funkciju: 1) rezervoara pamćenja, narodnog registra događaja i kolektivnog sanktuarijuma (Бог да прости Урошеву душу! /Красне жртве што јој учинише); 2) чувара kolektivnih vrednosti, istina i pravila tradicionalne zajednice. Kolo upozorava, preti i opominje (Љута клетва паде на изрода! /Прокле мати од невоље сина); 3) наређује, санкционише и гарантује очување utvrđenog poretka (Тако, већ никако!); 4) врши mitizaciju Crnogoraca који се боре против турске војске – силе Шенђерове (Süleymana): луча ће се вазда призирати /на гробницу вашу освештену!). Izgovarana misao oralne poruke мора poprimiti formu veoma ritmizovanih, istoznačnih jedinica, ponavljanja ili antiteza, aliteracija, asonansi, epiteta, poslovice koje се stalno чују, zahvaljuјући чему ih се lako сетити, а formirane су како би се чувале и lako памтиле или u svakoj drugoj mnemoničkoj formi. Uzvišena misao prepliće се са sistemom pamćenja. Dužâ misao u oralnom vidu, čak и ако formalно nije u vidu stiha, poseduje običно снажан ritam, jer ritam помаже prisećanju (Ong, 58-59).

U oralnoj kulturi od sudije се често тражи да artikuliше niz prikladnih poslovice koje će mu omogućiti да donese odluku која је adekvatna u konkretnom slučaju (Ong, 60). (Да нијеси у кућу дошао, /знао бих ти одговорит дивно).

Vrste misli i izraza karakterističnih за oralnu kulturu stvaraju izvestan sistem poetike oralne pesme, за коју је карактеристично prisustvo formulnih izraza: адитивност, nagomilavanje epiteta, redundancija (Ong, 62).

1) Адитивност umesto podređivanja. Адитивне структуре оперишу dodavaњем elemenata, stvarajuћи konstrukcije koje на vidljiv način odgovaraju pra-

vilima živog govora. U navedenom odlomku trostruko *što* i dvostruko *da* čine sliku koja je egzemplifikacija narodne sudbine.

„Српској капи свуд име погибе.
Постадоше лафи ратарима,
истурчи се плахи и лакоми -
млијеко их српско разгубало!
Што утече испод сабље турске,
што на вјеру праву не похули,
што се не хће у ланце везати,
то се збјежа у ове планине
да гинемо и крв проливамо,
да јуначки аманет чувамо,
дивно име и свету слободу.”

2) Nagomilavanje umesto analize stvara predstavu o tome da elementi misli i izraza oralnog karaktera imaju tendenciju da budu ne toliko celina, koliko povezane celine (Ong, 64). Oralni ljudi više vole epitete (бесмртне подвиге, дивне Спарте и великог Рима, дивјачне тмуше азијатске, Српство свеколико). Kultura pismenosti odbacuje nagomilavanje (kao nepotrebno i naporno redundantno).

3) Redundancija ili zalihost znači ponavljanje onog što je upravo rečeno.

„Видите ли чудо, Црногорци!
Присука сам педесет годинах,
на Ловћен сам вазда љетовао,
излазио на ову вршину:
сто путах сам гледао облаке
ђе из мора дођу на гомиле
и прекриле сву ову планину,
отисни се тамо али тамо
с сијевањем и с великом јеком
и с ломљавом страшнијех громавах;”

Pismo određuje „liniju” kontinuiteta u tekstu, izvan uma. Ako se iz nekog razloga izgubi kontekst iz kojeg izrasta čitani materijal, on se može povratiti gledajući raniji tekst. U oralnom jeziku situacija je drugačija. Nema se na šta baciti pogled osim uma, jer oralni iskaz nestaje čim je izgovoren. To primorava um na sporije napredovanje kako bi u centru pažnje zadržao ono što upravo saznaје. Redundancija, ponavljanje onog što je upravo rečeno, garantuje pošiljaocu i primaocu sporazumevanje (Ong, 65).

4) Oralna kultura favorizuje fluidnost, neobično preterivanje, rečitost (Ong, 65).

„Уједно су овце и курјаци,
здружио се Турчин с Црногорцем,

оца риче на равном Цетињу!
Смрад ухвати лафа у кљусама,
затрије се име црногорско,
не остаде крста од три прста! ”

Oralne kulture pripadaju zatvorenim zajednicama za koje je karakterističan konzervativan stav. Pop Mićo konstatuje: „Аманат ми, ја је и не читам, нити ми је књига за потребу”. Znanje se teško stiče i dragoceno je, a zajednica veoma poštuje mudre starce koji su naučili da ga čuvaju, koji znaju i umeju da pričaju priče iz prošlosti (Ong, 67). Vojvodu Draška mole da opiše svoj boravak u Veneciji: „Причај штогод, Драшко, од Млетака! / Какав народ бјеше на те стране?”. Oralne kulture održavaju izrazitu suprotnost između pravila objektivizovanih pismom i tradicije čiji je jemas pamćenje i reč. Pravo u oralnim kulturama takođe se čuva u formulisanim izrekama i poslovicama, koje nisu samo pravni ukrasi, nego predstavljaju zakon.

„ Ја знам дивно што смо окупљени:
да миримо крви међусобне.
Него хајте, од земље главари,
међу собом да начин видимо
и смиримо двије породице.”

Za *Gorski vijenac* karakteristične su brojne agonističke osobine. Oralnost, situirajući znanje u kontekst ljudskih borbi, uronjena je u svet ljudskog života. Poslovice i zagonetke ne koriste se za jednostavno čuvanje znanja, nego treba da uvuku druge ljude u intelektualne i verbalne rezerve: poslovice врше необично важну функцију, откривајући дубоки конфликт између хришћанске и муслиманске заједнице Црне Горе (Ong, 70).

„Ја сам бољи, чуј, Влаше, од тебе,
боља ми је вјера него твоја!
Хата јашем, бритку сабљу пашем,
капетан сам од царева града,
у њем владам од триста годинах;
ђед ми га је на сабљу добио
ђе су царство сабље дијелиле,
те му трагу оста за господство.”

Rivalizacija poprima krajnji oblik, označavajući konflikt u kojem nema места за компромис: борби нашој краја бити неће / до истраге турске али наше. Ujedinjuјућа snaga oralne reči u tesnoj je vezi sa sakralnim, sa krajnjim pitanjima egzistencije. Бич сам божји ја сплетен за тебе, / да се стављаш што си урадио!" Iako se religijska tradicija, npr. хришћанства, заснива на тексту Svetog pisma, она ипак, на вишеструк начин, задржава примат oralnosti. Istina, Biblija se čita за време liturgije, али сматра се да Бог увек „говори“ (а не пише) ljudskim bićима (Ong, 108-109).

„Мала ти је жертва сва Србија
од Дунава до мора сињега?
На трон сједиш неправо узети,
поносиш се скиптром крвавијем;
хулиш Бога с светога олтара,
мунар дуби на крст раздробљени!
Али сјенку што му шће тровати
те је у збјег собом унијеше
међу горе за вјечну утјеху.’

Око slova, или о писмености

У *Gorskom vijencu* одвија се размена писاما између vezira Selima и vladike Danila, а и knez Nikola upućује писмо vladiki.

Писмо, односно писменост, започело је физичко своденје динамичног звука на статичан простор, одвајање речи од стварности у којој постоје само конкретне изговаране речи²¹. Писмо је створило језик „лишен-контекста”²² или „аутономни”²³ дискурс, односно дискурс који се не може доводити у питање или директно проверити, као што се може проверити орални говор, јер је писани дискурс одвојен од аутора²⁴. Писма која разменјују vezir и vladika представљају два конфликтна орална аутономна дискурса која се позивају на пословице, гноме и frazeologizme. Другим речима, аутори тих писاما нису odbacili оралност у корист писмености, него, настављајући да пишу, говоре орално. Та писма су, дакле, извештан тип ciroграфске оралности, која на парадоксалан начин потврђује оралну позадину *Gorskog vijenca*. Писма *Gorskog vijenca* не одају особине „писмености”, тј. „текстурности”, јер писмо није обојено, не садржи диспозицију префигурiranу у генотипу писма²⁵.

Говор и текст се разликују такође по категорији аутора и primaoca. Govорни iskaz потиче само од живих, док већина аутора написаних текстова није жива. Писмо vezira и vladike брише ту границу, јер писма функционишу као да реализују живи говор, била су upućена auditorijumu (а не читалачкој publicи), као да иза њих стоји реални, живи аутор оралне поруке.

Следећи парадокс повезан с писмом и ситуiran између писмености и оралности тиче се „унутрашње” аутономизације писмене поруке (овде писма). Писање и читање углавном престaje да се своди на операцију кодирања и декодирања значења, подређених у односу на текст, него постaje активност која служи медијатизацији субјективних iskustava појединца – његових vlastитих значења

²¹ W. Ong, *Pismo – technologia przekształcająca myśl*, [u:] *Osoba-świadomość-komunikacja*. Antologia tekstów. Wybór, przekład i wstęp J. Japola. Warszawa 2009, str. 201.

²² E. Hirsch, *The Philosophy of Composition*. Chicago and London, University of Chicago Press. Chicago 1977, str. 21-23.

²³ D. Olson, *On the language and authority of textbooks*. “Journal of Communication”, 30 (4) Winter, str. 186-196.

²⁴ Up. W. Ong, *Oralność i piśmienność*, op. cit., str. 113.

²⁵ G. Godlewski, *Słowo – pismo – sztuka słowa*. Perspektywy antropologiczne. Warszawa 2008, str. 217.

– u prostoru svesti primaoca. Tog aspekta nema u razmatranim pismima, jer za te tekstove karakteristična je „epičnost”, „objektivna perspektiva”²⁶.

Literatura:

- A. B. Lord, *Pieśniarz i jego opowieść*. Preveo P. Majewski, naučni urednik G. Godlewski, Warszawa, 2010.
- P. Czaplinski, *Słowo i glos*, [u:] *Literatura ustna*. Wybór tekstów, wstęp, kalendarium i bibliografia P. Czaplinski, Gdańsk, 2010.
- M. Parry, *Studies in the Epic Technique of Oral Verse-Making. I: Homer and Homeric Style*. „Harvard Studies in Classical Philology” 1930.
- M. Parry, *L'Épithète traditionnelle dans Homère*, Paris 1928,
- W. J. Ong, *Oralność i piśmienność. Słowo poddane technologii*. Preveo i uvod napisao Józef Japola. Redakcja Wydawnictw KUL. Lublin, 1992.
- G. Godlewski, *Słowo – pismo – sztuka słowa*, Perspektywy antropologiczne, Warszawa 2008.
- W. Ong, *Pismo – technologia przekształcająca myśl*, [u:] *Osoba-świadomość-komunikacja*. Antologia tekstów. Wybór, przekład i wstęp J. Japola, Warszawa, 2009.
- E. Hirsch, *The Philosophy of Composition*, Chicago and London, University of Chicago Press. Chicago 1977.

Bogusław ZIELIŃSKI

PETAR P. NJEGOSZ IN THE CIRCLE OF THE ORAL TRADITION – A REVISION

Summary

In the thirties of the 20th century Milman Parry (1902-1935) and Albert B. Lord (1912-1991) wrote down and analyzed the folk songs, performed in the former Yugoslavia, and due to this they initiated contemporary research on the orality and traditional folk culture, continued consequently after the second world war. The research of Parry and Lord tended to regain a context of the oral work, and to cast a new light on the oral literature and its various contexts, however, the target object of their research was not the song of the Southern Slavs, but the *Iliad* and the *Odyssey*. Parry's and Lord's work, as well as the activity of a large body of their continuators, originated the new scholar disciples, placed between the oral culture, folklore, literature, and, subsequently, also the social communication.

Parry's work was continued by his student and colleague, Albert B. Lord. In the centre of Parry's conception, there was an oral formulaic hypothesis, conceived as an obligatory element that organizes the poem's entirety. In Lord, the crucial issue of his research referred to a theme, which significance

²⁶ Ibid., str. 233.

was to diminish the initial meaning of Parry's formulaic hypothesis. W. Ong, who conducted research in a similar current, distinguished between the so called primary oral culture and secondary orality. The first type of orality manifests itself in culture that has not been changed by the inventions of writing and printing, whereas the secondary one is maintained by radio, television, literature. The primary oral culture is situated in the system of social communication, and defines it rather as a certain state of the society, ruling the consciousness and behaviour of people, than merely as a state of the individual illiterate, appearing as a relic in some singers.

The research, conducted at the beginning of the sixties of the 20th century, managed to associate the cultural and civilized paradigms, and to put the results of Parry's and Lord's work in the broader context of the anthropological paradigm of cultural communication. In this research field, the works of the following scholars are to find: *The Gutenberg Galaxy. The Making of Typographic Man* (1962) by M. McLuhan, *The Savage Mind* (1962) by C. Lévi-Strauss, *Preface to Plato* (1963) by E. Havelock, *The Consequences of Literacy* (1963) by J. Goody and I. Watt, *The Presence of the World: Some Prolegomena for Cultural and Religious Culture* (1967) by W. Ong. In the books of Ong, McLuhan, or Havelock, orality and writing are presented as the types of communication, which entirely determine the social life, henceforth introduced under the name of ontology of communication (P. Czapliński). In *Gorski Vijenac*, Njegosz did not imitate the oral epic literature in order to write in the manner of the oral singers, but, on the contrary, he was developing a local epic tradition.

Key words: Petar P. Njegosz, The Mountain Wreath, oral literature, oral tradition, oral communication, social communication.

Dorota GIL
Kraków

IDEJNO-FILOZOFSKE KVALIFIKATORSKE ODREDNICE U TRADICIJI INTERPRETIRANJA RELIGIOZNE MISLI PETRA II PETROVIĆA NJEGOŠA

Uzimajući kao polaznu osnovu jednu od najizrazitijih polemika koje su pratile interpretaciju Njegoševe misli (istovremeno i kao odraz klasičnog spora racionalista i teologa) – polemiku na liniji Jovan Skerlić – Nikolaj Velimirović, u članku predstavljamo rezultate dešifrovanja učvršćivanih tokom prošlog veka osnovnih odrednica (između ostalog: religiozan, ortodoksan, teista, panteista, metafizičar, dogmatičar) u odnosu na religioznu misao crnogorskog poete-duhovnika. Izvor mnogih nesporazuma vezanih za njihovu upotrebu čine ne samo idejno krajnije različita mišljenja nametnute *snagom autoriteta* oba intelektualca, nego i nekompaktne metodološki ili previše ideološki obojene perspektive istraživanja Njegoševe misli.

Ključne reči: teofilozofija, interpretatori religiozne misli, Petar II Petrović Njegoš, Nikolaj Velimirović, Jovan Skerlić.

Njegoš je ocenjivan kao heraklitovac, hegelovac, teista, deista, panteista, religiozni mislilac dalek od pravoslavne ortodoksije i dogmatizma, samonikli mistik, liberalizovani hrišćanski dualista, gnostik i neomanihejac, kao darvinista, najzad – kao preteča ‚revolucionarnog humanizma‘, bliskog socijalističkom humanizmu; istraživači nalaze sponu njegove misli s Platonom i Plotinom, Biblijom, Origenom, sa bogumilima, Deržavinom, Lamartinom, Klopštokom, evropskom metafizikom; s Marksom; u sintetičkim tumačenjima Njegoš se ocenjuje trostruko: kao naturfilozof – preteča Darwinovog evolucionizma, kao ‚samouki filozof istorije, ‚mislilac evropske duhovne klime‘, nastale pod Hegelovim uticajem‘ i kao ‚narodni, seljački i stihijno empirijski filozof egzistencije‘¹.

Izostavljajući metodološku diferencijaciju i ozbiljne sumnje koje dozivaju bar neke od gore navedenih odrednica, ove poslednje ukazuju – van očigledne izuzetne erudicije stvaraoca i izobilja izvora njegovih inspiracija – takođe i na upravo začuđujuću protivurečnost u neretko dalekim od objektivizma ocenama istraživača. Naravno, Njegoš nije u naučnim studijama tretiran kao – kako je to odredio Vuk Pavićević – *diskurzivni mislilac u školskom smislu*

¹ A. Stojković, *Razvitak filozofije u Srba 1804–1944*, Slovo ljubve, Beograd 1972, str. 69.

reči, već kao pesnik-vizionar, pesnik-mislilac čije misli mogu biti diskurzivno reinterpretirane i celovito izložene².

Uvodno pojednostavljajući, može se reći da tradicija interpretacije teofilozofske, odnosno religiozne, misli poete-mislioca, pa tako i izrađene od strane istraživača tokom desetleća prakse, ocene same ličnosti stvaraoca koji je u svojoj delatnosti spajao funkcije duhovnog lica – poglavara Crkve i poglavara Države, svodila se (a u nekoj meri svodi i danas) na dve osnovne (i istovremeno dijametralno suprotne) strategije, u čijim osnovama leži mnogo nesporazuma proizašlih/nastalih pre svega iz ignorancije, terminološke i metodološke nekoherencije i ideologizacije. Nesporazume u diskursu istraživača različitih struka – filologa, filozofa, takođe i duhovnih lica vezane za našu perspektivu istraživanja ključni pojam religije (odnosno religioznosti) – čini se u najvećoj su meri odraz klasičnog spora racionalista i teologa, primajućih u svojim pretpostavkama krajnije različite supozicije. Polazeći od jedne od najizrazitijih polemika koje su pratile interpretaciju Njegoševе misli – polemike na liniji Jovan Skerlić – ep. Nikolaj Velimirović, u referatu predstavljamo rezultate dešifrovanja osnovnih odrednica, učvršćivane tokom prošlog veka (i prisutne neretko i u današnje vreme), kako u odnosu na religioznu misao, tako i samog Njegoša, nametnute „snagom autoriteta” oba intelektualca već pre skoro stotinu godina. Zadržaćemo se ovde pre svega na tri ključna pojma: religije, pravoslavlja i ortodoksije i odgovarajućim odrednicama primenjivanim na Njegoša (religiozan, pravoslavan, ortodoksan) u obliku koji su im pridodali pomenuti istraživači i u odnosu na pogled na svet i metodologiju.

Sređujući složenu problematiku, trebalo bi u uvodu da naglasimo dva osnovna pitanja: pre svega fenomen trajnosti kroz devetnaestovekovno poreklo, iako u najvećoj meri usvojeno u prvoj polovini XX veka – stereotipnih (nekoherentnih, neopravdanih, pa čak i uvredljivih) mišljenja i odrednica koje se odnose i na druge – osim Njegoša – devetnaestovekovne poznate predvodnike kulture i mislioce (Dositej Obradović, Vuk Karadžić), tretirane u kulturi kao svojevršne *paradigme svetonazorskih stava*, pa istovremeno i *paradigme određenih kulturnih modela*³, a takođe svojstvenu pravoslavlju – dalekom od normativno-racionalističke logike i moralnog juridizma – pojmovnu labilnost u okviru teološke refleksije. Autentično pravoslavno bavljenje teologijom jeste pak – kako primećuje Nikolaj Berdajev – bavljenje teologijom duhovnog iskustva, dok je samo pravoslavlje *ortodoksija života*, a ne *ortodoksija doktrine*⁴. Svaki pokušaj njegovog opisa u *empirijskom ključu* (isto kao i u slučaju reducirane do institucionalne funkcije Crkve) mora biti tretiran kao metodološki promašen, čak i štetan. U sukobu racionalističkog i religioznog pogleda na svet, *empirijske* i teološke (metafizičke) perspektive, uz potpunu neadekvat-

²A. Stojković, Navedeno delo, str. 67.

³ Na tu temu opširnije pišem u knjizi *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, str. 89–125.

⁴ N. Bierdiajew, *Istina prawosławia*, tłum. R. Mazurkiewicz, „Znak”, br. 453 (II 1993), Kraków 1993, str. 4–5.

nost religioznog jezika za predmetnu sferu vezanu za *profanum*, izmiče uz to toliko bitno za interpretaciju – dominantno u čitavoj srpskoj i crnogorskoj kulturosferi – razumevanje religije u najširem mogućem značenju. Taj pojam – osim biblijsko-ortodoksnog – obuhvata i izraslu iz narodne tradicije *religiju imanencije*⁵, dakle polazeću od hrišćanskih (pravoslavnih) supozicija, ipak u znatnoj meri naslonjenu na etnizirano narodno (*folklorizovano*) pravoslavlje – sinkretičku religiju koja predstavlja sintezu hrišćanske i neohrišćanske misli, u tome isto i bliske dualističko-emanacionističkih (u tome gnostičkih) i panteističko-monističkih (u sklopu svetlosne mistike) izlazeće van doktrine pravoslavlja, iz perspektive crkvenog učenja – jeresi. Ono što je uz to bitno je da interpretatori Njegoševe misli, u tome i Skerlić i Velimirović, tretiraju religiju u okviru njegove teofilozofske misli kao jednu koherentnu celinu. Razlike koje se pojavljuju u određenim delima crnogorskog pesnika (duboko *ortodokсно* pravoslavnog Njegoša u delu *Pustinjak cetinjski* – pre svega u uvodnoj pesmi *Crnogorac k svemogućem Bogu*, bliskog jeretičkim – dualističko-panteističkim misaonim orijentacijama u *Luči mikrokozma* i pristalice eklektičke, iako samo u neohrišćanskoj verziji mitske sinteze), spajajuće elemente ortodoksnog pravoslavlja sa *narodnim* (u *Gorskom vijencu*) i niveliraju ovde ključni kriterijumi pogleda na svet (kao u slučaju racionaliste Skerlića i mistika Velimirovića) i podređene njima metodološke postavke koje oblikuju istraživački diskurs ili kao *naučnu kritiku*, ili – slično onom prvom subjektivnu – snažno metaforizovanu, izraženu religioznim jezikom kvazi-naučnu interpretaciju.

Podsetimo, ipak ukratko na osnovne pretpostavke autora *Religije Njegoševe* i mišljenja autora kritičkog eseja posvećenog ovoj monografiji – Jovana Skerlića. U prvoj kompleksnoj studiji na temu Njegoševe teofilozofije, izdatoj još 1911. godine, Velimirović ima na umu tradicionalno biblijsko-crkveno shvatanje religije kao doslovnog ličnog povezivanja čoveka sa Bogom, religioznost kao komunikaciju sa Bogom⁶, koja bi trebalo da vodi *oboženju*, saglasno učenju poistovećivanom u pravoslavlju sa mistikom (apofatičkom) teologiji. Za Skerlića religija je *crkva i njeno dogmatičko učenje*, ona je *metafizika naroda*, tj. *prostoga sveta i sveštenika*, pa tako prema njemu Velimirović vrši *zloupotrebu reči* izjednačujući je sa *metafizikom uopšte*⁷. Skerlić smatra religiju socijalnom institucijom, a ne individualnim spekulativnim pregnućem ili ličnim mističkim doživljajem – individualnu religioznost odbacuje kao nepouzdan proizvod subjektivne mašte, koji ostaje bez socijalne delotvornosti. Kao što znamo, kritičar nije pak imao nikakvog razumevanja za vizantijsku kulturu istočnog mističkog hrišćanstva, kao što je govorio *nekulturnu istoč-*

⁵ *Religiju imanencije čini sve to, što u govornom jeziku zove se paganstvo, animizam, odnosno plemenski kultovi*. Upor. W. Pawluczuk, *Powrót sacrum? u: Człowiek – dzieło – sacrum*, ured. S. Gajda, H. J. Sobeczko, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, Opole 1998, str.77.

⁶ Ovu je razliku između religioznog i verujućeg čoveka Velimirović prikazao suprostavljajući – prema njemu – duboko religioznom Njegošu samo *površno pobožnog* Dositeja Obradovića, o čemu ćemo još spomenuti dalje u tekstu. N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, Biblioteka Pravoslavlje, br.5, Beograd 1969 (III izd.), str. 18.

⁷ J. Skerlić, *Religija Njegoševa*, u: *Pisci i knjige*, knj. 3, Prosveta, Beograd 1955, str. 398.

njačko-pravoslavnu tradiciju⁸. Već je čitavu srednjovekovnu kulturu, književnost i tradiciju ocenjivao kao proizvod bolesne crkvene romantike, apriorno odbijajući njihove umetničke i idejno-spoznajne vrednosti. Znamo, takođe da je razumevao samo racionalizovano zapadno hrišćanstvo u oba njegova vida, kako u onom juridičko-institucionalnom rimske tradicije i po kome je čak pokušavao da tumači instituciju pravoslavne Crkve, tako i u onom liberalne protestantske teologije, iako je prvo odbacivao zbog njegove institucionalne statičnosti, a drugo simpatisao zbog dinamičnosti njegovog liberalizma, pa je u svetlu protestantskog filološkog i dogmatičkog naučnog kritičizma i ateističkog sekularizma ocenjivao kako modernu crkvu tako i svu crkvenu tradiciju. Sasvim suprotno od Skerličevog prikaza Njegoša kao *svetovnjaka*, prosvećenog slobodarskog mislioca i vladike samo iz formalnih, političkih, dinastičkih razloga⁹, čija je religija *osobite vrste i skroz heterodoksna*, jer *malo liči na običnu i zvaničnu religiju*,¹⁰ kod Velimirovića nalazimo svetitelja-velikomučenika,¹¹ bogonosca u *tesnom opštenju sa vasionim životom* i njegovim Tvorcem, *religioznu ličnost prvoga reda*¹². Za episkopa je Njegoš vladika u biblijskom smislu kao prvorazredna, uzorna religiozna ličnost¹³ poput Hrista, koji je jedino merilo hrišćanskog vladičanstva. U tom smislu Velimirović upoređuje Njegoševa religiozna shvatanja sa Hristovim i tumači:

Njegoševa je vera individualna, kakva je uopšte vera jakih i velikih duhova, tj. vera izuzetna, svoja, samostvorena, za razliku od vere komunalne, zajednički akcentirane i predavane s kolena na koleno. Vera Njegoševa je, dalje, shematična, tj. vera u velikim obimnim potezima, dok je komunalna minuciozno razrađena i do sitnica na sve moguće simbolične načine izražena. Hrišćanska je vera i individualna i komunalna. Ona je individualna u Hrista, Pavla, Origena i Franciska; ona je komunalna u milione ili milijarde mase ostalih verujućih¹⁴.

Za Velimirovića je dakle Njegoš *izuzetna, naročita* hrišćanska ličnost po uzoru na Hrista, te je njegovo lično ispovedanje vere u vaskrsenje – *najbolje hrišćanstvo*¹⁵. Takvo razumevanje Njegoševe teofilozofske misli zaslužuje naravno posebnu pažnju. Velimirović smatra da religija ne treba da liči na zvaničnu religiju i ne treba da bude heterodoksna, ona je u najvišem smislu – **ortodoksna** po uzoru na Hrista kao jedna jedinstvena, lično proživljena *drama*¹⁶, koja svoj rasplet nalazi u jednom ličnom, pravom hrišćanskom

⁸ J. Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Rad, Beograd 1953 (III izd.), str. 97.

⁹ J. Skerlić, *Religija Njegoševa*, str. 397.

¹⁰ Nav. delo.

¹¹ N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, str. 12.

¹² Nav. delo., str. 11.

¹³ Nav. delo, str. 113.

¹⁴ Nav. delo, str. 114.

¹⁵ Nav. delo.

¹⁶ Nav. delo, str. 11, 112-113.

vjeruju¹⁷. Prema njemu Njegoševe *faze skepse, rezignacije i agnosticizma*¹⁸ bile su samo faze njegove religiozne drame koja rezultira njegovim doslednim hrišćanskim veroispovedanjem¹⁹, a ne, kako to tvrdi Skerlić, trajno obeležje Njegoševog mišljenja, jedan nedosledan, eklektički misaoni konglomerat kao posledica Njegoševe samoukosti²⁰. Za Velimirovića je Njegoševa lična, jedinstvena, sebi dosledna, najdublja i najautentičnija hrišćanska religioznost, najснаžnija artikulacija religiozne potencije nacionalnoga duha. Prema njemu to je postignuće *Luče mikrokozma*, kojom se okončava *glavna duševna borba pesnikova za principijelna gledišta*, te se potonja religiozna drama nakon ovog teološkog raspleta pokazuje autentičnom kao iskušavanje,²¹ a ne kao eklektička naporedost u odnosu na prethodno stanovište, kako to tvrdi Skerlić²². Skerlić je Njegoševu vjeruju u *Luči mikrokozma*, *sve iskrene i velike misli i osećanja*²³ shvatao kao *šarenu lažu*, kao *fabulu*, u koju sam pesnik ne veruje²⁴, kao *religioznu alegoriju* van istorijske stvarnosti sopstvenoga naroda²⁵. Velimiroviću je dokaz za ozbiljnost Njegoševe religiozne misli u *Luči* i nakon nje, to što je ona nastala u duhovnoj mucu kao odgovor duha na *najkritičnije vreme po Crnu Goru*²⁶. Doduše i Skerlić dopušta da je u *Luči religiozno osećanje vrlo originalno i duboko*²⁷, a neoriginalan je ipak predmet prikazivanja, iako je originalnost umetničkog prikazivanja za njega sekundarna. Primarno je samo prikazivanje stvarnosti, utoliko više što je **religioznost** za njega nešto što se svojom iracionalnošću suprotstavlja njegovom racionalističkom pogledu na svet, te ga sasvim odbija svojom podložnošću anahronom mitskom mišljenju u njegovoj dogmatičnosti i ritualizmu²⁸. Nesumnjivo, Skerlić je mogao razumeti i donekle odobravati samo racionalizovanu panteističku religioznost, koja je potpuno prirodnonaučna u svome izjednačavanju sa Bogom. Na takav način Njegoš za *Luču mikrokozma* dobija od njega najveće moguće priznanje koje je on mogao dati u religioznoj sferi, kada ga hvali zbog *visokog religioznog raspoloženja* koje je identično sa jednim intelektualizovanim panteizmom²⁹.

¹⁷ Velimirović uz to podvuče: Vera Njegoševa je hrišćanska, *no samo shematično hrišćanska. To znači: verski pojmovi Njegoševi jesu i verski pojmovi hrišćanski, samo ne tako razradjeni i definisani kao ovi. Na primer: za Njegoša je Bog jedinstvo, no u isto vreme i pluralitet u jedinstvu; razlika je u tome, što je crkva, shvativši taj pluralitet numeralno, izrazila ga brojem tri, i tako definisala Boga kao trojstvo (Sv. Trojica) u jedinstvu, dok je Njegoš božanski pluralitet svhatio simbolički: Bog u pojavama svojim predstavlja pluralitet, u kome on vazda ostaje sebi identičan.* Upor. nav. delo, str. 115.

¹⁸ Nav. delo, str. 114.

¹⁹ Nav. delo, str. 115.

²⁰ J. Skerlić, *Religija Njegoševa*, str. 402.

²¹ N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, str. 116.

²² J. Skerlić, *Religija Njegoševa*, str. 402.

²³ Nav. delo, str. 434.

²⁴ Nav. delo, str. 437.

²⁵ J. Skerlić, *Istorija nove srpske...*, str. 172-173.

²⁶ N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, str. 111.

²⁷ J. Skerlić, *Istorija nove srpske...*, str. 173.

²⁸ J. Skerlić, *Pisci i knjige*, knj. 4, Prosveta, Beograd 1955, str. 252, 253-254, 266.

²⁹ J. Skerlić, *Istorija nove srpske...*, str. 172.

Tvrdeći da *Njegoš nije ni panteist ni deist*,³⁰ nego *teist, teist-pesnik*,³¹ Velimirović podvuče Njegoševu stvaralačku realizaciju biblijskog mističkog shvatanja Boga, koja je svoj vrhunski izraz doživela u isihazmu – prema episkopu to je inače središnje mesto Njegoševe biblijske ortodoksije, iz kojeg proističe i njegova etika i estetika. Velimirović je jasno razlikovao **religioznost** kao dinamičnu, intimnu, ličnu mističku povezanost s Bogom od religije bilo koje oficijelne Crkve, kako je Skerlić vidi u njenoj statičnoj institucionalnosti, a koja se ogleda pre svega u legalističkom formalizmu kako u pogledu dogme, tako i rituala³². Bitno je i to da, prema Velimiroviću, Njegoš ne odbacuje tradicionalni verski simbolizam, kojim ljudi pokušavaju da izraze ono u šta veruju, on mu samo pretpostavlja dublji, monaški mistički uvid u samoizraz božiji u prirodi. U tom smislu, prema episkopu, Njegoš ostaje u okrilju Crkve koja priznaje i prihvata biblijski realnu različitost harizmi i relacija s Bogom. Sa te perspektive ortodoksija nije dogmatska statičnost – kako to vidi Skerlić, a sam Velimirović ispada *liberalan* ne zato što je *nedogmatičan*, nego zato što se saglašava sa religioznim doživljajem Njegoša, iako ne deli sa njim sva mišljenja (npr. neke nebiblijske ideje origenističko-platonističke provenijencije o anđeoskoj preegzistenciji ili o apokatastazi).

Ne treba zaboraviti i to da je, uzimajući za jedine merodavne kriterijume ono što je temeljno razumsko, empirijski realističko, Skerlić pokušavao da Njegoša *izmeri* Dositejem Obradovićem – crnogorski pesnik-mislilac je bio za njega *duhovna suprotnost* idealizovanom Dositeju³³. Ni u jednom trenutku Skerlić nema uz to predstavu o nesamerljivosti ta dva intelektualca, zbog toga će, između ostalog, za njega ostati nerazumljiv i autor *Religije Njegoševe*. Naravno, merila koja Skerlić postavlja Dositeju za Velimirovića nisu dovoljna u odnosu za Njegoševu metafizičku, religioznu veličinu koja prevazilazi Dositejevu pozitivističku i pragmatičku preokupaciju fizičkim svetom³⁴.

Dijametralno drugačiji metodološki pristup u interpretaciji Njegoševe religiozne misli otkriva u kulturi Srba i Crnogoraca tokom vekova nesumnjivo trajno prisutan, posebno pak vidljiv u XIX veku, sudar dva tipa svesti: ova što je racionalno, sa time što je mističko (i mitsko), a takođe svojstven tom *sudaru, dualizam svesti* – prisutan ne samo u okviru religiozne nego i nacionalne misli. Za interpretaciju teofilozofske misli Njegoša ključno pitanje postaje, takođe problem *sudara* na nivou *hrišćansko-neopagansko*, ili *ortodok-*

³⁰ N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, str. 99.

³¹ *Bog je koliko imanentan, u svetu, toliko i transcendentan, iznad sveta. Budući personalan Bog se nikada ne gubi u svetu, i budući bez prestanka u svetu on ne prestaje biti ersonalan. Bog je stvorio svet, no s tim nije njegova uloga prestala: on i održava svet. Svojim duhom on neprestano nadahnjava prirodu, svojim životom on je neprestano oživljava. Uz to episkop podvuče da je stav teista adekvatan pesnikovom: on s jedne strane oduhovljava herojski narodni antropomorfizam, po kome je Bog nosilac pravde i svetlosti – nadčovek, s druge strane, on ovaploćava apstraktne pojmove metafizičara, dakle Bog za Njegoša je apsolutna intelektualna stvaralačka moć u vasioni, umna sila, um. Upor. N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, str. 100–101.*

³² Nav. delo, str. 129-130.

³³ J. Skerlić, *Srpska književnost u 18. veku*, u: J. Skerlić, *Studije*, knj.I, Matica srpska, .Novi Sad 1971, str. 50.

³⁴ Upor. N. Velimirović, *Religija Njegoševa*, str. 12-15.

sno pravoslavno – neohrišćansko (manihejsko ili panteističko, ili jednostavno neortodoksno) upisano u okvir temeljnog gnoseološkog problema – sukoba znanja i vere (u drugoj verziji katafatičke i apofatičke teologije), koji je inače vekovima bio predmet diskusija u krilu Crkve (posebno pak u XIV i XV veku u krugu mističara-isihasta i racionalista). Koliko je značajan postao taj problem na prelazu XVIII u XIX vek u srpsko-crnogorskoj kulturosferi svedoče pokušaji ondašnjih istaknutih stvaralaca koji su vodili različitim sinkretičkim, eklektičkim prilazima ili sintezama u vidu kompromisnih rešenija – kao sinteza razuma i srca, neortodoksno pravoslavnog hrišćanina i racionaliste Dosi-teja Obradovića ili sinteza takođe (iako iz sasvim drugih razloga) neortodok-sno pravoslavnog (vladike!) Njegoša – njihov rezultat biće neobičan kompro-mis pravoslavne (mada ne do kraja ortodoksne) tradicije (u tome i misli) sa neopaganskom, mitskom narodnom tradicijom (u tome tzv. narodnom verom i narodnom mudrošću)³⁵.

U ocenama interpretatora celovite religiozne misli Njegoša, svest mogu-ćeg pojmovnog pojednostavljanja neretko ustupa mesto primarnim svetona-zorsko-metodološkim pretpostavkama. Tako tragom Skerlića već decenijama idu racionalisti (u tome ne samo a- ili anti-teisti), kao što su to činili naprimer Radovan Zogović, Milovan Đilas ali i u nekoj meri Miroslav Krleža³⁶. Prema, s njihove strane prihvaćenim metodološkim pretpostavkama, odrednice reli-giozan, pravoslavni, ortodoksni imaju, čini se, sasvim negativne konotacije, a za jedinu pozitivnu vrednost smatra se – kao kod Skerlića – poetsko, metafo-rički tretirana religija poistovećivana sa panteizmom, odnosno prisutna u Gor-skom vijencu – religija imanencije, istovetna sa mitiziranom verom Obilića koja igra najvažniju ulogu u kodifikaciji narodnog mita.

Podudarna (u smislu tipa refleksije) sa kritičko-naučnim postulatima Skerličevim, filozofska perspektiva interpretacije Njegoševe misli predstavlja-će opet u svojim metodološkim postavkama predlog izuzetno nekoherentan – kao što i jesu nekoherentne, eklektičke – najčešće polazeće od hrišćanskih su-pozicija ali uzimajuće u obzir i pretpostavke racionalističkog pogleda na svet i postheglovskog determinizma – koncepcije metafizičara-racionaliste Branisla-va Petronijevića, Miloša Đurića – apologeta religije imanencije u Vidovdan-skaj etici, ili autorke sinteze mističkog i racionalnog i pristalicu ezoteričke di-menzije Njegoševe misli – Ksenije Atanasijević³⁷.

³⁵ Na tu temu opširnije vidi D.Gil, nav. delo, str. 101-103.

³⁶ Radi se o poznatim, od strane većine istraživača tretiranim kao kontroverzne, tekstovima: *Njegoševa poema o borbi i slobodi* Radovana Zogovića, koji je izašao kao predgovor *Gorskom vijencu* (izd. Jugoslovenska knjiga, Beograd 1948) i studiji Milovana Džilasa *Legenda o Njegošu* (izd. Kultura, Beograd 1952), koju je napisao povodom dela Isidore Sekulić *Njegoševa estetika. Njegošu knjiga duboke odanosti* (izd. SKZ, Beograd 1951), iako je nekoliko godina kasnije (1966) autor izvršio bitnu korekturu vlastitih mišljenja o Njegošu u knjizi objavljenoj na engleskom jeziku. U slučaju Miroslava Krleže navodi se njegova izjava prilikom prijema „Nje-goševe nagrade” na Cetinju (*Krleža o Njegošu*, „Vjesnik”, Zagreb, 9. X 1966, str. 6).

³⁷ Radi se, između ostalog, o sledećim radovima: B. Petronijević, *Filozofija u „Gorskom Vijen-cu” i „Luči Mikrokozma”* (izd. S.B.Cvijanović, III izd. - Beograd 1924); M.Djurić, *Vidovdan-ska etika*, Srpsko akademsko društvo „Njegoš” u Zagrebu, Zagreb 1914; K.Atanasijević, *Jedan*

Naslednici i pristalice Nikolaja Velimirovića – intelektualci koji polaze od hrišćanskih supozicija i interpretiraju misao Njegoša u ključu (manje ili više) produbljenih naučnih (ili para-naučnih)– (teo)filozofskih, odnosno metodološki više diferenciranih – studija i eseja (između ostalog Isidora Sekulić, Pero Slijepčević, autori članaka u *Enciklopediji Njegoš*: Slobodan Tomović i Sonja Tomović)³⁸, nadasve ipak nepomirljivi čuvari apofatizma – duhovna lica. Za neke od ovih poslednjih prelazeća van doktrine pravoslavlja Njegoševa misao dozvoljava da u crnogorskom vladici ugledaju (iako duboko religiozno) – ipak jedino pesnika, za neke razumevana na Velimirovićevski način *ortodoksija* Njegoša jeste izgovor za njegovo upisivanje u redove svetaca³⁹. Dokazivanje *ortodoksnosti* vladike, iako proizlazi iz religioznih pobuda, ima ipak da služi i drugim privremenim ciljevima i jeste upisano u inače poznatu svim religijama – instrumentalizaciju kultova u političke svrhe, kao takvo naravno nema mnogo zajedničkog sa objektivnom interpretacijom misli crnogorskog poete-teofilozofa i prevazilazi okvire teme ovog referata.

Literatura

- Atanasijević K., *Jedan pogled na Njegoševo mislilaštvo*, u: *Srpski mislioci* (VIII tom izdanja *Sabrana dela I-VIII*), Biblioteka „Na tragu” 74, Plato, Beograd 2006.
- Bierdiajew N., *Istina prawosławia*, tłum. R. Mazurkiewicz, „Znak”, br. 453 (II 1993), Kraków 1993, str. 4-5.
- Djurić M., *Vidovdanska etika*, Srpsko akademsko društvo „Njegoš” u Zagrebu, Zagreb 1914.
- Džilas M., *Legenda o Njegošu*, Kultura, Beograd 1952.
- Enciklopedija Njegoš*, I tom, gl. urednik S. Tomović, Fondacija Njegoš, CID, Podgorica 1999.
- Gil D., *Prawosławie. Historia. Naród. Miejsce kultury duchowej w serbskiej tradycji i współczesności*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, str. 89-125.
- Lompar M., *Knjiga o Njegošu*, Srpska književna zadruga, Beograd 2013.
- Marković M., *Novovekovni srpski mislioci*, Biblioteka „Testament” 25, Pešić i sinovi, Beograd 2009.
- Pawluczuk W., *Powrót sacrum?*, u: *Człowiek – dzieło – sacrum*, ured. S. Gajda, H. J. Sobeczko, Uniwersytet Opolski – Instytut Filologii Polskiej, Opole 1998.
- Petronijević B., *Filozofija u „Gorskom Vijencu” i „Luči Mikrokozma”*, S.B.Cvijanović, Beograd 1924 (III izd.).

pogled na Njegoševo mislilaštvo, u: *Srpski mislioci* (VIII tom izdanja *Sabrana dela I-VIII*), Biblioteka „Na tragu” 74, Plato, Beograd 2006.

³⁸ Upor. I Sekulić, nav. delo; P. Slijepčević, *Njegoš*, u: *Ogledi*, Biblioteka Savremenik Srpske Književne Zadruga, Beograd 1934; članke Slobodana Tomovića, Sonje Tomović i drugih autora vidi: *Enciklopedija Njegoš*, I tom, gl. urednik S. Tomović, Fondacija Njegoš, CID, Podgorica 1999.

³⁹ 19.05.2013 g. mitropolit crnogorsko-primorski Amfilohije proglasio je Petra II Petrovića Njegoša svecem i taj dan (19 maj) na nivou Mitropolije crnogorsko-primorske ustanovio kao datum praznovanja u liturgijskom kalendaru; Sabor Srpske Pravoslavne Crkve nije prihvatio predlog za kanonizaciju cetinjskog vladike, crnogorskog vladara i pesnika odbacio je. Upor. <http://www.politika.rs/rubrike/region/Amfilohije-proglasio-Njegosa-svecem.lt.html>

- Radulović M., *Teološka estetika Nikolaja Velimirovića*, u: *Modernizam i srpska idealistička filosofija*, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1989, str. 123-146.
- Sekulić I., *Njegoševa estetika. Njegošu knjiga duboke odanosti* (izd. SKZ, Beograd 1951).
- Slijepčević P., *Njegoš*, u: *Ogledi*, Biblioteka Savremenik Srpske Književne Zadruga, Beograd 1934.
- Skerlić J., *Religija Njegoševa*, u: *Pisci i knjige*, knj. 3, Prosveta, Beograd 1955.
- Skerlić J., *Pisci i knjige*, knj. 4, Prosveta, Beograd 1955, str. 252-266.
- Skerlić J., *Istorija nove srpske književnosti*, Rad, Beograd 1953 (III izd.).
- Skerlić J., *Srpska književnost u 18. veku*, u: J. Skerlić, *Studije*, knj. I, Matica srpska, Novi-Sad 1971.
- Stojković A., *Razvitak filosofije u Srba 1804-1944*, Slovo ljubve, Beograd 1972.
- Velimirović N., *Religija Njegoševa*, Biblioteka „Pravoslavlje”, br.5, Beograd 1969 (III izd.).
- Zogović R., *Njegoševa poema o borbi i slobodi* – predgovor u: *Gorski vijenac*, Jugoslovenska knjiga, Beograd 1948.
- Žunjić S., *Istorija srpske filosofije*, Biblioteka „Na tragu“ 86, Plato, Beograd 2009.
<http://www.mitropolija.com/>

Дорота ГИЛЬ

ИДЕЙНО-ФИЛОСОФСКИЕ КВАЛИФИЦИОННЫЕ ОПРЕДЕЛИТЕЛИ В ТРАДИЦИИ ИНТЕРПРЕТИРОВАНИЯ РЕЛИГИОЗНОЙ МЫСЛИ ПЕТРА II ПЕТРОВИЧА НЕГОША

Резюме

Исходя из одной из самых выразительных полемик сопровождающих интерпретацию мысли Негоша (одновременно также как отражения классического спора рационалистов и теологов) – полемики между Йованом Скерличем и Николаем Велимировичем, в статье обсуждаются результаты расшифровывания укрепляемых в течение прошлого века основных определителей (между прочим таких как: религиозный, ортодоксальный, теист, пантеист, метафизик, догматик) в отношении к религиозной мысли черногорского поэта-священника. Источником многих недоразумений связанных с их употреблением являются не только крайне различные мнения навязанные „силой авторитета” обоим мыслителям, но также некомпактные в методологическом отношении или слишком окрашенные идеологией исследования мысли Негоша.

Ключевые слова: теофилософия, интерпретаторы религиозной мысли, Петар II Петрович Негош, Николай Велимирович, Йован Скерлич.

Tatjana ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ
Nikšić

ODBRAMBENA FUNKCIJA NJEGOŠEVIH TEKSTOVA

(*Luča mikrokozma i Gorski vijenac*)

U radu ćemo analizirati odbrambene funkcije Njegoševih tekstova *Luča mikrokozma* i *Gorski vijenac*. Poput religije, medicine i pravne prinude, književni tekstovi proizvedeni u određenoj semiosferi funkcionišu kao veoma značajni odbrambeni mehanizmi, što je posebno izraženo u uslovima kolonijalne situacije. Ugroženi kolektiv, koji je na situacionom i sociokulturnom planu inferioran pred kolonijalnom silom, umetničkim tekstom i umetničkom istinom, jer nema drugog oružja, brani svoju kulturu, tako da književni tekstovi zasićeni identitetskim semima obavljaju odbrambenu funkciju u kulturi.

Luča mikrokozma i *Gorski vijenac* jesu estetski proizvodi odbrambenog sistema poruka, čija se aktivnost pojačava u slučaju kolonijalne situacije, koja celu kulturu usmerava na konstantan otpor kolonizatoru – Osmanskoj imperiji, pa su i kodovi i tekstovi proizvedeni u takvoj kulturi prilagođeni dominantnoj odbrambenoj funkciji.

Ključne reči: odbrambena funkcija, kulturna redundanca, metatekstualnost, hrišćanska kultura, kolonijalna komunikacija, ilustrativna citatnost, orijentalni diskurs, okcidentalni kodovi, semiotička aktivnost.

Poput religije, medicine i pravne prinude, književni tekstovi proizvedeni u određenoj semiosferi¹ funkcionišu kao veoma značajni odbrambeni mehanizmi kulture, jer je njihova mnemonička funkcija presudna u očuvanju identiteta sociokulturne zajednice, koji je posebno ugrožen u uslovima kolonijalne situacije. U takvim uslovima pojačava se i aktivnost religijskih kodova, čiji tekstovi imaju naglašenu pragmatičnu vrednost jer pretenduju na sakralnost i ukorenjeni su duboko u filogenetskom pamćenju, pa su oni glavni nosioci otpora kolonijalnoj sili i svim oblicima kulturnog i identitetskog nasilja. Pod pritiskom kolonijalne situacije aktiviraju se svi raspoloživi odbrambeni mehanizmi domicilne kulture:

Svoje odbrambene tehnike čovek je razradio na zapanjujuće vispren način, i to ne samo u oblasti ratovanja, već i u oblasti religije, medicine i pravne prinude. On mora da se brani ne samo od potencijalnih neprijateljskih sila u prirodi nego i od onih u ljudskom društvu. Štaviše, mora takođe da se nosi s rušilačkim silama u sopstvenoj ličnosti. Religiji je cilj da otkloni kako opasnosti koje postoje u prirodi, tako i one koje postoje u pojedincu. Institucije za sprovođenje zakona stvorene su da bi se bavile društvenim prestupnicima, a

¹ O pojmu semiosfere videti: Jurij M. Lotman: *Semiosfera*.

*oružana sila se koristi protiv drugih društvenih zajednica. Medicina, opet, štiti grupu ili pojedinca od bolesti.*²

Kolonijalna situacija modifikuje domicilnu kulturu prisiljavajući je da od deset primarnih sistema poruka³ izdvoji odbranu i nametne je kao najvažniju vrstu aktivnosti, kojoj se podređuju sve ostale. U tu svrhu kultura se preslaže, preoblikuje i prilagođava novim uslovima, pri čemu se uspostavlja poredak koji sve elemente domicilne kulture podređuje odbrani, najvažnijem sistemu primarnih poruka u ekstremnim uslovima kolonizacije. Kolonijalno nasilje uvek pogubno deluje na kulturne zabrane i semiotičke konvencije inferiorne kulture, a najviše stradaju njeni najverniji čuvari – religijski kodovi i svetinje, to jest sakralni znakovi, jer je razorna moć kolonijalnog dijaloga usmerena na njihovo profanisanje i razgrađivanje.

Poruke spolja u kolonijalnoj situaciji primaju se nasilno, što dovodi do deformacije kanala Ja–On, dok kanal Ja–Ja ili autokomunikacija⁴, zbog ugrožene kulturne kohezije, pojačava svoju aktivnost. Domicilna kultura prisiljena je na pojačanu autokomunikaciju, što podrazumeva i otpor porukama koje stižu spolja, jer njena osnovna svrha postaje očuvanje kulturnog identiteta, koji veoma ozbiljno mogu ugroziti jaki i nasilni upadi tuđih kodova i tekstova. Stoga se i redukuje aktivnost kanala Ja–On, preko kojeg se primaju samo obli-gatorne poruke jer se preuzima samo ono što se mora, a rezultat takvog tipa komunikacije jeste kreolizacija domicilne kulture, do koje nikad ne dolazi dobrovoljno, iako su mehanizmi prisile ponekad prikriveni i suptilni. Za vreme osmanske kolonizacije Balkana u južnoslovenskom folklornom diskursu formiran je čvrst aksiološki sistem u čije je temelje ugrađena mržnja prema *sil-nim* Turcima i islamu, kao stabilan vrednosni stav koji nastavlja da živi i nakon turskog povlačenja, upravo zbog otpornosti te ideologeme, duboko usađene u filogenetsko pamćenje. Ta epska aksiologija postaje sastavni deo južno-slovenskog (post)kolonijalnog diskursa, pa je prisutna i u Njegoševim tekstovima. U *Gorskom vijencu* prikazano je kako se kultura ponaša u ekstremnim uslovima kolonizacije i porobljavanja, što dovodi do deformacije svih komunikativnih strategija jer devijantni procesi zahvataju oba pomenuta kanala. Naime, u takvim uslovima je i odnos između adresanta i adresata bitno izmenjen, jer disensni dijalog⁵, na kome se temelji kolonijalna komunikacija, uslovljava i prenos poruka, što dovodi do još većeg zatvaranja kanala Ja–Ja, pri čemu će se autistična i u sebe zatvorena kultura okrenuti intenzivnoj mitologizaciji i kultu prošlosti, kao riznici identitetskih informacija, čije umnožavanje dovodi do jačanja samoidentifikacijskih procesa i egocentričnog govora. To je praćeno smanjenom aktivnošću kanala Ja–On, to jest odbijanjem „tuđih” tekstova i jezika kolonizatora. U tom defanzivnom, odbrambenom procesu dolazi do snaženja usmenih kodova i aktiviranja kulturnih i mnemoničkih mehaniza-

² Edvard Hol: *Nemi jezik*, str. 58.

³ Edvard Hol izdvaja deset primarnih sistema poruka: interakciju, asocijaciju, supsistenciju, biseksualnost, teritorijalnost, temporalnost, učenje, igru, odbranu i eksploataciju.

⁴ O tome videti: J.M. Lotman, *Semiosfera*.

⁵ O tome videti: M. Katnić-Bakaršić, *Stilistika dramskog diskursa*.

ma iz epohe pretpismenosti, jer je i Crnogorcima i raji, nemuslimanima na turskim teritorijama pismenost teško dostupna, pa usmeni tekstovi služe za memorisanje kolektivnih istina i činjenica relevantnih za opstanak ugrožene sociokulturne zajednice.

Hrišćani su na Balkanu očuvali svoj jezik i kulturu zahvaljujući procesu autokomunikacije, koji je presudan u očuvanju identiteta kolonizovanih kultura: *Pri tom treba razlikovati dva tipa autokomunikacije: s mnemoničkom funkcijom i bez nje.*⁶ Dakle, u ugroženoj kulturi, kao jedna od njenih odbrambenih strategija, razvija se intenzivna komunikacija na kanalu Ja–Ja sa naglašenom mnemoničkom funkcijom, pri čemu se u identitetskoj naraciji formira temporalna granica koja razdvaja dve podstrukture, uređene različitim kulturnim kodovima – domicilna kultura pre i posle kolonizacije i kreolizacije. Naime, kolonizacija podrazumeva oštar i agresivan upad tuđih kulturnih kodova i kognitivnih shema, što dovodi do ozbiljnih preinačenja regulatornih, opšteprihvaćenih modela ponašanja i do modifikacije identitetskih obrazaca.

Dakle, u surovim uslovima kolonizacije zatvara se i izoluje domicilni kulturni prostor i štiti od dijaloga sa tuđim tekstovima upravo radi svog opstanka, ali će taj samoizolacijski proces proizvesti konzervativnu, autističnu i u sebe zatvorenu kulturu, koja pokazuje znatno manje dinamičnosti nego što to zahtevaju potrebe ljudskog društva. Ugrožena kultura aktivira sve raspoložive odbrambene mehanizme, a pošto kolektiv čuva sebe i svoj identitet preko tekstova, intertekstualnost se javlja kao mnemonički i odbrambeni mehanizam, pri čemu je svest o sebi, pamćenje svog herojskog bića i nadmoći sopstvene kulture pohranjeno u kanonskim tekstovima, kao u svojevrsnim čuvarima kolektivnog identiteta. Stoga u trenucima ugroženosti sociokulturne zajednice postaje izuzetno važna *globalna kulturna funkcija što je tekst u cjelini svih svojih relacija obavlja u sklopu pripadnog kulturnog sustava*⁷, pa se u tekstovima u kojima su pohranjene indidentitetske semiotičke jedinice javljaju antroponimi markirani u epskom diskursu (Miloš, Marko, Vuk, Vukašin, Lazar) – koji nose informaciju o otporu turskoj kolonizaciji, jer funkcionišu kao simbolički znakovi i aktiviraju čitav aksiološki i simbolički poredak epske Balkanske kulture, čija je ključna ideologema otpor islamu.

Edvard Hol izdvaja tri nivoa kulture: formalni, neformalni i tehnički, i pri tom zaključuje da *formalna kultura obavlja zadatak koji je gotovo analogan instinktu... To je osnova iz koje izrasta i oko koje se gradi preostali deo kulture.*⁸ Prevedeno na jezik semiotike, formalna kultura je u stvari kulturna redundanca, kojom se ona brani od svih entropijskih sila, spoljašnjih i unutrašnjih. *Osim u posebnim prilikama, formalno se menja sporo, gotovo neprimetno. Formalno je takođe vrlo otporno na promenu nametnutu spolja.*⁹ U posebne prilike svakako spada kolonijalna situacija, jer dolazak moćne imperijalne sile dovodi do urušavanje formalnog sloja crnogorske kulture, posebno njene

⁶ Jurij Lotman, *Semiosfera*, str. 39.

⁷ Dubravka Oraić-Tolić, *Teorija citatnosti*, str. 33.

⁸ Edvard Hol: *Nav. delo*, str. 81.

⁹ Isto, str. 81.

pismenosti, a nagla, iznenadna promena izaziva kulturološki šok. Kako sačuvati jezgro formalnog sistema kada su uklonjeni svi važniji tehnički podupirači? Ugrožavanje podupirača, posebno hrišćanske religije, dovodi do urušavanja celog sistema, pri čemu se javljaju slučajevi tzv. neformalnih adaptacija, u kakve spada prihvatanje tuđe vere pod uticajem agresivne kolonijalne komunikacije. Naime, Crnogorci koji primaju islam adaptirali su se, prilagodili bitno izmenjenim kulturnim uslovima, pa oni postaju nosioci i čuvari nove, kreolizovane kulture koju iguman Stefan, ključni podupirač formalnog sloja crnogorske kulture, nimalo slučajno, naziva *jazičestvom*, odnosno mnogobojštvom, jer se prethodni hrišćanski bog ne može tek tako izbrisati iz kolektivne memorije niti iz jezika:

IGUMAN STEFAN

*Vam' predstoji preužasna borba,
pleme vi se sve odreklo sebe
te crnome rabota Mamonu;
pade na njem kletva beščestija.*

.....
*Porugani oltar jazičestvom
na milost će okrenut nebesa! (GV., str. 160)*

Kulturna redundanca služi kao osnova identitetskih konstrukata, jer predstavlja zalihu shematizovanih obrazaca ponašanja, opšteprihvaćenih kognitivnih shema, mnemoničkih menahanizama, temporalnih i prostornih modela, komunikativnih strategija i aksioloških stavova koji omogućavaju trajanje i opstanak jedne kulture. Međutim, u svakoj kulturi deluje i entropija, sila suprotna redundanci, koja se pojačava do mere razaranja sistema tek u revolucijama, društvenim previranjima, kolonijalnoj situaciji ili ratovima kada razori redundancu i presloži semiotički sistem po potpuno novim principima, pri čemu se uspostavlja novi poredak, to jest nova kulturna norma, sa novim ritualima, ceremonijama, idealima, „višim ciljevima“ i kulturnim ikonama. Najjača entropijska sila koja ugrožava crnogorsku kulturu prikazanu u *Gorskom vijencu* jesu semiotičke jedinice kolonizatora, pa se aktiviraju svi redundantni potencijali domicilne kulture da se brani i obupre entropiji.

Dakle, kulturna redundanca je glavna sila u sistemu koja se suprotstavlja incidentu, ekscesu i ostalim oblicima odstupnja od normiranog ponašanja, pa se svaka kultura redundancijom brani od remetilačkih, entropijskih sila, onih koje je ugrožavaju i podrivaju. Pošto redundanca funkcioniše kao čuvar sistema, u *Gorskom vijencu* su prikazani upravo shematizovani obrasci ponašanja i fatički modeli na kojima se zasniva sociokulturni poredak, što znači da se dramskim sredstvima prikazuje redundanca plemenske kulture. Istraga, obračun s domaćim Turcima je ekstremna mera izazvana ekstremnim opasnostima po domicilnu kulturu, koja u *Gorskom vijencu* funkcioniše kao odbrambena akcija, odnosno reakcija na islamizaciju – najjaču entropijsku silu usmerenu na razaranje crnogorske kulture. Religijski kodovi su najfatalniji za identitet, pa pojedinci koji prihvate religiju kolonizatora počinju da deluju kao entropij-

ska sila što iznutra ugrožava koheziju određenog kulturnog prostora. Dakle, u slučaju kolonijalne situacije entropijske sile deluju spolja, u vidu tuđih religijskih, ideoloških, kognitivnih i aksioloških kodova, ali i iznutra, u obliku konvertitstva. Upravo zbog toga Njegoš će i u *Luči mikrokozma* i u *Gorskom vijencu* žigosati izdaju kao najveći greh za koji nema oprosta, jer „domaći Turci“, odnosno Crnogorci koji su prihvatili islam ugrožavaju poredak crnogorske plemenske kulture i njene hrišćanske semiotičke osnove. U vreme nastanka *Luče mikrokozma* Crna Gora je izložena stalnim napadima i ugrožena turskim imperijalnim pretenzijama, a Njegoš je zadužen za odbranu zemlje, tako da pesnik-vladar odbrambene i klasifikacione funkcije, koje obavlja u realnom, istorijskom hronotopu, prenosi u svoju poeziju, što rezultira naglašenim odbrambenim funkcijama njegovog pesničkog diskursa. Naime, moć Boga, tvoračka snaga i istinitost njegove reči već su izgrađene u Bibliji, svetoj hrišćanskoj knjizi, koja se uzdiže pred turskom kolonijalnom silom kao bedem, ponovo se ispisuje u *Luči mikrokozma* i utemeljuje u svojoj antičkoj prošlosti, da bi još snažnije delovala iz dubljih mnemoničkih slojeva zapadnoevropske kulture. Na taj način autor aktivira i u službu odbrane hrišćanstva stavlja zapadnoevropski kulturni poredak i okcidentalne kodove visoke kulture. Pri tom se sam vrh okcidentalne kulture, njene najsublimnije sfere – simbolička i religijska, suprotstavljaju vantekstovnoj islamskoj opasnosti.

Luča mikrokozma

Semiotička aktivnost imperijalne sile orijentisana je na razaranje semiotičkog potencijala inferiorne kulture, posebno njene sakralne sfere, a u kolonijalnoj komunikaciji ukinute su strategije učtivosti i uvedena agresivna logika direktiva, koje superiorna kultura upućuje inferiornoj. Stoga Njegoš u *Luči mikrokozma* reprezentira i brani upravo sakralne hrišćanske znakove i religijske kodove, aktivirajući ogroman semiotički potencijal pohranjen u sakralnom sloju kulture, koji je u svakoj semiosferi najotporniji na promene¹⁰. U tu svrhu bilo je neophodno rekonstruisati jezik pre kolonizacije, što se u ovom spevu posebno odrazilo na osu selekcije, koja je usmerena na eliminisanje orijentalizama, to jest njihovo uvođenje u minus-postupak. Ključna organizaciona strategija speva postaje naglašena intertekstualnost, odnosno orijentacija na jezik kulture¹¹, i to hrišćanske, okcidentalne kulture, da bi se izbegao citatni kontakt sa usmenim kodovima, koji su zahvaćeni procesom kreolizacije i koji u sebi nose veliku količinu islamskog semiotičkog potencijala. Naime, u toku kolonijalne borbe različitih diskursa za dominaciju muslimanska usmena književnost izvršila je snažan uticaj na hrišćanski folklorni diskurs unoseći u njega kako orijentalne motive, tako i leksiku, što se odrazilo i na Njegoševo stvaralaštvo, pa su mnogi usmeni kodovi aktivirani u njegovim književnim tekstovima. Taj proces kreolizacije zahvata sve kodove i tekstove unutar kolonizovanog kulturnog prostora modifikujući kulturu u celini, pa su svi Njegoševi tek-

¹⁰ O tome videti: Jurij M. Lotman, *Nav. delo*.

¹¹ O tome videti: Dubravka Oraić-Tolić: *Nav. delo*.

stovi, osim *Luče mikrokozma*, obeleženi znakovima „tuđeg“ identiteta. Stoga se u njegovoj poeziji estetski upečatljivo artikuliše sva ona tenzija i negativna energija koja se oslobađa pri sudaru dve kulture, kao i otpor koji pruža ona inferiorna, ugrožena odlučno odbijajući da se potčini jačoj.

Dakle, u frazeološkom smislu *Luča* je izdvojena od ostalih Njegoševih tekstova jer je jedina bez orijentalne leksike, što je motivisano citatnim usmerenjem teksta ka okcidentalnoj kulturi, kao i njegovom naglašenom odbrambenom funkcijom. Jezičko kodiranje *Luče* je specifično i veoma pažljivo osmišljeno da bi se eliminisao svaki trag tuđe kulture i jezika kolonizatora, a na taj način odstranjene su islamske semiotičke jedinice i njihov uticaj na domicilnu kulturu. S druge strane, organizovan je superioran diskurs, koji ilustruje nadmoć hrišćanskog boga i okcidentalne kulture, kao i antičke i hrišćanske tekstualnosti. Orientalni diskurs je uveden u minus-postupak, on nema reprezentacije u tekstu, a taj muk Orijenta veoma je informativan jer se pesničkim sredstvima kreira semiotička provalija u koju se obrušavaju sve posledice kolonijalne situacije i turskog imperijalizma, Njegoševe velike boljke, posebno u doba nastanka *Luče mikrokozma* (1945). Naime, 1843. godine Turci su osvojili strateški izuzetno značajna mesta za odbranu Crne Gore – ostrva Lesendro i Vranjinu, pa je njihov gubitak naneo i veliku političku štetu državi, a u narodu je ostala izreka: *Pati kao Vladika za Lesendrom*.

U Njegoševom kosmogonijskom spevu *Luča mikrokozma* dolazi do veoma osobene distribucije moći koja je uslovljena metafizičkim i mitološkim kriterijumima, što dovodi do konstruisanja apsolutističkog diskursa, čiji je nosilac situaciono i diskurzivno najmoćnija instanca u spevu – Bog, pri čemu kao najsnažniji kodirajući mehanizam deluje hrišćanska mitologija. Religijsko potčinjavanje čoveka bogu i hrišćanski model hijerarhije usloviće ustrojstvo makrokosmičkog prostora, a čvrstina i stabilnost hrišćanske religije, na kojoj počiva moć božanskog diskursa, funkcioniše kao odbrambena tehnika protiv vantekstovnog prisustva islama. Njegoševa državnička funkcija utiče i na pesnička načela, regulišući posebno svrhu njegove poezije, pri čemu će u prvi plan izbiti odbrambene tekstualne strategije. Naime, u doba nastanka *Luče mikrokozma* najjača entropijska sila koja ugrožava crnogorsku kulturu jesu semiotičke jedinice kolonizatora, zbog čega se aktiviraju svi redundantni potencijali domicilne kulture. Crna Gora je izložena stalnim napadima i ugrožena turskim imperijalnim pretenzijama, a Njegoš je zadužen za odbranu zemlje, tako da pesnik-vladar odbrambene i klasifikacione funkcije, koje obavlja u realnom, istorijskom hronotopu, prenosi u svoju poeziju, što rezultira naglašenim odbrambenim funkcijama njegovog pesničkog diskursa.

Upravo s naglašenim odbrambenim ciljem u Njegoševom spevu aktiviran je srednjovekovni žanr videnija, koji zatim uključuje *Luču* u niz tekstova hrišćanske kulture, zasnovanih na istom sistemu kodiranja: *Božanstvena komedija*, *Vizija Petra Orača*, *Izgubljeni raj*. Dakle, Njegoševa citatna imitacija dovodi do reprezentacije svih tradicionalnih aksioloških i semantičkih struktura, pri čemu princip adekvacije i alegorijsko kodiranje rezultiraju veličanjem i reafirmacijom hrišćanskih svetinja i klasične alegoreze, kao dominantnog receptivnog modela. Simboli, alegorija i pojačana tropičnost, to jest preneseno

značenje osnovna su građa za stvaranje mitova i temelj ilustrativne citatnosti, tako da reafirmišući najsvetiji i najuzvišeniji deo semiosfere, autor u svrhu odbrane imitira sakralni tekst jer je on glavni čuvar kulture, tradicije i hrišćanskog identiteta, pa Njegoševa *Luča* deluje kao moćna odbrambena strategija uperena protiv vantekstovnog prisustva islama. Poslednja decima Posvete funkcioniše kao epski upad u kosmogonijsku temu i signal (post)kolonijalnog diskursa, a tek nakon prizivanja kosovske mitologije i podsećanja na kosovsku traumu, uslediće pevanja o pobuni na nebu i mitema koja na najbolji način ilustruje svemoć hrišćanskog Boga. Stoga će autor na prološkoj granici speva aktivirati antroponime markirane u epskom diskursu – Obilića, Đorđa i Dušana – koji nose informaciju o otporu turskoj kolonizaciji, jer ukazuju na aksiološki i simbolički poredak epske balkanske kulture. Odsustvo orijentalizama poprima posebnu ideološku valenciju jer pojačava dijalog, kao i jezičko i kulturno saglasje *Luče* sa hrišćanskim diskursom jer samo takav jezik, očišćen od upada spolja i tuđih kolonijalnih nanosa, može biti dostojan dijaloga sa svetom hrišćanskom knjigom – Biblijom, koja čuva najčistiju reč Božju, neophodnu u odbrani slovenskog hrišćanstva na Balkanu od veoma moćnog islamskog diskursa.

Citatnost je osnov razvijene kulturne memorije, a ona je u crnogorskoj semiosferi za vreme turske kolonizacije slabo razvijena, pošto je ugrožava reaktiviranje mnemomičkih mehanizama iz epohe pretpismenosti, kao i uticaj folklornog teksta i usmene kulture, koja raspolaže drugačijim mnemoničkim mehanizmima. Crnogorska kultura se iz epohe razvijene zapadnoevropske pismenosti i citatnog kontakta sa mletačkom kulturom vraća ne decenije ili vekove unazad, već čitavu jednu epohu – iz epohe pismenosti, u epohu pretpismenosti. Odatle proizlazi i velika recepcijska tragedija *Luče mikrokozma*; naime, u državi koja je prva na slovenskom Jugu imala svoju štampariju, u vreme pojave Njegoševog speva nije imao ko s njim da komunicira jer je Crnogorcima, u uslovima surove kolonijalne situacije, uskraćena pismenost. Razvijena pismenost omogućava nastanak složenih sistema znakova i veliku raznolikost kodova, što predstavlja preduslov za opstanak kulture i njeno dinamično napredovanje. Kulture bez pisma izuzetno su statične i zaostaju u theničkom napretku, jer se iskustva jedne generacije ne mogu beležiti i putem pisma prenositi narednom pokolenju.

Blistava estetska realizacija srednjovekovnog načela citatnog snaženja postojećeg poretka¹², u ovom slučaju, hrišćanske kulture i njenih ideoloških modela, uz pomoć žanrovske tradicije videnija, dovešće do monumentalne reprezentacije hrišćanske tradicije i njenih mitova u Njegoševom spevu. Stoga autor koristi stvaralačke obrasce automatizovanih poetika i žanrovskih kodova, jer oni čuvaju pamćenje o tradicionalnom sistemu kodiranja, koji se na taj način organski upisuje u novu strukturu, uključujući je u veliki ilustrativni dijalog, na kome se zasniva kulturna redundanca, kao zaliha značenja formirana da zaštiti hrišćansku semiosferu od upada spolja i uticaja tuđih kodova i tek-

¹² O tome videti: Dubravka Oraić-Tolić, *Nav. delo*.

stova. Naime, imitacija i sakralizacija prototeksta i njegovih ključnih simbola u *Luči mikrokozma* dovodi do reprezentacije Biblije kao teksta-uzora, pri čemu se hrišćanska kultura uspostavlja kao Riznica znanja i iskustava, koja čuva tekstove dostojne oponašanja. Nasuprot tome, u realnom istorijskom vremenu stoji islam kao vantekstovna opasnost, pred kojom se i artikuliše božanstvena himna hrišćanskoj veri i njenim svetinjama, generatorima njenog kanona. Opšta hijerarhija kulture klasicizma podrazumevala je da su tuđi tekstovi, posebno ako su antički, ili u bilo kom smislu klasični, zauzimali povlašćena mesta¹³. Zbog toga su u spevu aktivirani semantički procesi u kojima se determinacija kreće od tuđeg prema vlastitom tekstu, od zapadnoevropske riznice prema crnogorskom autoru, koji brani Crnu Goru i hrišćanstvo od Turaka. Autor *Luče* ispisuje svoj tekst kao opomenu islamu da je crnogorski prostor uronjen u hrišćansku semiosferu, pri čemu se vraća na primordijalne mitove, odnosno mitove o početku, koji igraju ključnu ulogu u identitetskoj naraciji i aktiviraju se kada je sociokulturna zajednica ozbiljno ugrožena.

Možemo zaključiti da je *Luča mikrokozma* izlivena kao svetlosni mač hrišćanske vere, jer je u hrišćanskoj mitologiji svaka epifanija – pojava svetog, okružena oreolom čiste, astralne svetlosti, u kojoj se prepoznaje prisutnost onostranog. Zato autor za tematsku podlogu svog speva bira mitemu koja ilustruje svemoć hrišćanskog boga, poretka i simboličkog sistema, ispisujući retorički upečatljivu Poslanicu Tvorca, kao opomenu svima koji bi se usudili da udare na hrišćanske svetinje. Ustrojstvo hrišćanskog univerzuma ne može biti poremećeno čak ni iznutra, imanentnom silom poput Satane, *odabranog božjeg tvorenija*, a kamoli spoljašnjom, tuđom silom kakva je Osmanska imperija. Njegoševe funkcije u sistemu crnogorske kulture su isključivo klasifikacione; on uspostavlja poredak, propisuje norme i obezbeđuje poštovanje i kažnjavanje u slučaju oštećenja. Osim toga, on proizvodi tekstove značajne na planu samoidentifikacijskih procesa i formiranja identitetskih struktura, što znači da deluje kao najjači semiotički centar crnogorske kulture, a to se odrazilo i na organizacione principe *Luče mikrokozma*.

Gorski vijenac

Gorski vijenac se organizuje kao estetska poruka vrhunskog kvaliteta čiji je glavni cilj aktiviranje odbrambenih mehanizama crnogorske plemenske kulture, posebno mitologizacije i hrišćanske martiromanije, koji deluju kao veoma moćni čuvari identitetskih obrazaca. Odbrana, kao kulturna kategorija čvrsto je povezana sa religijom, jer religija deluje kao mehanizam odbrane određene kulturne paradigme, pa su njene funkcije analogne medicini, čija je osnovna svrha da odbrani organizam od naleta bolesti. Na isti način religija štiti kulturu od tuđeg uticaja zbog čega je, po pravilu, nesklona kulturnom poliglotizmu, a odbrana je po svojim formalnim obrascima po mnogo čemu obred koliko i religija¹⁴. Stoga su po *Gorskom vijencu* rasuti verski simboli,

¹³ Isto.

¹⁴ O tome videti u: Edvard Hol, *Nav. delo*.

znamenja hrišćanske vere, pa se čak i kompozicija uređuje hrišćanskim temporalnim jedinicama, što formira gustu odbrambenu mrežu pod okriljem religije koja treba da sačuva crnogorsku plemensku zajednicu. Nosilac odbrambene i religijske funkcije, koji ih objedinjuje u jednoj instanci, jeste lik slepog igumana Stefana, čije verbalne formule izuzetne perlokucijske snage, deluju kao dilogični blagoslov na Crnogorce koji se pripremaju za, ne baš etički čin „istrage poturica“¹⁵. Njemu će biti dodeljene veoma značajne funkcije, posebno u motivacionom sistemu, jer je on ključni nosilac hrišćanske mnemonike, koji se izdvaja iz kolektiva i modeluje kao markantna ideološka instanca, čiji oratorski monolozi pokreću Crnogorce na akciju. O retoričkim kapacitetima igumana Stefana i izuzetnom perlokucijskom učinku njegovog govora svedoče plemenic:

SERDAR JANKO

*Danu, oče, ono ka umiješ,
Ispriča ni štogod amanati,
Priđe no smo legli i zaspali.
Ko te nije čuo će govoriš,
onaj ne zna što u tebe spava. (GV., 154)*

Zbog toga se diskurs igumana Stefana organizuje uz aktiviranje ogromnog stilskosemantičkog potencijala, a njegove poruke perlokucijski su orijentisane, to jest usmerene na emocionalno angažovanje sagovornika i izazivanje performativnosti, jer članove plemena treba nagovoriti da žrtvuju svoj život za „više ciljeve“:

IGUMAN STEFAN

*Pokoljenje za pjesnu stvoreno,
vile će se grabit u vjekove
da vam vjence dostojne sapletu,
vaš će primjer učiti pjevača
kako treba s besmrtnošću zborit!*
.....
*Krst nositi vama je suđeno
strašne borbe s svojim i s tuđinom!
Težak v'jenac, al' je voće slatko!
Voskresenja ne biva bez smrti;*
.....
Slavno mrite, kad mrijet morate! (GV., str. 160–161)

¹⁵ Sintagma *istraga poturica* ne javlja se u tekstu *Gorskog vijenca* nijednom. Ona je konstruisana u njegošologiji i proglašena za temu Njegoševe drame.

U diskursu igumana Stefana aktiviraju se sakralni hrišćanski hronotopi, kao još jedna opomena islamu i nedvosmisleni signal „prave vere“, pri čemu se naglašena odbrambena funkcija tog lika prenosi i na prostorne kodove, koji deluju kao mnemonička shema za čuvanje ključnih hrišćanskih mitema:

IGUMAN STEFAN

*Najsvetije nebesne hramove
Što je zemlja nebu podignula
Ja sam redom svaki polazio
Nasrka se dima s žertvenikah.
Penja sam se na sveštenu goru
Sa koje je strašno predskazanje
Svoje sudbe Jerusalim čuo.
Razgleda sam i sve tri pećine:
Đe se Sunce hristijanstvu rodilo,
Đe je nebo kasli osveštalo,
Đe su cari nebesnom mladencu
Pohitali s darom poklonit se.
Gledao sam Getsimansku baštu,
Ocrnjenu strašću i izdajom. (GV., str. 155)*

U semantičkom sistemu *Gorskog vijenca* vladika Danilo takođe ima klasifikacione funkcije, pa on uspostavlja i snaži plemenski poredak, propisuje norme ponašanja i podržava kulturnu redundancu, što mu posebno omogućava superiorna pozicija – njegov diskurs stiže sa samog vrha crnogorske kulture. Naime, vladika Danilo deluje kao moćna normativna instanca, čiji su iskazi od presudnog značaja za uspostavljanje kulturne norme i aksiološkog sistema plemenske zajednice. On propisuje poželjne oblike ponašanja, a pošto je utemeljen i u religijskim kodovima, uz igumana Stefana, glavna je ideološka instanca u čijem se diskursu definišu svetinje – sakralni fenomeni kulture za koje se živi i umire. U dramskom tekstu je izuzetno važan tip informacije koji se plasira sa dominantnog kanala, a u *Gorskom vijencu* to je vladika Danilo, kome je autor u tu svrhu dodelio izuzetno razvijene retoričke kompetencije, takođe stavljene u službu odbrane crnogorske kulture:

VLADIKA DANILO

*Mlado žito, navijaj klasove,
pređe roka došla ti je žnjetva!
Divne žertve vidim na gomile
pred oltarom crkve i plemena,
čujem lelek đe gore prolama.
Treba služiti česti i imenu!
Neka bude borba neprestana,
neka bude što biti ne može,
Nek ad proždre, pokosi satana!
Na groblju će iznići cvijeće
za daleko neko pokoljenje! (GV., str. 56)*

Upravo zbog prikazivanja kolonijalne komunikacije u *Gorskom vijencu* kulturalna informacija potiskuje dramsku i ugrožava sva tri dramska jedinstva, što rezultira slabljenjem dramskog koda. Ugrožavanje dramske radnje i dominacija statičkih motiva potvrđuje povlašćeni status kulturalne i ideološke informacije u dramskom diskursu. Dakle, Njegoševa drama se organizuje kao umetnička transpozicija kolonijalne situacije, pri čemu autor predočava previranje semiotičke energije koja se oslobađa prilikom sudara dve kulture, različitih religijskih kodova, zbog čega je njihov antagonizam još produbljeniji a komunikacija agresivnija:

VLADIKA DANILO

*Udri za krst, za obraz junački,
ko god paše svijetlo oružje,
ko god čuje srce u prsima:
hulitelje imena Hristova
da krstimo vodom ali krvlju!
Trijebimo gubu iz torine!
Nek propoje pjesna od užasa,
oltar pravi na kamen krvavi! (GV., str. 57)*

Kolonijalni spacijalni modeli jasno razgraničavaju književni univerzum na dve prostorne podstrukture – tuđe i naše, čija je komunikacija otežana zbog nejednake distribucije sociokulturne moći. Kolonijalna podela prostora u Njegoševoj drami dovodi do dopunske semantizacije prisvojnog determinativa naš/naše, koji kao oznaka kolektivnog načela treba da aktivira odgovarajući kulturni identitet, što će se odraziti na aksiološki sistem u celini, jer pozicija sa koje se vrednuje i gradi ideološki najispravnija slika sveta jasno je locirana unutar pravoslavne, crnogorske kulture. Učestala upotreba ovog determinativa treba da označi stopljenost jedinke sa ugroženim kolektivom i osnaži kolektivno načelo na račun individualnog, jer se svi članovi stavljaju u službu odbrane i snaženja kulturne kohezije. Zbog toga se *kolo* ili glas plemena, koje u tekstu drame dobija šest veoma značajnih turnusa, gradi kao ideološka instanca i prevashodno emituje kulturalnu informaciju, što deluje kao nametljiv okvir dijaloga i jako moćan, normativan kontekst u kome likovi govore, to jest uzimaju reč svesni da ih pleme stalno posmatra i vrednuje njihovo ponašanje. Niko ne želi da krene tragom Vuka Brankovića, a likovi su okovani plemenskom kulturom i njenom aksiologijom koja stalno opominje na pravila ponašanja i pri tom najstrože zabranjuje i kažnjava izdaju, čiji je najviši stupanj primanje islama. U svakom društvu postoje konvencionalni kodovi ponašanja, koji su veoma važni za socijalnu zajednicu jer regulišu ponašanje pojedinca, propisuju pravila i kažnjavaju prestupe. Kao najozbiljniji prestup i najveći zločin, odnosno ogrešenje o društveno propisanu normu u semantičkom sistemu *Gorskog vijenca* ustanovljena je izdaja, pa napetu dramsku sekvencu pregovora između Crnogoraca i domaćih Turaka najavljuje kompozicioni rez i opomena kola, koje peva o najtežem obliku izdaje – primanju islama, i upozorava na kazne:

KOLO POJE:

*Ljuta kletva pade na izroda!
Prokle mati od nevolje sina,
te knjeginja Ivanbegovica,
prokle Mara svog sina Stanišu,*

.....
*Staniša je obraz ocrnio,
pohulio na vjeru Hristovu,
na junačko pleme Crnojevo,
obuka se u vjeru krvničku
i bratske je krvi ožednio. (GV., str. 58–59)*

Kolo i *mnozina* modeluju se u *Gorskom vijencu* kao osobene dramske instance koje predstavljaju kolektivni diskurs – glas plemena, čija je osnovna funkcija da artikuliše plemenske ideologeme i rigidnu kulturnu normu, i da opominje pojedinca na rigorozne kazne. Naime, kazne spadaju u redundancu sistema, koja se automatski aktivira u slučaju ograđenja o normu, kao moćna regulatorna sila podređena očuvanju plemenskog poretka i suprotstavljena entropiji kolonizacije.

Elementi opšteg, zajedničkog, konvencionalnog i stereotipnog omogućavaju pojedincu da se identifikuje i postane član neke grupe, dakle, identifikacijski procesi zasnivaju se na redundanci – jezičkoj, društvenoj i kulturnoj. Stoga će Njegoš u *Gorskom vijencu* aktivirati upravo redundancu plemenske zajednice, pri čemu će njene semiotičke jedinice i simbolički potencijal staviti u službu identitetske naracije, čija je uloga veoma značajnu u tekstovima koji prikazuju ugroženost kulturnog poretka i borbu kolektiva za opstanak i očuvanje identiteta. Pravoslavna, hrišćanska vera i njene svetinje u drami su modelovane kao osnov identifikacije i prepoznavanja, kao moćna identitetska baza koja se suprotstavlja islamu i turskoj imperijalnoj sili. Budući da je Kosovo, kao intertekstualni znak najvažnije mesto kolektivne mnemonike na Balkanu, koje deli vreme na ono pre i posle turske kolonizacije, Njegoš ugrađuje kosovski hronotop u svoju dramu i razuđenim simboličkim valerima znatno usložnjava jezik prostora u *Gorskom vijencu*. Naime, u balkanskim, a posebno u srpskoj kuturi dolazi do naglašene semiotizacije te geografske tačke, pri čemu se hronotop Kosova umetničkim strategijama transformiše u prostorni i identitetski simbol, u koji je vekovima taloženo značenje praćeno intenzivnim procesom mitologizacije. Dopunska semiotizacija Kosova započeta je u usmenim kodovima, a u daljim intertekstualnim previranjima formiran je izuzetno složen simbolički znak, duboko urezan u filogenetsko pamćenje:

*Geografija se izuzetno lako pretvara u simboliku. To se posebno primećuje kada ova ili ona geografska tačka postaje mesto stalnih ratnih operacija ili nacionalnih ili religijskih sukoba ili se različito ocenjuje kod sukobljenih nacionalnih tradicija.*¹⁶

¹⁶ Jurij Lotman, *Semiosfera*, str. 270.

Kognitivne sheme u *Gorskom vijencu* predodređene su „istinama“ iz folklornog teksta, odakle stižu „provereni“ vrednosni stavovi o Turcima kao krvnicima i o Kosovu kao svetinji. Dakle, aktivirane su, između ostalih, mitske kognitivne sheme, pa u Njegoševoj drami posebne funkcije ima kosovski mit, koji u sebi nosi naslage prastare semantičke snage, što mu obezbeđuje veliki simbolički potencijal, kao i veoma značajne kulturne i kanonske funkcije. Vekovima taloženo značenje i ugrađivanje filogenetskog iskustva u kosovski mit, vremenom je organizovano u čvrstu, petrificiranu shemu mitskog znaka koji je veoma uspešno formirao atehipove ljudskog ponašanja, pa Njegoš odatle preuzima gotove i u visokoj meri automatizovane obrasce heroja – Miloša Obilića i izdajnika – Vuka Brankovića, i među njima uspostavlja ključnu semantičku opoziciju. Pošto su te kognitivne sheme poznate i recipijentima, one se aktiviraju u interpretaciji, ponekad bez ikakve svesti o mitskoj i umetničkoj dimenziji „istina“ izrečenih u *Gorskom vijencu*.

U tekstovima zasićenim kulturalnom informacijom temporalne jedinice javljaju se kao nosioci dopunskog značenja jer, po mišljenju antropologa, vreme, kao i prostor govori¹⁷ (Hol 1976), pri čemu dolazi do pojačane semiotizacije temporalnih jedinica koje prevazilaze svoju osnovnu funkciju instrumentata za merenje vremena. Usložnjavanje vremenske organizacije u Njegoševoj drami uslovljeno je delovanjem hrišćanskog kulturnog koda, koji otvara nadistorijsku dimenziju vremena, gde obračun s domaćim Turcima funkcioniše kao veliko znamenje, manifestacija božje volje, pa na prološkoj granici *Gorskog vijenca*, kao metafizički štit, stoji moćna simbolika krsta sublimirana u nebeskom znamenju. Tome doprinose i modeli usmene, ritualne kulture, što takođe deluje na ponašanje likova, zbog čega se aktivira osobena znakovnost prirodnih fenomena koji, u semiozi inspirisanoj ritualnom svešču, dobijaju dopunsko semantičko opterećenje i prerastaju u znamenja:

Obrad

Videste li čudo i znamenje,

Ka se dvije munje prekrstiše?

Jedna sinu od Koma k Lovćenu,

Druga sinu od Skadra k Ostrogu,

Krst od ognja živa napraviše.

Oh, divan li bješe pogledati! (GV., str. 28–29). (Podvukla T. B.)

Dakle, Bog je svojom kosmičkom energijom prekrstio svu Crnu Goru, poslavši Crnogorcima blagoslov kroz znamenje, odnosno kroz kosmičku artikulaciju, i na taj način se uključio u gustu motivacionu mrežu koja se formira iza istrage. Pri tom se kao jedan od najjačih motivacionih nizova izdvaja temporalna shema koja uređuje i spoljašnju kompoziciju, a zasniva se na vremenskim jedinicama, posebno markiranim u hrišćanskom kalendaru jer označava-

¹⁷ O tome videti: E. Hol, *Nav delo*.

ju praznike posvećene slavljenju najvećih hrišćanskih svetinja: Svete Trojice, Bogorodice i Hrista. To još jednom potvrđuje da istraga, planirana i realizovana na tako signifikantnim vremenskim odrednicama kakve su: Trojičin dan, Mala Gospojina i Božić, koje prerastaju u svojevrstne temporalne simbole „prave vjere“, sadrži nadistorijsku poruku i predstavlja emanaciju božje volje. Stoga se u Njegoševoj drami temporalna deiksa podvrgava intenzivnom procesu hristijanizacije, pri čemu se maksimalno opterećuje religijskim značenjima, što umnogome uslovljava ponašanje likova usmeravajući ga u pravcu uzvišenosti, patosa i hrišćanske martiromanije, jer „sada“ je hrišćanski svetac, pa je poželjno žrtvovati sebe za „više ciljeve“ i opstanak kolektiva. Modifikacije spacijalne deikse usmerene su na sakralizaciju prostornih nizova, pa je „ovde“, to jest dramski prostor, određenim intertekstualnim i simboličkim strategijama, transformisan u sveto mesto, što u dramu unosi mitska značenja. Dakle, temporalni i spacijalni nizovi stavljaju se u službu odbrane hrišćanstva, tako da sakralizovani hronotop u *Gorskom vijencu*, osim temporalne i spacijalne, nosi i ideološku, vrednosnu informaciju o verskom i kulturnom modelu, čija je odbrana osnovni pokretač dramskog zbivanja.

Po teoriji govornih činova naredba ili direktiv je klasični performativni čin, vrsta oštrog zahteva koji izgovara dominantniji sagovornik, a Crnogorci se, uprkos stvarnoj poziciji, u tekstu modeluju kao dominantniji, superiorniji sagovornik, onaj ko je u poziciji da izriče naredbe. *Poželjan odgovor na naredbu svakako je prihvatanje, a izgovara ga subordinirani sagovornik, koji time iskazuje i svoju poslušnost ili svijest o vlastitoj subordiniranosti.*¹⁸ Ali domaći Turci nisu inferiorni i stoga odlučno odbijaju zahtev Crnogoraca da se vrate vjeri prađedovskoj, potpuno svesni svoje pripadnosti nadmoćnijoj kulturi, a nepoželjan odgovor dovodi do konflikta, koji je logična posledica neizvršenja radnje. Zahvaljujući umetničkim kodovima i njihovom transformativnom potencijalu, u *Gorskom vijencu* dolazi do potpunog izvrtanja realnog odnosa moći, pa su pregovori organizovani tako da se diskurzivna moć prenosi na stranu Crnogoraca, a tekst drame se organizuje kao umetnički moćna i upečatljiva verbalna osveta stvarnoj, situacionoj turskoj nadmoći. Autor zato bira vreme vladike Danila, oslanjajući se na predanja o istrazi, jer ako dokaže da su Crnogorci i hrišćanstvo nadmoćni u vreme najjače Osmanske imperije, onda se ta nadmoć, putem vantekstovnih asocijacija, prenosi i na Njegoševo doba. Budući da je umetnička istina upečatljivija i otpornija na koroziju vremena od istorijske istine, tekst nameće superiornost crnogorske i hrišćanske kulture kao stvarnu, istorijsku činjenicu; on svojom osobenom, tekstualnom logikom i dramskim strategijama inferiornu, ugroženu kulturu, koja se branila od tuđeg uticaja, proizvodi u superiornu, što predstavlja potpunu inverziju realnog odnosa moći.

Invertovanje realnog odnosa moći u umetničkom tekstu, koji funkcioniše kao osobeni odbrambeni mehanizam jedne kulture, spada u omiljene postupke epskog pevača. Na taj način čuva se za večnost sećanje o sopstvenoj nadmoći,

¹⁸ Marina Katnić-Bakaršić, *Nav. delo*, str. 47.

doduše izmišljenoj, ali veoma moćnoj na planu socijalne semiotike, pa se upravo u vreme ugroženosti socijalne zajednice aktiviraju tekstovi u kojima je pohranjeno sećanje na izmišljenu superiornost kolektiva i uspešan obračun s tuđom kulturom. Ugroženi kolektiv, koji je na situacionom i sociokulturnom planu inferioran¹⁹, umetničkom istinom, jer nema drugog oružja, brani svoju kulturu, tako da književni tekstovi zasićeni identitetskim semima obavljaju odbrambenu funkciju u kulturi, a u južnoslovenskim književnostima najjaču i najrazvijeniju odbrambenu funkciju ima upravo *Gorski vijenac*:

IGUMAN STEFAN

*Obrana je s životom skopčana!
Sve priroda snabd'jeva oružjem
protiv neke neobuzdne sile,
protiv nužde, protiv nedovoljstva:
ostro osje odbranjuje klasje,
trnje ružu brani očupati;
zubovah je tušte izostrila,
a rogovah tušte zašiljila;
kore, krila i brzine nogah,
i cijeli ovi besporeci
po poretku nekome sljeduju. (GV., str. 158–159)*

Zaključak

Pošto redundanca funkcioniše kao čuvar sistema, u *Luči mikrokozma* predočeni su upravo arhetipski narativni obrasci i aksiološki modeli na kojima se zasniva hrišćanski poredak, pri čemu se pesničkim sredstvima prikazuje redundanca hrišćanske kulture, što predstavlja najsubtilniji oblik apologetike. Naime, Njegoševa misaonost i vrednosni stavovi uslovljeni su religijskim kodovima i hrišćanskim ideologemama, jer je taj tip tekstualnosti ovom autoru – svešteniku visokog ranga – ipak najbliži.

Autor *Luče* usmerava osu selekcije, stvaralačke strategije i izražajna sredstva ka poetici klasicizma i antičkoj kulturi da bi izbegao folklorni tekst, koji je pretrpeo značajan uticaj islamske kulture, pa u skladu s tim iz svog speva uklanja sve tragove kolonijalne situacije i kreolizovane semiotičke jedinice. Stoga je aktivnost usmenih kodova najslabija upravo u *Luči mikrokozma*, koja treba da rekonstruiše i reafirmiše hrišćansku kulturu i njene svetinje, jer je folklorni tekst kontaminiran²⁰ i u visokoj meri kreolizovan, što znači da su u njega prodrle semiotičke jedinice kolonizatora.

¹⁹ O tome videti: T. Bečanović, Osobine dramskog diskursa u *Gorskom vijencu*, u zborniku *Njegošu u čast*.

²⁰ O kontaminaciji frazeološkog plana videti: B. Uspenski, *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*.

U evropskim državama koje su bile pod turskom vlašću nije moglo doći do razvoja renesanse niti do citatnog kontakta sa zapadnoevropskom kulturom, posebno sa italijanskim semiotičkim prostorom, gde se uspostavlja poetika renesanse. Međutim, Crna Gora održava citatni kontakt sa Mletačkom Republikom preko Boke, čija se kultura razvija pod snažnim uticajem okcidentalnih kodova, što crnogorskoj kulturi omogućava komunikaciju sa Zapadom, doduše, na veoma suženom kanalu. S druge strane, plemenska Crna Gora izložena je islamizaciji, pa *Luča mikrokozma* deluje kao tekstualni eksces, istrgnut iz islamiziranog kulturnog konteksta, koji po svojim jezičko-stilskim karakteristikama i naglašenoj okcidentalnoj orijentaciji zauzima poseban položaj u crnogorskoj kulturi i sistemu tekstova. Stoga je eliminacija turcizama jedna od strategija diskursa moći, odnosno izgradnje hrišćanske nadmoći jer uvođenje turcizama, kao leksičkih signala islamskog diskursa, u minus-postupak označava otpor kreolizaciji i odbranu od tuđih semiotičkih jedinica. Treba naglasiti da je ovaj spev nastao za vreme Velikog posta, temporalne jedinice koja u hrišćanskom kalendaru upućuje na pročišćenje, što predstavlja još jedan izvor hrišćanske semiotizacije, izuzetno značajan za autorsku instancu. Dakle, najčistiji okcidentalni diskurs u Njegoševom stvaralaštvu proizveden je upravo u *Luči mikrokozma*, što je rezultat aktivnog dijaloga sa biblijskim tekstom, antičkom mitologijom i filozofijom. S druge strane, čuvena „istraga poturica“, to jest obračun s domaćim Turcima jeste ekstremna mera izazvana ekstremnim opasnostima po domicilnu kulturu, pa se u *Gorskom vijencu* prikazuje crnogorska kultura u realnom istorijskom hronotopu, upravo u trenucima kolonijalne ugroženosti. Stoga je i jezik *Gorskog vijenca* obeležen znakovima tuđeg prisustva, pri čemu je aktiviran veliki broj orijentalizama u dramskom diskursu, koji podražava govor likova, čija modelativna koncepcija podrazumeva pripadnost realnom istorijskom hronotopu. Kodovi ponašanja prikazani u Njegoševoj drami zasnovani su na realnim kodovima, ali ih je obavezna umetnička transformacija pretvorila u egzemplarne obrasce dostojne oponašanja, u univerzalne egzistencijalne i epistemološke modele. U tu svrhu aktivirane su sakralne temporalne i prostorne jedinice (*Trojičin dan, Mala Gospojina, Badnje večer, Božić, Vitlejem, Atonska gora, sveto Kijevo, Getsimanska bašta* i sl.) i stavljene u službu odbrane hrišćanstva, što tekstu obezbeđuje energiju koju emaniraju transcedencija i metafizičke sile. Na taj način su organizacioni principi Njegoševih tekstova podređeni odbrambenoj funkciji, pa oni u crnogorskoj kulturi predstavljaju estetski veoma moćnu odbrambenu akciju, odnosno reakciju na islamizaciju, i to u vreme kada je islamska semiotička energija delovala kao najjača entropijska sila, usmerena na razaranje hrišćanske kulture na Balkanu. Dakle, i *Luča mikrokozma* i *Gorski vijenac* su estetski proizvodi odbrambenog sistema poruka, čija se aktivnost pojačava u slučaju kolonijalne situacije, koja celu kulturu usmerava na konstantan otpor kolonizatoru – Osmanskoj imperiji. Zbog toga su i kodovi i tekstovi proizvedeni u ugroženoj, crnogorskoj kulturi prilagođeni dominantnoj odbrambenoj funkciji.

Literatura

- Bečanović, Tatjana: *Osobine dramskog diskursa u Gorskom vijencu*, u Zborniku *Njegošu u čast*, Nikšić, Filozofski fakultet, 2013.
- Hol, Edvard: *Nemi jezik*, Beograd, BIGZ, 1976.
- Katnić-Bakaršić, Marina: *Stilistika dramskog diskursa*, Zenica, Vrijeme, 2003.
- Lotman, Jurij M.: *Semiosfera*, Novi Sad, Svetovi, 2004.
- Oraić-Tolić, Dubravka: *Teorija citatnosti*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske, 1990.
- Petrović Njegoš, Petar: *Gorski vijenac*, Cetinje, Obod, 1962.
- Uspenski, Boris A.: *Poetika kompozicije. Semiotika ikone*, Beograd, Nolit, 1979.

Tatjana ĐURIŠIĆ-BEČANOVIĆ

THE DEFENSIVE FUNCTION OF THE TEXTS WRITTEN BY NJEKOŠ (*Light of Microcosm and Mountain Wreath*)

Like religion, medicine and legal coercion, the texts produced in a particular semiosphere function as a very important defense mechanism of a culture, since their mnemonic function is crucial in preserving the identity of the socio-cultural community, which is particularly at risk in terms of the colonial situation. Such conditions enhance the activity and religious codes, whose lyrics have a distinct pragmatic value as they aspire to the sacred and are deeply rooted in the phylogenetic memory, and the fact that they are the main carriers of resistance to colonial powers and all aspects of cultural and identity violence. In this paper we will analyze the defensive function of the texts: *Luca Microcosm*, *Mountain Wreath* and the *False Emperor*, carried out as part of the associated cultural system - Montenegrin Orthodox and beyond, Christian culture. The defensive function of the text implies activating illustrative quotation because it is aimed at strengthening the existing order, whose canonical forms are reinforced by the strategies of illustrative quotation.

The works *Light of Microcosm* and *Mountain Wreath* enlighten the realization of a vibrant aesthetic principles citation strengthening of the existing order, that is Christian, Orthodox and Montenegrin culture and their ideological models, which will lead to monumental representations of the Christian tradition, its myths and tribal culture. Both texts are cosmetic products carrying defense system messages, whose activity intensifies in the event of a colonial situation, the whole culture is focused on the constant resistance colonizer - the Ottoman Empire, so the codes and texts produced in such a culture are adapted to the dominant defensive function.

Keywords: defensive function, metatextuality, Christian culture, colonial communication, illustrative quotations, cultural redundancy, oriental discourse, occidental codes, semiotic activity.

Milanka MIKOVIĆ i Vladimir PREMEC

Sarajevo

PETAR II PETROVIĆ NJEGOŠ, VEČERNJA MOLITVA*

Večernja molitva je uobičajena molitva kršćansko-hrišćanske tradicije. Kao vladika i gospodar Crne Gore Petar II Petrović Njegoš moli Svevišnjeg stvoritelja svega što postoji u beskonačnom prostranstvu, obraća se svom ishodu, pianissimo – „*šumom slatkim igrajuć se*“, moleći za svekolikost, za *jestestvo* koje se neprestano u kružnom kretanju vraća u „*tamu svoje ništavosti*“, moli za svoj narod i svoje vjerno pokoljenje da mu kao vladar i vladika bude pravedan i da spozna je u vladanju istinu. Viših i važnijih vrijednosti svjetovne i duhovne vlasti naša civilizacija ne poznaje. ...

Gljučne riječi: Večernja molitva, Bog Stvoritelj, jestestvo, pravda, istina.

Vladika i Gospodar Crne Gore, nadahnuti pjesnik, sabire u ovoj personalnoj uniji bogatstvo iskustva proteklog dana i podastire redovno prije polaska na počinak zbir svojih misli, namjera i učinjenog ovim riječima: „*Bože, oče svemogućí*“. Ovim stihom počinje velika oda¹ Njegoševa svekolikom

*Cf. Petar II Petrović Njegoš, PJSME. Beograd, 1980. Celokupna dela Petra II Petrovića Njegoša. VIII izdanje. Knjiga prva. Tekst priredio, beleške i objašnjenja napisao Radovan Lalić. Urednici: Nikola Tomičić i Milan Komnenić. U komentaru uz pjesmu *Večernja molitva* doslovno stoji slijedeće: „Ima još pesama za koje se ne može pouzdano utvrditi da li su Njegoševe ili ne. Takva je i *Večernja molitva*, objavljena u *Letopisu* 1838. godine. Pjesma je štampana bez potpisa, a prvi put ju je uvrstio među Njegoševe pesme Đorđe Popović Daničar, redaktor pančevačkog izdanja Njegoševih dela. Kao što tačno primećuje Rešetar, i misli i ton ove pesme „pristajali bi Njegošu, ali jezik u njoj nije Njegošev. Ako je pjesma doista Njegoševa, onda je redaktor u njoj morao mnogošta „ispravlјati“; pjesma je najvećim delom ekavizirana! Zato Rešetar i sumnja u to da je ovo Njegoševa pjesma. Đorđe Popović u svom izdanju u napomeni ispod teksta kaže za pjesmu da „mnogi znaci na njoj daju nam povoda da je ovde uvrstimo kao pjesmu koju je vladika Rade možda u mladićkim danima spevao“. Oslanjajući se na Popovića, Andra Gavrilović tvrdi da je pjesma Njegoševa. U jednom svom članku on priča da je pitao Popovića po čemu uvršćuje *Večernju molitvu* među Njegoševe pesme, a ovaj mu je odgovorio: „Po vrlo pouzdanju tradiciji u Matici: ljudi koji su onda dobro mogli znati šta je čije u *Letopisu* i koji su se o tome interesovali kazivali su mi, ne jednom, da je to Njegoševa pjesma... To se donekle vidi i na pesmi ovako „porušenoj“. *Večernja molitva* ušla je kao Njegoševa pjesma i u Sadržaj *Letopisa Matice srpske* koji je izišao 1896. godine u redakciji Antonija Hadžića. Mada nije neverovatno da je ovo Njegoševa pjesma, mi je ne uvršćujemo među ostale njegove pesme već iz tog razloga što je sačuvana samo u ovom „porušenom“ obliku (op. cit. s. 266). Mi smo se opredijelili za Rešetarov sud: i misli i ton ove pjesme „pristajali bi Njegošu, ali jezik u njoj nije Njegošev“, mi velimo nije u cijelosti Njegošev. Jedan od argumenata koji ne ulazi u naše dokaze ali pokriva naše interese je *Sadržaj sviju Letopisa od 1-184 knjige uređen po piscima i po strukama*, Novi Sad 1896. Poznajući rad redakcija, pristajemo uz sud da je jezik ekaviziran i da

„jestestvu“ – onom što postoji, što jeste, bivstvjućem naprosto – Bitku. U umornom času sabranosti vladika moli svoju večernju molitvu misleći o sebi i svijetu, o mikrokosmosu i vasioni, o makrokosmosu i univerzumu duboko svjestan svoga kristološkog poslanja u ništavosti svega i prolaznosti ovozemaljske egzistencije. Čudesno zrače naredne slike ove ode *božanskoj svemoći* i beskrajnoj stvoriteljevoj kreativnosti poredane u panoptikum ljudske spoznaje filozofskog vidokruga velikog pjesnika. Zapanjuje jednostavnost pjesnikova oka koje u mikrosvijetu gleda *dični cvjetić* kako slavi *bezgranično prostranstvo* a poetski um velikana mu daje ulogu ukrasitelja putem *svijetle veličanstvenosti*. Taj mali cvjetić u kosmičkom poretku nije manja dika stvoriteljeve moći od svemirskog prostranstva širokog mora čiji mu se samo jedan *talas* kao svojem izvoru obraća *igrajući se šumom slatkim pjesme*. Ta korespondencija ponosnog cvjetića koji slavi svoga stvoritelja i morskog vala koji se oglašava pjesmom naizgled stoje u prijeporu veličina, dok stvarno svojim postojanjem tek dokazuju potpunost JESTESTVA u njegovom mikro i makro savršenstvu. Njogošev pjesnički genije je u kozmologijskim terminima i nazivima naslikao slike zbilje dajući poetski smisao Pitagorinoj muzici sfera i šumu božanskog vibrata kosmosa.

Obraća se vladika u molitvenoj komunikaciji sa Stvoriteljem na crti ja pjesnik i gospodar, Ti graditelj svemira koji si *milione života ogradio živim prahom*, pa *milioni tobom dišu*, zahvaljujući Tebi postoji život, od golemog *slona* koji je u Njogoševo vrijeme najveće živo biće na Zemlji, do *crva slaba u prašini*, koji jedva što je rođen već se vraća u *prah* i *tamu svog ništavila*, smjerno pjeva pjesnik pokazujući raskoš svijeta života komu i sam pripada. Njogoš ispovijeda svoju vjeru filozofijskim jezikom govoreći o tomu da je Graditelj svemira dao vasioni *zakone i vječiti utvrđeni ustav savršenom ovom svemu da k jedinstva teži koncu*, da se teleološki razvija, aristotelijanski do čiste forme kao svoje svrhe. Međutim, kada silina Stvoriteljeve volje krug svoga prirodnog toka *kvari*, onda se događa da vlažni talas prelazi u zemlju, *zemljeni se*, a ogranj se preliva *u rosu*². U nastavku polifonih značenja *točkovi* koji

je na taj način pjesma izgubila svoje iskonsko autorstvo, tj. da je bila „porušena“. Mi smo i misli i ton pjesme *Večernja molitva* čitali kao pjesmu Petra II Petrovića Njogoša. Premda priređivač ovog sveska metodološki ispravno veli: „*Ima još pesama za koje se ne može pouzdano utvrditi da li su Njogoševe ili ne. Takva je i Večernja molitva, objavljena u Letopisu 1838*“, on je nju ipak uvrstio u DODATAK ovog sveska Cjelokupnih Njogoševih djela. Vjerujemo da je naše čitanje *Večernje molitve* mali prilog i dokazivanju Njogoševa autorstva, odnosno isključenju svake skepse da vladika Rade nije njezin autor.

¹ Cf. ENCIKLOPEDIJA LEKSIKOGRAFSKOG ZAVODA 4, Zagreb MCMLXVIII, s. 622, col. 1: „**ODA** (grč. ὠδή *pjesma*), svečana pjesma u kojoj se izražavaju uzvišeni osjećaji, oduševljenje, zanos, divljenje, a napisana je u slavu bogova, ratnika, državnika ili svećanih događaja“.

² Podsjećaju ove misli na Herakleitosove sačuvane odlomke 36: Dušama je prirodni svršetak kad postanu voda, a vodi je prirodni svršetak kad postane zemlja, dok iz zemlje nastaje voda, iz vode nastaje duša; i 76: Ogranj živi od smrti zemlje, i zrak živi od smrti ognja, voda živi od smrti zraka, zemlja vode. Smrt ognja postanak zraka, a smrt zraka postanak vode. Smrt zemlje porađa vodu, a smrt vode porađa zrak, i zraka vodu, a i obratno. Cf. Vladimir Premec, Logos u Herakleitosa. Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996., ss. 31, 35-36.

se obrću u ovom *čudesnom krugu, svoga traga staroj stazi nevjernici, odmetnu se*; poetski divno zvuči stih o čudesnom krugu gdje se ustaljenom stazom i kolnikom zbiva ustanovljeno kretanje koje božanskom voljom iskače sa zadane putanje pa se *odmeće* svojem tragu na *staroj stazi nevjernici*. Budući da je Stvoritelj dao vječne zakone i ustanovio utvrđeni ustav putanja i staza ustaljenih – zadatih svekolikom pa i kružnom kretanju, premda je posrijedi djelujuća *silna volja* kreatora, pjesnik vrednuje taj izuzetak prekrasnom sintagmom *staza nevjernica*. Ta iskra slobode proizišla iz pjesnikova pjevanja dokazuje relativnu apsolutnost umjetničkog stvaranja, potvrđuje Njegoševu tezu o slobodi umjetničkog izricanja i veličinu hristolikog vladičanstva u jezičkim vizijama i realizaciji njegova pjesmotvora. Ta Njegoševa theogonija kao mala storija o iznimkama u poretku Vasiona zahvaljujući božanskoj volji i dopuštenju Stvoritelja i Upravitelja, nije nešto predvidivo i ozakonjeno, nego naprosto slučajna pojava koja simbolizira iskakanje iz uhodanog toka da bi mu se nužno vratila. Božansko ozakonjenje i vječno utvrđivanje ustavnosti pripada Njegošu vladiki, Njegošu Gospodaru Crne Gore i Njegošu pjesniku evropske romantike. Jedino ako se tako čita i razumije stih o *staroj stazi nevjernici*, sklapamo cjelinu u kojoj pjesnik raspolaže spoznajama vladike i gospodara a dopušta uzajamnost prijepornih segmenata na fonu vječnih pitanja kojima je do vijeka opsjednuta pamet ljudska. Njegošev pjesnički genije dopušta sebi sumnju – skepsu i okiva je u stihove neprolazne vrijednosti bez straha, zato što je sam i vrhovna duhovna vlast u Crnogorskoj pravoslavnoj crkvi koja ne poznaje inkviziciju; *mjesto, masu, veličinu sfera, silu i tu koja posluje u meni mora iznevjerit orudije*; to je posve razumljiv stih koji dovodi u umno polje nužnost spoznaja iz njemu suvremene fizike sa kojima Njegoš raspolaže, o mjestu, masi, veličini sfera i sili, uključujući i tu silu koja djeluje u njemu i dolazi do statusa iznevjerenja, dolazi do defekta alata i oruđa, *mora iznevjerit orudije*. Ta nužnost-jednokratnost, naročito ljudskog svijeta, za vladiku je hrišćansko-kršćanska istina o kraju, o dolasku Kristovom na sudnji dan: „i biše suđeni svaki po djelima svojim.“³

Silna sunca stub visoki, i planeta mirno polje, i pojasa svakog zemlje nakit zasljepljavajući na mig samo obrve ti groma čvrstim sa trezupcem jarost Marsa jedovitog zvučnim ruši sa kršenjem. Cijelu ovu strofu tvore bitni kozmologijski termini naročitog i bogatog značenja: Sunce, polje planeta, Zemljin pojas, zvučno kršenje kao kosmički proces. Antropomorfna slika o migu obrve kao graničnom znaku i povodu za promjenu kosmičkog mirnog stanja u grmljavinu koju izaziva ratoborni Mars sa trezupcem dovodeći do rušilačkog krša, divna je alhemijско-poetska mikstura vjere u Boga stvoritelja svijeta i starohelenske personifikacije prirodnih pojava izazivanih samo jednim migom Velikog graditelja Svemira. U narednoj strofi ponovno antropomorfna metafora: silne tvoje prst desnice čudesnim dodirkom kadar je preokrenuti Zemlju i sve četiri strane svijeta i njezine sile, svo carstvo gigantskih oblika u novi

³ Cf. Otkrivenje svetog Jovana Bogoslova, 20, 13. Navedeno prema: SVETO PISMO NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEG ISUSA HRISTA. Sveti Arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1984.

red i raspored, u novi neviđeni poredak. Ovo veličanje božanske svemoći pripada onoj konstanti do koje vladika Njegoš kristološki toliko drži kad smatra da je čovjek nalik zemaljskoj prašini i prolaznosti. *Tajno u tvom djelalištu ti čudesna djela spravljaš, kroz sve forme praha mrtva i duševni snaga tajne luče veje svemoguće vonje duh i premudrosti, s premudroču zrak svetosti suncem ljubve odgajeni.* Nedokučivo djeluje Stvoritelj u svojem djelalištu – laboratoriju – radionici stvarajući čudesna djela svih oblika iz praha zemaljskog, mrtvog a oživjelog snagom udahnute duše posredstvom luče svemoguće –svemoguće stvoriteljskog svjetla koje veje i vonja među stvorenim bićima, kao duh i dah svetosti božanske premudrosti, odgajanih i gojenih suncem ljubve – suncem ljubavi. Zahvaljujući dubokoj vjeri u svekoliku prožetost svjetlom ljubavi i odgajane dobrote stvorenih bića koju vaspostavlja hrišćanski nauk u svijesti vladike i pjesnika, nasamo, u meditaciji i večernjoj molitvi, raspolažemo dubokom vjerom u psalmičku blagodat Božju, imamo ovaj traktat kosmologijsko-filozofijske sadržine pohranjene pod velo teološkog vladičanstva i kristološki usmjerenog monaštva na temeljima genijalnog pjesnika. Odanost Bogu, ocu svemogućem koga kao Kristova monaha i vladiku Crkve u Crnoj Gori vezuje kanonski zakletva i posvećenje, sveta je zadaća na čijem žrtveniku će sagorjeti velikan poetske riječi. Potom se nastavlja lauda i lament: *Sveti, tajni, carstvujući, uma moga slaba hitrost tvog sunčestva veličstvo kadra nije isljediti; odblesk samo gloriije mu u zrcalu svetlom ove moje kratke domovine čisto oko vidit derza.* Slijede tri bitna atributa božanskog jestestva: Bog je svet, Bog je nepoznatljiva tajna, Bog je pantokrator – svimvladajući car nad carstvima. To je poetsko-teodikejska lauda Bogu stvoritelju koja prelazi u lamentaciju –tužaljku pjesmu za slabu hitrost, za ograničenu pamet, za slabo snalažljivu dovitljivost, za krhku dosjetljivost, dakle za nedostatne spoznajne moći ljudskog uma općenito, zbog kakvog statusa pjesnik koji misli i pjeva nije *kadar istražiti veličanstvenost sunčanosti božanske egzistencije.* Ta čovjekova kognitivna insuficijencija, taj spoznajni nedostatak ljudskog bića određuje savršenstvo božanske potpunosti – apsolutnosti u svemu čega je vladika Njegoš duboko svjestan u svojoj večernjoj molitvi osobnih trenutaka predanja svega sebe blagodat Stvoritelja i Otkupitelja svijeta. Ono što pjesnik i bogoslov dosiže i postiže svojom vizijom samo je odblesak slave u svijetlom zrcalu ovog kratkog vjekovanja – ove moje kratke domovine – ovog kratkog zemaljskog života, ali odblesak koji se usuđuje gledati bistro oko vladike bogoslova i pjesnika. Duboko svjestan svoje jednokratnosti pjesnik pjeva: *Njegovoga maja jedan cvetić samo divi mene; svet zornjače plemeniti dan mog uma voshišćava kada slatkim tuge glasom luga noćni zuji užas, strujom blaga voshišćenja opojena serca uvo.* Cetinjski noćnik u samoćama kaluđerske posvećenosti priznaje i ispovijeda, augustinijanski moćno, da ga zadivljuje Stvoriteljev majski cvetić, da plemenito svjetlo zvijezde Zornjače uznosi njegov um, kada slatkim glasom tuge zuji noćni užas luga a struji blago ushićenje uhom srca opijeno. U tim usamljenim trenucima uvečer, časovima molitve i meditacija nad svjetovima samoće vladike i gospodara, pjesnik čuje šutnju koja struji monaškom ćelijom i zuji slatkim privlačnim glasom sirena iz obližnjeg luga stvarajući pritom u pjesniku i samotniku epikurejske sli-

ke strave i užasa. Ne samo da pjesnik vidi, on i čuje opojnu muziku kosmičkog vibrata nedostižnih Pitagorinih sfera. Tako su tekli dani u noćima i noći u danima Cetinjskog Vladike ostavljajući za sobom sunčani trag literature, da bi i nehotice u panoptikumu VEČERNJE MOLITVE prepoznali svjedočanstvo par lui-même. *Zvuci čiste harmonije u šaputu lepe duše obleću i mene odziv žizni bolje oživljava. Zvuci čiste harmonije, savršenstvo kompozicije koju pjesnik sluša u šaputanju lijepo duše oblijeću njegovo muzikalno uho i bude u njemu odziv života kojega se odrekao podređujući svoju jednokratnost monaškom vladičanstvu. Izlazak gorde večernjače šalje mu glas sudbine: „Kad god sunce maja tvoga svjetu boljem sijat hoće, što te ovdje zrakom mile samo nadežde ogreva, onde puno rađa njedro dobrotvorna ispunjenja; što ti ovdje tihog časa muklim budi slutnja glasom, onde će ti djejtvitelnom k sercu kipećem pritisnut.“* Kad god pjesnik, vladika i gospodar snatri o boljem svijetu ispunjen nadom, da na onom svijetu sve biva savršeno ispunjeno, vjeruje pravoslavni vladika u Isusovo obećanje da će sve želje i slutnje kipećeg srca biti djelotvorno i stvarno ispunjene. I nastavlja vladika ispovijedajući duboku svoju vjeru govorom u prvom licu na crti JA-TI: *Ja osećam, oče blagi, tvog da slava veličstva – ona prava tvoja slava koju vjerne sluge glede – svet tad mog prečišćena oka neće oslepiti i duh prosti u blaženstva čistotu se preložiti.* Pjeva pjesnik i govori o tom da osjeća slavu BOŽANSKE VELIČANSTVENOSTI koju vide oni koji se nadaju, vjerne sluge, naprosto vjernici, i nada se da u toj theofaniji – bogojavljenju neće oslijepiti sada prečišćenog očinjeg vida, a vjeruje da će se njegov duh preobraziti u čisto blaženstvo. Ova duboka vjera vladike i gospodara natkriljuje kristološki sav njegov životni poziv, svo njegovo ovozemaljsko žitije i dostiže svoju apoteozu danas. Mi smo njezini svjedoci i suučesnici. Mislilac i pjesnik ima viziju budućnosti i otkriva duboku vjeru u budućnost mira po mjeri čovjeka: *Sad zasluge čistu glavu venac slave uvenčaće čovečanstva dane vedre crn ne smutit laži oblak; sad Danica vječnog mira okean će strasti stišat, ispratiće večernjače stas ustanak jarka sunca.* Pjesnikova vizija oslikana je trijumfalnim prizorom čiste glave ovjenčane lovorovim vijencem zasluga za vječni mir nepomućen sjenom laži. Zvijezda Danica vječnog mira⁴, Kantova preokupacija i nezaobilazna vrijednost njemačke romantike, očigledno je kao vrijednost prisutna u svijesti Gospodara Crne Gore koji to stvarno posvjedočuje. To je iznad svega jedno društveno stanje koje bi njegovom narodu donijelo slobodan napredak.⁵ Njegoševa poetska i politička viđenja svjetskog mira u svakom slučaju su vrijednost koju treba uzimati u duhu kriterija za vrednovanje personalne unije vladike, pjesnika i gospodara Crne Gore. Budući da je bio duboko svjestan *oblaka laži* koji caruje u međunarodnim odnosima, romantička vizija *vječnoga mira* dokazuje nje-

⁴ Cf. Imanuel Kant, *Vječni mir*, 1795.

⁵ Da bismo osjetili svu težinu sintagme *vječni mir* u Njegoša navodimo tekst pod natuknicom *mir* koju je napisao Anto Mišić u svojem sjajnom *Rječniku filozofskih pojmova* objavljenom u Splitu 2000. godine. „**mir** – (lat. *pax*), odsutnost nutarnjih ili vanjskih sukoba u društvu, sklad koji uživa društvo kada ono u sebi funkcionira dobro i kada ne strahuje od izvanjskih opasnosti. Razlikuju se društveni mir, različitih slojeva i pojedinaca u državi i narodu, i međunarodni mir, u odnosima među državama i narodima“. Cf. op. cit. Verbum, s.171, col. 1.

govu upućenost i poznavanje ideja koje su otvarale perspektive bivstvovanja po mjeri čovjeka. To istovremeno racionalno zahtijeva i novi pristup i novo čitanje fenomena koje srećemo u panorami poetskih, filozofijskih i političkih ideja Petra II Petrovića Njegoša. Vječni mir opsjeda velikane dubokih pogleda i vizija o kojima sanjaju ljudi Istoka i Zapada, često u skrivenim misterijama uvida u svjetove izgubljenog dobra. „*Bez misterija, bez skrivenog smisla, koji tako žarko želimo otkriti, svijet bi bio kao nasmrt bolestan, bio bi, bolje reći, leš, a čovjekova pustolovina potpuno lišena smisla. U toj pažnji koja se posvećuje misteriju nemojmo odvajati Istok od Zapada, čovječanstvo je jedno, te neprestano budni istraživač otkriva ne samo mostove koji ih povezuju nego i onaj početni zametak iz kojega niče njihovo izvorno jedinstvo*“.⁶ Zato tako realno izgleda Njegoševa poetska vizija zvijezde *Danice svjetskog mira* koja stišava *okean strasti* i oblak laži koji caruje ljudskom historijom određujući sudbinu povijesti ljudi. Zato u toj apoteozni mira pjesnik zahtijeva: *Dole, dole, heruvimi! Lice k zemlji, o čoveče! Na kolena padni, svete, slavi tog što vječan jeste!* Ovi stihovi su zapovijed anđelima i ljudima, čitavom svijetu zaziv da padne na koljena i slavi *tog što vječan jeste*. A potom se pjesnik obraća moru i moli: *poj, poj, more, burje rikom, poj, vazduše, vetra vikom; pesmu poj mu blagodarnu i ti krasno, o jestestvo*. Neka slave svoga Stvoritelja pjesmom i *rikom* morske bure, neka ga slavi zrak *vikom* vjetra, pjesmom zahvalnicom i svekoliko postojanje – *i ti krasno, o jestestvo*, sve što na bilo koji način postoji i za što se može reći da naprosto jeste. Tu riječ *jestestvo* koju je Njegoš stvorio, tu glagolsku imenicu kojom je opjevao totalitet postojanja zadivljeno motrimo kao argumentum dubinskog promišljanja naročitog jezika vrhunskih simbola. U sferama teologije i filozofije.

Obraćanje svojoj duši na razini Ja-Ti potvrđuje Njegoševu vjeru da je duša ljudska cjelokupna kognitivna sfera čovjekova: *O ti koju on najvole i koju on svojom zove, poj mu pesmu dobra oca, poj mu, dušo bića moga*. Pjesnik je uspostavio tezu da Bog Stvoritelj dušu najviše voli i da je naziva svojom, već i zbog njezine vječnosti kojom nadilazi jednkokratnost ljudskog tijela, pa kad je tomu tako on je zaziva da svojem stvoritelju pjeva pjesmu *dobrog oca, dušo bića moga*. Ta genijalna i nepresušna crta dijaloga sa Bogom Ocem na komunikativnoj ravni JA-TI dopijeva do estetičkog povjerenja u stihu *ja na tvoje padam grudi* da bi pjesnikov stih pri tom izrazio muzikalnan način u pripisivanju sebi samom posjedovanja *tajne žice* po kojoj zahvalni prst udara i tako proizvodi usklađene zvuke pjesmi koju prati. Ova slika podsjeća na psalme Davidove koji su bili pjevani uz zvukove harfe.

Međutim, Njegoš je iz iskustva svjestan da glas pjesnika donosi čežnju za slastima zla, da donosi dah strasti i *čuvstvenosti*, da općinjava *zlom dražešću*, a lukave prevare meko krilo donosi obraz grijeha iskićen lažnim sjajem, dok luču svijetlu blaga čuvstva i *ljupke vlasti razuma* te oživljavajući miris sa-

⁶ Cf. Marie-Madeleine Davy, ENCIKLOPEDIJA MISTIKA II. Preveli Milivoj Mezulić i Klara Gönc Moačanin. Naprijed, Zagreb, 1990., s. 7.

vjesti krasnog jutra ljuti *tiran* donosi bijesnom hukom *grozne sile Boreove*⁷ u rušenja prazno krilo *ah na žalost svijta moju!*, pa silu moralne destrukcije personificira pjesnik kroz razorne moći olujnog vjetrova iz starohelenske mitologije. I sada se pjesnik vraća vrijednosti vječnoga mira: *O da čiste čovečanstva ljubve sunca zrak taj žarki moćnom vatrom pancir ljuti stopi ciče nenavisti, ...o da bar čista ljubav čovječanstva i žarki zrak Sunca istope moćnom vatrom oklop ciče mržnje, te sa odjekom života Njegoševa proslave tvoga zvuk imena* – pa da *po prirode svetlom lugu ori* –: **DAJ MI O GOSPODI!** Taj vapaj molitveni pozivom na iskustvo djeluje bolno, naročito Njegoševe misli o učinku poezije. U pretposljednjoj strofi nižu se stihovi izuzetne ljepote u duhu *večernje molitve*: *A u jutro zlatnoj zori, i u podno žarkom času, i večera tihom miru sa cvetića nježnom pjesmom i sa rasta holim glasom, s majopojom melodijom pusti moje žrtve miris tvog prestola žrtveniku*. Pjesnik svoju večernju molitvu rasprostire na čitav dan, od zlatne zore preko žarkog časa u podne do tihog mira uvečer, pa je ujedinjuje sa nježnom pjesmom cvjetića i moćnim glasom hrasta u melodiji majske pjesme. Pusti, Svemoguću, miris moje žrtve do žrtvenika tvoga prijestolja. U toj liturgijskoj apoteozu koja se trajno zbiva vladika pjesnik pjeva i moli da miris njegove žrtve bude abelovski bogougodan i da dopre do žrtvenika božanskog prijestolja. Da usliši. Djeluju ti stihovi u maniri najjednostavnijeg korala i svečane glorioze najljepših riječi pred žrtvenikom božanskog prijestolja. U posljednjoj strofi vladika Njegoš pjeva kao Gospodar Crne Gore autentičnu molitvu na velikoj sceni povijesnog dijaloga u auri asketskog JA-TI obraćanja: *Ukr'jepi me, tvorče silni, hodom krjepkim šestovati po livadi pravde tvoje i istine putu tvoje; Osnaži me moćni Stvoritelju da ponosno idem po livadi tvoje pravde i putem Tvoje istine. Daj mi, moćni Stvoritelju nužnu snagu vladara da budem pravedan i nepokolebljiv na putu istinitog rasuđivanja. Daj mi snagu moći svete vrage silu unutarnjega, što horizont bića vedri mračni moga, stru u koren. Daj mi, Stvoritelju, snagu svete moći da odolim silovitim napastima unutarnjega neprijatelja – đavla – Sotone, snagu koja vedri i mračni horizont moga bića kojom ću je zatrijet u korijenu*.

Literatura:

- Petar II Petrović Njegoš, *PJESME*, Beograd, 1980.
 Dragoslav Srećević, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *REČNIK GRČKE I RIMSKE MITOLOGIJE*, Srpska književna zadruga, Beograd, 1979.
 Imanuel Kant, *VJEČNI MIR*, 1795.
 Marie-Madeleine Davy, *ENCIKLOPEDIJA MISTIKA II*, Preveli Milivoj Mezulić i Klara Gönc Moačanin, Naprijed, Zagreb, 1990.
SVETO PISMO NOVI ZAVJET GOSPODA NAŠEG ISUSA HRISTA, Sveti Arhijerejski sinod Srpske pravoslavne crkve, Beograd, 1984.
 Vladimir Premec, *LOGOS U HERAKLETIOSA*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo, 1996.

⁷ „**BOREJA** (Βορέας), bog severca, najjačeg od svih vetrova, sin boginje Boje i Astreja, Zefirov, Notov i Eurov brat“. Cf. Dragoslav Srećević, Aleksandrina Cermanović-Kuzmanović, *REČNIK GRČKE I RIMSKE MITOLOGIJE*. Srpska književna zadruga, Beograd, 1979., s. 82, col. 1.

PIERRE II NJEGOS, LA PRIÈRE DU SOIR

La prière du soir est une prière ordinaire de la tradition chrétienne. En tant que prince-évêque du Monténégro Pierre II Petrovic Njegos prie le Tout-Puissant Créateur de tout ce qui existe dans l'univers, s'adresse à son ultime issue, pianissimo – avec un bruit doux et en jouant, tout en priant pour la diversité, pour l'essence qui tourne en ronde sans cesse et retourne dans les ténèbres de son néant, il prie pour son peuple et sa génération fidèle pour être juste et afin de connaître la vérité dans l'exercice de son propre règne. Des valeurs laïque et religieuse plus importantes et plus précieuses ne connaît pas notre civilisation.

Les mots-clés: la Prière du soir, Dieu le Créateur, l'essence, la justice, la vérité

Габријела ШУБЕРТ

Јена

ДВА РАЗЛИЧИТА ПРИСТУПА ПРЕВОЂЕЊУ ГОРСКОГ ВИЈЕНЦА НА ЊЕМАЧКИ ЈЕЗИК (КАТАРИНА ЈОВАНОВИЋ И АЛОЈС ШМАУС)

Филолог Јохан Кирсте (Johann Kirste) био је први који је превео *Горски вијенац* на њемачки језик; његов пријевод је изашао у Бечу 1886. О том пријеводу је писано у зборнику *Његош у огледалима вјекова* који је изашао на Сорбони 2013.

Мој прилог је посвећен другом и трећем пријеводу *Горског вијенца* на њемачки језик: пријеводу етнографа Катарине Јовановић (Katharina Jovanovits) који је изашао у Лајпцигу 1939. и слависте Алојза Шмауса (Alois Schmaus) који је објављен у Минхену 1963. Упоређење ових пријевода показује различит приступ превођењу: филолог и слависта Алојз Шмаус сматра да се треба строго држати стиха у оригиналу (семантички и синтактички), док Катарина Јовановић примијењује начин поетске адаптације сликовитости њемачког језика, покушава да се приближи ритмичкој динамици Његошевог дјела и објашњава њемачком читаоцу историјске и културне специфичности Црне Горе.

Кључне ријечи: *Горски вијенац*, пријеводи на њемачки језик, Јовановић Катарина, Шмаус Алојз, трансферирајући принцип пријевода, адаптирајући принцип пријевода

„Иако *Горски вијенац*, као и друга стихована ремек-дела светске књижевности (Гетеов *Фауст*, Пушкинов *Евгеније Оњегин* итд.), остаје у крајњој линији „непреводљив“, он ће ипак увек изнова побудити на нове покушаје превођења“

– пише њемачки слависта Алојз Шмаус у свом излагању о превођењу *Горског вијенца*.¹ Шмаус то пише из сопственог искуства: кад је 1924. године боравио у Херцег Новом, једног дана, сједећи поред мора, гледајући на Ловћен и читајући са муком *Горски вијенац* у оригиналу, изненада је одлучио да се окуша на поновном превођењу тог дјела.² Кад је 1963. године изашао његов пријевод, после дугогодишњег мучног рада, у предговору већ скромније примјећује:

¹ Алојз Шмаус: *О превођењу „Горског вијенца“*. Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, 29 (Филолошки факултет, Београд 1963), 251-256, овђе 251.

² Petar II. Petrović Njegoš: *Der Bergkranz*. Einleitung, Übersetzung und Kommentar von A. Schmaus. Otto Sagner, München; Prosveta Verlag, Beograd 1963, XLII.

„Данас, када коначно предајем свој покушај као скроман допринос за част песника, болније него у годинама младалачког одушевљења и поуздања свестан сам несавршенства“.³

Истина је, међутим, да пријевод Шмауса припада једном од највећих достигнућа међу радовима њемачких слависта, независно од тога што он није био први који је превео ово Његошево дјело на њемачки језик.

Први преводилац *Горског вијенца* на њемачки језик, под насловом *Der Bergkranz*, био је Аустријски филолог Јохан Кирсте (Johann Kirste); његов пријевод је изашао у Бечу 1886. године.⁴ О Кирстеовом пријеводу реферисано је у Паризу на скупу о Његошу у јуну 2013. и писано је у зборнику *Његош у огледалима вјекова*,⁵ зато о томе овђе неће бити ријеч.

Послије њега, етнограф и преводилац Катарина Јовановић (Katharina Jovanovits) поново је превела *Горски вијенац* и пријевод издала у Лајпцигу 1939. године.⁶ Трећи пријевод Алојза Шмауса (Alois Schmaus) под истим насловом објављен је у Минхену 1963. године, у сарадњи издавачких кућа *Загнер (Sagner)* и *Просвета*⁷.

Мој прилог биће посвећен поређењу пријевода Катарине Јовановић и Алојза Шмауса. У том поређењу, постављају ми се слиједећа питања:

1. Која је била њихова мотивација за пријевод?
2. Који су принципи при томе важили?
3. У којој мјери су разумијели и пренијели Његошеве поруке?

1. Што се тиче мотивације, очигледно је да су обоје, и Катарина Јовановић и Алојз Шмаус, били фасцинирани личношћу и дјелима Петра II. Петровића Његоша.

Ко је била Катарина Јовановић? Као што се из њеног презимена може закључити, она је била српског поријекла. Родила се 1869. године у Београду као кћер Анастаса Јовановића, сликара, литографа и фотографа, и Аустријанке Марије Штенц (Maria Stenz). Катарина се бавила етнографском и превођењем српске књижевности и српских народних пјесама. За вријеме Првог свјетског рата 1915. године – имала је тада 46 година – напустила је Београд и емигрирала у Цирих. Разлози емиграције нису познати; може се претпоставити да се осјећала несигурно у Београду за вријеме напада њемачке армије на Србију. У Цириху је живјела до своје смрти 1954. године. Тамо је на њемачком језику објавила Косовске

³ Исто; пријевод Г. Шуберт.

⁴ *Der Bergkranz. (Die Befreiung Montenegros.) Historisches Gemälde aus dem Ende des siebzehnten Jahrhunderts von Petar Petrović Njeguš,...* Zum ersten Male aus dem Serbischen in das Deutsche übertragen von J. Kirste. Konegen, Wien 1886.

⁵ Daniel Barić: *Bečku Njegoš: O rukopisu, tisku i prvom njemačkom prijevodu 'Gorskog vijenca'*. Njegoš u ogledalima vjekova. Uredili S. Anđelković i P.-L. Thomas. Fakultet dramskih umjetnosti Cetinje. Podgorica 2013, 41-50.

⁶ *Der Bergkranz. Ein historisches Gemälde von Petar Petrović-Njegoš. Übersetzt von Katharina A. Jovanovits. Mit einem Geleitwort von Pavle Popović.* Felix Meiner Verlag, Leipzig 1939.

⁷ Види фусноту 2.

јуначке пјесме (1916), Антологију југословенских пјесника и писаца (1932), као и извештаје из Србије за вријеме рата (1916). Била је члан швајцарског Удружења писаца и председница Српске, односно Југословенске секције Црвеног крста за вријеме Првог и Другог свјетског рата. Катарина је очигледно била високо образована жена; имала је богату библиотеку која је касније предата Српско-православној епархији у Цириху а данас се налази у Централној библиотеци града Цириха под именом *Српска библиотека Катарине Јовановић*.⁸

У предговору свог пријевода *Горског вијенца* Катарина опширно и очигледно дирнуто описује посљедње дане живота и смрт Његоша.⁹ У вези са *Горским вијенцом* сматра да је то дјело великог пјесника овјековјечило живот даљњег народа – народа који је живио у најједноставнијим условима и по цијену сопственог живота посветио се највишим идеалима: вјери, домовини, части и слободи.¹⁰ Јовановићева описује Црну Гору и њену историју на начин који јасно показује њено велико поштовање Црногорца и Његоша. Пријевод *Горског вијенца* посвјећује професору и академику Павлу Поповићу (1868-1939) који је био историчар књижевности и ректор на Универзитету у Београду. Увод за ту књигу написао је Павле Поповић под насловом *Петар Петровић Његош 1813-1851*, указавши на то да Кирсте као први преводилац *Горског вијенца* још није могао да слути све финоће многобојног језика Његоша, као и да то дјело за вријеме Кирстеа није било довољно истражено, ни у историјском ни у књижевном погледу. Та ситуација се у међувремену измијенила и Катарина Јовановић је могла да се користи опширним и вриједним помоћним материјалом. Поповић високо хвали снагу и љепоту као и ритмичку вјерност језика Јовановићеве.

Алојз Шмаус (Alois Schmaus, 1901-1970) је, за разлику од Катарине Јовановић, био прави Њемац, иако је био ожењен српкињом, која му је сигурно донекле дала савјете за пријевод. Родио се 1901. године у њемачкој покрајини Оберфалц (Oberpfalz). Завршио је гимназију у Доњој Баварској а послје тога студирао је индогерманистику као и славистику, романску и енглеску филологију у Прагу и Минхену. Од 1923. до 1928. године студирао је у Београду славистику, балканологију и оријенталистику а од 1928. до 1940. био је лектор њемачког језика на Београдском универзитету. По жељи југословенског министра просвјете (Јована Кангрге) преузео је 1926. државну улогу учитеља њемачког језика у Првој београдској мушкој гимназији коју је обављао до 1928. године. Послије оснивања Њемачког научног института у Београду 1939. године, Шмаус је на приједлог директора института, професора Геземана, постао потпредседник и шеф научног одјељења института. Послије оставке

⁸ О Катарини Јовановић: A. und M. Roš, *Gedenkbl. Für Katharina J.*, 1954; Milica Đurić-Topalović, *Katarina A. Jovanović, 1869-1954*. Sindikalista, Paris 1961.

⁹ *Der Bergkranz. Ein historisches Gemälde von Petar Petrović-Njegoš*. Übersetzt von Katharina A. Jovanovits ... Leipzig 1939, XV-XVII.

¹⁰ Исто, XXI.

Геземана 1941. године постао је директор института. Београдски универзитет му је 1940. године додијелио звање доцента. Шмаус је имао шансе да постане професор на Прашком универзитету, међутим, избио је рат и Шмаус је морао да оде у Беч, али је његова жена остала у Београду, што је изазвало сумњу владе у Њемачкој. Послије Другог свјетског рата, Шмаус је 1948. године хабилитирао на Универзитету у Минхену и постао доцент. Звање ванредног професора добио је 1951. године, а 1957. постаје редовни професор словенске и балканске филологије. За редовног члана Баварске академије наука изабран је 1963. године.¹¹ Поред његових универзитетских професорских обавеза, Шмаус је био ко-уредник неколико часописа: *Welt der Slaven*, *Zeitschrift für Balkanologie*, *Slavistische Beiträge*. Публиковао је велики број радова о језику, култури и духовној историји Јужних Словена, неке и на српскохрватском језику. Његошем и Његошевим дјелом бавио се у неколико радова,¹² прије свега истражујући их из књижевне и филозофске перспективе. По мишљењу Шмауса *Горски вијенац* представља вјерни, свеукупни и у исто вријеме завршни израз патријархалног друштва и јунаштва у њиховим најважнијим и најјаснијим цртама. „То је“ – пише Шмаус – „монументално сликарство једне народности и једне културе коју је један генијалан песник помоћу високе уметности оплеменио“. У овом контексту његовог научног интереса треба тражити мотивацију Шмауса за превођење *Горског вијенца*.

2. Које принципе Катарина Јовановић и Алојз Шмаус примјењују у њиховим пријеводима?

Алојз Шмаус опширно пише о тешкоћама које искрсавају при пријеводу.¹³ Оне дијелом потичу већ из архаичних особности саме садржине које су данашњем човјеку туђе, а дијелом из архаичног и дијалекталног карактера језика. Који слој њемачког језика одговара српском оригиналу? – пита Шмаус – Да ли је то, на примјер, језик *Нибелунишке пјесме*? Ту идеју, међутим, одмах одбија, пошто *Нибелунишке пјесме* почивају на савим другим културно-историјским датостима и за данашњег њемачког читаоца једва су разумљиве. Стилска јединственост је, по мишљењу Шмауса, један од најважнијих фактора за добар пријевод. Стога је архаизирање само утолико допуштено, уколико се природно и неосјетно

¹¹ О Шмаусу упореди изм. ост. Frank-Rutger Hausmann: „*Auch im Krieg schweigen die Musen nicht*“: *die Deutschen Wissenschaftlichen Institute im Zweiten Weltkrieg*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 2001.

¹² Алојз Шмаус: *О Његошевој биљежници*. Гласник Етнографског музеја на Цетинју 3, Цетиње 1963, 29-36; Alois Schmaus: *Njegoš als Mensch und Dichter*. Slavische Rundschau 7, Prag, Berlin 1935, 92-102; Исти: *Das Renegaten problem im „Gorski Vijenac“* (zu P. P. Njegoš' hundertstem Todestag). Wiener Slavistisches Jahrbuch 2, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1952, 73-94; Исти: *Његошева „Луча микрокозма“*. Сабране славистичке и балканолошке расправе III. део, Trofenik, München 1971, 9-99; Исти: *Прилог историји постанка Његошеве „Луче“*. Исто, 139-146; Исти: *О Његошевим погледима на структуру васионе*. Исто, 220-223.

¹³ Алојз Шмаус: *О превођењу „Горског вијенца“* ..., види фусноту 1.

уклапа у цијелину модерног књижевног језика. Исти је проблем у пријеву дијалекатских елемената и турцизама. Док у Његошевом језику чине складну цијелину, еквиваленти у њемачком пријеву би пореметили ту хармонију. Посљедица тога је да сваки пријевод, у том погледу, губи знатан део специфичног језичког колорита оригинала. То чак важи за црквенословенске изразе који у њемачком језику немају адекватне аналогije. Највише што преводилац може да учини, то је по Шмаусу:

„смишљен избор речи по емоционалном тоналитету; за изразито дијалекатски израз може евентуално да узме „народскију“ реч, док се „словенизми“ по правилу најприкладније преводе свечанијим, рејим, биранијим изразима. Најтеже је са турцизмима, јер за већину од њих нема еквивалента. Преводилац се често мора задовољити тиме да задржи понеку оријенталну реч која је и на западу позната, да би тиме бар наговестио источњачку обојеност.“¹⁴

Шмаус даље пише:

„У сваком случају изгледа скоро немогуће да се у потпуности сачува оригиналан језички колорит, и напори преводилаца најчешће иду само у правцу наговештаја, приближавања, местимичне адекватности.“¹⁵

У том контексту морамо поставити опште питање у вези са циљем пријеву Јовановићеве и Шмауса: Да ли је њихов циљ био да представе једну непознату културу у Њемачкој? Ако је тако, неопходно је да се максимално придржавају оригинала. Ако су, пак, жељели да приближе једну страну, архаичну културу укусу њемачког адресата, требало је да се придржавају традиције и сликовитости појмова њемачке културе, са консеквенцом удаљавања од оригинала. У науци превођења у том контексту се говори о *трансферирајућем* и о *адаптирајућем* пријеву.¹⁶ Трансферирајући пријевод репродукује оригинал уз максималну вјерност, док се адаптирајући пријевод труди да замјењује непознате елементе оригиналног са елементима циљног језика. За оба принципа који важе за сваки преводилачки рад, налазимо обилне примјере у њемачким пријевима српских пјесама¹⁷ за вријеме њемачке романтике, кад су Јохан Волфганг фон Гете (Johann Wolfgang von Goethe), Јакоб Грим (Jacob Grimm), Тереза Албертина Луиза фон Јакоб алиас Талфј (Therese Albertine Luise von Jakob alias Talfj), Фридрих Аугуст (Friedrich August), Клеменс Вертес (Clemens Werthes), Ојген Весели (Eugen Vessely), Петер Геце (Peter Goetze) и Вилхелм Герхард (Wilhelm Gerhard) превели и популаризовали

¹⁴ Исто, 252.

¹⁵ Исто.

¹⁶ Упореди изм. ост. Koller, Werner: *Einführung in die Übersetzungswissenschaft*. Quelle & Meyer, Wiebelsheim⁶ 2001, 59. и сл.

¹⁷ Види Milan Ćurčin: *Das serbische Volkslied in der deutschen Literatur*. Leipzig, 1905.

народну поезију Јужних Словена у Њемачкој.¹⁸ Као што је познато, Гете је превео *Хасанагиницу* у десетерцу, а и код других преводилаца народних пјесама, код Јакоба Грима, Талфја и Герхарда, трохејски десетерац био је уобичајен. Међутим, кад погледамо метод њихових пријевода у цјелини, концепт слободног препјевавања, који је био оријентисан према поетичности њемачког језика и укуса, био је водећи принцип у њемачкој књижевности романтике и највише популаран у кругу њемачких читалаца.¹⁹ Тај концепт се према томе сударао са филолошким концептом превођења који је важио за Јернеја Копитара, Вука Караџића као и Јакоба Грима, а сигурно важи и данас за филологе. Најпознатија међу превођицима романтике, Талфј, често се налазила пред готово нерјешивим проблемима пријевода. Имала је препирке са Јакобом Гримом као и са Јернејом Копитарем. Копитар је захтијевао филолошки вјеран, готово ропски пријевод оригинала. Као са Копитаром, тако и са Јакобом Гримом Талфј је имала дисенцију по питањима пријевода. Грим, који се дуго бавио језиком и народним пјесмама Срба, сматрао је да аутентичан звук, риме, метафоре и анафоре оригинала морају да се поштују и у пријеву.²⁰

Гдје се позиционирају Катарина Јовановић и Алојз Шмаус са својим пријевима *Горског вијенца* између трансферирајућег и адаптирајућег принципа? Чини нам се да се Алојз Шмаус више држи филолошког приступа, док Катарина Јовановић много чешће примјењује начин поетске адаптације сликовитости њемачког језика. То се види у следећем примјеру: У стиховима 2079-2081 у којима Вук Мићуновић узме ријеч, Јовановићева врло слободно преведе оригинални текст, додаје „bei unserm Glauben“ [пред нашом вјером] и епитет „dieheil’ge“ [свету (литургију)]. Тиме, међутим, постиже живахност која више одговара дијалошком тону у оригиналу. Шмаус на том месту тачно држи реченичку структуру оригиналног текста:

Његош

Вук Мићуновић:
Аманати, не наједи се!
А како им читаш летурђију,
када вако у писмо затежеш?

Jovanovits

Vuk Mićunovic:
Nimm'snicht übelauf, seimirnichtböse!
Doch, bei unserm Glauben, wie vermagst du
die Liturgie, die heil'ge, zu lesen,
wenn ein Brief dir solche Müh' verursacht?

Schmaus

Vuk Mićunovic:
SodirGott! nimm'snumichtsozuHerzen!
Aber wie liest ihnen du die Messe,
Wenn du radebrechst an einem Briefe?

¹⁸ Упореди Stjepan Tropsch: *Njemački prijevodi narodnihnaših pjesama*. Rad Jugoslovenske akademije znanosti i umjetnosti knj. 166, Zagreb, 1906, 1-74 i 187, Zagreb, 1911, 209-264.

¹⁹ О томе опширније Gabriella Schubert: *Zur Rezeption serbischer Volkspoesie und Belletristik in Deutschland/O recepciji srpske narodne poezije i beletristike u Nemačkoj*. Gabriella Schubert, Zoran Konstantinović, Ulrich Zwiener (Hrsg.): *Serben und Deutsche. Traditionen der Gemeinsamkeit gegen Feindbilder/Srbi in Nemci. Tradicije zajedništva protiv predrasuda*. Jena und Erlangen 2003, 107-142.

²⁰ О Талфји упореди Габријела Шуберт: *Методје Талфјиног културног посредовања*. Талфј и српска књижевност и култура. Ур.: Весна Матовић и Габријела Шуберт. Београд 2008, 133-146.

Десетерачка структура у овом примјеру ни у оригиналу, ни у пријеводима не игра улогу, мада је она махом присутна у оригиналу као и у њемачким пријеводима. Шмаус у предговору свог пријевода указује на то да се десетерац *Горског вијенца* знатно разликује од десетерца народне поезије пошто се Његош намјерно удаљавао од језика народне пјесме и то у два правца: у правцу узвишеног, филозофског и религиозног говора помоћу класицистичког стила и црквенословенских појмова с једне, и у правцу говорног језика са циљем подражавања природне карактеристике говорника, с друге стране. На тај начин *Горски вијенац* представља синтезу оба елемента.²¹

Ритам народних пјесама Јужних Словена, пре свега јуначких, *десетераца*, одговара духу њиховог језика али не игра исту улогу у другим језицима. Шмаус објашњава:

„Специфична мелодија десетерца је условљена музикалним акцентом српског, црногорског и хрватског језика али се та мелодија губи у преводу на језике са експираторним акцентом. У њима трохејски ритам изазива утисак падања, успоравања, можда чак и извесне монотоније“.

И поред тога Кирсте, Јовановићева а и Шмаус ипак користе *десетерац* у својим пријеводима *Горског вијенца*. Катарина Јовановић махом чак и преузима *дијерезу (цезуру)* после четвртог слога. Шмаус се исто тако труди да сачува цезуру последије четвртог слога, али сматра да се не треба строго придржавати ритма десетерца, ако се жели постићи природан ток стиха.²²

Другачије стоји са *десетерцем* као цјелином и са читавом реченицом. У овом погледу Катарина Јовановић претвара понеки стих оригинала у два, два у три стиха, а уз то се често служи анжамбманом.

Шмаус, међутим, сматра да не смије прекорачити цјелину оригиналног стиха, ако се већ чине уступци на рачун дијерезе, иако признаје да се прекорачењем понекад постиже течнија дикција.

Погледајмо те разлике у превођењу чувене пјесме Вука Мандушића о лијепој жени (1277-1307):

	Његош	Јовановић	Шмаус
1277	Ал' је ђаво, али су мађије,	War'sderTeufel, waresböserZauber	MagesTeufelswerk, mag'sZauberspuksein
1278	али нешто теже од обоје?	oder etwas Stärkeres denn beides?	Oder etwas Schlimmeres als beides:
1279	Кад је виђу ђе се смије млада,	Sah ich nur die junge Schöne lächeln,	Wenn die Junge ich nur lachen sehe,
1280	свијет ми се око главе врти.	drehte sich mir um den Kopf die Erde.	Dreht sich mir die ganze Welt vor Augen.
1281	На све могах с јадом прегорети,	All das konnt' ich, schmerzlich, noch verwinden.	All dies hätte ich zur Not verwunden,
1282	но ме ђаво једну вечер нагна,	Aber eines Abends führt' der Teufel	Fügte es nicht abends einst der Teufel,
1283	у колибу ноћих Миловића.	Mich zum Nächt'gen in Miljonics Hütte.	Daß auf ihrer Alm ich mußte nachten.
1284	Кад пред зору, а ноћ је мјесечна,	Eine Mondnacht war's, schon gegen Morgen,	Da gen Morgen – und die Nacht war mondhell,
1285	ватра гори насред сјенокоса,	mitten auf der Heumahd brannit' ein Feuer.	Feuer brannte mitten auf der Heumahd -
1286	а она ти однекуда дође;	Da, von irgendwoher naht sie leise,	Kommt von ungefähr sie hergeschritten,
1287	украј ватре сједе да се грјије.	läßt sich an dem wärmend Feuer nieder,	Setzt ans Feuer sich, um sich zu wärmen.

²¹Petar II. Petrović Njegoš: *Der Bergkranz. Einleitung, Übersetzung und Kommentar von A. Schmaus...* München/Beograd 1963, XXXIX.

²²Исто, 295.

1288	Чује да свака спава у колибе;	und sie lauscht, ob alles schläft im Hause.	Lauscht, ob alles schlief in der Hütte,
1289	Тада она вијенац расплете,	Darauf löst den Kranz sie ihrer Flechten*)	Und beginnt den Haarkranz aufzuflechten.
1290	паде коса до ниже појаса;	ab ihr schönes Haar ihr überm Busen	Übern Gürtel fiel das Haar hernieder;
1291	поче косу низ прса чешљати,	lang herabfällt, bis tief unterm Gürtel	Sie begann das Haar Brustab zu kämmen,
1292	а танкијем гласом нарицати,	Sie beginnt das Wallende zu kämmen	Hub mit zarter Stimme an zu klagen
1293	како славља са дубоке гране.	und mit leiser Stimme zu wehklagen,	wie die Nachtigall vom Eichenzweige;
1294	Тужи млада ћевера Андрију,	wie die Nachtigall im Eichenzweige.	Klagt um Andrija, den jungen Schwager,
1295	мила сина Милоњића Бана,	Und sie klagt um Andrej, ihren Schwager,	Den geliebten Sohn des Ban Milonjić,
1296	који му је ланих погинуо	um den teuren Sohn des Ban Miljonić,	Der im Vorjahr ist im Kampf gefallen
1297	од Тураках у Дугу крваву.	der im Vorjahr in dem Türkenkampfe	Durch der Türken Hand im blutigen Duga;
1298	Па се снахи не дао острићи:	an der blut'gen Duga war gefallen.	Nicht ließ er der Jungen Haarschmuck opfern,
1299	жалије му снахин вјенац било	Doch es wollt' der Ban der Schwiegertochter	Mehr tat es ihm leid um ihren Haarkranz
1300	него главу свог сина Андрије.	nicht gestatten, daß das Haar sie schnitte	Als ums Haupt des eignen Sohns Andrija.
1301	Тужи млада, за срце уједа,	Leid war ihm um ihrer Haare Krone	Klagt die Junge, schier das Herz will brechen,
1302	очи горѣ живје од пламена,	fast noch mehr als um das Haupt des Sohnes.-	Ihre Augen brennen loh wie Feuer,
1303	чело јој је љепше од мјесеца –	Und sie klagt, ans Herz greift ihre Klage,	Ihre Stim glänzt heller als der Mondschein,
1304	и ја плачем ка мало дијете.	heller ihr Blick lodert als die Flamme,	Und ich weine wie ein Kind, ein kleines.
1305	Благо Андриј' ђе је погинуо –	ihre Stim ist schöner als das Mondlicht,	Glücklich Andrija, daß er gefallen,
1306	дивне ли га очи оплакаше,	und ich weine, wein' gleich einem Kinde.-	Da so schöne Augen ihn beweinen,
1307	дивна ли га уста ожалише ...	Wohl dem Andrej, der im Kampf gefallen!	Da so schöne Lippen ihn beklagen!
1308		Ihn betrauern wundervolle Augen,	
1309		wundervolle Lippen um ihn klagen!	

* Die Crnogorcin (Možda је боље употребити Montenegrinerin) läßt sich nie mit aufgelöstem Haar vor einem Manne sehen [Црногорка се није никад показивала мушкарцу расплетене косе]

У овом примјеру се види да Јовановићева два пута, код стиха 1290 и 1298, прекорачује границе оригинала – додавањем ријечи она, с друге стране, поетизује оригинал, док се Шмаус тачно држи границе стиха оригинала:

1289 Тада она вијенац расплете,	Darauf löst den Kranz sie ihrer Flechten*)	Und beginnt den Haarkranz aufzuflechten.
1290 паде коса до ниже појаса;	daß ihr schönes Haar ihr überm Busen lang herabfällt, bis tief unterm Gürtel	Übern Gürtel fiel das Haar hernieder;
[...]	[...]	[...]
1298 Па се снахи не дао острићи:	Doch es wollt' der Ban der Schwiegertochter nicht gestatten, daß das Haar sie schnitte	Nicht ließ er der Jungen Haarschmuck opfern,

Осим тога објашњава стих *Тада она вијенац расплете* уз примједбу да се Црногорка никад не показује мушкарцу расплетене косе.

У неким стиховима Јовановићева је ближа оригиналу: У стиху 1282 вјерно оригиналу пише *eines Abends*, док се Шмаус служи инверзијом, *abends einst*; и у стиху 1283 вјерно оригиналу ставља име *Милоњић*, иако измењено у *Милонић*, док Шмаус то име уопште не спомиње:

1282 но ме ђаво једну вечер нагна,	Aber eines Abends führt' der Teufel	Fügte es nicht abends einst der Teufel,
1283 у колибу ноћих Милоњића.	Mich zum Nächt'gen in Miljonićs Hütte.	Daß auf ihrer Alm ich mußte nachten.

У стиху 1305 Јовановићева се придржава десетерца и цезуре оригинала:

Благо Андриј' ђе је погинуо –
Wohl dem Andrej, der im Kampf gefallen!

— — — — —
|
— — — — —
док се Шмаус користи пуним именом *Андрија*

Glücklich Andrija, daß er gefallen,

и тиме руши ритам десетерца.
Наведемо још један примјер:

Његош	Jovanovits	Schmaus
2426 Ко издао, браћо, те јунаке,	Wer die Helden sollt' verraten, Brüder	Wer verriete, Brüder, diese Helden,
2427 не предава пуње ни проскуре,	trage niemals Wein und Brot zur Kirche*	Soll nicht Festwein und nicht Festbrot weihen
2428 него пасју вјеру вјеровоа;	und der Hunde Glaube sei der seine.**	Sondern Hundeglauben soll er glauben;

*zu seiner Schutzheiligenfeier, dem größten Feste in einem christlich serbischen Hause (da man Wein und Brot, um diese zu segnen, in die Kirche trägt), bedeutet also so viel, er möge kein Christ mehr sein. [приликом славе, највеће свечаности у једној српској кући (када се носе вино и хљеб у цркву да се благослове)

** der türkische Glaube [турска вјера]

Код Шмауса у овом примјеру не знамо која свечаност је у питању, док Јовановићева тачно преводи и објашњава славски обичај као и значење ријечи *пасја вјера*. У овом погледу се опет Шмаус више удаљује од оригинала:

„Можда не треба ни црногорске клетве, уверавања, узвике итд. увек преводити буквално, већ диференцирати према степену наглашености која иде од буквалног смисла до просте узречице.“

– пише.²³

У другим стиховима је опет Шмаус ближи оригиналу; тако, на примјер, у стиху 1285; за разлику од Катарине Јовановић, задржава тачан редослијед ријечи Његошевог стиха:

1285 ватра гори насред сјенокоса, mitten auf der Heumahd brannt' ein Feuer. Feuer brannte mitten auf der Heumahd –

Алојз Шмаус и Катарина Јовановић су својим пријеводима додали грађу примједби у којима објашњавају историјске и географске податке и специфичне језичке обрте; код Јовановићеве, осим тога, читалац налази опширна објашњења народних обичаја, одређених феномена народног вјеровања, легенди и пословица. Кад муслимански сват пјева пјесму у славу јунака Ђерзелеза (1783-1805), Јовановићева у примједби опширно информисе о тој личности: пише да је Алија Ђерзелез главни јунак муслиманске народне епике и да је његов историјски прототип био намјесник Санцака Смедерева Али Бег, који је био главни јунак у биткама између Срба и Мађара. Даље наводи, да се Ђерзелез, по једном предању, 1526. године, кад су Османлије освојиле Будим, толико обрадовао њиховој побједи да се „за славу Султана“ бацио са својим коњем у Дунав. Шмаус оставља име Ђерзелеза без објашњења. Јовановићева у својим коментарима документује темељно познавање народне културе Црногораца и начина њиховог свакодневног живота.

Независно од тога морамо истаћи какав подухват предстаља пријевод *Горског вијенца* на њемачки језик за преводиоца који припада савим другом културном и језичком кругу и није у сталном контакту са

²³ Алојз Шмаус: *О превођењу „Горског вијенца“* ..., Београд 1963, 255.

Црногорцима. То важи за Алојза Шмауса. Он је морао да нађе одговарајуће њемачке изразе за читав низ турцизама – на примјер: *дилбер*, *дин*, *шехир*, *аферим*, *бегенисати*, *бостан*, *шућур*, *хурије*; за специјалне појмове народне културе Јужних Словена као: *мора*, *вјерогоња*, *првијенац*, *нарок*, *тенац* и за дијалекталне или локалне ријечи као што: *сурашта*, *ваљаст*, *еја*, *отле*, *острити*, *крмски* и друге. Шмаус је све те језичке особености мајсторски савладао и адекватно превео – на неким мјестима чак и тачније него Јовановићева; израз, као на примјер *дин* (стих 1816) остаје код Јовановићеве непреведен, док га Шмаус преводи речју „Glauben“. Алојз Шмаус као Њемац је, по мом мишљењу, у великој мери задужио Црногорце.

Кад гледамо ове пријеведе Катарине Јовановић и Алојза Шмауса у цјелини, закључујемо да су оба преводиоца успјела, али посебно Алојз Шмаус, да у њемачком пријеву издиференцирају и индивидуализирају различита „лица“ *Горског вијенца*, употријебивши један други језик на исти начин како је то урадио Његош. Обоје користе различите језичке слојеве њемачког језика аналогно тону говора у оригиналу. Шмаус објашњава:

„*Горски вијенац* није еп у смислу старих великих епова него „диалогизиран“ еп са диференцираношћу израза који према томе пружа преводиоцу богатији регистар и особену полифонију.“²⁴

У дијалозима простих Црногораца, Шмаус се више приближава свакодневном њемачком говору, док у језику владике Данила и игумана Стефана примјењује узвишен тон.

4. Сада, још кратко у вези са питањем: У којој мјери су Јовановићева и Шмаус разумјели и пренијели Његошеве поруке?

Ни Јовановићева ни Шмаус нису имали циљ да својим пријевом стварају архаичну или егзотичну слику Његоша и Црногораца за њемачку публику. Жеља им је била да упознају њемачког читаоца са националним дјелом Црногораца, са њиховом културом и историјом као и са њиховом вјековном борбом за слободу. Уводи у њихове пријеве, као и студије Алојза Шмауса о Његошу, показују колико су високо цијенили Његоша, као личност и као пјесника. Алојз Шмаус, поред увода, још у неколико студија анализира садржај и поруке *Горског вијенца*.²⁵ За Шмауса је то пјесништво крунисано дубоком етиком хероизма који се састоји из историје у крви. У исто вријеме посредује другу поруку: политичку поруку Његоша као представника и поборника националног принципа. *Горски вијенац* оправдава његово политичко дјеловање, његову борбу

²⁴ Исто, 255-256.

²⁵ Упореди Gabriella Schubert: *Na pragu među vremena: Alojs Šmaus i Gerhard Gezeman o Njegošu*. Njegoš u ogledalima vjekova. Uredili S. Anđelković i P.-L. Thomas. Fakultet dramskih umjetnosti Cetinje. Podgorica 2013, 89-100.

против отпора унутра и ван земље као и његову жељу да сједини црногорска племена. *Горски вијенац* је, по ријечима Шмауса, симбол и предзнак за долазећу српску револуцију, односно борбу за слободу.

Све у свему, у пријеводима Катарине Јовановић и Алојза Шмауса манифестује се сензибилитет и дубоко разумијевање за садржаје и поруке *Горског вијенца*. Они су дали важан допринос њемачкој славистици и, у исто вријеме, на племенит начин посредовали међу Црногорцима и Њемцима.

Literatura:

- Алојз Шмаус, *О превођењу Горског вијенца*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор, Филолошки факултет, Београд, 1963.
- Der Bergkranz, *Ein historisches Gemälde von Petar Petrović-Njegoš*, Übersetzt von Katharina A. Jovanovits, Leipzig, 1939.
- Der Bergkranz. (*Die Befreiung Montenegros.*) *Historisches Gemälde aus dem Ende des siebzehnten Jahrhunderts von Petar Petrović Njeguš*, Zum ersten Male aus dem Serbischen in das Deutsche übertragen von J. Kirste. Konegen, Wien, 1886.
- Daniel Barić, *Večku Njegoš: O rukopisu, tisku i prvom njemačkom prijevodu „Gorskog vijenca“*. *Njegoš u ogledalima vjekova*, Fakultet dramskih umjetnosti Cetinje, Podgorica 2013.
- Габријела Шуберт, *Методe Талфјиног културног посредовања*. Талфј и српска књижевност и култура, Београд 2008.
- Gabriella Schubert: *Na pragu među vremena: Alojs Šmaus i Gerhard Gezeman o Njegošu*. *Njegoš u ogledalima vjekova*, Fakultet dramskih umjetnosti Cetinje, Podgorica 2013.

Габријела ШУБЕРТ

TWO DIFFERENT PRINCIPLES OF TRANSLATING „THE MOUNTAIN WREATH“ INTO GERMAN LANGUAGE (KATHARINA JOVANOVIĆ AND ALOIS SCHMAUS)

Summary

The aim of my contribution is to present and compare two translations of the „Mountain Wreath“ of Petar II. Petrović Njegoš into German: done by Katharina Jovanovits, published in 1939, and Alois Schmaus, published in 1963. They were not the first ones who have devoted themselves to this immense work. The first translator was the Austrian philologist Johann Kriste whose translation appeared in Vienna in 1886. However, about this translator and his work there has already been written in the volume under the title „Njegoš in the mirror of the centuries“ (Његош у огледалима вјекова) which has appeared in 2013 at the Sorbonne.

My contribution is dedicated to the abovementioned, second and third translations into German. Katharina Jovanovits was a person originating from Belgrade and predominantly living in Zurich; as a writer and ethnographer she had devoted herself du-

ring her lifetime to the culture of her home region. Alois Schmaus was a Slavist and philologist, well known in Germany as well as in Serbia and Montenegro. Until the sixties of 20th century he was the chair owner of Slavic philology at the University of Munich.

A comparison of the two translations shows two different principles of translating: Schmaus as a philologist takes care of being loyal in his translation as highly as possible to the original (semantically as well as syntactically), while Jovanovits in her translation into German applies the principle of the poetic adaptation of the pictorialness of the original. She tries to approach to the rhythmical dynamism of Njegoš and to communicate knowledge about the specific cultural features of Montenegro to the German reader.

Key words: „The Mountain Wreath“; translations into German; Jovanovits Katharina; Schmaus Alois; transferring model of translation; adapting model of translation

Dragan BOGOJEVIĆ

Nikšić

Ivona JOVANOVIĆ

Kotor

ISPISI NA FRANCUSKOM JEZIKU U NJEGOŠEVOJ *BILJEŽNICI*

Njegoš je bio dobar poznavalac francuskog jezika o čemu svjedoči i njegov prepjev Lamartinove *Himne noći*. U svoj dnevnik – *Bilježnicu* zapisivao je različita zapažanja i misli. Od ukupno sačuvanih 129 stranica (šest je istrgnuto), 25 je ispisano na francuskom jeziku stihovima dva velika francuska romantičarska pjesnika Lamartina i Igoa. U koricama *Bilježnice* pronađena je i Njegoševa sentimentalna poema *Noć skuplja vijeka* za koju je upotrijebio kao moto francuski tekst ispisan neposredno ispod naslova pjesme.

Ispisi na francuskom sadrže 160 Lamartinovih stihova i 200 stihova Igoove poezije koji su integralno prevedeni na crnogorski jezik, kako bi se nefrankofona laička i stručna javnost još jednom uvjerila u istinsku bliskost u stavovima, ideologiji i misaonom svijetu velikih pjesnika uprkos različitosti kulturološkog i civilizacijskog miljea. Za potrebe ovog rada, napravljen je primjeren izbor prevedenih stihova.

Ključne riječi: Njegoš, francuski jezik, *Bilježnica*, Lamartin, Igo, stihovi.

Uvod

Njegoš je u svoju *Bilježnicu*, za koju se pretpostavlja da datira iz poznijeg perioda njegovog života¹, zapisivao različita zapažanja i misli. Njegoševa *Bilježnica* je kao porodična i književna relikvija dinastije Petrović, tokom *Prvog svjetskog rata* pošla zajedno sa kraljem Nikolom u Francusku, da bi nakon njegove smrti bila predata sa ostalim dragocjenostima u sef u Nici.

Dio koji sadrži izvode francuskih poetskih djela, ispisan je nakon odjeljka u koji je Njegoš unosio vlastite filozofske i pjesničke ideje i obilježen je brojem 2. Nakon ispisa na francuskom jeziku, u *Bilježnici* su zastupljeni različiti zapisi opšteobrazovnog karaktera, dok posljednji dio čine putopisna zapažanja.² U koricama *Bilježnice* pronađena je i strastvena ljubavna pjesma koja

¹ A. Šmaus, O Njegoševoj Bilježnici, *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, knj. III, Cetinje, 1963, str. 29-36.

² A. Šmaus, *op. cit.*, str. 33-35.

je po svjedočenju Njegoševog sekretara Medakovića ispjevana 1846. godine kada se Njegoš zagledao u jednu djevojku iz Perasta.³

Za jednu od najljepših ljubavnih pjesma napisanih na slovenskom jeziku uopšte, a čiji naslov glasi *Paris i Helena ili Noć skuplja vijeka*, Njegoš je kao moto upotrijebio francuski tekst ispisan neposredno ispod naslova same pjesme:

*La douce odeur de l'haleine de cette déesse surpassait tous les parfums de l'Arabie heureuse*⁴

Njegoševu *Bilježnicu* prenio je iz Francuske dr Pero Šoć, a štampao je Istorijski institut sa Cetinja 1956. godine. Francuske stihove je prije štampanja *Bilježnice* pregledao profesor dr Nikola Banašević. Stihove je na crnogorski jezik preveo jedan od autora rada, prof. dr Dragan Bogojević.

Od ukupno 129 sačuvanih stranica *Bilježnice* (šest stranica je istrgnuto), 25 je ispisano na francuskom jeziku stihovima dva velika francuska romantičarska pjesnika Alfonsa de Lamartina i Viktora Igoa. Naime, 160 stihova iz različitih Lamartinovih pjesama napisano je na ukupno 10 stranica, dok je od najplodnijeg francuskog pjesnika Viktora Igoa, Njegoš preuzeo 200 stihova poezije.

J. Milović navodi da je još za vrijeme Žomovog boravka na Cetinju⁵, Njegoš prepisivao u *Bilježnicu* mnoge stihove iz Igoovih i Lamartinovih djela. Ljuba Nenadović je smatrao da je Njegoš najradije čitao pjesnika Lamartina.⁶ Privrženost francuskom pjesniku Lamartinu najbolje ilustruje i činjenica da je Njegoš integralno preveo njegovu poemu *Himnu noći* iz zbirke *Poetske i religiozne harmonije*, napisanu 1824. godine. Pronađena su još samo dva Njegoševa prevoda sa nekog stranog jezika i to sa ruskog, ali oba u fragmentima⁷: *Prvo pjevanje Ilijade* i *Slovo o Igorovom pohodu*.

Upoređujući Njegoševe stihove iz *Gorskog vijenca*, *Luče mikrokozma*, *Noći skuplje vijeka*, *Lažnog cara Šćepana Malog* i drugih sa Lamartinovim i Igoovim stihovima, mnogi kritičari su otkrivali zajedničke ideje i uticaj francuskih romantičara na stvaralaštvo crnogorskog pjesnika.

J. Milović smatra da pojedini stihovi francuskih pisaca Njegošu služe kao podstrek za pjesničko stvaranje, te da Vladika u svoje djelo utkiva razne misli iz svoje *Bilježnice*.⁸ O određenim podudarnostima nastalim kao plod in-

³ J. Šaulić, O Njegoševoj Beležnici, *Letopis matice srpske*, knj. 380, jul-avgust, Novi Sad, 1957, str. 145.

⁴ *Umilni dah te božice nadilaziše sve mirise raskošne Arabije* – prev. autori

⁵ Antid Žom bio je Njegošev učitelj za francuski jezik na Cetinju od 1837. do 1839. godine. – prim. aut.

⁶ *Ibid.*, 199. i 200.

⁷ N. Banašević et al., O Njegoševim prevodima, *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knj. 4, Beograd, 1967, str. 349.

⁸ J. Milović, O procesu stvaranja kod Njegoša, *Zadarska revija*, br. 2, 1961, str. 92.

spiracije Njegošu za sopstveni pjesnički izraz,⁹ naročito opsežno i analitično su se bavili K. Spasić i J. Šaulić.¹⁰

U našem radu smo napravili izbor stihova Lamartina i Igoa iz Njegoševe *Bilježnice*. Prevedeni stihovi, i bez poznavanja cjeline kojoj su pripadali, nedvosmisleno ukazuju na očiglednu ideološko-poetsku povezanost i srodnost između Njegoša i velikih pjesnika evropskog romantizma.

Izabrane stihove smo dali i u francuskoj redakciji, navodeći uvijek naziv pjesme ili poeme kojoj pripadaju, nastojeći da iznesemo i neke dodatne informacije koje mogu doprinijeti boljem razumijevanju samog konteksta.

Stihovi Alfonsa de Lamartina

Alfons de Lamartin (1790-1869) spada u najveće liričare romantizma i francuske poezije uopšte. Autor je nekoliko zbirki pjesama od kojih su Njegoša posebno inspirisale *Poetske meditacije*, *Nove poetske meditacije*, kao i *Poetske i religiozne harmonije* objavljene 1830. i epopeja u stihovima *Žoslen* (Jocelyn) iz 1836. godine, u kojoj se ispoljava nedogmatska vizija hrišćanstva, zbog čega crkva ima negativan sud o ovom djelu.¹¹ Osim poezije koja ga je proslavila, Lamartin je objavio i veliki broj proznih djela i putopisa inspirisanih putovanjem po Bliskom istoku.

Listajući Njegoševu *Bilježnicu*,¹² nakon brojnih zapisa na našem jeziku, na 17. strani nailazimo na prve ispise na francuskom jeziku. Riječ je o 37 stihova preuzetih iz prve Lamartinove zbirke *Poetske meditacije* iz 1820. godine. Prva 4 zabilježena stiha potiču iz poeme *Čovjek* (L'homme) koju je Lamartin posvetio lordu Bajronu, a čiji je portret Njegoš držao u svojoj radnoj sobi.¹³ Ti stihovi kao da predstavljaju prirodan i logičan prolog poetskog izbora koji slijedi...

Méditation poétiques

*Mais que sert de lutter contre sa destinée?
Que peut contre le sort la raison mutinée?
...Mais pourquoi reculer devant la vérité?
...Le réel est étroit, le possible est immense;*

Poetske meditacije

*Ali što vrijedi boriti se protiv sudbine
Što može protiv sudbe razum uzbunjeno?
...Ali zašto uzmicati pred istinom?
...Stvarnost je omeđena, mogućnost beskrajna;*

Njegoš dalje zapisuje još 33 stiha iz **Poetskih meditacija**. Odabrali smo stihove iz 5. meditacije u kojoj kao da sâm Njegoš govori o sopstvenom doživljaju svijeta:

⁹ J. Šaulić, *op.cit.*, str. 143.

¹⁰ K. Spasić, *Njegoš i Francuzi*: Njegoš i francuski pisci, str. 531-658; J. Šaulić, *op.cit.*, str. 142-145.

¹¹ M. Pavlović, Francuska književnost romantizma, *Francuska književnost 2*, Sarajevo, Beograd, 1978, str. 253.

¹² *Njegoševa Bilježnica*, Istoriski institut Crne Gore, Cetinje, 1956.

¹³ K. Spasić, *op.cit.*, 543.

5. Méditation

*Ce monde est le reflet, l'image, le miroir;
...Et nos Yeux enivrés contemplaient tour à tour.
La terre notre exil, et le ciel son séjour.
...Est-ce pour le néant que les êtres sont nés?*

5. Meditacija

*Ovaj svijet je odsjaj, slika, ogledalo;
A naše Oči opijene, redom zagledahu.
Zemlju utočište naše, i nebo njegovo boravište.
Zar za ništavilo bića su rođena?*

Njogoš je zabilježio i tri stiha iz najpoznatije Lamartinove pjesme *Jezero* (Le lac), koji su veoma bliski melaholičnoj zebnji vladike Danila iz *Gorskog vijenca*:

13. Méditation

*Ne pourrons-nous jamais sur l'océan des âges
Jeter l'ancre un seul jour?...
L'homme n'a point de port, le temps
n'a point de rive...*

13. Meditacija

*Hoćemo li ikad moći u okean dobi
Kotvu zabaciti samo jedan dan?...
Čovjek nema luku, vrijeme
nema obalu...*

Potom, Njogoš izdvaja stihove iz pjesama *Oda posvećena rođenju vojvode od Bordo* (Ode sur la naissance du duc de Bordeaux), *Filozofija* (Philosophie), *Hram* (Le temple). Suzili smo naš izbor na stihove iz prve dvije pjesme, kao i amblematični stih iz 23. meditacije. Naime, Njogoš je u *Bilježnici* zapisao da se radi o 23. meditaciji iz zbirke *Poetske meditacije*, međutim u pitanju je donekle modifikovani stih koji potiče iz Lamartinove druge zbirke *Nove pjesničke meditacije* - pjesme koja nosi naziv *Mudrost* (La sagesse). J. Šaulić smatra da je upravo iz ovog stiha Vladika mogao pozajmiti ideju za naslov svoje ljubavne poeme *Noć skuplja vijeka*. Neka čitaoci sami prosude o stepenu „podudarnosti“ životnih filozofija dva pjesnika...

16. Méditation

*L'univers est le temple, et la terre est l'autel;...
...Tout se tait: mon coeur seul parle dans le silence.
...Celui qui peut créer dédaigne de détruire.*

16. Meditacija

*Svemir je hram, a zemlja oltar; ...
... Sve se umiri: samo govor srca u tišini
...Stvaralačkoj moći ne dolikuje da ruši.*

20. Méditation

...La nature au hasard, et la terre aux tyrans.

20. Meditacija

Priroda slučajju, a zemlja tirjanima.

23. Méditation

C'est là qu'un jour vaut mieux que mille,...

23. Meditacija

Tu jedan dan vrijedi više od hiljadu njih...

Nakon toga slijede stihovi iz pjesama *Sveta nedjelja u Roš Gijonu* (La semaine sainte à Roche Guyon), *Bog* (Dieu) i *Sveta Poezija* (La Poésie sacrée). Izabrali smo stihove iz pjesme *Bog* koji zvuče kao da su iz pera „pustinjaka cetinjskog“...

28. Méditation

*Nous voilà face à face avec la vérité!
...L'espace est son séjour, l'éternité
est son âge.
...Les siècles en passant firent pâlir la foi;
...Qui sait où commença leur glorieux chemin?...*

28. Meditacija

*Evo nas licem u lice sa istinom!
Prostranstva su njena boravišta, vječnost
njeno doba.
...Vjekovi prolazahu i vjeru oslabiše;
...Ko zna će nasti njihov ovjenčani put?...*

U *Bilježnici* zatim nailazimo na 26 stihova preuzetih iz Lamartinovih *Novih poetskih meditacija* iz 1823. godine. Njegoš je odabrao stihove iz sljedećih pjesama: *Prošlost* (Le passé), *Išia* (Ischia), *Mudrost* (La sagesse), *Umirući pjesnik* (Le poète mourant), *Božja misao* (L'esprit de Dieu), *Bonaparta* (Bonaparte), *Zvijezde* (Les étoiles), *Elegija* (Elegie), *Utjeha* (Consolation), *Sloboda ili jedna noć u Rimu* (La liberté ou une nuit à Rome), *Ljubavna pjesma* (Chant d'amour) i *Velikoj bogomolji* (À la grande chartreuse). Naš izbor su stihovi iz *Prošlosti*, *Umirućeg pjesnika*, *Zvijezde* i *Ljubavne pjesme* u kojima je izražena Njegoševa sklonost ka meditativnim stanjima duše.

Nouvelles méditations poétiques

1. Méditation

*Et rien n'a germé sur nos traces
Que la douleur ou le remord.
...Dans l'ombre un chien féroce aboie
Contre les mains qui l'on[s]t] nourri...*

5. Méditation

*Faut-il gémir? Faut-il chanter?...
...Aimer, prier, chanter, voilà toute ma vie.
...Sous ses cils abaissés laisser briller son âme,
Comme un feu tremblant toute la nuit;
...Je vais où le regard voit briller l'esperance:...*

8. Méditation

Car de la vérité la lumière est l'image...

24. Méditation

*Les anges amoureux se parlent sans parole,
Comme les yeux aux yeux;
...Pudeur, honte céleste, instinct mystérieux.*

Nove poetske meditacije

1. Meditacija

*I ništa klicu za nama nije zametnulo
Osim bola i kajanja.
... Iz sjenke strašni pas laje
Na ruke koje su ga hranile...*

5. Meditacija

*Treba li tužiti? Treba li pjevati?
...Voljeti, moliti, pjevati, eto sav moj život.
... Ispod vjeđa oborenih neka duša obasjava,
Poput drhtavog plamena tokom cijele noći;
...Idem tamo đe viđuda nada obasjava...*

8. Meditacija

Jer luča je istine slika...

24. Meditacija

*Zaljubljeni anđeli razgovaraju bez riječi,
Samo pogledima;
...Stid, sram nebesa, tajanoviti nagon.*

Njegoš bira i stihove iz najznačajnije Lamartinove zbirke pod naslovom *Poetske i religiozne harmonije* objavljene 1830. godine u kojima pjesnik opjeva sklad između božanstva, prirode i čovjeka, što je najočiglednije u poemama *Himna jutru* i *Himna noći* gdje provijava panteističko obožavanje prirode i versifikatorska virtuoznost.¹⁴

Osim stihova iz ove dvije *Himne*, Njegoš bilježi i stihove velike simbolične poeme *Žoslen*, u kojoj je Lamartin pokušao da prikaže istoriju ljudske duše i mučan hod čovječanstva kroz vjekove iznoseći uzvišeno shvatanje ljubavi.¹⁵ Pored ovih, u *Bilježnici* su ispisani i brojni drugi stihovi iz ove Lamartinove zbirke. Odabrali smo stihove u kojima se prepliću omiljene Njegoševe teme: čovjek bačen u svijet i čovjek kao biće dostojno najvišeg cilja, tajna postanja i Boga, snaga misli, poezije, borba protiv nepravde i tirjanstva, vječita „metafizička stud“ i spasonosna vrlina...

¹⁴ M. Pavlović, *Francuska književnost romantizma...*, str. 253.

¹⁵ *Ibid.*

Harmonies poétiques et religieuses

2. Harmonie

*Et puis il s'élevait une seule pensée,
Comme une pyramide au milieu du désert!*

3. Harmonie

*Et chaque être mortel, par le temps emporté,
Est un hymne de plus à ton éternité!
...Et dans ce temple immense, où le Dieu du chrétien
Règne sur les débris de Jupiter païen,...*

4. Harmonie

*Et d'où vient cette vie, et d'où peut-elle éclore,
Si ce n'est du regard où s'allume aurore?
...Il est donc aussi grand d'être homme que soleil!*

10. Harmonie

*Et le feu, fils du jour, descend du firmament!
...Pour s'égaliser aux dieux inventa la vertu!...*

Livre troisième

5. Harmonie

*Et les tyrans, prenant ta foi pour diadème,
Ont doré de ton nom le joug des nations!
...L'oeil humain n'est pas fait pour la pure clarté!*

9. Harmonie

*Pourquoi mon coeur change de place
Comme un malade dans son lit!
...Le firmament n'a point de voûte,
Les feux, les vents [n'ont] point de route
Où oeil n'ait plongé cent fois; ...*

Livre quatrième

3. Harmonie

*...Ces phases, ces aspects, ces chœurs,
ces noeuds divers,
Ces globes attirés, ces sphères cadencées,
Ces évolutions des soleils dans les aires
Sont les notes de feu par Dieu même tracées
De ses mystérieux concerts!
...La plainte et la prière ont inventé les chants!*

12. Harmonie

*Ce qui fut crime en l'un chez un autre
est justice!...
La pensée est ton feu. La parole est ton glaive!*

14. Harmonie

*Regardez donc, race insensée,
Les pas des générations!*

Poetske i religiozne harmonije

2. Harmonija

*A potom se uznijela samo jedna misao,
Poput piramide usred pustinje!*

3. Harmonija

*I svako biće smrtno, vremenom odnijeto,
Jedna je himna više tvojoj vječnosti!
...I u tom hramu zamašnom će hrišćanski Bog
Vlada nad ostacima paganskog Jupitera,...*

4. Harmonija

*I odakle dolazi taj život i odakle može nastati,
Ako ne iz pogleda koji zoru uždi?
...Dakle, biti čovjek veliko je kao i sunce biti!*

10. Harmonija

*I vatra, ćerka dana, silazi sa nebesa!
...Da se ravna s bogovima izmisli vrlinu!...*

Treća knjiga

5. Harmonija

*A tirjani, tvojom vjerom se okruniše,
Jaram naroda tvojim imenom pozlatiše!
... Ljudsko oko nije stvoreno za punu čistotu!*

9. Harmonija

*Zašto se moje srce meškolji
Kao bolesnik u svom krevetu!
...Nema svoda na nebesima,
Nema ognja, vjetrova na drumovima
De oko sto puta nije utonulo; ...*

Četvrta knjiga

3. Harmonija

*...Te mijene, te pojave, ti horovi,
ti razni spletovi,
Ti privoljeni svjetovi, te ravnomjerne kugle,
Ta kretanja sunaca prostranstvima
Plamene su note koje je Bog sam ispisao
U tajanstvu svojih koncerata!
... Tuga i molitva izmislili su pjesme!*

12. Harmonija

*Što bi zločin za jednoga, u drugoga je
pravda!...
Misao je tvoj plam. Riječ je tvoja sablja!*

14. Harmonija

*Posmatraj dakle, rode nerazumni,
Hod generacija!*

Jocelyn

2. Époque

*Le peuple, enfant cruel qui rit en détruisant
Qui n'éprouve jamais sa force qu'en brisant,
Et qui, suivant l'instinct de son brutal génie,
Ne comprend le pouvoir que par la tyrannie!
...Avec combien de cieux le temps s'est joué?
...Les révolutions, ce solstice des crimes?
...Je trouve comme l'aigle, en mon aire élevé,
Tout ce que le désir d'un poète eut rêvé;...
...Voilà ce que le ciel a fait pour mes déserts.*

3. Époque

*Dieu m'écoute, il est vrai, mais ne me répond pas;...
Le gouffre est sous leurs yeux
et la mort sur leurs emblème,
...Beauté! Secret d'en haut, rayon,
divin emblème
Qui sait d'où tu descend[s]?
qui sait pourquoi l'on t'aime?
...Est-ce un crime, ô mon Dieu,
de trop aimer le beau?
...La nature est la scène, et notre âme est la voix;
...Pourtant chaque atome est un être!
Chaque globule d'air est un monde habité!
...Mais la Mort n'est pas une éternelle absence?
Oh! Les anges du ciel ont-ils cette vertu?
-Ton regard met le ciel sur la terre!*

5. Époque

*Le temple sans ministre et le monde sans Dieu?
...Ce verbe du Très-Haut qui parle sans erreur.
...Depuis quand? Je ne sais; tous mes jours sont
des nuits!...*

Epîtres

*...Et extrême justice est presque la vengeance;...
...Compte un homme pour tout et pour rien la patrie.*

Žoslen

2. Epoha

*Narod, dijete okrutno, smije se uništavajući,
A snagu uvijek iskušava razbijajući,
I vođen nagonom surovog genija,
Vlast razumije samo ako je tiranija!
... S koliko nebesa vrijeme se poigralo?
... Revolucije, ta pomračenja zločina?
...Kao i orao, nalazim u uzvišenom gnijezdu,
Sve što bi želja pjesnikova usnuti mogla;...
... Evo što je nebo napravilo za moje pustinje.*

3. Epoha

*Bog me sluša, istina je, ali mi ne odgovara;...
Ambis je pred njihovim očima
i smrt na njihovom znamenju.
... Ljepota! Tajna odozgo, zraka,
božansko znamenje
Ko zna odakle silaziš?
Ko zna zašto te vole?
... Je li zločin, o moj Bože,
previše voljeti ljepotu?
... Priroda je pozornica, a naša duša glas;
... Ipak je svaki atom jedno biće!
Svaki vazdušni mjehur nastanjeni svijet!
... Ali Smrt nije vječito odsustvo?
Oh! Nebeski anđeli imaju li tu vrlinu?
- Tvoj pogled spušta nebo na zemlju!*

5. Epoha

*Hram bez sveštenika i svijet bez Boga?
...Ta riječ Svevišnjega, zboritelja uzornoga.
... Od kada? Ne znam, svi moji dani su
noći!*

Poslanice

*... A prestroga pravda je skoro osveta;...
Računaj čovjeka za sve, domovinu za ništa.*

Stihovi Viktora Igoa

Viktor Igo (1802-1885) se smatra vođom romantičarskog pokreta i spada u najplodnije francuske pisce. U ranoj stvaralačkoj fazi piše zbirke poezija: *Ode*, *Orijentalke*, *Jesenje lišće*, *Pjesme sutona*, *Unutrašnji glasovi*, *Zrake i sjenke*. Polovinom vijeka objavljuje roman *Bogorodičina crkva u Parizu* i drame *Ernani* i *Ruj Blas*. Dolaskom na vlast Napoleona III, kao žestoki republikanac biva progнан na ostvo Žerzi u Lamanšu, gdje provodi narednih dvadeset godina. U tom periodu piše neka od glavnih djela, kao što su zbirke poezije *Kontemplacije* i *Legenda vjekova*, kao i epski i humanistički roman *Jadnici*. Nakon pada *Drugog carstva* 1870. godine, Igo se vraća u Pariz gdje nastavlja da objavljuje sve do smrti 1885. godine.

Njogoš je imao prilike da upozna samo Igoova mladalačka djela. U *Bi-lježnicu* je ispisao 200 Igoovih stihova iz zbirki *Ode i balade* (Odes et bala-

des), *Orijentalke* (Les Orientales), *Jesenje lišće* (Les feuilles d'automne) i *Pjesme sutona* (Les chants du crepuscule). Kao inspiracija za *Orijentalke*, Igo je poslužila borba Grka za oslobođenje od Turaka i čuvena pomorska bitka kod Navarina u kojoj su 1827. godine ujedinjene snage Francuske, Engleske i Rusije porazile tursku flotu. Zbirka *Orijentalke* predstavlja primjer izuzetno uspješnih poetskih figura, prije svega poređenja, metafora i antiteza. K. Spasić smatra da je u Igoovoj poeziji Njegoša privlačila snaga poetske riječi, veličanstvenost opisa, bogatstvo slika, ali i filozofske ideje i razumijevanje svijeta kao borbe i neprekidnog dijaloga dobra i zla. Osim toga, Njegoševo shvaćanje religije i Boga, smatra dalje Spasić, proizilazilo je iz filozofije prosvjetiteljstva koju su oba velika pjesnika poznavala.¹⁶ U Njegoševoj *Bilježnici* nailazimo i na 22 Igoova stiha posvećena Napoleonu koji je, smatra K. Spasić, Njegoša privlačio i kao vojskovođa, nalazeći sličnosti u običajima ostrvskog stanovništva s crnogorskim načinom života.¹⁷

Na osnovu ispisa iz *Bilježnice* možemo da konstatujemo da je Njegoš vjerovatno pročitao sve zbirke stihova Viktora Igoa nastale prije 1851. godine. Zanimljivo je da se kroz izbor Igoovih stihova jasno uočava i ona druga, epska strana Njegoševog pjesničkog karaktera. Tematski okvir je sličan, ali, što je i razumljivo i zbog razlike u pjesničkom iskazu između Igoa i Lamartina, dominiraju snažni i puni stihovi koji podstiču slobodarski duh, božansku sveprisutnost, kolektivnu duševnu patnju zbog postojanja nesreće i nepravde u svijetu. To se posebno odnosi na stihove iz *Oda* i *Orijentalke*, dok među stihovima iz zbirke *Jesenje lišće* i *Pjesme sutona* provijavaju elegični tonovi gdje se pitanja ljubavi, poezije i magije rječi prepliću s uzvišenim patosom stila Igoovih poema.

Odes

Livre deuxième

10. Ode

...*Mon âme, à sa source embrassée,*
Monte de pensée en pensée;
Ainsi du ruisseaux précieux
Où l'Arabe alteré s'abreuve,
La goutte d'eau passe au grand fleuve,
Du fleuve aux mers, des mers aux cieus.

Livre troisième

3. Ode

Et quelle est la main invisible,
Qui garde les clefs du tombeau?

Ode

Knjiga druga

10. Oda

... *Moja duša, od izvora obgrljena,*
Uzdiže se od misli do misli;
Tako se iz potoka dragocjena
S koga žedni Arap se napaja,
Kaplja vode u veliku rijeku sliva,
Iz rijeke u mora, iz mora u nebesa.

Knjiga treća

3. Oda

A koja je to nevidljiva ruka
Koja čuva ključeve od groba?

¹⁶ *Ibid.*, str. 612.

¹⁷ K. Spasić, *op.cit.*, 657.

Livre quatrième

9. Ode-L'âme

*Vis-tu des torrents de l'être,
Parmi de brûlants sillons,
Les astres, joyeux de naître,
S'échapper en tourbillons;
Quand Dieu, dans sa paix féconde;
Penché de loin sur le monde,
Contemplait ses grands tableaux,
Lui, centre commun des âmes,
Foyer de toutes les flammes,
Océan de tous les flots?*

Livre cinquième

6. Ode

*L'âme a peu de beaux jours,
mais dans son ciel obscur,
L'amour, soleil divin, peut dorer
d'un feu pur
Le nuage errant de la vie.*

19. Ode

*Chaque heure est sur ma tête un glaive
suspendu!*

Les Orientales

5. Ode

*La Grèce est libre, et dans la tombe
Byron applaudit Navarin.*

29. Orientales

*A Juana la grenade.
Sultan Ahmet dit un jour:
Je donnerais sans retour mon royaume
pour Médine,
Médine pour ton amour.*

40. Orientales

*Toujours lui! Lui partout! Ou brûlante ou glacée,
Son image sans cesse ébranle ma pensée.
...Toujours dans nos tableaux tu jettes
ta grande ombre;
Toujours Napoléon, éblouissant et sombre,
Sur le seuil du siècle est debout.*

Les feuilles d'automne

1...

*Mon âme habite où ma pensée habite comme un monde,
moja stanuje kao svijet
...Fait reluire et vibrer mon âme de cristal,
svijetlećom i treperavom,
Mon âme aux mille voix, que le Dieu que j'adore
koju je Bog koga obožavam
Mit au centre de tout comme un écho sonore!
kao zvučni odjek!*

Knjiga četvrta

9. Oda-Duša

*Viče li iz bujice bića,
Među brazdama užarenim,
Kako zvijezde, što nastaju,
U kovitlacima nestaju;
Kada Bog, u svom miru plodnom,
Iz daleka nadnesen nad svijetom,
Posmatraše te izdašne prizore,
On, zajedničko središte duša,
Ognjište svih plamenova,
Okean svih talasa?*

Knjiga peta

6. Oda

*Duša malo lijepih dana ima,
ali u svom tamnom nebu,
Ljubav, božansko sunce, može pozlatiti
čistom vatrom
Lutajući oblak života.*

19. Oda

Svaki tren nad glavom mi visi mač!

Orientalke

5. Oda

*Grčka je slobodna, a u grobu
Bajron plješe Navarinu.*

29. Orientalke

*Huani, iz Granade.
Sultan Ahmet reče jednog dana:
Dao bih nepovratno moje carstvo
za Medinu,
Medinu za tvoju ljubav.*

40. Orientalke

*Uvijek on! Svuda on! Užaren ili sleđen,
Njegov lik misao mi neprestano slama.
Uvijek na slikama našim nadnosiš
tvoju veliku sjenku;
Uvijek Napoleon, blistav i tmuran,
Na pragu vijeka uspravno stoji.*

Jesenje lišće

1...

*Moja duša stanuje đe misao
... Dušu moju od kristala čini
Moju dušu sa hiljadu glasova,
Postavio u središte svega*

3...

*Comme l'oiseau qui va, dans la forêt lâché,
Laisse trembler la feuille où son aile a touché,
...C'est le peuple qui vient! C'est la haute marrée
Qui monte incessamment, par son astre attirée.
zvijezdom privučena.*

13...

*D'être Napoléon l'empereur radieux;
D'être Dante, à son nom rendant les voix muettes.
glasovi.
Sans doute ils sont heureux les héros, les poètes,
Ceux que le bras fait rois, ceux que l'esprit fait dieux!*

17...

Tout miel est amer, tout ciel sombre,...

22...

*Enfant! Si j'étais roi, je donnerais l'empire,
Et mon char, et mon sceptre, et mon peuple à genoux,
Et ma couronne d'or, et bains de porphyre,
Et mes flottes, à qui la mer ne peut suffire,
Pour un regard de vous!*

*Si j'étais Dieu, la terre et l'air avec les ondes,
Les anges, les démons courbés devant ma loi,
Et le profond chaos aux entrailles fécondes,
L'éternité, l'espace, et les cieux, et les mondes,
Pour un baiser de toi!*

27...

*Chaque homme enfle une bulle où se reflète un ciel!
se nebo ogleda!*

*...Où va l'esprit dans l'homme? Où va l'homme sur terre?
na zemlji?*

Seigneur! Seigneur! Où va la terre sur le ciel?

*...Que faire et que penser?-Nier, douter, ou croire!
vjerovati!*

*A toi, peintre, le monde! A toi, poète, l'âme!
A tous deux le Seigneur!*

31...

Deux vierge[s], Poésie et Musique, deux soeurs,...
*...Car l'âme du poète, âme d'ombre et d'amour,
Est une fleur des nuits qui s'ouvre après le jour
Et s'épanouit aux étoiles!*

37...

...La nature laissée

A besoin de sommeil, de prière et d'amour!

*Tous laissent quelque chose aux buissons de la route,
Les troupeaux leur toison, et l'homme sa vertu!*

3...

*Kao ptica koja grabi, ka šumi, lepršava
I krilima prhne po lišću koje zatreperi,
...To narod dolazi! To je plima
Koja neprestano raste, njegovom*

13...

*Da bude Napoleon, blistavi car;
Da bude Dante, pri čijem pomenu zanijeme*

*Sigurno su srećni heroji, pjesnici,
Oni koje mišica čini kraljevima,
Oni koje duh čini bogovima!*

17...

Svaki med je gorak, svako nebo mračno,...

22...

*Dijete! Da sam kralj, dao bih carstvo,
I moja kola i moje žezlo i moj pokorni narod,
I moju zlatnu krunu i purpurne banje
I moje vale, kojima mora nije dosta,
Za jedan vaš pogled!*

*Da sam Bog, zemlju i vazduh sa talasima,
Anđele, demone potčinjene mojim zakonima,
I bezdani kaos u plodnoj utrobi
Vječnost, prostor, nebo i svjetove,
Za jedan tvoj poljubac!*

27...

Svaki čovjek nadima mjehur u kome

Kuda ide duh u čovjeku? Kuda ide čovjek

Gospode! Gospode! Kuda ide zemlja na nebu?

... Što činiti i što misliti?-Poricati, sumnjati ili

*Tebi, slikaru, svijet! Tebi, pjesniče, duša!
Obojici Gospod!*

31...

Dvije djevice, Poezija i Muzika, dvije sestre,...
*...Jer duša pjesnika, duša sjenke i ljubavi,
Noćni je cvijet koji se danju budi
I rascvjetava sa zvijezdama!*

37...

... Zamorenoj prirodi

Potreban je san, molitva, ljubav.

*Svi ostave ponešto u grmu kraj puta,
Stada svoja runa, a čovjek svoju vrlinu!*

Nakon toga, navode se 3 stiha koja Njegoš svrstava u političku poeziju u kojima se aludira na Napoleona, a Njegoš ih dopunjava *Preludijumom*, a stihovima iz zbirke *Pjesme sutona* završavaju se ispisi na francuskom.

Les chants du crépuscule

3...

*Ce soir va resplendir sur ce comble éclairé,
Comme l'idée au front du poète sacré!*

9...

Être arbuste dans l'herbe et géant chez les nains...

17...

*Je cherche, ô nature,
La parole obscure
Que le vent murmure,
Que l'étoile écrit!
...Pythagore épèle et Moïse lit!*

18...

*C'est lui qui fait briller ton regard sur la terre
Comme l'étoile aux cieux!
Il n'est rien sous le ciel qui n'ait sa loi secrète.*

26...

*Plane au-dessus des autres femmes,
Et laisse errer tes yeux si beaux
Entre le ciel où sont les âmes
Et la terre où sont les tombeaux!*

36...

*La louange est sans pieds et le blâme a des ailes.
L'amitié est un bienfait des dieux.
Ce monde corrompt l'âme la plus noble.*

Titre V. Hugo

*Regarde jeté dans une mansarde.
Où brille le regard que sert le diamant?
Voltaire alors régnait, ce singe de génie
Chez l'homme en mission par le diable envoyé.*

Pjesme sutona

3...

*Ovo veče će isijavati na tom vrhu prosvijećenom,
Kao ideja na čelu pjesnika svetoga!*

9...

Biti grm u travi i div među patuljcima...

17...

*Tražim, o prirodo,
Mračnu riječ
Koju vjetar šapuće
Koju zvijezda piše!
Pitagora speluje, a Mojsije čita!*

18...

*Zbog njega blista ti pogled na zemlji
Kao zvijezda na nebesima!
Sve pod nebom po njegovom tajnom zakonu biva.*

26...

*Lebdi iznad drugih žena
I prepusti se pogledu tako lijepih očiju
Između neba gdje su duše
I zemlje gdje su grobnice!*

36...

*Pohvala je bez postolja, a pokuda ima krila.
Priateljstvo je dobročinstvo bogova.
Ovaj svijet i najplemenitiju dušu pokvari.*

Naslov V. Igo

*Pogled bačen na jednu mansardu.
De svijetli pogled koji brusi dijamant?
Volter je onda vladao, majmunski genije
Kod čovjeka sa zadatkom po nalogu đavola.*

Zaključak

Rad na ispisima na francuskom jeziku stihova Lamartina i Igoa iz Njegoševe *Bilježnice* zahtijevao je minuciozan istraživački trud i inspirativan prevodilački napor. Integralno predstavljanje stihova nije bilo moguće zbog ograničenosti prostora, ali smo se u našem odabiru dosljedno držali redosljeda kojim je Njegoš bilježio i zapisivao odabrane stihove, kako bi se možda i hronološki pratila estetsko-idejna nit kojom se Njegoš rukovodio praveći sopstveni poetski izbor iz opusa dva barda francuskog romantizma.

Primjerenim izborom stihova na francuskom jeziku iz *Bilježnice*, željeli smo da pokažemo i u kojoj mjeri odabrani stihovi odista poprimalju boje, tka-

nje i punoću Njegoševih originalnih pjesničkih tvorevina, što samo ide u prilog tezi o postojanju realne bliskosti među velikim umovima, koliko god oni živjeli i stvarali u potpuno različitom civilizacijsko-kulturološkom kontekstu. U stihovima koje smo predstavili, uočljivo je da dominiraju teme i razmišljanja koja su inače bliska crnogorskom pjesniku: tajna ljudskog postojanja i smisao Boga i religije, odnos svjetlosti i tame, luča razuma i nepojmivost prirode i Kosmosa, isticanje pravice, čojstva, istine nasuprot tirjanstvu, neobuzdanoj moći i silama nepravde, divljenje prema velikim ličnostima i vojskovođama (Volter, Napoleon) i slobodarskoj borbi porobljenih naroda (Grčka), pitanje pjesme i pjesništva, nepatvorene ljubavi prema idealizovanom i mitskom ženskom biću, usamljeništvo duše koju okruženje ne razumije...

Mnogi istraživači i poznavaoци opusa sva tri pjesnika, koji su se bavili uticajem francuskih romantičara na Njegoša, konstatovali su nedvojbene sličnosti u zajedničkom poimanju svijeta i misaonom sklopu. Izlišno je govoriti o uticaju u suprotnom smjeru, ali očigledna duhovna povezanost i dijeljenje univerzalnih vrijednosti, uvjeravaju nas u neku vrstu autohtone bliskosti velikih genija koja postaje njihova zajednička svojina. Jer kako drukčije objasniti stihove poput:

*I odakle dolazi taj život i odakle može nastati,
Ako ne iz pogleda koji zoru uždi?
...Dakle, biti čovjek veliko je kao i sunce biti!*

Biti grm u travi i div među patuljcima...

*A koja je to nevidljiva ruka
Koja čuva ključeve od groba?*

osim kao Njegoševu viziju saobraznu velikanima francuskog pjesništva.

U tajne francuskog jezika, u koje je Vladika, nesumnjivo, uspio veoma duboko da prodre, uputio ga najprije Petar I, Njegošev stric i prethodnik na tronu Crne Gore koji je dolazio u dodir sa Napoleonovim trupama u Boki i govorio njihov jezik. Petar II je još kao dječak imao prilike da se sretne sa pojedinim francuskim naslovima koji su krasili manastirsku biblioteku. Među knjigama francuskih prosvjetitelja bilo je i francuskih rječnika i gramatika. Kasnije, već kao crnogorski vladar, potrebu za poznavanjem diplomatskog jezika Njegoš je najprije osjetio na ruskom dvoru gdje se među elitom opštilo isključivo na francuskom. Francuski jezik učio je sam, ali i uz pojedine učitelje među kojima se izdvaja Francuz, Antid Žom (Antide Jaume) koga je Vladika upoznao u Trstu prilikom povratka iz Rusije 1837. godine. Žom je zajedno sa suprugom Franciskom na Cetinje doputovao januara 1838. da bi uz Vladiku proveo godinu i po dana strpljivo ga podučavajući, kako je i sam volio da kaže, tom „velikom evropskom jeziku“. Savremenici Njegoša su smatrali da je taj neobični Taraskonac porijeklom iz južne Francuske imao antireligiozan uticaj na Njegoša i da ga je naučio šahu i bilijaru. Zli jezici tvrdili su da ni Žomova lijepa i obrazovana supruga koja je takođe dobro govorila fran-

cuski nije bila imuna na duh i ljepotu crnogorskog vladike: „Tamo gdje je Njegoš, ne može biti dosadno, govorila je“¹⁸.

Možemo pretpostaviti da je Njegoš zapisivao omiljene stihove u originalu, kako bi ih jednog dana i preveo, kao što je to i uradio sa *Himnom noći*. Možemo pretpostaviti da ih je možda i preveo, dijelom ili u cijelosti, ali da prevodi nisu sačuvani. Možemo pretpostaviti da su mu ti stihovi bili zamajac i podstrek za sopstveno stvaralaštvo. Ili možemo pretpostaviti da ih je pretakao u svoja pjesnička djela, udahnjivajući im osobeni izraz i neponovljivu auru njegoševskog „pojetskog“ ispisa...

Literatura:

- Banašević N. et al., O Njegoševim prevodima, *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša*, knj. 4, Beograd, 1967.
- Jovanović I., *Francuski jezik i kultura (1834-1941)*, neobjavljena doktorska disertacija odbranjena na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 2007.
- Milović J., O procesu stvaranja kod Njegoša, *Zadarska revija*, br. 2, 1961.
- Njegoševa Bilježnica*, Istorijski institut, Cetinje, 1956.
- Pavlović M., Francuska književnost romantizma, *Francuska književnost 2*, Sarajevo, Beograd, 1978.
- Spasić K., *Njegoš i Francuzi*, Kristal, Zaječar, 1988.
- Šaulić J., O Njegoševoj Beležnici, *Letopis matice srpske*, knj. 380, jul-avgust, Novi Sad, 1957.
8. Šmaus A., O Njegoševoj Bilježnici, *Glasnik etnografskog muzeja na Cetinju*, knj. III, Cetinje, 1963.

Dragan BOGOJEVIĆ
Ivona JOVANOVIĆ

LES ÉCRITS EN FRANÇAIS DANS LE CARNET DE NOTES DE NJEKOŠ *Résumé*

Njegoš maitrisait bien la langue française. L'illustration en est l'excellente traduction de *l'Hymne de la nuit* de Lamartine dont il est l'auteur. Dans son carnet de notes personnel le prince-évêque monténégrin inscrivait diverses pensées et remarques. De 129 pages sauvegardées (6 étant arrachées), 25 sont écrites en langue française. Il s'agit de vers provenant de différents poèmes de deux grands poètes romantiques français – Alphonse de Lamartine et Victor Hugo. A l'intérieur, dans la couverture du carnet a été retrouvé l'unique poème sentimental que Njegoš a composé. Sous le titre du poème - *Paris et Hélène* ou *Une nuit plus précieuse qu'un siècle*, Njegoš a écrit une devise qui est en langue française.

¹⁸ K. Spasić, *Njegoš i Francuzi*, Kristal, Zaječar, 1988, str. 20

Les écrits en français du *Carnet de notes* se composent de 160 vers de Lamartine et de 200 vers de poésie de Hugo intégralement traduits afin de faire valoir au public non-francophone la présence d'une réelle complicité dans les pensées, idéologies et univers poétiques entre les grands poètes en dépit de leurs différents milieux culturels et civilisationnels. Pour ce travail, les auteurs ont fait un choix ponctuel de vers que l'un d'entre eux a traduit en monténégrin.

Mots clés : Njegoš, la langue française, carnet de notes, Lamartine, Hugo, poésie.

Луци КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА
Штип

КАТЕГОРИЈА ПРОСТОРА У „ГОРСКОМ ВИЈЕНЦУ“ (ПРОСТОР У ФУНКЦИЈИ МЕНТАЛИТЕТА И ИДЕНТИТЕТА)

Моја студија нуди једно од могућих читања културолошке категорије простора у „Горском вијенцу“, Петра Петровића Његоша.

Реч је о својевидном аналитичком третману „просторности“, најпре кроз изоловано а затим и контекстуално тумачење ових литерарних ентитета који у тексту егзистирају као топоними, именице, придеви и синтагме са просторном конотацијом, а који се односе на менталитет и идентитет црногорски и општељудски.

Студија даје и хронолошки приказ категорије менталитета, од антике до новог доба. Просторни сегменти, које приказујем/тумачим у функцији менталитета и идентитета, најпре се квантифицирају а затим се и квалификују у оквирима добро познате слободарске оријентираности колосалне епске поеме „Горски вијенац,“ великана црногорске културе Петра Петровића Његоша.

Немам већу амбицију изузев искреног и дакако могућег оптикума у односу на битне народне (идентитетске) факторе о малим народима, актуелним највероватније још пре велике епохе националног романтизма.

Кључне речи: простор, менталитет, идентитет, Црна Гора, земља, отаџбина, хришћанство, православље.

1. ПРОСТОР И МЕНТАЛИТЕТ

Кад се 26-ог априла 1336-те године Франческо Петрарка попео на Монт Блан, величанствени простор који ће заплуснути његов поглед, одједанпут, чудновато и за њега самог, освојиће га близином коју ће осетити у односу на колосалну природу. Велики ће се поета наћи пред епохалном загонетком: како је могуће да се истовремено осети ошамућен природном лепотом и гневан на самог себе што допушта да се одушевљава нечему овоземског, а не само божанственом.¹

Овај податак из манускриптне оставштине ренесансног писца има непроценљиву важност. Он је белег еволуције средњовековног европског човека, свакако оног образованог, а носи са собом радикално ново:

¹ Peter Dincelbaher, *Istorija evropskog mentaliteta*, Službeni glasnik, Podgorica, 2009, str. 510.

„Поглед у предео, свесно и очевидно окретање субјекта ка простору који га окружује, а да то није посредовно религијским космосом”²

Категорија простора у литератури је по много чему специфична. Због статичности коју симулира као утисак, због тога што функционише као „рупа у нарацији”³, зато што простор у тексту „постаје” опис, који међутим није статичан, а још мање безначајан.⁴

Као културолошка категорија, простор представља својеврстан куриозитет, највише ради могућности да уђе у сферу менталитета, а са тим и идентитета и постане њихов знаменит белег.

Ако је наиме Петрарка својим „писменим” одушевљењем француским Алпима обележио „напуштање” средњовековног и на мала врата унео нововековни менталитет у европску културу, тада се поимање простора античког човека односи на „дефинисање” тзв. отацбинског простора, сакралног, унутарњег и јавног. У том смислу једна Хекторова реплика из Хомерове „Илијаде”: „Једна птица је најбоља: борити се за земљу отаца”,⁵ не може се рачунати ирелевантном у односу на важност отацбинског осећања за његову родну Троју. На исти начин, није небитно ни случајно то што су античка сакрална архитектонска здања била са отвореним крововима, тј. са отвором на крову – тако су успостављене просторне везе са божанствима.

Уношење емоција у уређење унутрашњости, бар репрезентативних грађевина владетелја, говори о укусу, па и о размишљању тих људи. У том смислу, још већи значај о односу простора, као белега античког менталитета, имају атинска Агора и римско Каракалово купатило, као масовни сабирни центри, тог, толико привлачног а уједно и блиског и далеког античког света.⁶

Сав тај „историјски“ простор је остао исти временом. Смењивали су се само они који су кроз њега пролазили, по њему газили или у њега пребивали, да би повремено оставили и рушевине иза себе. Зато је он и постао обележје менталитета. Ако не националног, народног, онда бар колективног, античког, средњовековног, па и нововековног.

2. КВАНТИФИКАЦИЈА. КЛАСИФИКАЦИЈА. МОРФОЛОГИЈА.

Квантитативни биланс простора као засебног ентитета у Његошевом “Горском вијенцу”^{*} износи укупно 367 примера, од којих 142 приме-

² Ibidem, str. 509.

³ Barthes, Roland, *L'effet de reel*, у књизи *Le bruissement de la langue*, aux Editions du Seuil, Paris, 1984, p. 179-187.

⁴ Опширније: Луси Караниколова, *Onucom во прозата*, авторско издание, Скопје, 2011.

⁵ Peter Dincelbaher, *Istorijaevropskog mentaliteta*, op.cit. str. 492.

⁶ Ibidem, str. 491-500.

* У даљем тексту користим скраћенице ГВ, ППЊ-а, а цитате, односно, број странице из које преузимамо сваки засебни просторни ентитет стоји у заградама. Цитирамо по издању на македонском језику: Петар Петровиќ Његош: *Горски венец*, препев Блаже Конески, Мисла, Култура, Македонска книга, Скопје, 1988.

ра су просторни ентитети који означавају отаџбински простор; затим, 79 примера су отаџбински топоними, а 29 просторних јединица обележава христијански-православни простор (од којих су само 5 хришћански топоними). У поеми наилазимо на још 11 просторних јединица које упућују на туђински, тј. исламски поробљени простор, 8 исламских топонима, 6 примера исламског, тј. верског простора, 36 јединица које обележавају туђински, западни, ропски простор (Млетачка Република), 9 јединица тзв. братског простора и 16 јединица универзалног (општељудског) простора.

У оквиру ове класификације категорије простора у ГВ која броји девет појединачних категорија, посебно рашчлањујемо најбројнију, а то је она која обележава отаџбински простор, а да то нису отаџбински топоними. Она подлеже даљој класификацији, јер допушта да се у њеним оквирима специфицирају уже варијанте или показатељи тзв. Отаџбинског простора:

- *Показатељи домаћег простора* (рид (30); земјава (31), „ширното поле“ (32); „земја мала“ (41); „овие ридје“ (84); „нашава земја“ (85); дома (110); „убаво поле“ (115), „Кај што в куќа гусла не се слуша/куќата е мртва и луѓето“ (69)).

- *Показатељи ропске ситуације народа* („гори крвави“ (32); „земја стенка“ (34); „небесата молчат“ (34)).

- *Показатељи непокора и отпора црногорског народа* („Црна Гора не се покорува“ (15); „од некрста земја да чистиме (16); „зошто змија в пазува раниме“ (22); „бојните полја“ (46)).

- *Показатељи црногорског хероизма* („светлото царство на песната“ (46); „нема умир Србин од Турчина/дур морено слатко не се стори“ (78)).

- *Показатељи славне, херојске прошлости Црногораца* (царство (20); држава (20), престол (20); „штом Обилиќ на поприште стапил“ (20)).

- *Показатељи народног сујеверја* (гледањето во плешка: „насреде еве шуплива е“ (73)).

Морфологија просторних ентитета у ГВ-у је таква да они могу бити једночлани, двочлани и трочлани. Веома се ретко наиђе на четворочлане просторне синтагме. Најчешће су то граматичке именске речи (именице или придеви).

Једночлани просторни ентитети, без изузетака, представљени су од личних именица, кад је реч о отаџбинским, православним, ропским и исламским топонимима (Топола, Ловќен, Скадар, Острог, Никшиќи, Бока, Цетиње, потоа и Ерусалим, Стамбол и Травник) и општих именица, које су у македонском препеву често членовани или пак у пејоративу: земја, поле, ридиште, земјава, море...

Двочлане просторне јединице који су и најбројније, по свом саставу представљају синтагму од именице и придева, најчешће склопови исте грађе, али у инверзии („честана гора“, „брегот морски“), затим предлог за место и именица („под грамада“, „в куќа“) и ређе, заменски придев и именица („овие ридишта“, „нашиве гори“).

Трочлане просторне синтагме који су свакако ређе од једночланих и двочланих, састављени су од склопа именице + предлога за место + име-

нице („гнездото на генијот“, „глушец в тиква“) и придев + именица + придев („дивите сурии азиски“).

Четворочлана просторна синтагма среће се кроз текст свега двапут: „северната страна над езерото“, кад је састављена од придева + именице + предлог за место + именице и „на улјарник тесно вратничето“, синтагма састављена од предлога за место + именице + придева + именице.

Као својеврски куриозитет, својом грађом, наметнула се једна петочлана синтагма која обележава хришћански простор: „светлиот гроб на живот вечен“, састављена од придева + именице + предлога за место + именице + придева.

Морфологија просторних ентитета у ГВ-у дозвољава да се констатира да су они склопови супстантива и предлога за место. То значи да се уопште или сасвим мало наилази на синтагме у којима партиципирају глаголи. У процесу изолације, систематизације и анализе ових елемената у Његошев ГВ-у наишли смо и на два састава именице и глагола („земјата стенка“ и „небесата молчат“), у којим супстантив имплицира простор. Вероватно овај квантитативни и технички податак, иако веома мало утиче на укупни значај поеме, постаје интересантан из позиције категорије простора, којој је и онако наметнат квалификатив о иманетној атемпоралности.

3. О ОТАЦБИНСКОМ ПРОСТОРУ

Једно површно, па макар и лаичко, читање ГВ-а указаће нам на масовност просторних јединица у којима доминирају оне „домаћег“ порекла. Оне су најбројније и семантички најагресивније. Семантички ефекат ових просторних јединица није успешно „сакривен“, он није имплициран у некој „тешкој“ метафори или симболу. Толико је очевидан и безмало експлицитан да није потребан велики напор у његовом одгонетању. Семантика отацбинских просторних ентитета, где убрајамо не само отацбинске јединице и топониме већ и оне које се односе на тзв. Хришћански/православни простор, је, ни мање ни више, домаћа и отацбинска. „То је предивна песма о борби и слободи и снажна осуда тираније и нечовечности“, рећи ће македонски јужнославист Димче Левков.⁷ Видо Латковић пак, потенцира универзализацију основног предмета интересовања у епској поеми. „Предмет у ‘Горском вијенцу’, схваћен конкретно као историјски догађај је специфично наш, националан, чак и локалан. Али том, временом и простором везаном догађају, са јаким уметничким пробивом човековог у човеку, Његош даје општочовечки значај као борба за слободу, борба против тираније (... борба између два урагана, како се једном и сам изразио)“.⁸

⁷ Димче Левков: *Петар Петровиќ Његош (1813-1851)*, во книгата: *Петар Петровиќ Његош „Горски венец“*, Мисла, Култура, Македонска книга, Скопје, 1988, стр. 149.

⁸ Видо Латковић: „*Петар Петровиќ Његош*“, Нолит, Београд, 1963, стр. 193.

Домаће, отаџбинско па и локално су најчешће посматрани кроз призму националног. Зато, за особито узбудљив сматрамо подухват, томе „домаћем“ и „локалном“ за које унапред и одавно знате да је национално и „црногоско“ и да у сржи носи идентитетски белег, приступите са тачке гледишта категорије простора, која отвара пут, без превише „камења спотицања“ поново до националног - идентитета и менталитета. Ево шта она нуди.

Најприје „општи“, отаџбински просторни ентитети, који нису случајно и најбројнији. Њихова изолованост из контекста и анализа указују на доминацију јединица: гора, земља, поље, брдо, море и небо. Они су својевидни заједнички именоватељ семантичке области коју називамо отаџбински простор. Он пак, својеврсно опредјељује, или још боље казано предодређује црногорски менталитет. Тако, „честе горе“ нису само „равне горе“ и „крваве горе“, него су уједно и „наше горе“. Земља није само „мала земља“ и „гробље“ и „поље“ и „камен“. Она је и „дом“ и „кућа“. И овде није реч само о домаћем географском простору. Он се виšekратно мултиплицира, али – у времену. Тако, тај простор има своју историјску димензију, тада кад је „престо“, „царство“ и „држава“ истовремено је и приказ и показ историјског менталитета, 16-ог или 17-ог века*, али и 19-ог уједно. Значи, тај простор је презентни и Његошев.

Историја и презент просторних ентитета, нужно, по природи ствари, теже ка будућности, претендују ка својој футуру. Њега „видимо“ данас. На истом простору, време је прошло, али су остали дубоки национални трагови, остали су понос, непокор и стаменитост. Исте или веома сличне црногорским стенама, брдима и пољима, сличне том најплавлјем мору на свету, том малом али ведром и слободарском парчету неба. Ето, то читамо у овим наоко обичним, на први поглед, можда и безначајним, и ако већ нису такви, онда „простим“ текстовним одређењима о простору. Тај типично црногорски отаџбински простор и његови кроз нарацију „разбачени“ просторни ентитети, сасвим одговарају метафорама иза којих се крију менталитет и идентитет – црногорски.

Отаџбински простор обогаћују и отаџбински топоними и хришћански/православни просторни ентитети.

Отаџбински топоними, ближе, конкретније па и експлицитније допунују отаџбински простор. Наиме, простор у ГВ-у је простор Ловћена (13) и Цетиња (109) и Скадра (18,94) и Острога (18) и Никшића (24) и Подгорице (49) и Котора (60) и Новог Града (54) и Боке (68) и Бара (90). То је и историјски простор Косова (16) и Тополе (7).

Сличну функцију у служби истицања отаџбинског менталитета имају и хришћанска, односно православна обележја. Ову категорију представљају хришћанске просторне јединице типа: „црква“ (107), „пред црква“ (107), „сквернатиот олтар“ (99), „(...) Христова вера/ од истока дури до запада“ (77), које указују колико вера доприноси у процесу уједињења једног етноса. У ствари, доследно поштовање и практиковање православља које је силно изражено у Његошевој епској поеми је један од кључних

фактора не само колективног јединства овог малог народа кроз векове, него и приказ једног од најбитнијих обележја његовог менталитета.

Анализу јединица које чини широко поље тзв. отаџбинског простора у ГВ-у ППЊ-а заокружујемо навођењем општехришћанских топонима као: Јерусалим (97), Витлеем (104), Света гора (97), Атонска гора (104), свети Кијев (104). Они више не припадају само отаџбинском простору, већ улазе у онај потенцијал текста који претендује ка универзализацији.

4. О ТУЏИНСКОМ ПРОСТОРУ

Семантичко поље тзв. туђинског простора, састављено из категорија: туђински (исламски) ропски простор, затим туђински (исламски) верски простор, исламски поробљавајући топоними и туђински (западни) простор – Млетачка Република, при свему што је туђински, много доприноси препознавању менталитета и идентитета црногорског. Туђинска обележја о простору, квантитативно знатно малобројнија, такође, представљају својеврсно допуњење отаџбинских просторних ентитета. То је онај простор, углавном ропски или поробитељски у односу према коме се изражава отпор, пркос, гордост и стаменитост. То је већ довољно добро опредељење које је у функцији разоткривања менталитета, јер све туђинске просторне јединице у себи имплицирају и отпор и пркос и неприхватање туђинског. У ствари, то је основна тенденција ове епске поеме. Наиме, иако се у суштини ради о ропским просторним ентитетима, они, на „први поглед” остају то, али ако се дубље „загледамо” постаје јасно да у суштини подржавају отаџбинско и општељудско.

Туђински простор у ГВ-у ППЊ-а је источни и западни, али оштрина отпора и непокора је првенствено усмерена ка источним поробљивачима (исламски ропски/поробитељски) у односу на које се констатује: „Над мене *небо* затворено“ (14). Или пак, изражава се гнев и отпор, имплицитно у нараторком тону: „Чумо клета да би бог те убил/али малу *пола свет* ти беше“ (14), односно: „На *трон* седиш со кривина земен“ (14) (курз. Л.К.). Такав је став/тон поете, односно наратора и у односу на јединице које означавају исламски верски простор: минари, џамии (42), кули (43), остри минариња (43), Кабо света (42). Из источних ропских просторних ентитета остаје да се наброји неколико ропских поробљавајућих топонима: Стамбол (8), Азија (13), Цариград (37), Травник (81,83).

Однос према западном поробљавајућем, односно ропском простору – Млетачка Република, обојен је слабом дозом сатире – све што Црногорац Драшко сретне и види код Млетака, све је изложено подсмеху. У ствари, управо у таквом експлицитном неприхватању и исмевању млетачке културе, управо у тој различитости, долази до изражаја национални идентитет. Ипак, у акцентирању „млетачких” просторних ентитета, највише се истичу они који на себе „трпе” не само презир и подсмех већ и отпор и гордост. Млетачки урбани простор садржи: „градски улици“ (63) и „куќа велја“ (64), али и „судом (...) од турскиот малку поарен“ (64)

и „Тие таму луѓе врзуваа/и во *тесни визби* ги давеа“ (65), односно „фрла робје на *гемија*“ (65) (КУРЗ. Л.К.).

Туѓински простор у ГВ-у, са својим разнородним просторним јединицама, остварује јединствену функцију – потенцира отаџбинско, „даје“ веќе значење од оног које примарно има и коначно, преко себе, преко своје „туѓинске“ семантике упућује на “обрнути” менталитет и идентитет од домаћег.

5. О УНИВЕРЗАЛНОМ ПРОСТОРУ

Ван анализе два крупна и „супротстављена“ просторна табора – отаџбинског и туѓинског остају малобројније, али не и мање значајне јединице које улазе у корпус тзв. братског или универзалног простора. Братски простор сачињава само неколико балканских топонима, Босна (99), Албанија (99), Ријека (113)), а њихова је функција да преко себе прикажу сличну судбину, односно менталитет братског народа црногорском.

Присуство тзв. универзалних обележја простора је очекивано, ако се зна да је идејна наоштреност Његошевог ГВ-а управо таква – универзална и општељудска, тачније антитиранска и слободарска. Универзални простор сачињавају уобичајени просторни елементи типа: земјава (97), светов (97), потоа „кон небо“ (99), „под покривот сјаен“ (99), па море (106), небо (106), „в небо“ (112), „в свет“ (112), „од гроб“ (117), који се формално ни по чему не разликују од „општих“ просторних ентитета. Оно што јединице универзалног простора чини упечатљивим је њихова учестала фреквенција на крају поеме, кад свеукупни идејни слој поеме већ почиње да се универзализира у правцу слободарског и антитиранског. Просторне јединице које одређујемо као универзалне, саме за себе нису тако семантички моћне у односу на ту општу универзализацију. Али, оне остају контекстуални маргинални елементи који својом свеукупношћу ипак учествују у квалитативном билансу ГВ-а ППЊ-а.

6. КОМЕНТАР

Слободарска и антиропска тематика ГВ-а ППЊ-а, у својој основи локална и национална, спонтано се универзализира и постаје општељудска, која је као таква одавно апсолвирана у литератури о Његошу. И третман категорије простора не иде даље од установљених оквира, нити пак је такав циљ. Наша намера у том погледу је људска и, ако не суседска, онда бар „братска“. Наиме, не говори се ништа ново ако се каже да сваки стих Његошевог ГВ-а „дише“ типичним црногорским менталитетом. И можда вам се неће учинити као посебно сазнање што ћете на свакој страници штампаног текста наићи на ентитет „земља“ у различитим варијантама. И неће требати много труда, чак и за неупућеног читаоца, да ту земљу, идентификује са црногорском. Управо та земља, те горе, та поља, и још то море и то небо су живи свевременски сведоци времена. Простор је постао сведок времена, у њему се исписала национална исто-

рија, која је дала легитимитет црногорског менталитета и идентитета, да се исти они квалификују као непокорни, горди, тврдокорни, пркосни, као и простор са којег су се изродили.

Таква је нарав малих, а великих народа, којима – нећемо се уздржати коментара – и ми припадамо.

Литература:

- Barthes, Roland: "L' effet de réel" у књизи „Le bruissement de la langue“, aux Editions du Seul, Paris, 1984;
- Dincelbacher, Peter: „Istorija evropskog mentaliteta“ „,Službeni glasnik“, Podgorica, 2009;
- Георгиевска-Јаковлева, Лорета (2012): Идентитет(и), Институт за македонска литература, Скопје, 2012;
- Istorija I, Vuk Karadžić, Beograd, 1986 god. Priredio d-г Jože Kastelić;
- Караниколова, Луси: „Описот во прозата“, авторско издание, Скопје, 2011;
- Крамариќ, Златко, Идентитет, текст, нација, Табернакул, Скопје, 2010;
- Латковић, Видо: “Петар Петровић Његош”, “Нолит”, Библиотека “Портрети”, Београд, 1963;
- Левков, Димче: „Петар Петровиќ Његош (1813-1851)“, у књизи: Петар Петровиќ Његош „Горски венец“, Мисла, Култура, Македонска книга, Скопје, 1988;
- Мојсиева-Гушева, Јасмина, Во потрага по себеси, Институт за македонска литература, Скопје, 2010;
- Rim, svjetska prijestolnica, у књизи: Drevne civilizacije, Velike culture svijeta, priredio Fabio Bourbon, Mozaik knjiga, Zagreb, 2004 , str. 72-83.
- Његош, Петар Петровиќ: „Горски венец“, „Мисла“, „Култура“, „Македонска книга“, Скопје, 1988, Препев Блаже Конески.

Луси КАРАНИКОЛОВА-ЧОЧОРОВСКА

CATEGORY SPACE IN "Mountain Wreath" (Space for the purpose of mentality and identity) Summary

My article offers one possible reading of the the culturological category space in " The Mountain Wreath" by Petar Petrovic Njegosh.

It is a kind of analytical treatment of "spaciousness", as first by isolated and then by contextual interpretation of those entities in literary that exist in text as toponyms, nouns, adjectives and syntagms with spatial connotation, and concerning the Montenegrin and humane identity and mentality.

The article gives a chronological display of category mentality, from antiquity to the new age.

The spatial segments that I show / interpret in function of the mentality and identity, at first quantify and then qualify within the framework of the well-known libertarian orientation of colossal epic poem "The Mountain Wreath" of the Great Man of culture of Montenegro, Petar Petrovic Njegosh.

No higher ambition than honest and of course, possible optikum regarding major national (= identity) factors for small nations, that have been probably actual since the time before current grand epoch of national romanticism.

Keywords: space, mentality, identity, Montenegro, ground, country, Christianity, Orthodoxy.

Ljiljana BANJANIN
Torino

NJEGOŠ U ITALIJANSKOJ UNIVERZITETSKOJ NASTAVI

Kao jedan od najvažnijih predstavnika romantizma Petar II Petrović Njegoš zastupljen je u svim pregledima i istorijama srpsko-hrvatske književnosti, kako u književnostima jugoslovenskih naroda na italijanskom jeziku tako i u studijskim programima slavističkih katedri italijanskih univerziteta. Referatom, pre svega, želimo da odgovorimo na pitanje kako predavati o Njegošu danas. Namera je da se pokaže kako je predstavljen u udžbenicima koji se koriste u univerzitetnoj nastavi (Cronia, Maver, Meriggi i dr.) i da se, polazeći od svakodnevne prakse, odgovori na nekoliko pitanja: da li je danas moguće (i eventualno kako) čitati Njegoševo delo (pre svega *Gorski vijenac*) u okviru predavanja na reformisanim studijama? Da li inostrani studenti poseduju istorijski, kulturološki, književni minimum predznanja kako bi mogli da razumeju/prihvate/zavole Njegoševo delo i koje su strategije i metode koje stoje na raspolaganju nastavniku? Koji su problemi prisutni u inostranoj nastavi pri kolokaciji Njegoša kao nacionalnog/nadnacionalnog autora?

Ključne reči: Petar II Petrović Njegoš, Italija, serbo-kroatistika, italijanski univerziteti, univerzitetna nastava.

Italija je bila zemlja koju je Njegoš, pored Rusije, najbolje poznao. On ju je u više navrata posećivao na svojim proputovanjima, zadržavao se i boravio u njenim gradovima: počev od 1833. godine, kada je prvi put došao u Trst, pa do poslednjeg putovanja, koje ga je vodilo na italijanski jug, on je često boravio kraće ili duže u ovom bogatom trgovačkom i lučkom gradu, koji mu je bio usputno odmorište, na putu prema Beču ili Petrogradu. Za ovaj italijanski grad vezano je nekoliko zanimljivih, ali i kontroverznih detalja iz Njegoševe biografije: tu je 1837. godine nastao portret na kom je mladi i naočiti vladika predstavljen u raskošnoj mantiji ugasitocrvene boje, a njegov autor je slovenački portretista Jožef Tominc, koji je tih godina živio i radio u Trstu. Za kasnije Njegoševe boravke u ovom gradu vezani su kurioziteti, kao npr. onaj iz 1844. kada ga je sa najvišim počastima rezervisanim za odabrane državnike primio austrijski guverner Franc fon Štadion (Franz S. Von Stadion). Deo protokola bila je i poseta pozorištu, Njegoš je bio oduševljen predstavom Majerberove opere – divertismana *Robert đavo* i ulogom graciozne balerine Flore Fabri Bretin (Flora Fabbri Bretin). Tom prilikom i tim povodom spevao je stihove naslovljene sa *Tri dana u Trijestu*, koji su izazvali pravu buru komentara i rasprava. Poesma je objavljena u italijanskom prevodu, i to pre originala, u tršćanskom časopisu *La Favilla*, a njen prevodilac, mada anonimn, po svojoj

prilici pripadao je krugu saradnika časopisa, dok nije isključena ni mogućnost da je prevodilac bio i sam Frančesko Dal Ongaro (Francesco Dall'Ongaro)¹. Italijanski je sasvim izvesno bio prvi strani jezik na koji su bila prevedena Njegoševa dela: *Glas kamenštaka* na primer, čiji original je zagubljen, sačuvaao se u italijanskom prevodu Petra Sentića², a i prvi, fragmentarni italijanski prevodi *Gorskog vijenca* pojavili su se već 1847. godine, znači neposredno posle štampanja originala³. Zasluga pripada tršćanskom krugu romantičarski orijentisanih pregalaca, koji su svojom frenetičnom aktivnošću doprineli upoznavanju Italije sa slovenskim temama. Sem toga, opšte poznat je podatak da je za Italiju vezan nastanak speva *Lažni car Šćepan Mali*: u venecijanskim arhivima i bibliotekama, a zahvaljujući Tomazeovom interesovanju i blagonaklonosti čuvara od arhive, staroga markiza Solari [...] i pet-šest valjatijeh pisarčićah tri čitave nedjelje⁴, Njegoš je tokom svog drugog boravka u Veneciji 1847. godine prikupljao materijal za pisanje ovog speva i bolje upoznao grad u koji se vratio pred kraj života, decembra 1850, na putu prema Napulju. U blagoj mediteranskoj klimi, okružen pažnjom i poštovanjem ekermanski vernog Ljube Nenadovića, proveo je poslednje zimske mesece svog kratkotrajnog života tražeći leka bolesti i istovremeno uživajući u okolini Napulja, obilazeći Rim i okolne gradove, među njima i Firencu u kojoj se sa svojom pratnjom na povratku kratko zadržao. Već i ovi sumarni biografski podaci govore o tome da su Njegoševi učestali i brojni boravci u Italiji⁵, veze sa različitim predstavnicima italijanskih kulturih i političkih krugova tog perioda, ali i do-

¹ P. PETROVIĆ NJEGOŠ, *Tre giorni a Trieste, Favilla*, IX/1844, n. 5, pp. 75-77. Prevod je objavljen bez potpisa, ali je njegov autor najverovatnije upravo Dal Ongaro. Ovaj detalj bio je povod mnogim kontroverznim tumačenjima i analizama u koje su se uključili kako italijanski (Kronija) tako i domaći proučavaoci Njegoša i njegovog dela. Up. iscrpnu literaturu i pojedinosti u M. ZOGOVIĆ, *Čitanja Njegoša u Italiji u Književna prožimanja*, Rad, Beograd, 2000, pos. str. 138-140 i V. KILIBARDA, *O Njegošu i "Gorskom vijencu" na italijanskom jeziku u XIX vijeku*. Poseban otisak iz *Zbornika radova Prevođenje 'Gorskog vijenca' na strane jezike*. Naučni skupovi, knj. 56, Odjeljenje umjetnosti, knj. 19, Podgorica, 2001, pos. str.108.

² Detaljnu analizu teksta i njegov istorijat daje S. ZANI, *Petar II Petrović Njegoš e Venezia*, u *Uomini, opere e idee tra Occidente europeo e mondo slavo*. Scritti offerti a Marialuisa Ferrazzi, a cura di A. Mingati, D. Cavaion, C. Criveller, Dipartimento di studi letterari, linguistici e filologici, Trento, 2011, str. 581-608. Podrobnije o Njegošu i Veneciji: V. KILIBARDA, *Njegoš i Venecija*, u *Venecija i slovenske književnosti*. Zbornik radova, prir. D. Ajdačić, P. Lazarević Di Đakomo, SlovoSlavia, Beograd, 2011, str. 289-302. i V. VUKIĆEVIĆ-JANKOVIĆ, *Njegoševi susreti sa Venecijom*, u *Venecija i slovenske književnosti, op. cit.*, str. 303- 314.

³ Autor hronološki prvog italijanskog prevoda iz *Gorskog vijenca* je Đuzepe Frančeski, tj. Ivan Petrinović (Giuseppe Franceschi) koji je u zadarskom listu *Dalmazia* objavio monolog vladike Danila, zajedno sa vrlo detaljnim i utemeljenim uvodnim člankom. Iste 1847. g. i Jakov Čudina (Giacomo Chiudina) počinje da objavljuje stihovane odlomke *Gorskog vijenca* u časopisu *Osservatore Triestino*. Up. o Frančeskiju V. OSOLNIK, *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu*, CANU, Podgorica, 1999, str. 51-52. O ovim i drugim prevodima i prevodiocima, up. V. KILIBARDA, *Njegoš i Italija*, ICJK, Podgorica, 2014, str. 176-198. Radi se o najcelovitije objeđenim, analiziranim i naučno zasnovanim istraživanjima o Njegošu i Italiji.

⁴ P. PETROVIĆ NJEGOŠ, „Predgovor“ u *Lažni car Šćepan Mali. Pisma*, MS – SKZ, N. Sad – Beograd, 1964, str. 8. O Njegošu i Veneciji up.

⁵ Više o ovome V. KILIBARDA, *Njegoš i Italija*, u *Enciklopedija Njegoš*, prvi tom, Fondacija Njegoš, CID, Podgorica, 1999, str. 161-168.

življaj italijanskih gradova sasvim izvesno ostavili traga i u njegovom književnom opusu. Najpoznatija je poslovički poznata epizoda o doživljaju Venecije u samo naizgled komično-humornom pričanju vojvode Draška, ali i Njegoševa prepiska koja svedoči o njegovoj otvorenosti i interesovanju za italijansku umetnost i kulturu. Italijanski motivi i inspiracije postoje i u Njegoševim manje ili više poznatim poetskim ostvarenjima (*Trojica vas nasamo, Jedan drugog ne gleda, Polazak Pompeja, Tri dana u Trijestu, Pirovanje*). Na osnovu eksplicitnih aluzija u njegovom delu i prepisci možemo da tvrdimo da je gajio izvesnu odbojnost prema politici Mletačke republike, tj. politici njenih funkcionera. Sa druge strane, takođe na osnovu njegovog dela i elemenata iz biografije, očigledno je da je upravo Italija bila izvor njegove stvaralačke inspiracije, pozitivnih emocija i da je imala blagotvoran uticaj. Tome su doprile i kontakti sa Italijanima i *našijencima* koje je susretao tokom svojih brojnih boravaka kada je uživao u prirodnim i umetničkim lepotama Italije koje je umeo da uoči i da vrednuje, ali koja su, budući da ih je neprestano dovodio u vezu i poredio sa sopstvenom domovinom, izazivala u njemu kontradiktorna osećanja i sudove.

Sa italijanske strane, interesovanje za Crnu Goru i Njegoša, pomešano sa znatiželjom, postojalo je kako za života velikog pesnika tako i kasnije i konstantni je fenomen vezan za različite situacije i povode. Datira već od prvih decenija XIX veka kao nastavak evropskog talasa oduševljavanja za egzotični istok, postojbinu *dobrih divljaka*, da bi se u nešto drugačijem obliku ispoljilo u okviru prerisordimentalnih i risordimentalnih pokreta kada se blagonaklono gledalo na Crnu Goru i Balkan uopšte, čiji su stanovnici, srčani hrišćani, odolivali sili Otomanske imperije u očuvanju svoje slobode i identiteta. U tom kontekstu dolazilo je i do prve, devetnaestovekovne recepcije Njegoša i njegovog dela u italijanskoj sredini, koju je pregledno, mada ne i potpuno, obradio Arturo Kronija (A. Cronia)⁶. Tema odnosa italijanske kulture prema Njegošu je, zbog obilja materijala i brojnih aspekata mogućih proučavanja, složena, kompleksna i sa italijanske strane još uvek nedovoljno istražena. Kada se govori o italijanskoj slavistici, Njegoš i njegovo delo prisutni su u njoj od samih početaka i vezuju se za imena najvršnjih slavista (Umberto Urbani, Enrico Damiani, Giovanni Maver, Arturo Cronia, Riccardo Picchio, Bruno Meriggi) čiji su prevodi iz Njegoševog dela ili manje ili više iscrpni prilozi objavljivani raznim povodima u italijanskim slavističkim časopisima, pregledima književnosti ili enciklopedijama. Tokom prošlih decenija jugoslovenski i crnogorski istraživači temeljno su osvetlili kako filološki aspekt prevođenja (najčešće se fokusirajući na *Gorski vijenac*) tako i recepciju Njegoševog dela uopšte⁷. Van interesovanja slavista i italijanista ostala je tema koja se odnosi

⁶ Up. A. CRONIA, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millennio*, Officine Grafiche Stediv, Padova, 1958, pos. str. 374, 417, 457, 460, 462, 466, 548, 549, 550, 635, 657, 659, 661.

⁷ Up. fusnote 1 i 3, kao i obimnu bibliografiju V. Kilibarde na ovu temu u V. KILIBARDA, *Italijanske teme u Njegoševom životu i djelu*, u *Matica*, jesen 2013, pos. str. 104-106 (www.maticacrnogorska.me).

na prisustvo Njegoševog dela u savremenoj italijanskoj serbo-kroatistici, kroz prizmu pregleda i istorija naših književnosti na italijanskom jeziku, sa posebnim akcentom na univerzitetskoj nastavi, koja može da posluži i kao indikator trenutnog stanja serbo-kroatistike u Italiji, ali i interesovanja i mogućnosti korespondiranja jednog pesnika i njegovog dela iz prethodnih epoha, vremenski i geografski udaljenih, sa današnjim generacijama nastavnika i studenata. Stoga je cilj ovog referata da se fokusira na sliku koja se stiče o Njegošu iz istorija književnosti i antologija koje su se u drugoj polovini XX veka koristile i još uvek su u upotrebi u univerzitetskoj praksi, a dopuniće je kratka anketa koja pokazuje prisutnost Njegoševog dela i ukazuje na načine njegovog predstavljanja u savremenoj nastavi književnosti na italijanskim univerzitetima.

Kada se uopšteno govori o načinu na koji je Njegoš prikazan na italijanskom, bez obzira da li se radi o popularizatorskoj ili pseudonaučnoj literaturi, zapaža se da slično većini drugih romantičara, ali i brojnih pesnika i književnika iz XIX veka sa srpsko-hrvatskog govornog područja, slika ne odstupa od ustaljenih klišeja koji sadrže biografske informacije i poneki kritički sud, uz frekventnu, ako ne i isključivu upotrebu paradigme biografskog metoda. Zahvaljujući formiranju prve katedre u Padovi (1940) serbo-kroatistika postaje jedan od aktivnih slavističkih sektora i doživljava pravi polet prvih decenija posle Drugog svetskog rata, kada počinju da se publikuju priručnici, pregledi, istorije srpsko-hrvatske književnosti, neki danas sasvim zaboravljeni i neupotrebljivi, dok se neki još uvek, rekli bismo i silom prilika, koriste. Upravo se na Njegoševom primeru pokazuje da su te istorije književnosti u suštini informativne prirode te da ne predstavljaju bitan doprinos u tumačenju ili osvetljavanju lika i dela ovog velikana. Tako se npr. Atilio Misoni (Attilio Missoni) u svom *Compendio di letteratura serbo-croata* (Pregled srpsko-hrvatske književnosti) iz 1940⁸. godine koncentriše na nabranje Njegoševih zasluga kao državnika i verskog poglavara i na vrlo sumaran način predstavlja najvažnija dela, *Luču mikrokozma* i *Gorski vijenac*, ukazujući na poetski izraz štokavsko-ijekavskog narečja, sa pojedinostima montenegrinskog dijalekta koji, po njegovom sudu, doprinosi autentičnosti i koloritu speva. Već na osnovu ovog primera možemo da tvrdimo da je *Gorski vijenac* najviše privlačio sve italijanske slaviste što dokazuje i podatak da su ga obrađivali i Arturo Kronija i Đovani Maver (Giovanni Maver) i Bruno Meridi (Bruno Meriggi). I pored toga što ga je svaki svaki od njih na svoj način interpretirao, svi su se jednodušno slagali u tome da upravo *Gorski vijenac* spada među najvažnija i najbolja dela južno-slovenskog romantizma. Maver kao vrstan prevodilac i polivalentni slavista, u svojoj *Letteratura serbo-croata* (Srpsko-hrvatska književnost, 1958)⁹ najčešće pribegava komparativnoj analizi hrvatske i srpske književnosti, te u skladu sa tim metodološkim postupkom poredi *Gorski vijenac* sa Mažuranićevim epom *Smrt Smail- age Čengića*. Pošto ne utvrđuje kriterijume ove inače zanimljive

⁸ A. MISSONI, *Compendio della letteratura serbo-croata*, Casa Editrice Raffaele Pironti, Napoli 1945, pos. str. 10-11.

⁹ G. MAVER, *Letteratura serbo-croata*, in *Storia delle letterature moderne d'Europa e d'America*, Vallardi, Milano, 1958, str. 145-149.

komparacije, rezultat je prilično sumaran: autor konstatuje postojanje tematskih sličnosti (vekovni verski konflikt) i razlika (pripadnost spevova zapadnoj odnosno istočnoj kulturnoj sferi). Uz to smatra da je originalnost i autentičnost *Gorskog vijenca* pre svega u tome što nosi pečat prošlog, a istovremeno je i glasnik novog vremena, kao i to što je sveobuhvatna slika mentaliteta i načina života crnogorskih gorštaka, u najodlučnijim i najtragičnijim momentima kada se etički princip sukobljava sa moralnim načelima čitavog jednog patrijarhalnog sistema. Kratki odlomci iz speva u italijanskom prevodu, ali bez uputa o izvoru, za koji ipak možemo da tvrdimo da je Urbanijev¹⁰, imaju cilj da ilustruju autorove tvrdnje. U ovom pregledu ne može da se zaobiđe ni Arturo Kronija, koji je bio ne samo osnivač italijanske serbo-kroatistike, zaslužan i zbog divulgacije naše književnosti, nego i zbog toga što njegova istorija srpsko-hrvatske književnosti (*Storia della letteratura serbo-croata*, 1956, 1963)¹¹, suma njegovih književnoistorijskih i kritičarskih istraživanja i pored metodološke prevaziđenosti i danas predstavlja jedan od najpotpunijih pregleda na italijanskom. Njegovu ovaj zaslužni serbo-kroatista posvećuje kratko poglavlje naslovljeno *Il grande aedo del Montenegro* (Veliki pesnik Crne Gore) od nekoliko stranica napisanih poetskim i gotovo romantičarskim stilom. Poneseno i biranim izrazima autor prepričava istoriju Crne Gore i oslikava životni put koji je Njegoš prešao, od neukog, ali bistrog i samoukog čobančeta koje je učilo *iz knjiga, od ljudi i od zvezda* (Cronia 1956: 266) i mudrošću se napajalo na izvorima autentične narodne poezije, pa do pesnika koji je sazrevao kroz književni rad i pisanje. Kronija osvetljava istovremeno lik vladike i državnika koji je reformama modernizovao svoju brdovitu i sumornu domovinu, utirući put monarhiji koja će privući pažnju Evropljana, a među njima ističe pre svega saksonskog kralja i Italijana Bartolomea Bijazoletija, nemačke naučnike i engleske lordove¹². Kronija visoko vrednuje Njegoša pesnika, ističe filozofsku potku *Luče mikrokozma* i istorijsku *Gorskog vijenca* koji je zbog dramatičnih momenata prepletenih i ukrštenih sa naracijom i deskripcijom *ogledalo (specchio)* i *dika (gloria)* Crne Gore i najlepši *venac* montenegrinskog života u čijim scenama, kolima i zborovima, kao na pozornici, oživljavaju narodna poezija i folklor. Sem toga, hvali Njegoševo poznavanje i majstorsko baratanje svim tajnama poetike i poetskih figura, od metafore do aliteracije, sa posebnim isticanjem psihološkog produbljivanja nekih likova. Strastveni romantičar po italijanskom slavisti ne zaostaje za umerenim realinom,

¹⁰ Najverovatnije se radi o izdanju P. PETROVIĆ NJEGOŠ, *Il serto della montagna: quadro storico della fine del secolo XVII*. Versione di U. Urbani, commento di M. Rešetar, Garzanti, Milano, 1939. O ponovljenom izdanju (Rebellato, Padova, 1960) koje je naišlo na veoma kontradiktorne sudove M. ZOGOVIĆ, *cit.*, str. 147.

¹¹ A. CRONIA, *Storia della letteratura serbo-croata*, Nuova Accademia Editrice, Milano 1956, 263-272. Pod istim naslovom pojavilo se prošireno i dopunjeno, ažurirano izdanje 1963.

¹² Up. V. KILIBARDA, *Italijanski botaničar Bartolomeo Biazoleto o posjeti saksonskog kralja Njegošu i Crnoj Gori*, "Riječ", III/1997, br. 2, str. 112-119, i ID, *Il botanico italiano Bartolomeo Biasoletto e una visita del re di Sassonia in Montenegro*, u B. BIASOLETTO, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*. Saggio introduttivo di V. Kilibarda, Pensa, Lecce, 2000, str. 7-28.

ume da pomiri krajnji individualizam i načela kolektivizma, umetničko pevanje i narodni spev, a Njegošev stil obeležava epitetima kao što su energičan, jezgrovit, poslovičan, suzdržan i smatra da je deseterac i poneki arhaizam sasvim u duhu narodnog jezika koji je privilegovao Vuk. Kronija posvećuje Njegošu i kraći medaljon sa osnovnim biografskim podacima i kratkim uputima o *Gorskom vijencu*, o njegovoj osnovnoj temi i motivima u svojoj antologiji *Le piu belle pagine della letteratura serbo-croata* (Najlepše stranice iz srpsko-hrvatske književnosti, 1963)¹³. Ovde on čitaocima nudi nekoliko izvoda iz italijanskog prevoda Umberta Urbanija (Umberto Urbani), među kojima je i čuvena i puna kolorita scena Draškovog doživljaja Venecije i monolog igumana Stefana.

Jedno kratko poglavlje Njegošu posvećuje i autor priručnika *Le letterature della Jugoslavia* (Jugoslovenske književnosti, 1970)¹⁴ ugledni slavista i polonista Bruno Meridi (Bruno Meriggi) čije delo predstavlja sintezu svih jugoslovenskih književnosti na tlu bivše Jugoslavije, od nastanka do kraja šezdesetih godina. I ovde je Njegoš predstavljen ne samo kao moderan političar nego i kao izuzetan pesnik, jedan od najvećih na srpskom jeziku, a *Gorski vijenac* kao epska poema, arhaična freska u formi dijaloga i remek-delo. Veoma detaljno autor prepričava sadržaj i pojedine epizode, uz dosta objašnjenja i uputa koji italijanskom čitaocu pojednostavljuju kompleksan problem islamizacije i sudara koji ona prouzrokuje. Meridi takođe zaključuje da ovo delo prevazilazi ove tek naznačene okvire i, po njemu, sumnje vladike Danila i kontrastna osećanja igumana Stefana zapravo su odraz onih problema i briga koje su mučile samog Njegoša, jer je kao čovek bio osetljiv i zagovarao univerzalne vrednosti bratstva i humanosti, dok je kao vladar morao da se povinuje višim, državnim zakonima. Po Meridijevom zaključnom sudu, ovaj odmereni i ritmom obeleženi spev, u kome je svaki stih na pravom mestu, a jezik muzikalan i sočan, ostaće još dugo nedostižno i jedinstveno delo Južnih Slovena.

Na osnovu ovog pregleda jasno proizlazi da italijanski slavisti stavljaju akcenat na izuzetnost Njegoševе pojave, sa jedne strane kao državnika i verskog poglavara, a sa druge, kao čoveka od pera i pesnika koji je u stihove pretočio istorijsku tragediju svoje zemlje, dajući u *Gorskom vijencu* – kome svi posvećuju najviše pažnje – sveobuhvatnu sliku, reljef ili fresku crnogorskog narodnog života, običaja, mentaliteta i karaktera. U vezi sa *Gorskim vijencem* svi pobrojani italijanski istoričari književnosti, ali ne samo oni, doticali su se i pitanja njegove žanrovske pripadnosti: Maver ga svrstava među dramsko-lirske spevove, Meridi uopšteno govori o istorijskom, lirskom spevu dok ga Kronija u svom *Teatro serbo-croato* (Srpsko-hrvatsko pozorište, 1955) definiše kao originalnu dramsku poemu pre nego dramu¹⁵, a u istoriji književnosti neodređeno zaključuje da se radi o dramsko-epsko-lirskoj mešavini koju nije

¹³ A. CRONIA (a cura di), *Le piu belle pagine della letteratura serbo-croata*, Nuova Accademia Editrice, Milano, 1963, str. 93-100.

¹⁴ B. MERIGGI, *Le letterature della Jugoslavia*, Sansoni Accademia editrice, Milano, 1970, str.117-121.

¹⁵ A. CRONIA, *Teatro serbo-croato*, Nuova Accademia editrice, Milano, 1955, str. 43.

lako definisati. Sva tumačenja su bez obzira na razlike ozbiljno i solidno utemeljena, sa ponekim pokušajem da se Njegoš uklopi u okvire evropskog i italijanskog romantizma, ali se nekada tendenciozno, kao što je to kod Kronije slučaj, pokušavaju utvrditi preterani uticaji italijanskih štiva, Dantea pre svega i *Božanstvene komedije* u Njegoševom delu¹⁶.

Ovi priručnici su osnovni materijal koji se koristio za univerzitetske potrebe šezdesetih i sedamdesetih godina, u vreme kada je italijanska serbo-kroatistika bila u zenitu: potvrđuju ovaj iskaz vrlo kompetentni autori, slavisti koji su se bavili književnostima na srpsko-hrvatskom jeziku, ali i ne mali broj objavljenih istorija književnosti, koje pokazuju da je za našu književnost postojalo interesovanje izdavaštva, koje je pratilo univerzitetske potrebe. Nasuprot tome, poslednjih decenija XX veka nije bilo novih izdanja tako da se ovi isti pregledi i istorije književnosti koriste i danas na većini univerziteta gde se predaje naša književnost u okviru različitih studijskih programa po Bolonjskoj reformi, koja je počela da se primenjuje odmah posle potpisivanja Deklaracije 19. juna 1999. godine. Semestralizovanje nastave književnosti dovelo je do redukovanja broja časova frontalne nastave i uticalo je na sužavanje programa u odnosu na četvorogodišnje studije koje su, kada se o serbo-kroatistici radi, imale izrazitiji slavistički profil. Drugaćija organizacija smerova i finalizacija trogodišnjih studija dovela je neizbežno i do postavljanja praktičnijih objekta studiranja: u našem slučaju torinske realnosti (Facoltà di Lingue e letterature straniere, Dipartimento di Lingue e Letterature straniere e Culture moderne), a slično je širom Italije, studenti koji se odluče da studiraju serbo-kroatistiku, bez obzira da li se radi o trogodišnjim, petogodišnjim studijama ili izbornom predmetu, nemaju obavezne dodatne predmete kao što su istorija slovenskih naroda ili Istočne Evrope, slovenska filologija, tj. istorija slovenskih jezika ili istorija pozorišta, filma ili umetnosti u okviru kojih su se ranije generacije obaveštavale o širem slovenskom kulturnom, istorijskom kontekstu i interdisciplinarno produbljivale mnoge teme. Neizbežno je da u ovim novim uslovima mnoga imena autora nacionalnih književnosti moraju da se zapostave ili tek samo uzgredno dotaknu. Upravo zbog toga zanimljivo je pitanje prisustva Njegoša u nastavi, kao i relacijskih problema zbog izmenjenih objekta nastave, pa i profila samih studenata. Elektronski smo prosledili neformalan i kratak upitnik kolegama sa italijanskih univerziteta koji predaju naše jezike i književnosti: Mariji Mitrović (Trst), Fedori Ferluga (Udine), Sofiji Zani (Sofia Zani) (Padova), Aleksandru Naumowu (Venecija), Persidi Lazarević Di Đakomo (Di Giacomo) (Pesquera), Janji Jerkov (Rim), Rozani Morabito (Rosanna Morabito) (Napulj), Barbari Lomagistro (Lomagistro) (Bari)¹⁷. Pitanja su bila formulisana na italijanskom i ovako glase u prevodu¹⁸:

¹⁶ Up. A. CRONIA, *Storia della letteratura...*, op.cit., str. 266.

¹⁷ Nismo dobili odgovor na predloženu anketu od kolegica sa univerziteta u Padovi i Bariju, dok je prof. dr Fedora Ferluga iz Udina objasnila da se sama nikada nije bavila Njegošem, ali da je u više navrata Njegoš bio predmet predavanja gostujućeg profesora sa Ljubljanskog univerziteta, prof. dr Vladimira Osolnika autora *Istorije književnosti o Petru II Petroviću Njegošu* (up. notu 3).

¹⁸ Zahvaljujem se ovde svim kolegicama i kolegi Naumowu na prijateljskoj i kolegijalnoj saradnji. Njihovi odgovori su doprineli da ovaj referat bude uobičen i podsticajan u zaključcima.

- 1) Koji materijal koristiš za predstavljanje Njegoša u nastavi (istorije književnosti na italijanskom ili ne); da li smatraš da je primeren nastavi/dovoljan?
- 2) Koja Njegoševa dela koristiš na svojim predavanjima i da li zahtevaš od studenata da čitaju ta dela kao integralnu ili samo kao parcijalnu lekturu?
- 3) Da li smatraš da su studenti u stanju da shvate delo kao što je *Gorski vijenac*? Ako je odgovor negativan, koji su, po tvom mišljenju, mogući razlozi *nekomunikabilnosti* (generacijski, nedovoljno poznavanje istorije Balkana ili neki drugi, kulturološke prirode)?
- 4) Da li se susrećeš sa problemom kolokacije Njegoša u okviru romantizma? Mislim pri tome na Njegoša kao predstavnika srpskog, srpsko-hrvatskog romantizma ili smatraš da je preciznije uvrstiti ga u crnogorsku književnost?

Na pitanja o materijalima koji se koriste u nastavi (istorije književnosti, pregledi, antologije), Njegoševim delima, koja su predviđena kao lektira, i problemima, koji su eventualno vezani za nedovoljnu upućenost studenata u opšti kontekst (istorijski pre svega, a zatim i kulturološki) kome je Njegoš pripadao, kao i podloga koja je u osnovi njegovog stvaranja, dobili smo gotovo uniforman odgovor. Njegoš je, kao jedan od najvećih predstavnika romantizma, prisutan i nezaobilazan u svim programima književnosti. Na većini univerziteta koriste se priručnici na italijanskom jeziku (Morabito, Lazarević Di Giacomo, Banjanin), pre svega Meridi i Kronija, što je i razumljivo, s obzirom na to da je često nivo lingvističkih kompetencija studenata nedovoljan za konsultovanje literature na našem jeziku. Pošto su italijanska izdanja zastarela, često se pribegava sopstvenom materijalu kojim se dopunjava postojeća literatura (Mitrović, Lazarević Di Đakomo, Banjanin), a većina kolega preporučuje i Deretićeve *Istoriju srpske književnosti*, naročito kada se radi o izvornim govornicima, tj. studentima sa područja bivše Jugoslavije. Iznenađuje podatak da je na većini univerziteta u okviru obavezne lektire predviđeno integralno čitanje *Gorskog vijenca* dok je ponegde obavezna lektira i *Luča mikrokozma*¹⁹ u odlomcima (Jerkov, Morabito, Naumow), a nekada se koristi i priča o Šćepanu Malom, koja studentima deluje zanimljivo i privlačno (Lazarević Di Đakomo). U jednom slučaju dobili smo i detaljan opis predavanja koji ilustruje kako *Gorski vijenac* može da se predstavi u komparativnoj perspektivi, paralelno sa Mažuranićevim *Smrt Smail-age Čengića*:

¹⁹ Na italijanskom postoji nekoliko integralnih prevoda *Gorskog vijenca*: autor hronološki prvog iz 1902. je Đovani Nikolić; taj prevod je kod kritike naišao na negativan sud. U nastavi se najčešće koriste prevodi U. Urbanija sa komentarima M. Rešetara i P. Kasandrića: P. II PETROVIĆ NJEGOŠ, *Ghirlanda della Montagna*. La versione di Pietro Kasandrić, a cura di Nikša Stipčević, Belgrado 1999. Upućujemo i na novo izdanje Kasandrićevog prevoda sa uvodnom studijom V. Kilibarde i dokumentima koja svedoče o istorijatu prevoda (Cetinje, 2013). Up. i P. II PETROVIĆ NJEGOŠ, *Il raggio del Microcosmo*, a cura di A. V. Stefanović, pref. Di P. Lodigiani, trad. Di P. Lodigiani e D. Andrić, Jaca Book, Milano 2008).

Moje studentske grupe najčešće su bile formirane od totalnih početnika, Italijana, te onih koji su prošli škole u Hrvatskoj (češće su to bile italijanske gimnazije, ali ponekad i hrvatske). Svima njima sam uvek nekako paralelno pokušavala da predstavim Mažuranićev spev *Smrt Smail-age Čengića* i Njegošev *Gorski vijenac* (šire od ovog ključnog speva nikada nisam išla). Ova dela su u funkciji postavljanja temelja modernih nacija. Ako je kod Mažuranića vidljiva podela na dobre i zle, na hrabre ljude i tirane, u *Gorskom vijencu* to je podela na naše i njihove. [...] Ako je Mažuranić oličenje ilirske panslovenske ideje i ljubavi među narodima, Njegoš je predstavnik takođe dubokoromantičarske ideje oslobađanja od neprijatelja i stvaranja uslova za dostojan život na sopstvenom tlu. Za razliku od Smail-age, vladika Danilo je čovek koji demokratski vlada u svojoj zemlji: iako je sam za dijalog sa onima koje Crnogorci vide kao svoje neprijatelje, iako taj dijalog i uspostavlja, pa dolazi do susreta islamiziranih Crnogoraca i hrišćana, Danilo shvata da većina njegovih podanika razume pre svega govor oružja i smatra da se problem rešava oružjem. I sam pristaje na to rešenje, pogotovu kada na scenu stigne iguman Stefan, slepi stari monah (tradicionalna kultura posebno ceni i slepe i stare ljude – takvi su uvek pevači epskih pesama), koji bodri narodne vođe i jezikom epskim, herojskim podstiče ih na konačni sukob.

Uz nekoliko napomena i paralela o tome šta se vidi na sceni u jednom, a šta u drugom epu, i ekskurza o tome kako je slika Venecije posredni dokaz ponositosti Crnogoraca i uverenosti da je njihovo bolje nego tuđe (tipično romantičarsko viđenje, neophodno u fazi izgrađivanja svesti o sopstvenoj naciji), moja se objašnjenja završavaju. Pročitamo još odlomke koje ilustruju ove ključne trenutke (dakle iz *Gorskog vijenca*: viđenje vladike, stav narodne skupštine, reči igumana Stefana, dijalog sa muslimanima, završna scena POSLE pololja) i time se uvod u čitanje ovog dela završava (Marija Mitrović, Trst).

Imajući u vidu činjenicu da se inostrani studenti trogodišnjih studija susreću sa Njegošem i njegovim delom u okviru ograničenog broja časova predviđenih za književnost i da im je to ne tako retko samo izborni predmet, kao i činjenicu da se italijanski srednjoškolski sistem pretežno bazira na nacionalnoj istoriji i književnosti, postavili smo pitanje (ne)komunikabilnosti studenata sa Njegoševim delom, imajući na umu pre svega *Gorski vijenac*, o kom nemaju dubljih, specifičnih kulturoloških, istorijskih, književnih predznanja, sem onih koje je nastavnik u mogućnosti da pruži tokom malobrojnih časova. Pošli smo pri tome od sopstvenog višegodišnjeg iskustva, jer se mnogo puta pokazalo da studenti nisu zainteresovani za ovu vrstu romantičarske književnosti, da problematiku ovako kompleksnog dela često simplifikuju i da je jedna od mogućih strategija pronalaženje onih pasusa/delova koji problematizuju neke od njima bliskih tema (drugost, percepcija Venecije, sudar kultura i sl.). Odgovori na ovo pitanje bili su raznovrsni i podeljeni: po izjavama nekih kolega, studenti su u stanju ne samo da razumeju delo nego i da ga visoko vrednuju (Morabito), te da na osnovu njega diskutuju o temi etničkih čistki i o značenju religije pri autoidentifikaciji (Naumow). Sa druge strane, na videlo je izbila gotovo paradoksalna, ali i istinita činjenica da upravo studenti serbo-kroatistike često ne pokazuju naročito interesovanje za (prošla/sadašnja) događanja na Balkanu, za razliku od studenata sa drugih fakulteta, npr. političkih nauka, pravnog fakulteta ili studenata na višim godinama tzv. Specijalističkih, magistrasnih ili master studija koji su motivisaniji (Lazarević Di

Đakomo). Slično mišljenje deli i koleginja Jerkov sa prestižnog univerziteta La Sapienza: ni rimski studenti ne poseduju onu *pristupnu šifru u čijoj je osnovi poznavanje kako istorijsko-političkog tako i kulturološkog konteksta*. Uvažena koleginja smatra da je dekodifikovanje teksta transverzalni problem bez obzira da li se radi o Italiji, Srbiji ili Crnoj Gori gde mladi danas čitaju Njegoša i *veruju da ga razumeju, a zapravo to nije tako*, uz napomenu da je on *mnogo kompleksniji nego što je to do sada u literaturi istaknuto*.

Prilično ujednačeni su odgovori na pitanje o kolokaciji Njegoša kao nacionalnog/nadnacionalnog autora. Tako npr. Naumow u vezi sa Njegošem dotiče problem relativnosti istorijsko-književnih termina, specifičnost periodizacije balkanskih književnosti i važnost 1847. godine, a slično zaključuje i Morabito, jer *studenti znaju da evropske etikete istorijsko-književne periodizacije treba da se prilagode jednom specifičnom kontekstu koji je obeležen velikom raznovrsnošću razvojnih linija*. Ona Njegoša predstavlja kao crnogorskog i srpskog predstavnika romantizma, a slično postupa i Lazarević Di Đakomo, koja ga predstavlja kao crnogorskog i srpskog romantičara u jednom širem kontekstu, naglašavajući da to nije nikakav problem s obzirom na to da u nastavi progovaraju sami autori i njihova dela. J. Jerkov smatra da je *uokviravanje apstraktan instrument i mnogo puta osiromašuje delo* te da je korisnije *demolirati* ga i utvrditi kako njegova poetika korespondira sa vremenom u kome je autor stvarao. Njen unekoliko polemički zaključak da je redukovanje/prilagođavanje *Gorskog vijenca* bilo kakvim nacionalnim okvirima ideološko forsiranje te da to delo ne može da se svodi u sužene kategorije, uzimamo kao paradigmu i stav svih nastavnika koji predaju našu književnost na italijanskim univerzitetima i odbijaju da autore lociraju u uske sheme novih nacionalnih/nacionalističkih književnosti.

Rezimirajući možemo da ponovimo da je recepcija Njegoša i njegovog dela u italijanskoj kulturi veoma kompleksna, stratifikovana i obeležena različitim aspektima od kojih je slika o Njegošu i njegovom delu u udžbenicima i priručnicima za univerzitetsku upotrebu iz druge polovine XX veka samo jedan segment. Vrsni slavisti kao Kronija, Maver i Meridi i pored temeljnih istraživanja i raznovrsnih informacija, koje su pružili u svojim udžbenicima, nisu značajno doprineli istraživanjima Njegoševog dela niti su došli do nekih izuzetnih otkrića. Naša anketa pokazala je da je Njegoš prisutan u nastavnim programima, da može da bude stimulativan i interesantan i *bolonjskim* studentima zahvaljujući kolegama serbo-kroatistima, koji pronalaze razne puteve u tumačenju i dekodifikovanju pre svega *Gorskog vijenca*, a i ostalih Njegoševih dela. Tim pre uočljivije je nepostojanje ne samo značajnijih nego gotovo nikakvih radova iz poslednjih godina ili čak decenija o Njegošu²⁰, kao i potreba za novim savremenim i današnjem vre-

²⁰ Up. M. MITROVIĆ, *Sul mare brillavano vasti silenzi*, Il Ramo d'Oro, Trieste, 2004, str. 43-48. Stihovima *Tri dana u Trijestu* na italijanskom jeziku prethodi uvodni medaljon sa kratkom Njegoševom biografijom, sa osnovnim podacima o njegovom stvaralaštvu i informacijama o *Gorskom vijencu*. O Njegošu i Lj. Nenadoviću u Italiji up. Lj. BANJANIN, *Petar Petrović Njegoš e Ljubomir Nenadović: un incontro italiano*, u *L'Est europeo e l'Italia. Immagini e rapporti culturali*, ur. E. Kanceff, Lj. Banjanin, Slatkine, Genève, 1995, str. 313-329 i ID, *Incontri italo-serbi fra Ottocento e Novecento: immagini e stereotipiletterari*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2012, str.101-115. Up. i prilog S. ZANI, *Petar II Petrović Njegoš e Venezia*, cit.

menu prilagođenim udžbenikom, priručnikom ili pregledom književnosti sa naših područja na italijanskom jeziku.

Literatura:

- BANJANIN LJILJANA, *Petar Petrović Njegoš e Ljubomir Nenadović: un incontro italiano*, u *L'Est europeo e l'Italia. Immagini e rapporti culturali*, ur. E. Kanceff, Lj. Banjanin, Slatkine, Genève, 1995, str. 313-329.
- BANJANIN LJILJANA, *Incontri italo-serbi fra Ottocento e Novecento: immagini e stereotipi letterari*, Edizioni dell'Orso, Alessandria, 2012, str.101-115.
- CRONIA ARTURO, *Teatro serbo-croato*, Nuova Accademia editrice, Milano, 1955.
- CRONIA ARTURO, *Storia della letteratura serbo-croata*, Nuova Accademia Editrice, Milano 1956.
- CRONIA ARTURO, *La conoscenza del mondo slavo in Italia. Bilancio storico-bibliografico di un millenio*, Officine Grafiche Stediv, Padova, 1958.
- CRONIA ARTURO, *Le piu belle pagine della letteratura serbo-croata*, Nuova Accademia Editrice, Milano, 1963.
- KILIBARDA VESNA, *Italijanski botaničar Bartolomeo Bjažoletto o posjeti saskog kralja Njegošu i Crnoj Gori*, "Riječ", III/1997, br. 2, str. 112-119.
- KILIBARDA VESNA, *Njegoš i Italija*, u *Enciklopedija Njegoš*, prvi tom, Fondacija Njegoš, CID, Podgorica, 1999, str. 161-168.
- KILIBARDA VESNA, *Il botanico italiano Bartolomeo Biasoletto e una visita del re di Sassonia in Montenegro*, u BARTOLOMEO BIASOLETTO, *Viaggio in Montenegro di Federico Augusto di Sassonia*. Saggio introduttivo di V. Kilibarda, Pensa, Lecce, 2000, str. 7-28.
- KILIBARDA VESNA, *Italijanske teme u Njegoševom životu i djelu*, u „Matica“, jesen 2013, str. 87-106 (www.maticacrnogorska.me).
- KILIBARDA VESNA, *O Njegošu i "Gorskom vijencu" na italijanskom jeziku u XIX vijeku*. Poseban otisak iz *Zbornika radova Prevođenje 'Gorskog vijenca' na strane jezike*. Naučni skupovi, knj. 56, Odjeljenje umjetnosti, knj. 19, Podgorica, 2001.
- KILIBARDA VESNA, *Njegoš i Venecija*, u *Venecija i slovenske književnosti*. Zbornik radova, prir. D. Ajdačić, P. Lazarević Di Đakomo, SlovoSlavia, Beograd, 2011, str. 289-302.
- KILIBARDA VESNA, *Njegoš i Italija*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2014.
- MAVER GIOVANNI, *Letteratura serbo-croata*, u *Storia delle letterature moderne d'Europa e d'America*, Vallardi, Milano, 1958.
- MERIGGI BRUNO, *Le letterature della Jugoslavia*, Sansoni Accademia editrice, Milano, 1970.
- MITROVIĆ Marija, *Sul mare brillavano vasti silenzi*, Il Ramo d'Oro, Trieste, 2004.
- MISSONI ATTILIO, *Compendio della letteratura serbo-croata*, Casa Editrice Raffaele Pironti, Napoli 1945.
- OSOLNIK VLADIMIR, *Istorija književnosti o Petru II Petroviću Njegošu*, Crnogorska Akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 1999.
- PETROVIĆ NJEKOŠ PIETRO, *Tre giorni a Trieste*, "Favilla", IX/1844, br. 5, str. 75-77.
- PETROVIĆ NJEKOŠ PIETRO II, *Il serto della montagna*, versione di U. Urbani, commento di M. Rešetar, Milano 1939.
- PETROVIĆ NJEKOŠ PETAR, *Lažni car Šćepan Mali. Pisma*, MS – SKZ, N. Sad – Beograd, 1964.

- PETROVIĆ II NJEGOŠ PIETRO, *Ghirlanda della Montagna*. La versione di Pietro Kasandrić, a cura di Nikša Stipčević, Belgrado 1999.
- PETROVIĆ NJEGOŠ PETAR II, *Il raggio del Microcosmo*, a cura di A. V. Stefanović, pref. Di P. Lodigiani, trad. Di P. Lodigiani e D. Andrić, Jaca Book, Milano 2008.
- PETROVIĆ NJEGOŠ PETAR II, *Gorski vijenac u italijanskom prevodu Petra Kasandrića*. Uvodna studija V. Kilibarda, NM, Cetinje, 2013.
- VUKIĆEVIĆ JANKOVIĆ VESNA, *Njegoševi susreti sa Venecijom*, u *Venecija i slovenske književnosti*. Zbornik radova, prir. D. Ajdačić, P. Lazarević Di Đakomo, SlovoSlavia, Beograd, 2011, str. 303- 314
- ZOGOVIĆ MIRKA, *Čitanja Njegoša u Italiji u Književna prožimanja*, Rad, Beograd, 2000, str. 138-140.
- ZANI SOFIA, *Petar II Petrović Njegoš e Venezia*, u *Uomini, opere e idee tra Occidente europeo e mondo slavo*. Scritti offerti a Marialuisa Ferrazzi, a cura di A. Mingati, D. Cavaion, C. Criveller, Dipartimento di studi letterari, linguistici e filologici, Trento, 2011, str. 581-608.

Ljiljana BANJANIN

NJEGOŠ IN COURSES AT ITALIAN UNIVERSITIES

Summary

The reception of Petar II Petrović Njegoš, one of the most important representatives of South Slavic Romanticism, and his works in Italian culture is rather complex and it is marked by various aspects and phases. This theme was not particularly explored within the Slavic studies in Italy, despite many contributions made. The report deals with one aspect of this reception, namely the image of Njegoš and his works in contemporary university courses; taking into consideration that his works are present in all Serbo-Croatian literary histories and overviews in Italian, as well as in all curricula of Slavic Studies at Italian universities. The analysis shows that even most notable Slavic studies scholars such as Cronia, Maver and Meriggi did not substantially contribute to the research of Njegoš's works or made any significant discovery; no matter they conducted comprehensive research and offered varied information in the their textbooks. However, the results of polls among the colleagues and students show that Njegoš can be interesting, and challenging for students even today, which in great deal depends on the professors of Serbo-Croatian who find various ways and modes in explaining and decoding, first of all, *Gorski vijenac*, and then the other Njegoš's works. Therefore, it is evident that there is a problem of inadequate and out-of-date university textbooks and anthologies, and there is the need for new up-to-date and contemporary materials for university courses in Italian.

Key words: Petar II Petrović Njegoš, Italy, Serbo-Croatian Studies, Italian universities, University courses.

Srđan VUKADINOVIĆ

NJEGOŠEVA DJELA NA JUŽNOSLOVENSKIM TEATARSKIM SCENAMA

Djela Petra II Petrovića Njegoša su ostavila značajnog traga i na južnoslovenski pozorišni prostor. Inscenacije Njegoševih djela nijesu ostavljale ravnodušnom publiku na južnoslovenskom prostoru, bilo da je riječ o Beogradu, Zagrebu ili Cetinju, odnosno Titogradu / Podgorici, gdje su djela i izvedena.

Četiri cjelovita Njegoševa djela su doživjela i svoje scenske postavke na južnoslovenskom prostoru, kao i isječci iz nekih njegovih djela. Cjelovite predstave koje su izvedene a čiji su tekstovi nastali pod autorstvom crnogorskog pjesnika i vladara su: «Gorski vijenac», «Lažni car Šćepan Mali» i «Luča mikrokozma». Takođe, i monodrama «Žitije Mrđena Nesretnjikovića» jeste njegovo cjelovito djelo, koje je vrlo rijetko izvedeno. Neki drugi Njegoševi tekstovi koji su bili predmet scenske adaptacije su istgnuti segmenti njegovog djela. Tako su kao posebne pozorišne predstave prikazani komadi «Draško u Mlecima» i «Skupština o Gospodinu dne», koji su zapravo djelovi «Gorskog vijenca».

Prilikom inscenacija djela znamenitog pisca ili velikih grandioznih djela kao što su ona Njegoševa, uvijek postoji dilema da li će veličina i značaj pisca nadvisiti scensku izvedbu ili će biti postignut neki uzajamni sklad. U većini djela koja su po Njegoševoj tekstualnoj potki prikazana na južnoslovenskim scenama od Zagreba, preko Beograda do Cetinja i Titograda / Podgorice prisutan je harmonijski teatarski sklad konstituenata jedne predstave. Na taj način Njegoševo djelo pored književne postaje i značajnim dijelom teatarske baštine, odnosno teatroloških tumačenja.

Ključne riječi: Njegoševa djela, teatarske scene, južnoslovenski prostor, znamenitost djela i autora, teatarski sklad, teatarska baština.

Uvod

Zanimanje za pozorišne predstave, a pogotovo u vrijeme još nerazvijenog institucionalnog teatra u određenom ambijentu ima veću čaroliju, ako je autor neko iz vrha državne politike bilo koje zemlje u regionu. Intrigantno je djelo takvog autora iz više razloga. Često su ponajmanje bitni estetski razlozi, a mnogo izraženiji neki drugi konotativni. Ali ako se u djelu spisatelja koji je uz to i državnik spoje i estetski i elementi angažiranosti onda takvo djelo ima izuzetan značaj za teatar i društveni ambijent, kao i za prepoznatljivost države u širim okvirima.

U tom smislu je Petar II Petrović Njegoš, kao crnogorski svjetovni i duhovni poglavar, posebno zanimljiv. Još više to zanimanje dolazi dio izražaja ako se ima u vidu idolopoklonstvo Crnogoraca prema Njegošu. Bio je dugo najprisutniji autor na crnogorskim pozorišnim scenama, još od sredine XX vijeka. Izvedbe Njegoševih djela su bile kulturni događaj ne samo za teatarske da-

ske na kojima su se izvodila djela «lovćenskog genija», nego i za cjelokupnu društvenu sredinu.

Na isti način su Njegoševa djela i njihove inscenacije doživljavani i u drugim područjima južnoslovenskog regiona. Svaka inscenacija, bilo gdje da je postavljena, imala je posebnu i društvenu i umjetničku težinu. A genijalnost Njegoševog djela, izuzetna harizmatičnost njegove ličnosti, posebno u XX vijeku, naročito su intrigirale umjetnike ne samo iz sfere teatra, nego i iz svih drugih oblasti stvaralaštva. Zanimanje za njegovo djelo bilo je prisutno i sredinom prve polovine druge decenije trećeg milenijuma kada je i obilježavano dva vijeka njegovog rođenja i kada je Njegoševo stvaralaštvo bilo inspirativno za neka nova čitanja i nove pozorišne postavke.

1. Pretpostavke ranih inscenacija Njegoševih djela

Dok se u nekim zemljama južnoslovenskog prostora (Hrvatska i Srbija) već razvijala institucionalna forma nacionalnog teatra, kao i u vrijeme gostovanja putujućih pozorišnih družina u XIX vijeku, u Crnoj Gori su dugo vremena vladari i viđeniji ljudi koji su putovali Evropom, raznim državnim poslovima, jedini imali kontakt sa pozorišnom umjetnošću i onim što se u Evropi dešava na tom planu.

Zapažanja o predstavama koje su vidjeli, o likovima prikazanim na pozornici, o publici i o pozorišnim zgradama, prenosili su svojim sunarodnicima na dvoru, na dugotrajnim noćnim sjedeljkama na kojima se, između ostalog, raspravljalo i o brojnim drugim mnogo važnijim stvarima.

O jednom takvom prenošenju scenskog impresija pisao je i sam Petar II Petrović Njegoš u «Gorskom vijencu» na onom mjestu kada vojvoda Draško okupljenim Crnogorcima priča o jednoj pozorišnoj predstavi koju je gledao u Mlecima.¹

Sa teatrom, glumcima i dramskim tekstovima Njegoš je dolazio u kontakt na raznorazne načine. Zato je, i pored realizacije brojnih ideja na unapređenju države i njenog razvitka, nastojao da svoje dramske radove vidi na sceni, gdje bi dobili jedno drugačije značenje, budući da su u sebi sadržali mnoštvo obilježja svojevrsne sceničnosti.

Na osnovu jedne podjele uloga «Gorskog vijenca», koju je crnogorski vladika pisao svojom rukom, Dušan Vuksan je tvrdio da je ovaj spjev izveden između 1847. i 1850. godine, u Biljardi, oko ognja, kao čitaća proba.²

Prema toj podjeli, pojedini prisutni glavari su igrali više uloga, kao i sam Njegoš, koji je, ako se to zbilja dogodilo, u Biljardi tumačio ulogu vojvode Draška i kneza Rogana. Podjela uloga u dvije održane čitaće probe Njegoševog lirsko-epskog spjeva u dramskom obliku, pokazuje da je učestvovalo sedamnaest izvođača, koji su bili angažovani za dvije, tri ili četiri uloge. Pored

¹ Petar II Petrović Njegoš, „Gorski vijenac”, Jumedia Mont & IŠM „Oktoih”, Podgorica, 2006, 74–76.

² Dušan Vuksan, „Jedan pokušaj prikazivanja ‘Gorskog vijenca’ u doba vladike Rada”, Zapisi, br. 5, Cetinje 1928, II, 166–168.

ostalih u tumačenju uloga učestvovali su i: Petronije Lujanović, Antonije Macura, Krsto Mašanov Petrović, Marko Šalin Đurašković, Đuro Sredanović, Marko Bjeladinović, Pero Jokašev Pejović, Lazar Vlahović, Simo Ilov, Petar Stevanov Vukotić, pop Đoko Pejović i dr. Sama činjenica da su pojedinci tumačili dvije ili više uloga, a da je riječ o amaterima, odnosno glavarima crnogorskim, ukazuje da se ne radi o scenskoj izvedbi, već o recitalu.

Osim pretpostavke o navedenom činu ne postoje dokumenti koji bi bili vjerno svjedočanstvo o tome da li se i kada ovaj dramski spjev, za života Petra II Petrovića Njegoša igrao pred većim auditorijem na Cetinju.

Pretpostavlja se, takođe, da je Risansko diletantsko društvo, osnovano 1850. godine, februara naredne godine izvelo «Gorski vijenac», u jednoj privatnoj kući u Risnu.³ Ova predstava, izvodila se pod izgovorom «prijateljske razonode nekih srodnika i prijatelja»⁴, jer su austrijske vlasti na ovim prostorima strogo zabranjivale izvođenje predstava na narodnom jeziku.

Poznato je da je Risansko društvo, u martu 1851. godine, tražilo od zadarskog guvernera dozvolu za prvo javno izvođenje «Gorskog vijenca». Međutim, kako je iz Zadra u Risan stigao nepovoljan odgovor, cijela njihova aktivnost oko izvođenja ovog djela se, izgleda, svela na organizovanje pomenute čitaće probe u jednoj privatnoj kući.

Po navodima Ratka Đurovića jedina javna izvođenja Njegoševih djela, za vrijeme njegovog života, odigrala su se u Budvi. Prikazani su «Gorski vijenac» i «Šćepan Mali»⁵. Kao dokaz ovakvoj tvrdnji svjedoči i tekst u «Prilogu k Narodnom listu» iz 1862. godine, koji govori o pozorišnim predstavama koje su prikazivane u primorskim gradovima. U njemu, između ostalog piše: »... a vladika crnogorski, mile uspomene, još je živ bio kad se prikazivao u Budvi njegov 'Gorski vijenac' i njegov 'Šćepan Mali' «.⁶

Podatke o mogućoj pozorišnoj aktivnosti među sveštenicima moguće je naći u cetinjskom «Trebniku» iz 1837. godine. Tu se predviđaju kazne za sveštenike ako glume, tj. «maškaraju se kao u zemljama latinskim».

2. Scenske postavke Njegoševih djela do početka XX vijeka

Do početka XX vijeka «Gorski vijenac» je u cjelini prikazan samo jednom, i to juna mjeseca 1891. godine, kada su đaci srednjih škola na Cetinju «po aranžmanu» profesora Filipa Kovačevića prikazali Njegošev dramsko-epski spjev. Treba napomenuti da je «Gorski vijenac» posljednjih desetak godina XIX vijeka igran u Sremskim Karlovcima (oktobar 1897), dok su 1890. Godine đaci beogradske gimnazije prikazali epizodu o vojvodi Drašku.⁷

³ Jagoš Jovanović, „Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori”, Stvaranje, br.7-8, Cetinje 1954, 7–8, 418.

⁴ Isto,419.

⁵ Ratko Đurović, „Novi podaci o pokušaju prikazivanja 'Gorskog vijenca' “, Stvaranje, br.12, Cetinje 1951, VI, 78– 83.

⁶ „Narodni list”, Cetinje april 1862, 1.

⁷ Predrag Golubović, „Pretpostavke i podaci o razvoju pozorišta u Crnoj Gori do Prvog svjetskog rata”, Stvaranje, br.7–8, Cetinje 1967, 912–914.

3. Djela Njegoševa na teatarskim scenama do kraja prve polovine XX vijeka

U razdoblju do 1914. godine «Gorski vijenac» su maja 1911. godine u Kraljevskom crnogorskom narodnom pozorištu «Zetski dom» izveli đaci – diletanti cetinjske Bogoslovsko-učiteljske škole. O ovoj predstavi pozorišni kritičar u «Glasu Crnogorca» piše da bi u prikazivanju ove inscenacije van Crne Gore publika naročito cijenila jednu stranu « a to je što «Gorski vijenac» prikazuju rođeni Crnogorci»⁸, koji su odrasli u prostornom ambijentu ovog djela. Povodom stote godišnjice Njegoševog rođenja, 1913. godine, izveden je «Gorski vijenac» na Cetinju, a zatim je predstava gostovala u više mjesta u unutrašnjosti Crne Gore. Zapravo, u ova dva prikazanja nije izveden «Gorski vijenac» kao cjelina, nego pojedini njegovi fragmenti u kojima su se protagonisti doslovce držali teksta, a čitavo izvođenje bilo je presvučeno «naglašenom bogoslovskom patinom».

Slično je bilo i prilikom otvaranja Narodnog pozorišta Zetske banovine, 6. septembra 1931. godine, kada su prikazana dva fragmenta iz «Gorskog vijenca», i to pregovori s poturicama i dolazak vojvode Draška. Ovu skraćenu inscenaciju režirao je Jovan Gec, a pored reditelja igrali su još i Božidar Andrić, Veljko Ivanišević, Midrag Avramović, Milan Orlović, Aleksandar Cvetković, Vaso Perišić i drugi.

U periodu od 1941. do 1945. godine «Gorski vijenac», odnosno pojedine njegove fragmente izvodili su diletanti, da bi 1946. i 1947. godine, u po dva fragmenta ovaj dramski spjev bio izveden u Narodnom pozorištu na Cetinju. Ove inscenacije koje je za scensku adaptaciju i prilagodio glumac Miloš Jeknić, predstavljale su samo suhoparno interpretiranje teksta, onako kako je i dat u književnom obliku.

4. Postavke Njegoševih djela u drugoj polovini XX stoljeća

Fragmenti iz «Gorskog vijenca» su povodom stote godišnjice Njegoševe smrti, prikazani početkom septembra 1951. godine, na sceni pod Orlovim kršom. Scensku adaptaciju za ovo prikazanje je uradio Raša Plaović, koji je tumačio ulogu vladike Danila, dok režiju potpisuje Vaso Kosić. Ova predstava izvedena na Cetinju, pred 800 gledalaca, pod otvorenim nebom nastavila je svoj pozorišni život prikazanjima u Titogradu (danas Podgorica), Nikšiću, Ivanogradu (danas Berane), Kotoru i drugim mjestima Crne Gore.

Predstava «Šćepan Mali» premijerno je izvedena septembra 1954. Godine, na Ljetnjoj pozornici na Cetinju.⁹ Povod za scensku adaptaciju ovog Njegoševog djela, koje, ako «Gorski vijenac» predstavlja «lirsko epski spjev u dramskom obliku», predstavlja «dramu u stihovima», bila je sedamdeseta godišnjica cetinjskog Teatra. Predstavu je režirao Boško Bošković, a igrali su: Petar Begović, Petar Vujović, Dragoljub Tomić, Dušan Popović, Vaso Perišić, Boro Begović i drugi.

⁸ „Glas Crnogorca”, Cetinje, maj 1911, 3.

⁹ M.K., „Njegoš na Ljetnjoj pozornici”, Pobjeda, br.684, Titograd 1954, 5.

Premijerno prikazivanje «Gorskog vijenca» u adaptaciji i režiji Nikole Vavića izvedeno je 11. decembra 1960. godine na sceni Hrvatskog narodnog kazališta u Zagrebu, a povodom stote godišnjice egzistiranja hrvatskog nacionalnog teatra. Na repertoaru tadašnjeg titogradskog teatra, ova predstava je igrala punih sedam sezona, a reprizirana je više od sto puta.

Povodom stope desete godišnjice Njegoševog rođenja, 7. septembra 1963. godine, u Cetinjskom pozorištu, tada institucionalno već zvanično ugašenom, izvedena je scenska kompozicija kao Njegošev monolog pod nazivom «Među svima... sam». Rediteljsku postavku je uradio Nikola Vavić. Prozni tekst su govorili: Petar Begović, Boro Begović i Danilo Radulović, a poeziju Miloš Jeknić, Nada Blažević i Petar Vujović.

Scensku adaptaciju Njegoševog djela «Lažni car Šćepan Mali» uradio je 1960. godine, za pozornicu Narodnog pozorišta u tadašnjem Titogradu Slobodan Stojanović. Predstava je premijerno izvedena 18. oktobra 1960. godine, u rediteljskoj postavci Blagote Erakovića. Iako se Njegoševo djelo o «Šćepanu Malom», s jedne strane, tretira kao istorijski istinito, u četvrtom činu se dešava vrhunac dramaturških zbivanja, pa se u ovoj predstavi nastoji «uozbiljiti dramaturgija slavnog pjesnika», pri čemu se dramska radnja konzistentno vodi svojim bitnim i glavnim tokovima, oslobođenim posrpnosti koja je kod Njegoša prisutna. U predstavi su igrali: Petar Begović, Miloš Jeknić, Mašo Topić, Danilo Radulović, Veljko Mandić, Petar Perišić, Stevo Matović i drugi.

Jednodušna ocjena publike i kritike je bila da je predstava «Lažni car Šćepan Mali», bila jedna od najboljih u dotadašnjem repertoaru Crnogorskog narodnog pozorišta. Predstava je poslije velikog broja repriza obnovljena, s djelimično novom podjelom uloga, i premijerno prikazana 20. januara 1972. godine u tadašnjem Titogradu. U novoj glumačkoj podjeli igrali su: Boro Begović, Branislav Vuković, Drago Malović, Petar Tomas, Tomislav Jović, Gojko Kovačević i drugi.

Scenska adaptacija «Gorskog vijenca» bila je predmet rasprave na Okruglom stolu koji je 1973. godine održan u Titogradu. Primjedbe profesora književnosti, dramaturga i ostalih pozorišnih poslenika, odnosile su se na potrebu izostavljanja određenog broja stihova u cilju «savremenog i modernog teatrološkog pristupa». Povodom sto šezdesete godišnjice Njegoševog rođenja i otvaranja Mauzoleja na Lovčenu, 28. decembra 1973. godine, izvedena je scenska postavka ovog spjeva u adaptaciji tadašnjeg direktora drame titogradskog CNP Milana Ševarlića, a u režiji Blagote Erakovića.

Kamerno izvođenje «Gorskog vijenca» u adaptaciji i režiji Blagote Erakovića premijerno je prikazano u Titogradu 26. marta 1975. godine. Ova predstava kamernog tipa izvedena je samo tri puta, a igrali su: Petar Tomas, Dragica Tomas, Miloš Jeknić i Boro Begović.

Na jedan veoma specifičan način adaptaciji i scenskoj postavci «Gorskog vijenca» pristupio je Slobodan Milatović u Pozorištu DODEST. Premijerno izvođenje ove predstave, 15. maja 1978. godine, uz specifične maske i kostime, kao i učešće baletskog ansambla, pokazalo je autentični pristup kulturnom crnogorskom tekstu na jedan slojevit način koji u sebi nosi svu pjesničku, filozofsku, mističnu i dramsku složenost strukture.

Osam godina kasnije, 1986. godine, ponovo u pozorištu DODEST, Slobodan Milatović postavlja «Gorski vijenac», naglašavajući moral kao osnovnu ideju koja se sučeljava sa drugom važnom idejom – egzistencijom. U predstavi pored guslara, koji igraju crnogorske glavare učestvuju i: Žarko Laušević, Petar Božović, Goran Sultanović, Stela Četković i Milutin Karadžić.

Njegoševa djela su magijskom snagom privlačila autore da im se ponovo vraćaju i na nov način traže dramaturška rješenja. Tako je 2. aprila 1987. godine, na sceni Crnogorskog narodnog pozorišta u Titogradu ponovio postavljen «Lažni car Šćepan Mali», u adaptaciji i režiji Blagote Erakovića. Dramski zaplet fokusiran je na sukob nekoliko stilova života i kultura egzistiranja koje tvore dramaturšku strukturu. Protagonisti ove predstave su: Zef Dedivanović, Branislav Vuković, Dragan Račić, Veljko Mandić, Drago Malović, Petar Tomas, Čedo Vukanović i drugi.

Osim «Gorskog vijenca» i «Lažnog cara Šćepana Malog», ostala Njegoševa djela do kraja XX vijeka nisu bila predmet javnih scenskih interesovanja. To se naročito odnosilo na «Luču mikrokozma» u kojoj su svi vidjeli «samo riječ, veliku riječ». Prvi put je ova «drama ideja» na crnogorske scene postavljena 1988. godine, u režiji Slavka Kovačevića i smjelim dramaturškim poduhvatima, kao i vrijednim kreacijama Gojka Šantića, Miše Janketića, Miloša Žutića i drugih. Produkciju ove predstave uradio je Republički centar za kulturno-umjetničku djelatnost iz Titograda. Svojevrstu viziju ovog Njegoševog djela dao je i Slobodan Milatović u svojem autorskom projektu koji je izveden u okviru Festivala jugoslovenskog alternativnog teatra u Podgorici, marta 1990. godine. Dramski sukob u ovom projektu Milatović gradi na osnovu čovjekove razapetosti između dobra (bog) i zla (satana), a uzrok tome je tehnološka razvijenost društva. Scensku adaptaciju «Luče mikrokozma» u formi monodrame uradio je i Gojko Burzanović, 1993. godine.

Iste godine za scenu je prilagođen Njegošev prozni tekst «Žitije Mrdena Nesretnikovića», u scenskom izvođenju Momira Gazivode. Kroz ovu monodramu šira javnost je upoznata i sa ovim vidom Njegoševog stvaralaštva.

U inscenacijama Njegoševih djela treba pomenuti i izvedbe «Gorskog vijenca», koje su sredinom osamdesetih godina XX vijeka stilski uobličili i izvodili Veljko Mandić i Boro Begović, kao i onu iz druge polovine devedesetih godina u produkciji «Barskog ljetopisa», a čiji su protagonisti bili Miša Janketić, Branislav Vuković i Slobodan Marunović. Ova predstava je gostovala u Londonu i Parizu.

Pozorišno uobličenje Njegoševih djela na crnogorskim teatarskim scenama do kraja XX vijeka završava se sa dvije ansambl predstave. Jedna je «Lažni car Šćepan Mali», premijerno izvedena u Budvi u okviru festivala «Grad teatar», 21. jula 1993. godine, u adaptaciji Slobodana Stojanovića, i u režiji Dejana Mijača. Ova predstava u Mijačevoj rediteljskoj postavci je prikazivana još četiri sezone u Budvi, do 1997. godine. Istovremeno, predstava je, u periodu kada ne traje Festival «Grad teatar», u koprodukciji Crnogorskog narodnog pozorišta iz Podgorice, Jugoslovenskog dramskog pozorišta iz Beograda i Festivala «Grad teatar» iz Budve prikazivana i na sceni CNP i JDP. Druga inscenacija u pomenutom razdoblju je ona «Gorskog vijenca», u adaptaciji i režiji Branislava Mi-

ćunovića, s kojom je 25. maja 1997. godine otvorena obnovljena i rekonstruisana zgrada Crnogorskog narodnog pozorišta u Podgorici.

Kada je riječ o jeziku Njegoša, ne bi ga trebalo svrstavati, za razliku od Đure Daničića i Branka Radičevića među pristalice Vuka Karadžića. «To se, uostalom, od sveštenog lica, i to vladike crnogorskog, nije ni moglo očekivati. Jezik u *Gorskom vijencu* nije vukovski, već spada u stariji štokavski, zetsko-južnosandžački dijalekat. Možda je još značajnija razlika vezana za obilje slavenizama koje je Njegoš uneo u svoje pesničko delo, naročito u posvetu *Prahu oca Srbije*, kao i u monologe vladike Danila i igumana Stefana». ¹⁰ U skladu sa Vukovim idejama nisu bili ni pismo ni pravopis Njegošev, vezani za crkvenoslovensku tradiciju.

«Samo je Njegošev jezik, pretežno narodnog karaktera, uticao na to da se *Gorski vijenac* po pravilu ističe kada se govori i piše o Vukovoj borbi i 1847. godini. U ovom delu narodni jezik dokazao se kao sasvim adekvatan i u oblastima misaone književnosti.» ¹¹

5. Postavke Njegoševih djela u prve dvije dekade trećeg milenijuma

Sasvim je razumljivo da je sredina druge dekade trećeg milenijuma ili tačnije 2013. godina bila zanimljiva, kada je u pitanju izvođenje Njegoševih djela u teatru, iz razloga što je to bila godina jubileja dva vijeka ovog grandioznog autora. Za očekivati je da u društvu kao što je crnogorsko, u kojemu je sistem vrijednosti urušen, godina takvog jubileja bude više godina za pokazivanje nekakvog pozerstva i šminke, nego želje za još značajnijom vrijednosnom valorizacijom Njegoševog djela kroz različite izražajne forme, u konkretnom slučaju scenske.

Pored mnoštva različitih inscenacija, proizvoljnih i više pamfletaških, ako nešto zaslužuje pažnju iz ovoga razdoblja onda je to predstava «Gorski vijenac» u režiji Dijega de Breje, i u produkciji podgoričkog Crnogorskog narodnog pozorišta. U jednom do tada neobičnom čitanju Njegoševog kulturnog teksta reditelj je nastojao da pokaže svu univerzalnost pomenutog djela. Ona je i vanvremena i vanprostorna koliko god se činilo da je u nekom makar smislu locirana u jedno lokalno područje i sistem promišljanja. Višeslojnost značenja ovoga djela i simboličko određenje tekstualnih poruka reditelj je uklopio u jedan univerzalni milje u kome Njegoševe misli dobijaju odgovarajući značaj prema vremenu u kojemu se i predstava pokazuje gledalištu. De Breja je uspio da od ovog Njegoševog komada napravi autentični crnogorski komad, u svom značenju mitski, sa konotacijama dramskih karaktera u svjetskim paralelama, kao što su oni antički ili Šekspirovi. Pri tome takva konotativna dimenzija predstave «Gorski vijenac» u režiji Dijega de Breje se uspostavlja veoma realno, i doživljajno ostvarivo.

¹⁰ Александар Милановић, „Кратка историја српског књижевног језика“, Завод за уџбенике и наставна средства, Београд 2004, 130.

Umjesto zaključka

Sceničnost Njegoševih djela

Iako je struktura Njegoševih tekstova sama po sebi dosta kompleksna, zatvorena, hermetična, kao i filozofski i promišljajno sklopljena u prilično konstruktivno težak, a precizan jezički ispoljavajući izraz, njegova djela na pozornicama, uz virtuoznost teatarskih stvaralaca postaju prave scenske pome. Scenske adaptacije Njegoševih djela na crnogorskim pozornicama svaki put su izazivale novo uzbuđenje kod protagonista, kritike i publike. Svi zajedno su novim postavkama prilazili kao nečemu kulturnom i mističnom, u čijoj osnovi je razotkrivanje novih životnih slojeva.

Takav pristup Njegoševom djelu govori o nepresušnosti i teatarskoj angažovanosti sa zbivanjima na političkoj, ekonomskoj, kulturnoj, psihološkoj i drugim podstrukturama društva, bez obzira na to kada su se ona događala. Njegovu dramsku trilogiju koju čine spjev u dramskom obliku, drama u stihovima i drama ideja, upotpunjuje i drama pripovijedanja. Inscenacija Njegoševih djela je uglavnom izvođena na daskama teataru koji konstituišu crnogorsko nacionalno pozorišno biće. O zahtjevnosti Njegoševih djela u scenskom smislu možda najbolje govori i činjenica da nikada nijedno djelo ovog autora nije postavljeno na scenama teataru u Nikšiću, Kotoru i Pljevljima, u razdoblju kada su u ovim gradovima egzistirali profesionalni ansambli. A ta pozorišta su imala jako kvalitetne glumačke ansamble u kojima su gostovali svi najznačajniji reditelji iz regiona u tom razdoblju.

Pojedina scenski izvedena djela na pozornicama južnoslovenskih teataru su doživjela značajne umjetničke domete. Dostigla su kreativne visine koje su bile dostojne inspiracije da im se pristupi za scensko uobličjenje. Druga su bila daleko od takvih postignuća. Ali i pored te dvojnosti u kvalitativnom smislu, djela su svojom scenskom i društvenom intrigantnošću nastojala da spoje dva vremena, ono Njegoševo i ono u kojemu su prikazivana. I uvijek je ta paralela dva vremena stvarala posebno angažirano pozorište koje je znalo odgovoriti na izazove kako umjetnosti, tako i života. Jer, Njegoševo djelo u scenskom smislu nosi jedan vrlo visok stepen surovosti u zbivanju. Surovosti koja proizvodi i život. A sam život proizvodi žrtve. Žrtva proizvodi katarzu, a katarza proizvodi postkatarzičnu pouku. Tako da u Njegoševim scenskim izvedbama biva prisutno sve ono što je prisutno i u klasičnoj dramaturgiji. Iz tih razloga su Njegoševa djela zrele dramske konstrukcije koje proizvode niz i niz novih momenata. Na prvi pogled i prvo gledanje poznatih, makar gledalištu iz crnogorskog miljea, ali u suštini još uvijek neotkrivenih i zahtjevnih za nova i nova, drugačija i drugačija iščitavanja. Zato se u teatru Njegoš gleda bez opterećenja. Vidi se da njegov stih nije zatvoren, naprotiv da je veoma inspirativan i da priču o nastanku svijeta i života vodi manirom vještog kazališnog stvaraloca. Njegoševa misao drži pažnju gledališta. A predstave rađene po njegovom djelu su teatar živog i nesalomivog pokreta riječi. Uz sve to u svakoj inscenaciji Njegoševog djela prisustvuje se svojevrsnoj umjetnosti riječi. Riječima i mislima se modeluje scenski svijet, a u njega se uključuju i reditelji, i glumci, ali i doživljavaoci teatra.

Literatura:

- Durović, Ratko: Novi podaci o pokušaju prikazivanja «Gorskog vijenca», «Stvaranje», Cetinje, 1951, VI, 12.
- Golubović, Predrag: Pretpostavke i podaci o razvoju pozorišta u Crnoj Gori do Prvog svjetskog rata, «Stvaranje», Cetinje, 1967, 7–8.
- Jovanović, Jagoš: Razvitak pozorišne umjetnosti u Crnoj Gori, «Stvaranje», Cetinje, 1954, 7–8.
- Milanović, Aleksandar: Kratka istorija srpskog književnog jezika, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd, 2004.
- Vukadinović, Srđan: Kako igrati Njegoša?, MOBILART, Podgorica, 2001, 13.
- Vuksan, Dušan: Jedan pokušaj prikazivanja «Gorskog vijenca» u doba vladike Rada, «Zapisi», Cetinje, 1928, II, 5, 166–168.

Srđan VUKADINOVIĆ

ACTS NJEGOŠ IN THE SOUTH SLAVS THEATER STAGE

Summary

Acts of Peter II Petrovich Njegoš have left a significant mark on South Slavs. Staging works Njegoš not left anyone indifferent audience among South Slavs, whether it comes to Zagreb, Belgrade or Cetinje and Titograd / Podgorica, where the acts and performed Four complete Njegoš's works are experienced and its scenic setting on the South Slavs, as well as clips from some of his works. Complete the plays that were performed, and whose texts are created under the authorship of the Montenegrin poet and ruler are: "Mountain Wreath", "Lasn Tsar Stephen the Little " and "Ray of Microcosm." Also, the monodrama " Life Mrdjen Nesretnjikovicha " his complete work, which was performed a little time. Some other Njegoš texts that were the subject of stage adaptations were to tear part of his work. Thus, a special theatrical performances presented "Drasko in Venice" and " Assembly of the Council of the day", who actually work "Mountain Wreath".

When staging the works of the famous writer or large grandiose acts like she Njegoš, there is always a dilemma whether the size and significance of the writer overtop a stage performance or will be reached some mutual harmony. In most of the works that are fundamental to Njegoš text shown on South Slavic scenes from Zagreb, via Belgrade to Titograd / Podgorica and Cetinje there is harmony harmony constituents of a theatrical performance. In this way Njegoš next literary work becomes a significant part of the theatrical heritage, in regard to theatrical interpretation.

Key words: Njegoš Works, theater scene, south slavs, landmark works and authors, available theater, theater heritage.

Violeta DIMOVA

Štip

O DRUGOME I O DIJALOGU IZMEĐU MIKROKOSMOSA I MAKROKOSMOSA U *GORSKOM* *VIJENCU* – IMAGOLOŠKI ASPEKTI

U ovom radu pokušavam da definišem dijalog između mikrokosmosa nasuprot makrokosmosu kao filozofske kategorije u kojima se čovek, kao jedinica i mikrokosmos identifikuje/alienira od nacionalnog ideala za jedinstvo crnogorskog naroda, koji podrazumevamo kao makrokosmos. Polazeći od naslova, neophodno je da podsetimo na Bahtinovo tumačenje dijalozizma, koji kaže da dijaloške odnose treba razumeti kao univerzalni fenomen, koji je prisutan u svim manifestacijama čovekovog života, a ne samo ili isključivo u njegovom govoru ili jezičkom dijalogu, sastavljen iz govornih replika (Šeleva 2000:32). Dijalog, u *Gorskom vijencu* posmatramo kao identifikaciju i samoidentifikaciju **JA**, koje nastaje u dodiru sa **TI**. Nemački filozof Martin Buber, kao predmet filozofije uspostavlja područje međučovekovih odnosa i fenomenologiju *susreta* kao ključnu i neophodnu komponentu u duhovnom razvoju čoveka. Ceo pravi život je susret. U *Gorskom vijencu*, slika o drugome stvara se u dodiru/otporu prvoga – Ja, ka Drugome – Ti.

Ključne riječi: drugi, dijalog, mikrokosmos, makrokosmos, imagološki aspekti.

Uvod

Kada bi pokušali da sa nekoliko reči sintetiziramo suštinu Njegoševog dela, onda bismo mogli da kažemo da je to: metaforičko, pesničko razmišljanje o tajnama Boga, o čoveku i svetu... Iako je ova konstatacija najbliža njegovom delu *Luča mikrokozma*, može se slobodno reći da se odnosi na celokupni njegov opus, a svakako i na *Gorski vijenac*, koji je predmet našeg interesovanja. Svi znamo koliko je teško pisati o ovom pesničkom epu, koji je isto toliko i drama, a pritom da to ne bude ponavljanje o nečemu što je već rečeno. Ali *beskonačni imanentni proces* ponavljanja, *ponovnog akcentiranja*, tj. Njegovo osmišljavanje i kreativno dijaloziziranje, komuniciranje sa delima različitih epoha istovremeno poentira *besmrtnosti dela* kao metafora principijelne nesvodljivosti i transistorijske univerzalnosti književno-umetničkih tekstova (Vidi: E.Šeleva, 2000:110). Tačno zbog ovoga odlučili smo se za filozofsko-imagološki pristup ovom delu, računajući, u isto vreme na njegovu univerzalnost, ali i na osobitu autoimaginativnost, tj. na produkciju predstava o sebi i svojoj zajednici.

O imaginaciji i heteroimaginaciji kroz prizmu dijaloga i dijalogizma

Slika o Drugome u *Gorskom vijencu* pojavljuje se kao *drugi jezik*, paralelno onom jeziku koji Ja govorim, da bi se iskazalo nešto drugo (Brajović, 2007: 16). U ovom smislu, osobito je karakterističan dijalog između Selima vezira i vladike Danila, tačnije pismo koje je poslao vezir i odgovor na pismo od strane vladike, pa slede stihovi koji su isuviše citirani, ali za našu temu nezaobilazni:

Car od carah mene je spremio/ da oblazim zemlju svukoliku,/ da uredbu vidim kako stoji.....

Porodica sveta Prorokova/ zna junaštvu pravednu cijenu./ Lažu ljudi što za lafa kažu/ da se miša i najmanje boji./ Hajte meni pod mojim šatorom/ ti, vladiko, i glavni serdari,/ samo da ste caru na bjeljegu,/ za primiti od mene darove,/ pa živite kao dosle što ste./ Jaki zubi i tvrd orah slome;/ dobra sablja topuz iza vrata,/ a kamoli glavu od kupusa...

Vladičin odgovor je, ustvari, ona fenomenologija *susreta*, kada Ja nastaje u dodiru sa Ti:

Od vladike i svijeh glavarah/ Selim-paši otpozdrav na pismo./ Tvrd je orah vočka čudnovata,/ ne slomi ga, al' zube polomi!.....

Kome zakon leži u topuzu,/ tragovi mu smrde nečovještvom./ Ja se sjećam šta si htio rjeći./ Tragovi su mnogi do pećine-/ za gorske se goste pripravljaју!

Ovde jezički dijalog predstavlja samo spoljašni oblik dijalogizma tačnije, jedna proširena metafora, pri čemu je unutrašnja dijalogičnost i u pismu i u odgovoru na pismo važna oblikotvorna sila, tačno onde gde individualna neslaganja i protivurečnosti oplođuju društvenim govornim raznolikostima. Tako, dijaloška odzvanjanja prodiru u dubinske slojeve reči i dijalogiziraju sam jezik, jezički pogled na svet (Bahtin, 1989:40).

Razumevajući *heteroimaginovanje* i *autoimaginovanje* kao dva nominalno različita *lica* istog, (Brajović, 2007: 17) u tumačenju Njegoševog *Gorskog vijenca* svoju interpretativnu pažnju usmeravamo ka beletristički povlašćenoj slici Jastva, u velikom delu *prekršena* kroz imaginativnu prizmu slike o Drugome, ili o Drugima, bilo da se radi o *bliskoj* relativnoj drugosti, na neki način uključena u shvatanje jastva, ili o onoj *nepremostivoj*, ultimativnoj drugosti koja se doživljava i poima kao sveobuhvatna i čvrsto vezanu različitost.

*Ne šćeste li poslušati Batrića,/ kunem vi se vjerom Obilića/ i oružjem, mojijem uzdanjem,/u krv će nam vjere zaplivati, -/ biće bolja koja ne potone!/
Ne složi se Bajram sa Božićem/ Je l' ovako braćo Crnogorci?*

Na ovo Mustaj - Kadija odgovara:

*Što zborite?/ Jeste li pri sebi?/ Trn u zdravu nogu zabadate!/
Kakva jaja, poste i badnjake/ vi na pravu vjeru tovarite?*

Unošenje teme istrebljavanja poturčenih Crnogoraca, kao važan istorijski i dramatični događaj u *Gorskom vijencu*, u stvari, predstavlja svojevidnu rekonstrukciju istorije, pa tako, pomoću ove historiografske fikcije, koja svoju osnovu nalazi u trenucima i događajima koji su bili prelomni za život zajedni-

ce, artikuliše se jedna vrsta simboličnog narativnog identiteta, koji bitno utiče na sveukupno individualno i kolektivno samorazumevanje, odnosno autoimaginiranje. Pa tako, slika poturčenih Crnogoraca predstavljena je kao ona nepremostiva, ultimativna drugost, i pored toga, što zbog druge reči ove sintagme (poturčeni **Crnogorci**), trebalo bi je definisati kao blisku/relativnu drugost. Šta je to što potencira toliko snažno jastvo jednih i drugih, nije teško pogoditi. To nije samo neraskidiva verska različitost, već i različitost koja je nepremostiva pre svega zbog izdaje: *Da, nijesu ni krivi toliko;/ premami ih nevjera na vjeru/ ulovi ih u mrežu đavolju. Šta je čovjek? Ka slabo živinče! ...* kaže Vladika Danilo na susretu sa turskim glavarima.

Mi, nasuprot Drugog, vidimo i u predstavama Crnogoraca sebi u odnosu na vladalačke oblike i državne forme. Crnogorci su u svakoj državnoj organizaciji tražili i nalazili monarhističke elemente. Oni su bili opkoljeni sa dve strane. S jedne strane bila je Turska – ekstremno monarhistička, a sa druge Venecija, koja je imala republičko ustrojstvo. Upravo to republičko ustrojstvo Mlečana Crnogorci nisu poštovali, niti su ga priznavali. Oni su uvek tražili i nalazili u svakoj državi poglavara, starešinu, vladatelja, ili, kao što se to danas kaže *šefa* države. Tako je, u stvari i bilo u Crnoj Gori, gde je i duhovna i svetovna vlast bila u rukama jednog čoveka, koji je bio poštovan i kao poglavar, i kao starešina, i kao vladika.

Svako ko je čitao *Gorski vijenac*, primetio je saopštenje vojvode Draška Popovića o stanju kod Mlečana. On stvara sliku koja predstavlja heteroimaginaciju o drugome, različiteme, iako bez nekog silnog nametanja svoga mišljenja i svojih utisaka, već samo kao odogovor na postavljena pitanja od strane prisutnih (L. M. Kostić, 2000:15-16-17). Ipak, dijalogizam (koji je izvedeni koncept), kao univerzalna hermenautička implikacija dijaloga, obuhvata, ne samo uobičajene oblike i modalitete jezičke komunikacije, takozvani dijaloški govor, već i šire hermenautičke procese smislovnih odglasa i reakcija svesti ka drugoj svesti. Ideja dijaloga je neodvojiva, ali ipak različita od ideje dijalogizma. Pod dijalogom podrazumevamo morfološku pojavu *gramatički razdvojenih replika, koje nisu objedinjene u jednom jedinstvenom kontekstu*, dok dijalogizam označava *reagovanje reči ka drugoj reči, aktivno percepiranje tuđeg govora* (Bahtin, 1980:129). Tako, odgovori vojvode Draška ne doživljavaju se samo kao faktografsko prenošenje utisaka Draška Popovića, već i kao iskaz, u kome egzistira latentna, unutrašnja dijalogičnost, aktivna percepcija i trenutna reakcija/replika na tuđu reč, svojstvena retoričkoj (usmenoj) dijalogičnosti. Kroz heteroimaginiranje Mlečana, počevši od njihovog spoljašnjeg izgleda, preko izgleda njihovih kuća i njihovog načina življenja, dolazimo do osnovne razlike u odnosu društvenog uređenja u Veneciji, u kojoj se implicitno odslikava svet crnogorskog naroda. A taj svet Crnogoraca u *Gorskom vijencu* doživljavamo kao makrokosmos u kome slika Drugog sa sobom nosi i određenu sliku o meni samom kao mikrokosmosu.

Koncept makrokosmosa i mikrokosmosa u *Gorskom vijencu*

Još u antičko doba, skoro su se svi stari narodi bavili pitanjem koncepta mikrokosmosa i makrokosmosa. Kod svih teorija u odnosu na ovo pitanje, ove dve kategorije razlikuju se po veličini, a pokazuju sličnosti u strukturi i u procesima, što ukazuje na to da jedan deo imitira drugi. U osnovi je ona teorija koja kaže da je čovek *mali svet* – mikrokosmos, kao otelotvorenje *velikog sveta* – makrokosmosa ili jednog njegovog dela. Ovakav konceptat možemo kombinovati sa širokim spektrom filozofskih pogleda, ali glavna ideja više teorija je da se uspostavi analogija između čoveka i sveta. Čovek je mikrokosmos, umanjena slika vasiona. Ova analogija nije samo metaforička, budući da čovek, kao racionalno biće sposobno za mišljenje, stvarno sadrži sve elemente koji se mogu naći u makrokosmosu.

Od ključnog značaja za uspostavljanje koncepta makrokosmosa u *Gorskom vijencu* je stvaranje mikrokosmosa, odnosno čoveka. Sve ovo je usmereno ka jednom jedinom cilju, a to je da ostane trag o momentalnoj mudrosti čoveka, ovaplođen, ne samo preko lika igumana Stefana, već i preko skoro svih drugih likova serdara i junaka, a prvenstveno, preko lika vladike Danila. Unutra, u tom svetu nalazi se arhetipski večno jedinstvo Boga, kao savršenstvo, kao aktivni princip. Ipak, Bog je stvorio ceo univerzum na dualističkom principu, koji podrazumeva večitu borbu između svetlosti i mraka, dobra i zla. Dobro, pozitivno, podrazumeva dobru volju Boga, njegovu aktivnost za održavanje života i svetlosti. Drugi princip je negativan i pretstavlja tamnicu i pasivnost. Mrak donosi svađe, zlo, hladnoću i led, usporenost, dok svetlo donosi usklađenost, toplotu, pokret, život.

Mudri iguman Stefan, slepi, božji poslanik na zemlji, u homerovskom stilu pokušava svojim Crnogorcima doloviti nepremostivu tajnu univerzuma, u kome i čovek, i sve što postoji je u saglasnosti sa prirodom, shvaćenom kao makrokosmos. On kaže: *Sve priroda snabd'jeva oružjem/ protiv neke neobuzdne sile,/ protiv nužde, protiv nedovoljstva:/ oštro osje odbranjuje klasje,/ trnje ružu brani očupati;/ zubovah je tušte izoštrila,/a rogovah tuste zašiljila;/ kore, krila i brzine nogah,/ i cijeli ovi besporeci/ po poretku nekom sljeduju.* Znači, makrokosmos karakterišemo kao indikaciju prirode, prostora, za razliku od individualnog unutrašnjeg čovekovog sveta – mikrokosmosa ili: ako makrokosmos predstavlja sliku u malom svetu, onda je svet čovečje telo u celini. Dijalog između mikrokosmosa i makrokosmosa, kao filozofske kategorije, u kojima se čovek, kao jedinica i mikrokosmos identifikuje/alienira sa nacionalnim/od nacionalnog ideala za jedinstvo crnogorskog naroda, shvaćen kao makrokosmos, u *Gorskom vijencu* je u funkciji stvaranja *predstave* o drugima, podjednako isto kao i o sebi. *Iz ovoga proizlazi da slika Drugoga sobom nosi i određenu sliku o meni samome, jer je nemoguće izbeći sliku drugoga, na individualnom (pisac), kolektivnom (društvo, zemlja) ili polukolektivnom nivou (vrsta mišljenja, shvatanja), a da se ne pojavi takođe i kao negaciju Drugoga, kao dopuna, produžetak mog vlastitog tela i mog vlastitog prostora, iz čega najzad proizlazi zaključak da slika Drugoga otkriva odnos koji uspostavljam između sveta i mene samog* (Brajović, 2007:16).

Vreme zemno i sudbina ljudska,/ dva obraza najviše ludosti,/ bez poretka najdublja nauka,/ sna ljudskog đeca al' očevi, -/ je li ovo pričina uprava/ kojoj tajnu postić ne možemo?

Zaključak

Dijalogizam u *Gorskom vijencu* odvija se na polju jednog okvirnog konteksta, unutrašnje razjedinjenog na minimum dva različita vrednosna centra (svesti), dva različita subjekta. Protumačen na svoj način, dijalogizam kod Bahtina, u stvari, implicira ideju **poliloga** ili polifonije, velik i razgranat, sveobuhvatan dijalog, koji stalno vodi i obnavlja bezbroj subjekata (individualni ili kolektivni) – svi učesnici u drami bitija, upitani ispred ključnih, a nerazrešivih enigma postojanja, ispred smisla samog dijaloga, impliciran u pronicanju života i smrti, u grotesknoj igri svetlosti i tame.

Ali, i pored čovekovog osvajanja vasiona, njegovog zakoračenja na Mesec, verovanje da su najzad naučnici NASE otkrili Božju česticu, ostaje jedna tragična i nerazrešiva tajna: odnos između mikrokosmosa i makrokosmosa, koja je toliko velika i duboka kao ponor, da čovek ne bi mogao da se nada da će ga jednoga dana premostiti.

I konačno: Da li premošćavanje razlika između heteroimaginacije i autoimaginacije može pomoći u odgonetanju tajni u svetu u kome živimo? A na kraju jedno aksiološko pitanje: *Da li je čovek zarobljen u kosmosu ili je kosmos zarobljen u čoveku?*

Literatura:

- Bahtin, Mihail (1980), *Ekspozicija problema tuđeg govora*, in: *marksizam I filozofija jezika*, Beograd;
- Brajović, Tihomir (2007), *Identično različito*, Beograd, Geopoetika;
- Костић, М. Лазо (2000), *Правни институти у Његошевим песмама*, Нови Сад, ДОБРИЦА КЊИГА;
- Његош, Петар Петровић (1998) *Изабрана дела: Горски вијенац, Луча микрокосма*, Београд Издавачка кућа Драганић;
- Шелева, Елизабета (2000), *Од дијалогизам до интертекстуалност*, Скопје, Магор.

Violeta DIMOVA

ABOUT THE OTHER AND THE DIALOGUE BETWEEN
MICROCOSM AND MACROCOSM IN "MOUNTAIN WREATH" -
IMAGOLOGICAL ASPECTS

Summary

In my presentation I will attempt to define the dialogue between microcosm versus macrocosm as philosophical categories in which man, as an individual and a microcosm, identifies / alienates from the ideal of national unity of the Montenegrin people, perceived as a macrocosm. Considering the title, it is necessary to recall Bahtin's interpretation of dialogism, which says that dialogic relationships should be understood as a universal phenomenon, characteristic of and present in all manifestations of human life, and not only or exclusively in human speech or language dialogue composed of shared lines. (Sheleva 2000: 32) Thus, in "Mountain Wreath" I understand the dialog as an identification and self-identification of **I** created in touch with **You**. German philosopher Martin Buber, establishes the area of interpersonal relationships as the subject of philosophy - phenomenology of the *meeting* as a crucial and necessary component in the spiritual development of man ... The whole real life is an encounter ". In "Mountain Wreath", the image of the other is created in the touch / resistance to the first one - I, towards the Other -You.

Key words: Other, dialogue, microcosm, macrocosm, imagological aspects.

Lech MIODYŃSKI
Katowice

NAUČNI STANDARDI I MODE – NESIMETRIČNO ZRCALO KNJIŽEVNOISTORIJSKE NOMENKLATURE U JUŽNOSLOVENSKOJ I POLJSKOJ SLAVISTICI

U referatu se razmatra semantičko-terminološka problematika povezana sa posebnim tradicijama književnoistorijskih istraživanja u sredinama različitog stepena formaliziranja jezika naučnog opisa i standardizacije pojmova. Na osnovu odabranih poljskih, makedonskih i srpskih/crnogorskih primera – u prvom redu naziva književnih struja u sintezama i književnoj kritici – formulišu se zaključci koji se odnose na proširivanje njihovih semantičkih polja, pomeranje značenja prilikom određivanja evolucionih karika ili na nepreciznu adaptaciju pojmova. Takve situacije najčešće se događaju za vreme kategoriziranja i tipologiziranja pojava koje potiču iz književnosti sa usporenim razvojnim ciklusima i vezuju se takođe za izvesnu ideološku intenciju. Drugi siže razmišljanja je slabljenje preciznosti primene ovih pojmova u okviru površno shvaćenih interdisciplinarnih proučavanja i savremenih metodologija koje spajaju književno delo sa kulturom, antropologijom i društvenim životom. Udaljavanje od tačnosti i sistemnosti u ovom slučaju ima vezu sa modom za individualiziran opis partikularnih identiteta, kao i sa subjektivizacijom i relativizacijom naučne humanističke istine – kako u južnoslovenskoj, tako i u poljskoj stvarnosti.

Ključne riječi: terminologija, književna istorija, standarizacija, uporedna slavistika

Još kratko vreme posle Drugog svetskog rata mnogi od istoričara književnosti vaspitani najpre na romantičkom, a zatim neoslavističkom i internacionalističkom razumevanju slovenske veze mogli su utopijski da veruju u tesnu ontološku bliskost nekoliko naših nacionalnih pismenosti, čak i u smisao stvaranja jedinstvene naučne sinteze čitavog slovenskog *mundi litterarum*. Tokom cele prve polovine XX veka u Rusiji, Češkoj ili Bugarskoj – iako nikada već tada u Poljskoj, a ređe u zemljama Jugoslavije – i dalje su se tražili argumenti koji bi služili ignorisanju čitljivih etnokulturnih i političkih granica: Karel Krejčí dokazivao je na primer da slovenske književnosti u evropskoj skali imaju izuzetan potencijal uzajamnog poznavanja, Frank Volman je potcrtavao njihove zajedničke stavove prema društvenim pitanjima, kolektivizam, kao i podudarnost tipova kulturnih heroja i sličnosti u emocionalnosti, Roman Jakobson – jezičnu bliskost trajnih folklorističkih formi, Mihajlo Hruševski – osobito snažne susedske odnose i srodne istorijske puteve, Jiži Horak – opšteprisutne utilitarne funkcije pismenog stvaralaštva, Emil Georgiev – njegove ćirilometodijevske izvore, ili pak Dmitrij Markov – revolucionarne ambicije skoro svakog kulturnog preporoda u ovom delu Istočne Evrope u

XIX stoleću. Kod autora takvih ubeđenja jezik opisa proučavanih pojava obično nije bio formalno ujednačen na osnovu prihvaćenih usaglašenja, već je uz to pretpostavljao apsolutnu skladnost ispitivanih predmeta.

Danas, kad su istraživački realizam i politička dezintegracija konačno suzili one stare opsene isključivo na ambicije komparatista usredsređenih na opredeljene isečke zajedničke tradicije, odabrane struje ili žanrovsko-stilske forme, u zamenu se pojavio novi problem koji još nije uspeo da oteža naučne odluke čak racionalnim umovima pozitivista – naime ujednačenja terminološke norme za književnosti sa srodnim jezičkim ili istorijsko-geografskim osobinama, ali pored svega sa različitim ritmom unutrašnjih razvojnih ciklusa. Da se odmah precizira cilj ovog oglada, trebalo bi uveriti da njegova intencija nije suprotstavljanje tobože bolje sistematizirane i striktno književnoistorijske refleksije autora srednjoevropskog područja analognim radovima sa slovenskog Juga, već utvrditi da je u oba slučaja – nezavisno od statusa tipične ili netipične periodizacije – opšta činjenica postojanje alternativnih sistema terminologije koje obično nastaju pod pritiskom delatnosti književne kritike ili ideoloških faktora. Nomenklaturu zasebnih istorija nacionalnih književnosti nisu ovog časa u stanju da nadziru normativisti iz međunarodnih slavističkih kongresnih komisija (iako mogu da to zahtevaju), nego poslednjih decenija rađaju se ovi fundamentalni radovi kao rezultati uglavnom unutrašnjih evolucionih procesa – određivanih najčešće potpuno autonomno.

U prilikama istovremenog postojanja pređašnje i nove terminologije, kao i njihove mutacije (šta ne može da se zamisli makar u prirodnim naukama), akcentiranje ovih posebnosti uvek treba da služi isticanju originalnosti sopstvenih puteva: J. Pogačnik u Sloveniji izdvaja, dakle, na primer dve odvojene jedinice – klasicizam sa predromantizmom (vremena „Kranjske čbelice”) i *klasiku* sa romantizmom (od Ivana Macuna) da bi nešto malo prikrio polazne njemačke podele¹; kod Poljaka u sličnom kontekstu jos J. Klajner razlikuje *revolucionarni* i *reakcionarni romantizam*²; J. Deretić upućuje na ulogu istih tih romantika u individualiziranju terminologije „genetički srpskog” srednjeg veka u odnosu na bugarsko i rusko nasleđstvo³; u istoj književnosti – i općenito u bugarskoj – podvlači se takođe uloga potcenjivanih *alternativnih tradicija* ili sinkretizam modernističkih struja na kraju XIX veka⁴; R. Vučković forsira termin *druga moderna*⁵ da se avangarda ne bi zatvarala u sferu spoljašnjih uticaja (uostalom, D. Jelčić upravo istu odredbu koristi u odnosu na pojave trideset godina mlađe⁶). U Hrvatskoj posle triju nedovršenih projekata sinteza

¹ Isp. J. Pogačnik, F. Zadavec, *Istorija slovenačke književnosti*, prev. M. Mitrović, M. Živančević, Nolit, Beograd 1973, str. 195, 210, 244 (slovenačko izdanje: 1968-1972).

² J. Kleiner, W. Maciąg, *Zarys dziejów literatury polskiej*, Ossolineum, Wrocław 1974, str. 223.

³ Isp. J. Deretić, *Poetika srpske književnosti*, Filip Višnjić, Beograd 1997, str. 139.

⁴ Isp. M. Nedić, *Stilska preplitanja u srpskoj prozi druge polovine XIX i prve polovine XX veka*, u: *Tipovi pripovedanja u romanu i pripoveci na srpskohrvatskom jeziku u prvoj polovini XX veka*, ur. N. Petković, Institut za književnost i umetnost, Beograd – Sarajevo 1989, str. 33.

⁵ R. Vučković, *Opaske o periodizaciji srpske književnosti XX veka*, u: *Razvojne etape u srpskoj književnosti XX veka i njihove osnovne odlike*, ur. M. Pantić, SANU, Beograd 1981, str. 27.

⁶ Isp. D. Jelčić, *Povijest hrvatske književnosti*. Naklada Pavičić, Zagreb 1997, str. 306.

pera Gj. Šurmina, S. Ježica i I. Frangeša u naše vreme pojavljuje se delo D. Jelčicia u kojem se, na primer, zamenjuje nekadašnji *narodni i književni preporod* terminom *hrvatski književni romantizam*⁷; međutim, autori nove monografije hrvatske moderne uvode pojmove *antinaturalizam i istoricizam* radi boljeg povezivanja lokalnih pojava epohe sa bečkom secesijom i suprotstavljanja modernističkom srpskom frankofilstvu⁸. S druge strane, u Srbiji dolazi do terminološkog manevra koji je spojio staru književnost sa savremenom i folklorom uz pomoć „vanvremenskog” žanrovskog činioca (trijade *žitija – biografije – hronike*)⁹, još spektakularnije u osamdesetim godinama integriše se pismena tradicija sa usmenom u Makedoniji zahvaljujući stvaranju kvazi-pojma *atipičan kontinuitet*¹⁰. Iz perspektive današnjeg dana bolje obrazloženo je izdvajanje *prvog preporoda* (1887-1918) u književnosti Bosne i Hercegovine od strane M. Rizvića¹¹. Mnogi pokušaji te vrste nose obeležja adaptacije koju je P. Zarev prkosno nazvao u svoje vreme „nacionalnom metodologijom”¹². U krajnjim slučajevima – a tako postupa makar D. Jeremić – periodizacijske jedinice određuju se opisno imenom same funkcije književnosti u datom vremenu – *književnost između teologije i života, književnost kao izraz duhovne egzistencije* i t. sl.¹³ Duboko ambivalentan pristup velikim sintezama postajao je pak tokom godina sve uočljiviji u Poljskoj, gde se gorenavedena istorijska optika brzopletu poistovetila sa odbačenom marksističkom vizijom vremena i ovaj kompleks je ovde uskoro prouzrokovao terminološku aktivnost sasvim druge vrste.

Pitanje razvoja prihvaćenih naučnih odredbi koje se kreću dvema linijama – baš cepanja pojmova u „nesimetričnom zrcalu” takve nomenklature – povezuje se kako sa pritiskom kulturno-estetske mode u humanistici i njenom konvencionalizacijom (ili nametanjem termina koji naglašavaju *etnicitet* književnosti ili njenu utilitarnu ulogu druge vrste), tako i sa nepreciznom adaptacijom i proširivanjem opsega pojmova kad oni prema korisnicima ne uzimaju u obzir specifičnosti lokalne tradicije ili bitnih hronoloških razlika.

Iako se motivacije ovakvih dejstava čine očigledne, teško je dati pregled svih primera. Bio bi red da se započne od crnogorske stvarnosti, gde kritika i istorija književnosti, predstavljajući povremeno teorijsku nemoćnost prema

⁷ *Ibid.*, str. 93.

⁸ Isp. S. Batušić, Z. Kravar, V. Žmegač, *Književni protusvetovi. Poglavlja iz hrvatske moderne*, Matica hrvatska, Zagreb 2001. Uostalom, još A. Flaker upotrebljavao je karakteristično opredeljenje *secesionističko-impresionistički period* – A. Flaker, *Nacrt za periodizaciju novije hrvatske književnosti, Književne poredbe*, Naprijed, Zagreb 1968, str. 41-42.

⁹ J. Deretić, *op. cit.*, str. 323.

¹⁰ К. Ќулавкова, *Континуитетот на македонската книжевна историја – некои книжевно-историски и теориско-методолошки соочувања*, „Спектар”, бр. 11/1988, Институт за македонска литература, Скопје, str. 207-226.

¹¹ M. Rizvić, *Bosansko-muslimanska književnost u doba preporoda 1887-1918*, Mešihat Islamske zajednice BiH, Sarajevo 1990.

¹² П. Зарев, *История на българската литературна критика*, т.1, Български писател, София 1989, str. 24.

¹³ *Diskusija*, u: *Razvojne...*, *op. cit.*, str. 179.

*samoukoj poetici*¹⁴ Njegoša, stavlja ga više puta u perspektivu „izvan mjerila, izvan poređenja”¹⁵, a teškoće sa periodizacijom celog kasnijeg stvaralaštva pripisuje odsustvu njegove povezanosti sa neponovljivošću polazišta – genijem nacionalnog vrhovnog pesnika. Uz to dolazi proces izgradnje njegovog društvenog stereotipa koji ne vodi računa o „eksplozivnoj” prirodi ove genijalnosti i izaziva stanje u kojem se godinama o njemu govorilo „tradicionalnije nego što bi se to činilo i u Njegoševo vrijeme”¹⁶. Nije dakle čudo da su se kad je započelo neminovno izlaženje iz „potonje faze epike”¹⁷, pojavile dileme oko određenja idejnog identiteta književnosti koji je dominirao odmah posle nje (*poetski realizam, kvazipatrijarhalna empirija* i t. sl.), kao i oko suočenja aspiracija sa početka XXI veka (*romantizam državotvorne duhovnosti*) sa romantizmom obeleženim znamenjem „ukrađenog Njegoša” koji je bio „asimiliran u (...) nadnacionalne i nadržavne koncepcije kao što su srpstvo i panslovenstvo”¹⁸. Uostalom, za Srbe Marko Miljanov ili Vuk Vrčević tipični su predstavnici tzv. *Vukove škole*. Pored toga treba da se pami da je prvi pokušaj stvaranja nezavisne književne periodizacije bio preduzet tek na simpoziju u Nikšiću 1982 godine. Ne samo u Crnoj Gori primetna je velika privrženost semantici izvesne „dominantne” ili u nacionalnom smislu privilegovane epohe – J. Deretić se inspiriše vanvremenskim pojmom *letopisno vreme* adaptiranim u studiji D. Lihačova za interpretaciju pismenosti novije od srednjovekovne¹⁹, Hrvati i Slovenci jasno izdvajaju reformaciju kao bitnu fazu svog samoopredeljenja s obzirom na njen *ligvistički patriotizam* (iako na primer autori *Malog leksikona hrvatske književnosti* iz 1998. godine već ne uvode u nj natuknicu *prosvjetiteljstvo*²⁰), sa svoje strane makedonski istraživači XIX veka nobilitiraju „dva preporoda” – slovenski i makedonski²¹, u bošnjački kanton stabilnih pojmova ušla je konačno ne do kraja tačno definirana u 1928. godini *bosanska pripovijetka* – kroz nekoliko decenija posle J. Kršića odsutna potom u širem opticaju i često tumačena van Bosne šablonski kao „fenomen pokrajinske književnosti” koji ne poseduje mononacionalan karakter²².

Terminološko oružje bilo je upotrebljavano ne samo radi zatvaranja date pojave u svojoj plemenitoj neponovljivosti (primer tzv. *stražilovske lirske imaginacije* u Srbiji²³ ili bugarskog pretvaranja dekadentizma u *individuali-*

¹⁴ B. Milačić, *Crnogorske književne teme*, Pobjeda, Titograd 1979, str. 46.

¹⁵ N. Vuković, *Besjeda povodom 150 godišnjice Njegoševe smrti*, „Riječ. Časopis za nauku o jeziku i književnosti”, br. 1-2/2002, Institut za nauku o jeziku i književnosti, Nikšić, str. 7.

¹⁶ R. Cerović, *Crnogorsko književno iskustvo*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica 2003, str. 84, 102.

¹⁷ B. Jovanović, *Libroskopija. Prikazi iz savremene crnogorske književnosti i istoriografije*, Centralna narodna biblioteka „Đurđe Crnojević”, Cetinje 2002, str. 134.

¹⁸ *Ibid.*, str. 134, 276.

¹⁹ Isp. J. Deretić, *op. cit.*, str. 20.

²⁰ *Mali leksikon hrvatske književnosti*, ur. V. Bogišić, Naklada Ljevak, Zagreb 1998.

²¹ K. Костов, *За македонската преродба*, Наша книга, Скопје 1997.

²² S. Tutnjević, *O pojmu „bosanska pripovijetka”*, u: *Tipovi pripovedanja...*, op. cit., str. 23-26.

²³ G. Tešić, *Otkrovenje srpske avangarde. Kontekstualna čitanja*, Čigoja štampa, Beograd 2005, str. 24.

zam²⁴), nego pre svega za opomenu protiv prisvajanja od strane neprihvatljive ideologije: otuda poljsko bagateliziranje socijalnog faktora u međuratnom *neorealizmu* kod J. Kšiżanovskog²⁵ ili konstatacije *imuniteta* bugarske knjiŹevnosti posle Geo Mileva prema avangardnim *–izmima* i kvalifikacije svih njenih docnijih dostignuća kao rastvorenih u *buljonu realizma*²⁶. Źongliranje celim arsenalom pejorativnih pojmova postaje karakteristično za sporove iz pedesetih godina, kada se s jedne strane negativno instrumentaliziraju opštefilozofski pojmovi (kao *formalizam* i *subjektivizam* kod R. Zogovića²⁷ ili *ezoterizam* i *panartizam* u Makedoniji²⁸), a s druge odobrava povratak stvaralačkoj slobodi preko hibridnih termina u tipu opštejugoslovenskog *socijalističkog estezizma* (S. Lukić; u Poljskoj sugestivnija *odwilŹ* [otopljavanje] godina 1956-63) ili avanziranje kratkotrajnog makedonskog *modernizma* (od polovine pedesetih godina) u rang epohe²⁹. Kada se napokon dijametralno promene društveni uslovi i političke granice, ispostaviće se koliko su bila u široj skali nepovezana opredeljenja popularna u knjiŹevnoj kritici različitih zemalja. Primera radi, termin *neoklasicizam* u užem smislu u odnosu na poljsko i srpsko pesništvo bio je nosilac drugačijih kvantitativnih obeleŹja – u prvom slućaju dozivajući uglavnom barokne obrasce, u drugom srednjovekovno-vizantijske. Nedostatak poverenja u tradicionalnu istoriju knjiŹevnosti oblikovao je stavove slične mnogim u Poljskoj, gde se hronološko uređivanje počelo na kraju smatrati potpuno fikcionalnim postupkom, usredsređujući se radije na pokazatelje u vrsti *krize senzibiliteta* [przesilenie wraŹliwości]³⁰, a funkcioniranje termina kao na primer *gotički roman* čineći zavisnim od potražnje sa strane neprofesionalnog čitaoca³¹. Na ovaj naćin se nezavisno od epohe obistinjava upozorenje A. Flakera koji je u svojim *Stilskim formacijama* iziskivao da se uvek za nove pojave traŹe novi nazivi³².

Na ovom mestu bi vredelo podsetiti na poznate mehanizme koherentnog definiranja i načela konstruisanja termina u dalekim od taćnosti humanistićkim naukama. Naroćito u odnosu na struje ili Źanrove široko su se raširile situacije slabe oštrine pojma i njemu odgovarajućeg termina, odnosno ova slaba

²⁴ Isp. В. Янев, *Възприемане и характер на българския литературен авангардизъм*, u: *Класика – авангард*, ред. С. Каролев, В. Янев, Л. Малинова, Издателски център „Проф. Боян Пенев”, София 2006, стр. 190.

²⁵ Isp. J. KŹyŹanowski, *Dzieje literatury polskiej*, PWN, Warszawa 1985, стр. 586.

²⁶ И. Сарандев, *Българска литература (1918-1945)*, т.1, Издателска кŹшта „Хермес”, Пловдив 2004, стр. 8.

²⁷ Isp. R. Zogović, *Formalizam i subjektivizam pod maskom naprednosti*, u: *Na poprištu*, Beograd 1947.

²⁸ Isp. М. Ѓурчинов, *Странските влијанија како компаративен книжевен проблем*, u: *Странските влијанија во македонската литература и култура во 50-те и 60-те години*, ред. М. Ѓурчинов, Б. Петковски, Скопје 1996, с.17.

²⁹ Isp. М. Ѓурчинов, *Епохата на модернизмот во македонската литература и уметност*, МАНУ, Скопје 2002 i slični naslovi.

³⁰ Isp. P. Czaplinski, P. Źliwiński, *Literatura polska 1976-1988. Przewodnik po prozie i poezji*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2000, стр. 169.

³¹ Isp. A. Nasiłowska, *Teoria przeciw historii? Problemy syntezy*, u: *Dyskursy krytyczne u progu XXI wieku*, ред. D. Kozicka, T. Cieślak-Sokołowski, Universitas, Kraków 2007, стр. 343.

³² A. Flaker, *Stilskie formacije*, Liber, Zagreb 1976.

oštrina je shvaćena kao nesigurnost u pripadnosti predmeta opsegu pojma ili pak kao samo delimična pripadnost³³. U ovom kontekstu treba skrenuti pažnju da je još u *Jugoslovenskom književnom leksikonu* (1984) D. Živković u posebnoj natuknici (*Periodizacija*) podsećao na neophodnost doslednog odbacivanja metaforičkih značenja prihvaćenih termina³⁴, ali je već posle nekog vremena N. Grdinić ubedljivo – kao i Z. Škreb – nagovarao kreiranje tzv. *Pojmova na pola puta* (manirizam ili klasicizam), situiranih u književnoj istoriji podjednako ne samo kao *čvrsti termini*, već i valorizujući *termini indikatori*³⁵. Kako god uzmemo, neujednačenje principijelnih pojmova povlači za sobom još veći nered u stvaranju izvedenih ili zamenljivih: višeznačnost dešifrovanja značenja prosvećenosti u Bugarskoj, *visoki realizam* u Hrvatskoj (kod A. Flakera)³⁶, *postrenesansa* kao sinonim bugarskog simbolizma³⁷, poseban status *kosmizma, intuitivizma* ili *eterizma* u srpskoj avangardi³⁸, *modernizam poslije moderne* kod D. Jelčića³⁹ i slično. Čini se da bi u mnogim prilikama bezbednija bila poznata strategija H. Fridriha koji je eliminisao većinu takvih nedoslednosti primajući odredbu *moderna lirika* – i datirajući je (bez ulaženja u nijanse hronologije dvadesetog veka) manje-više od Šarla Bodlera. Sve pomenute klopke u ne manjem stepenu prete crnogorskoj historiografiji najnovijih umetničkih fenomena koje se za sada dovoljno nekažnjeno pripisuju pre svega književnokritičkim dijagnozama: *konzervativnost/eksperimentiranje, restauracija nacionalne prošlosti, anglosaksonska licenca, prožimanje stilova* i sl.⁴⁰

U svakom procesu nastajanja termina razlikuje se faza opšteg određivanja pojma i njegova optimalizacija. Termin preko definiranja rađa se u tekstu, a zatim kristalizira u sistemu (rečniku, standardu, klasifikaciji i t. sl.) te prema tome neodređenost pojma povezana sa proizvoljnošću njegovog definiranja neizbežno na kraju krajeva vodi u polisemiju. Osnovni princip premeštanja oštih značenja na više razine, formulisan pre nekoliko decenija od strane austrijskog terminologa E. Vistera, upravo pretpostavlja da bi prvi korak u izgradnji kompaktnog korpusa stručne leksike trebalo da bude jednoznačno definiranje pojmova, potom njihovo sistematiziranje i tek onda u poslednjem redu normalizacija termina povezanih sa njima.

³³ Isp. T. Pawłowski, *Tworzenie pojęć i definiowanie w naukach humanistycznych*, PWN, Warszawa 1978, str. 70-73.

³⁴ Isp. *Jugoslovenski književni leksikon*, ur. Ž. Milisavac, Matica srpska, Novi Sad 1984, str. 344-345.

³⁵ N. Grdinić, *Zapažanja o „pojmovima na pola puta”*, u: *Žanrovi srpske književnosti. Poreklo i poetika oblika*, t.2, ur. Z. Karanović, S. Radulović, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu, Novi Sad 2005, str. 101-111.

³⁶ Isp. beleške na ovu temu u: J. Kekez, *Hrvatski književni oikotip*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskog fakulteta, Zagreb 1992, str. 119.

³⁷ Isp. Л. Кирова, *Югоизточноевропейски феномени. Символизъм и критическата мисъл в литературите на балканските Славяни*, Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София 1999, str. 58.

³⁸ Isp. G. Tešić, *op. cit.*, str. 23, 39.

³⁹ D. Jelčić, *op. cit.*, str. 217.

⁴⁰ B. Milačić, *op. cit.*, str. 199; B. Jovanović, *op. cit.*, str. 100; M. Nedić, *op. cit.*, str. 37.

Bilo bi dovoljno da se navede konkurentna značenja (kvazi-)⁴¹ termina „modernizam” i njegovog derivata „postmodernizam” da se uverimo da nesklad među lokalnim definicijama (na primer prvom poljskom koja upućuje na više-komponentnu epohu, makedonskim periodom pedesetih godina XX stoleća ili bugarskom strukturom „simbolizam – ekspresionizam”); u slučaju postmodernizma dodatno slivanje termina sa prvobitno anglofonim opredeljenjem *moderne* [savremenosti] kao neknjiževne polazne tačke [formule kulture], kao i prouzrokovanje falsifikovanih konotacija) izaziva dvosmislenost na elementarnoj osnovi procedure davanja naziva⁴². U nekim bugarskim radovima (R. Likova) za olakšavanje orijentacije u aktuelnim tendencijama otvoreno se danas prihvća angloamerička hronologija domaćeg balkanskog „širokog modernizma”⁴³. Izlažući stvar u kategorijama formalne logike, može pri tome da se oce- ni da se ovde takođe ispoljava mnogobrojnost tzv. formalnih predmeta, dakle isečaka istog predmeta (na primer same epohe i korpusa tekstova modernizma) određivanih ipak preko različitih pojmova (bugarskog simbolizma, Mlade Poljske kao uvodne faze periodizacije jedinice, neoromantizma kao kategorije estetike i poetike, francuske ili njemačke konstrukcije naziva⁴⁴ i t. sl.). Međutim, u mnogobrojnim razmnoženim nacionalnim kvazi-definicijama postmo- dernizma pravi se *greška kategorijalnog pomeranja*, nastala usled uvršćenja pojma u nepravilnu kategoriju i biranja neprikladnog centralnog, vladajućeg pojma⁴⁵. Sređivanje prirodno nejednorodnih umetničkih fenomena u duhu po- stulata naučne terminološke delatnosti – koja uvek i svuda zahteva izlazak od *sistema pojmova* – u ovom stanju može da bude u najboljem slučaju prividno, što u rezultatu u mnogim rečnicima dovodi do mešanja ujednačenih naziva sa potpunom identičnošću pojmova⁴⁶.

⁴¹ Ovde u smislu privremenog definiranja nerazrađenih do kraja pojava – isp. J. L u k s z y n, W. Z m a r z e r, *Teoretyczne podstawy terminologii*, Katedra Języków Specjalistycznych Uni- wersytetu Warszawskiego, Warszawa 2001, str. 24.

⁴² U angloameričkim uslovima polazište definiranja – dakle *književni* modernizam – takode ne- ma nikakve veze sa evropskom strujom dekadentističke provenijencije, više je eksperimentalan i kao formacija pomeren u vremenu – isp. G. Gazda, *Słownik europejskich kierunków i grup li- terackich XX wieku*, PWN, Warszawa 2000, str. 313.

⁴³ P. Likova, *Литературни търсения през 90-те години*, Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София 2001, str. 100.

⁴⁴ Prema M. Bobrovnickoj, u okviru slovenskih modernizama terminologija bi trebalo da se for- mira na osnovu vodeće – francuske – književnosti koja izrađuje primarne stereotipove – isp. M. Bobrownicka, *Problematyka modernizmu w literaturach słowiańskich*, u: *Modernizm w litera- turach słowiańskich (zachodnich i południowych)*, red. M. Bobrownicka, Ossolineum, Wrocław 1973, str. 8. Ovaj problem sistematski se vraća u naučnu svakidašnjicu, svaki put ispoljavajući druge sporne aspekte nomenklature ove epohe (npr. *fin de siècle* – Isp. npr. M. Квапил, *Разви- тие славянских литератур на рубеже XIX и XX вв. и общевропейский литературный процесс (к вопросу о периодизации и терминологии)*, u: *Функции литературных связей. На материале славянских и балканских литератур*, ред. С. В. Никольский, Москва 1992. U odnosu na južnoslovenske pojave isp. M. Dąbrowska-Partyka, *Nazwa w literaturze i w hi- storii literatury, Świadectwa i mistyfikacje. Przed i po Jugosławii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2003, str. 31-45.

⁴⁵ Isp. W. Nowicki, *Podstawy terminologii*, Ossolineum, Wrocław 1986, str. 81.

⁴⁶ Isp. H. Felber, G. Budin, *Teoria i praktyka terminologii*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 1994, str. 117.

Karakteristične na primer baš za preciziranje suštine modernizma semantičke protivurečnosti u takvoj praksi donose plodove u vidu umnoženja termina određivanih imenom *probabilistički* – koji ne daju presudnog mišljenja da li predmeti spadaju u njihov opseg, a samo potvrđuju postojanje u njima izvesnog svojstva⁴⁷ (na primer opšteprihvaćenog narodnog uticaja u specifičnom makedonskom objektu *folklorni (soc)realizam*). Ne uvek potencijalan sadržaj je ovde toliko dobro osetljiv kao u bugarskom *dijabolizmu* (za kojeg takođe se upotrebljava naziv *estetska platforma*⁴⁸), poljskom *srednjovekovnom alegorizmu* (u periodizacionom značenju⁴⁹) ili makedonskom *intimizmu*. J. Pogačnik dosledno je dokazivao prisutnost u slovenačkoj književnosti šezdesetih godina faza *egzistencijalizma* i *strukturalizma* (u kojim ipak tek otkrivao ekspresionističke ili simbolističke poetike⁵⁰; *egzistencijalizam* isto tako je izdvojio u Crnoj Gori V. Nikčević⁵¹), ali već više zamagljene formulacije popularišu M. Pantić (*aleksandrijski sindrom*)⁵² ili D. Jelčić (*moderni objektivizam*)⁵³. Crnogorske dijagnoze takođe često zaobilaze kvalifikacionu suštinu nejednoznanih dela – pripisujući dakle *Gorskom vijencu* jednostavno *enciklopedijsku književnu formu*, poeziji Rista Ratkovića i Mirka Banjevića *antiepsku osećajnost* uprkos njihovoj stereotipno *socijalnoj* etiketi, a osim toga jednim potezom pera razrešavajući problem hibridnih proznih poetika uvođenjem naziva *umbertoekovska literatura*⁵⁴.

Postoje ipak metode zaoštavanja termina – eksplikacija, unošenje poredbenog pojma ili tzv. regulacione definicije (koja delimično modificira termin koji ne odgovara stvarnosti), isto tako spasilačka primena *dispozicionog pojma* koji može da se protumaci isključivo u kontekstu (epiteti „napredan”, „otuđen”, „osetan” i t. sl.) i gradi nepotpunu definiciju, kao i višeznačnost⁵⁵. I pored pokušaja preciziranja, za takav bi važila na primer *usna revolucionarna pesma*⁵⁶ koja – smeštajući se s uspehom u krugu folklorističke genologije kao tipičan situacioni žanr – na nivou književnonaučnog definiranja bi bila već

⁴⁷ Isp. T. Pawłowski, *op. cit.*, str. 127.

⁴⁸ И. Сарандев, *op. cit.*, str. 7.

⁴⁹ J. Krzyżanowski, *op. cit.*, str. 5.

⁵⁰ J. Pogačnik, F. Zadavec, *op. cit.*, str. 628-629.

⁵¹ Isp. V. Nikčević, *Uvodna riječ*, u: *Međunarodni naučni skup – Savremena crnogorska književnost. Zbornik radova*, ur. V. Nikčević, Univerzitet Crne Gore, Nikšić 2006, str. 8.

⁵² M. Pantić, *Modernističko pripovedanje. Srpska i hrvatska pripovetka / novela 1918-1930*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd 1999. Opširniji prikaz u: J. Kornhauser, *Reinterpretacija tradiciji w postjugosłowiańskich pracach historycznoliterackich*, u: *W poszukiwaniu nowego kanonu. Reinterpretacje tradycji kulturalnej w krajach postjugosłowiańskich po 1995 roku*, red. M. Dąbrowska-Partyka, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2005, str. 423-472.

⁵³ D. Jelčić, *op. cit.*, str. 252.

⁵⁴ R. Cerović, *op. cit.*, str. 43; B. Jovanović, *op. cit.*, str. 85. Važna je ovde činjenica „da će prvi ispit iz periodizacije književnosti XX vijeka Crnogorci polagati upravo na periodu međuratne literature” – V. Vojinović, *Crnogorska “socijalna” lirika prije i poslije II svjetskog rata*, u: *Međunarodni naučni skup – Savremena crnogorska književnost...*, *op. cit.*, str. 145.

⁵⁵ Isp. T. Pawłowski, *op. cit.*, str. 73, 118.

⁵⁶ Isp. M. Родик, *Терминологишка проблематика и дефинирање на поимот „усна револуционерна песна”*, „Спектар”, бр.18/1991, Институт за македонска литература, Скопје, str. 179-193.

*emocionalno aktivan*⁵⁷ stručni izraz koji sadrži kako ocenjujući element, tako i dispozicioni pojam (jer “revolucionarna” može biti uvek u zavisnosti od društvenoistorijskih okolnosti). To je utoliko tipično, da u mnogim – naročito omanjim – slovenskim sredinama uloge kritičara i istoričara književnosti često se prožimaju, što utiče na smeštanje u naučnim sintezama analitičkih zapažanja i pojmova iznesenih iz opisa konkretnih dela⁵⁸. U izvesnom stepenu srećan spoj dvaju temperamenta desio se na primer u opusu P. Palavestre koji je uspešno izišao na kraj kako sa razgranatom tipologijom raznih rodova realizma⁵⁹, tako i sa šest faza kompliciranog razvoja posleratnog srpskog pesništva (sa upotrebom čak takvih valorizacija kao što su *romantično-patetični konstruktivizam* ili *protestna kritička poezija*)⁶⁰. Manje arbitralno je rešio slično pitanje B. Paternu, opisujući adekvatan period u Sloveniji sklopovima tipa *razmeđe nove romantike, ekspresionizma i novog realizma*⁶¹. Moguća je na kraju nebanalna primena tačnog epiteta u obrazloženoj intenciji – kao *stilski pluralizam XVIII stoljeća* kod D. Jelčića⁶², *građanska književnost* (u krugu beogradskih kulturnih institucija) koju je definirao J. Deretić⁶³, *strukturalistički roman* šezdesetih i sedamdesetih godina u Bosni kod E. Kazaza⁶⁴. U srodnim kvalifikatorima kod Crnogoraca čiji jezik – kao što je poznato – obiluje moralno obojenim sinonimima – ne čude pak takvi ključni termini kao *visokofrekventni antitradicionalizam*⁶⁵, ali takođe u slučaju Mihaila Lalića – *implicitan mitologizam*⁶⁶.

Nauka o književnosti operiše sem toga komparativnim i individualiziranim crtama predmeta i prikazuje evolucione redove, dok tipološki pojmovi su kruti – klasifikuju ove osobine (eventualno njihovo odsustvo) ili ne više nego samo sređuju intenzitet tih svojstava pridevskim odredbama⁶⁷. Rivalizuju, dakle, u njoj dve tendencije – za proširenje pojmovnog aparata i za njegovu redukciju⁶⁸. Izgleda da porast konkurentskih definicija i višestrukih precizirajućih termina potvrđuje bolje prvu tendenciju, uzgred podupiranu raznovrsnošću metodologija i aksioloških preferencija. Mnoštvo definicija i užurbana terminologizacija pojmova u vidu “umetnosti”, “tradicije” ili “avangarde” verovat-

⁵⁷ Isp. T. Pawłowski, *op. cit.*, str. 227.

⁵⁸ Isp. D. Skórczewski, *Spory o krytykę literacką w dwudziestoleciu międzywojennym*, Universitas, Kraków 2002, str. 44.

⁵⁹ Isp. R. Ivanović, *Doprinos prevazilaženju krize istorizma i književne kritike*, u: *Iz književnosti. Poetika – kritika – istorija*, ur. M. Maticki, Institut za književnost i umetnost, Beograd 1997, str. 13-33.

⁶⁰ P. Palavestra, *Posleratna srpska književnost 1945-70*, Prosveta, Beograd 1972.

⁶¹ B. Paternu, *Pogledi na slovensko književnost*, Partizanska knjiga, Ljubljana 1974.

⁶² D. Jelčić, *op. cit.*, str. 70.

⁶³ J. Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd 1983, str. 541.

⁶⁴ E. Kazaz, *Morfologija palimpsesta. Poetička preplitanja u bosanskoj književnosti*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 1999.

⁶⁵ B. Jovanović, *op. cit.*, str. 129.

⁶⁶ B. Jelušić, *Moderni crnogorski roman između Mihaila Lalića i Danila Kiša*, u: *Najnoviji glasovi crnogorske proze: književnoteorijski i izborni pregled*, ur. J. Sabljčić, CKD „M-M”, Osijek 2007, str. 32.

⁶⁷ Isp. T. Pawłowski, *op. cit.*, str. 99-101.

⁶⁸ Isp. J. Kmita, *Problematyka terminów teoretycznych w odniesieniu do pojęć literaturoznawczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1967, str. 35.

no najbolje izražava napetost između njihove dve dimenzije – nominalne (koja iskazuje “čisti smisao” u skladu sa usvojenim svetonazorom) i realne (koja razvija karakteristiku ovih predmeta tek na osnovu konkretnih istraživanja)⁶⁹. Međutim, i u jednoj, i u drugoj oni su udaljeni od sistematiziranih standarda – kao u jednojezičnoj sredini, tako i u poretku mnogih nacionalnih gledišta.

Da sagledamo u takvom slučaju karakteristične primere. U Poljskoj J. Klajner i W. Macjong, sa nepažnjom koja je za čuđenje, višestruko umnožavaju uobičajene fraze sa semantikom obnavljanja: *odnowienie literatury*, *odrodzenie literatury*, *dążenia odnowicielskie*, *odnowienie dążeń nowatorskich*⁷⁰. U Srbiji se uopštavao profil različitih epoha u konstrukciji *stara i nova prosvetćenost*⁷¹, nejasno se pisalo o *poeuropeisanju*⁷² i enigmatično odvajala (S. Lukić) međuratna faza *pobune i angažovanja*⁷³. Istorija književnosti u takvom ruhu od reči kao da bolje ostvaruje paradigmu istorije isključivo svakojakih dostignuća i napretka, iako se isto tako događa da se u njoj sadrže i istorijska poniženja – kao u poljskom terminu *dyskursy postzależnościowe* koji je u poslednje vreme književna nauka bez приметnog otpora usvojila.

Od gorenavedenih napomena nimalo ne proizlazi koje uslove bi trebalo da ispunjava normalizirana književna terminologija koja u oblasti slavistike nikad nije dočekala kompleksan višejezički rečnik uporediv u pogledu obima sa češkim dvotomnim *Rečnikom slovenske ligvističke terminologije* iz 1979. godine. Nemogućnost da se preduzme kolektivan rad uzrokuje da rasejanim inicijativama na ovom području⁷⁴ stalno nedostaje međunarodni zamah. Dokle god na naučnom tržištu slovenske geosfere dominiraju jedno- i dvojezičke studije ili nedovršeni projekti, delatnost u sferi unifikacije mora u takvoj stvarnosti da završi apelima za tzv. kulturu [kompaktnih] pojmova i poštovanje barem osnovnih formalnih uputstava: izbegavanja suviška *projekatskih* definicija (koje modificiraju polazna značenja u jeziku primaoca) po cenu *izveštajnih*⁷⁵ i nemenjanja otrcanih izraza, ograničavanja broja terminoloških sinonima (posebno zastarelih, neologizama, varijanta i ekvivalenta na stranom jeziku⁷⁶), davanja prednosti u stvaranju termina njihovim osnovnim funkcijama – identifikacionoj, diferencijalnoj i onoj koja odražava stanje znanja nad ostalim brojnim ulogama⁷⁷, odabiranja ih prema proverenim principima sposobno-

⁶⁹ Isp. T. Pawłowski, *op. cit.*, str. 102.

⁷⁰ J. Kleiner, W. Maciąg, *op. cit.*, str. 388, 520, 537-538.

⁷¹ J. Deretić, *Poetika...*, *op. cit.*, str. 149.

⁷² G. Tešić, *op. cit.*, str. 62.

⁷³ S. Lukić, *Društvenoistorijska ili književnoistorijska periodizacija*, u: *Razvojne etape...*, *op. cit.*, str. 55.

⁷⁴ Isp. npr. J. Baluch, *Czesko-polski słownik terminów literackich (projekt)*, "Pamiętnik Słowiański", 52/2002, Komitet Słowianoznawstwa PAN, Kraków, str. 85-98 ili E. Małek, J. Wawrzyńczyk, *Materiały do polsko-rosyjskiego słownika terminologicznego wiedzy o literaturze*, Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 1998, isto tako slični češki i ruski pokušaji.

⁷⁵ Isp. T. Pawłowski, *op. cit.*, str. 17.

⁷⁶ Isp. H. Felber, G. Budin, *op. cit.*, str. 184.

⁷⁷ Isp. J. Lukszyn, W. Zmarzer, *op. cit.*, str. 28.

sti asimilacije, jednoznačnosti i opštim asocijacijama⁷⁸. Bez neophodne discipline, efektivno iznuđivane jedino preko socioloških normi i merila sistemat-ske upotrebljivosti, proporcije u okviru ostavljene sopstvenoj sudbini specija-lističke leksike lako se menjaju u korist tzv. terminoida (para- i predtermina koji ne ispunjavaju uslove formalne ispravnosti), kao i pseudotermina koji označavaju pojmove neproverenih teorija⁷⁹.

Na svim slovenskim meridijanima nalazimo ih dovoljno mnogo: pojav-ljivali su se emocionalno aktivni *dijabolički revolucionizam*⁸⁰ i *crvena metafizika* (= nadrealizam)⁸¹, *rani predrealizam*⁸², *dostojevština*, *mala stabiliza-cija*⁸³, *apolitički hedonizam*⁸⁴, *dezintegrisani realizam* (= proza toka svesti)⁸⁵, raspravljalo se na temu *paleomodernizma*⁸⁶ i *romana urbane psihologije*⁸⁷. Moda metaforičke proizvoljnosti nije na kraju poštedela ni Crnu Goru, otkud potiču prvi odreda primeri – *palimpsestske strukture mediteranske duhovno-sti*⁸⁸ ili *dinastičkog romantizma* (odnosno stvaralaštva Nikole I)⁸⁹.

Doduše, korektan termin isto tako može da gubi izrazitost u sferama iskazivanja koja nisu za njega svojstvena: “в произведениях, где он либо за-меняется стилистическим синонимом, либо получает популярное толко-вание (вместо дефиниции), либо вводится в текст как ‘инкрустация’”⁹⁰. Opadanje prestiža konvencionalnog naziva (tipa na primer “romantizma”) ima ipak u takvom kontekstu relativnu prirodu, iz osnova drukčiju nego nedosta-tak njegovog međunarodnog priznanja koje se izrađuje s naporom tek tokom međukulturnog komuniciranja. Ovde, kao što se pokazuje, takođe teoretičari književnosti raspolažu neusaglašenim arsenalom ključnih reči⁹¹, što očigledno predstavljaju herojski trudovi autora *Međunarodnog rečnika književnih termi-na* (sa uredništvom u francuskom Limoges) koji teže kompleksnom proučenju

⁷⁸ Isp.. W. Nowicki, *op. cit.*, str. 87.

⁷⁹ Isp.. М. Лейчик, Л. Бесекирска, *Терминоведение: предмет, методы, структура*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok 1998, str. 103.

⁸⁰ Autor ovog terminološkog anahronizma bio je još D. Prohaska.

⁸¹ G. Tešić, *op. cit.*, str. 29.

⁸² D. Jelčić, *op. cit.*, str. 116.

⁸³ Autor ovog rada detaljno razmatra slične termine u: L. Miodyński, *Problem periodyzacji literatur polskiej i macedońskiej po II wojnie światowej*, u: *Folia Philologica Macedono-Polonica*, t.3, red. B. Czapik, I. Opacki, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 1994, str. 43-56.

⁸⁴ М. Друговац, *Кон македонската книжевна синтеза*, Македонска книга, Скопје 1990, str. 31.

⁸⁵ Г. Сталев, *Последните сто години македонска книжевност*, Матица македонска, Скопје 1994, str. 8-10.

⁸⁶ G. Slabinac, *Hrvatska književna avangarda. Poetika i žanrovski sistem*, August Cesarec, Zagreb 1988, str. 20.

⁸⁷ R. Ivanović, *op. cit.*, str. 28.

⁸⁸ B. Jovanović, *op. cit.*, str. 150.

⁸⁹ R. Cerović, *op. cit.*, str. 102.

⁹⁰ М. Лейчик, Л. Бесекирска, *op. cit.*, str. 114.

⁹¹ Isp. A. Wierzwicka, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007, str. 15-71.

termina povezanih sa žanrovima i konvencijama u perspektivi orijentalnih i afričkih književnosti⁹².

Kalendar politike, mode koje postaju konvencije i međunarodni pritisak merodavne okoline imaju dakle za nomenklaturu opisa pismenosti – što se ovde u glavnim crtama pokušalo pretresti – ujedno destruktivan, inspirativan i imunizirajući značaj. Osobito u stvarnosti kasno kodificiranih književnosti sa nestandardnim rasporedom designata neizbežna su značenjska kolebanja istorijski ustanovljenih “tehničkih kategorija”. Međutim, tek onda kada se odlučnije bude u mnogim od njih zahtevalo udaljenu još *kulturu pojmova* i nadziralo prihvatljivu harmoniju rečnika, ostvariće se eliminisanje osnovne iluzije i dalje prisutne u mnogim rekonstrukcijama slovenskih kulturnih procesa. Ova fiks ideja glasi naime uporno da jezička bliskost mora isto tako da određuje analogije drugih kolektivnih iskustava, ali i uzajamnu konkurentnost u prilagođavanju istih inozemnih dostignuća – saglasno latinskoj sentenci *Alter alteri vitiorum exempla*.

Literatura:

- J. Deretić, *Istorija srpske književnosti*, Nolit, Beograd, 1983.
- E. Kazaz, *Morfologija palimpsesta. Poetička preplitanja u bosanskoj književnosti*, Centar za kulturu i obrazovanje, Tešanj 1999.
- B. Jelušić, *Moderni crnogorski roman između Mihaila Lalića i Danila Kiša, Najnoviji glasovi crnogorske proze: književnoteorijski i izborni pregled*, Osijek 2007.
- J. Kmita, *Problematyka terminów teoretycznych w odniesieniu do pojęć literaturoznawczych*, Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, Poznań 1967.
- М. Лейчик, Л. Бесекирска, *Терминоведение: предмет, методы, структура*, Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku, Białystok, 1998.
- М. Друговац, *Кон македонската книжевна синтеза*, Македонска книга, Скопје 1990.
- Г. Сталев, *Последните сто години македонска книжевност*, Матица македонска, Скопје 1994.
- Г. Slabinac, *Hrvatska književna avangarda. Poetika i žanrovski sistem*, August Cesarec, Zagreb 1988.
- A. Wierzbicka, *Słowa klucze. Różne języki – różne kultury*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa 2007.
- P. Palavestra, *Posleratna srpska književnost 1945-70*, Prosveta, Beograd 1972.
- V. Paternu, *Pogledi na slovensko književnost*, Partizanska knjiga, Ljubljana 1974.
- М. Родик, *Терминолошка проблематика и дефинирање на поимот „усна револуционерна песна”*, „Спектар”, бр.18/1991, Институт за македонска литература, Скопје.
- P. Ликова, *Литературни търсения през 90-те години*, Академично издателство „Проф. Марин Дринов”, София, 2001.

⁹² *Dictionnaire international des terms littéraires* – informacije na adresi: www.flsh.unilim.fr/ditl/ Por. takođe Z. Mitosek, [glas u diskusiji], u: *Badania porównawcze. Dyskusja o metodzie*, red. A. Nowicka-Jeżowa, Świat Literacki, Izabelin 1998, str. 24.

Лех МЕДЫХСКИ

НАУЧНЫЕ СТАНДАРТЫ И МОДЫ – НЕСИММЕТРИЧНОЕ
ЗЕРКАЛО ЛИТЕРАТУРНОИСТОРИЧЕСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ
В ЮЖНОСЛАВЯНСКОЙ И ПОЛЬСКОЙ СЛАВИСТИКЕ

Резюме

В статье рассматривается семантически-терминологическая проблематика связана с особенностями разных традиций исследований по истории литературы в средах с различной степенью формализации научного языка и стандартизации понятий. На основе выбранных польских, македонских и сербских / черногорских примеров – в первую очередь названий литературных течений в синтезах и в литературной критике – приходится к заключениям касающимся расширения их семантических полей, перемещения значений при определении эволюционных звеньев или неточной адаптации понятий. Такие ситуации встречаются прежде всего в то время как подвергаются типологизации и категоризации явления, которые берут свое начало из литератур с замедленными циклами развития и связаны кроме того с определенными идеологическими условиями. Другим мотивом рассуждений является ослабление точности применения этих понятий в границах поверхностно понимаемых междисциплинарных исследований и современных методологий, которые соединяют литературное дело с культурой, антропологией и общественной жизнью. Отход от точности и систематичности в данном случае имеет связь с модой индивидуализированного описывания отдельных тождественностей, а также с субъективизацией и релятивизацией научной гуманистической истины – как в южнославянской, так и польской действительности.

Ключевые слова: терминология, история литературы, стандартизация, сравнительная славистика

Angelina BANOVIĆ-MARKOVSKA
Skoplje

SOCIJALNA I KULTURALNA DIMENZIJA PAMĆENJA: GENERACIJSKI I NACIONALNI IDENTITETI IMAGINARNE JUGOSLAVIJE

U ovom ću se tekstu, pored ostaloga, baviti i *kulturom sjećanja* koja nije samo nacionalna, nego je i generacijska. Ona se, kao takva, pokazala vitalnijom od pojedinih nacionalnih kultura, jer njene ikone, simboli, mitovi, svjedoče o postojanju jedne posebne, *imagarne*, „multietničke zajednice“, koja iako na ovim prostorima nije uspjela postati nacijom, egzistira i danas među ljudima različitih etnikuma, kao *zajednička kultura sjećanja*.

Ključne riječi: kulturna memorija, kultura sjećanja, generacijska kulturna memorija, socijalna memorija, nacionalno pamćenje

Kada sam zajedno sa Zlatkom Kramarićem (koji je nepopravljivi anti-jugonostalgijačar) pisala knjigu *Politika, kultura, identitet* (Skopje, 2012/Osijek-Zagreb, 2013.), temu „jugoslavenstva“, zbog kolegijalnosti u toj knjizi ostavila sam postrani. No, biti kolegijalan što to znači? Svjesna činjenice da nam sjećanja daju legitimitet i polazište kritičke opservacije, odlučila sam da ipak napišem nešto i o toj temi. I to sada činim kako bi moj dio, naše zajedničke knjige, bio potpun.

Kao sociokulturna pojava i emocionalni oblik pamćenja koji je nekada bio stvar „živog sjećanja“, *kultura sjećanja* nije samo intelektualni pojam, nego i življeno iskustvo jednog generacijskog i komunikativnog fenomena kojemu prijete realnost povijesnog trenutka, onog koji je „željeznu zavjesu ideologije“ zamijenio „plišanom zavjesom kulture“. No, i nakon dvadesetak godina, usprkos razlikama u tranzicijskim procesima koje su se dogodile u zemljama bivše SFRJ, cijeli postjugoslavenski prostor dijeli slični *emotivni simbolički kapital*, jednu *kulturu sjećanja*, kao početnu točku dijaloške platforme za uspješno tumačenje naše postsocijalističke stvarnosti.

U eseju „Konfiskacija pamćenja“, napisanog 1996. godine, Dubravka Ugrešić konstatira da je s raspadom višenacionalne Jugoslavije otpočeo proces brisanja jednog pamćenja na račun uspostave drugog, to jest da je došlo do „konfiskacije *kolektivnog pamćenja* i njegove zamjene konstruktom *nacional-*

na pamćenja...¹. Ističući ulogu povijesti koja se tako drsko znala uplesti u privatne živote ljudi s ovih prostora, mijenjajući im pritom biografije i identitete, „Istočnjaci“ (kako ih u eseju naziva Dubravka Ugrešić) postali su osjetljivi na dvije stvari: na zajedništvo i na prošlost. No, uvijek kada bi došli u dodir sa „svojima“, ovi „ljudi sa dva života i jednom biografijom“ spontano bi počeli otkrivati „draži kolektivna sjećanja“² (kurziv je moj).

Prije nego nastavim s interpretacijom spomenutog eseja, zadržala bih se na dva bitna pojma na koja upućuje Ugrešić. Prvi je „kolektivno“, a drugi „nacionalno“ pamćenje. No, kako za mnoge teoretičare, poput Aleide Assmann ili Susan Sontag, na primjer, kolektivno pamćenje/sjećanje ne postoji, Ugrešićev citat postaje malo problematičan. Naime, prema riječima Suzan Sontag, „svako je pamćenje individualno, ono je neponovljivo – umire s osobom kojoj je pripadalo. Ono što se uobičajeno naziva *kolektivnim pamćenjem*, nije pamćenje, nego dogovor: da je nešto važno, da se to nešto odigralo upravo tako, zajedno sa slikama koje tu povijest/priču fiksiraju u našem pamćenju“³ (kurziv je moj). Ove nas riječi upozoravaju da je pamćenje, zapravo, osobno iskustvo, ono nije stvar samo pasivnog otiska, nego i aktivnog oblikovanja. Podložno je posredovanju i obradi, pa se stoga može reći da je reprezentativno i aprezentativno, istovremeno. Mi ne reagiramo na historijske činjenice, već na njihovo prikazivanje, tumačenje i/ili vrednovanje, kako u jezičnom, tako i u slikovnom obliku. No, budući da su riječi i slike vezane uz neki cilj, instrumentalizacija pamćenja/sjećanja ukazuje ne samo na njihovu uporabu, već i na njihovu zlouporabu.

Vjerojatno je to i potaklo Dubravku Ugrešić da zaključi kako su jugo-narodi „najčiliji kada dođu u priliku da jedni drugima unište prošlost (nadgrobnih spomenike, biblioteke, crkve, spomenike od kulturno-historijske vrijednosti)“, no da nisu nimalo nježniji ni prema vlastitoj prošlosti: „prebrisati će je ili uskrnuti, već prema potrebi, kompjutorskom lakoćom... Jer *kolektivno pamćenje* – nastavlja Ugrešić – može se brisati i nanovo upisivati, dekonstruirati, konstruirati i rekonstruirati, konfiscirati i re-konfiscirati, proglasiti politički korektnim ili nekorektnim...“ i to sve prema potrebi aktualne politike, jer prema njenim riječima „politička borba je borba za teritorij *kolektivna pamćenja*“⁴ (kurziv je moj).

Budući da je pamćenje vezano uz pitanje moći koje suvereno i samodovoljno odlučuje o nacionalnim mitovima, identitetima i kulturama, moglo bi se reći da je u eseju Dubravke Ugrešić, kolektivno pamćenje, nesvjesno ali ispravno, poistovjećeno s nacionalnim pamćenjem, koje i nije drugo do oblik *službenog* ili takozvanog *političkog pamćenja*. Naime, svaka nacija favorizira svoju kolektivnu memoriju izlažući u muzejima, arhivima i znanstvenim bibli-

¹ Dubravka Ugrešić, „Konfiskacija pamćenja“, *Kultura laži: antipolitički eseji*, Biblioteka Bastard, Arkzin, Zagreb, 1996. (<http://haw.nsk.hr/arhiva/vol2/786/17710/www.leksikon-yu-mitologije.net/kofniskacija.php.html>)

² Ibidem

³ Сузан Сонтаг, *За страдањето на другите*, Темплум, Скопје, 2006, стр. 87.

⁴ Ugrešić, Ibid. (<http://haw.nsk.hr/arhiva/vol2/786/17710/www.leksikon-yu-mitologije.net/kofniskacija.php.html>)

otekama slike koje podržavaju njeno konstruiranje, no s obzirom na to da se pamćenjem može manipulirati (kao s monetarnom istinom na burzi), bit ću slobodna tezu o kolektivnom pamćenju Dubravke Ugrešić zamijeniti s tezom o ideologiziranom pamćenju Aleide Assmann. Stoga, bitno je da se sada fokusiram na još dva pojma, bitna za razumijevanje različitih formacija pamćenja. Prvi je „kultura sjećanja“, a drugi „politika povijesti“. Prema riječima Aleide Assmann, *kultura sjećanja* predstavlja oblik neovisnog, civilnog bavljenja sjećanjem, zapravo skup kulturalne mnemotehnike koja ide odozdo prema gore i pomaže u izgradnji kolektivnih identiteta, dok *politika povijesti* ukazuje na jedan, od države regulirani mehanizam, koji krećući se odozgo prema dolje, nasilno stvara homogeniziranu formu sjećanja koja pomaže u instrumentalizaciji prošlosti. Kako su oba pojma vrijednosno suprotstavljena, jako je važno ukazati sada na nešto što se naziva „emocionalizacijom povijesti“. Ona je prisutna u mnogim autobiografskim i/ili porodičnim romanima, u dokumentarnim serijama, filmovima, pa i u nekim medijskim raspravama. Svakako, pogrešno je pretpostaviti da je nositelj tog pamćenja neko „kompaktno Mi“ nacije, jer sa sjećanjem/pamćenjem uvijek se „hvataju u koštac samo pojedinci ili grupe, koji u društvu pripadaju različitim generacijama i slojevima“⁵, kaže Assmann u knjizi *Duga senka prošlosti*. Stoga je logično zaključiti da će se u jednom pluralnom, demokratskom društvu, čuvanjem i održavanjem *kontra-pamćenja* baviti razne individualne i građanske inicijative.

Jedna takva inicijativa, kao javni poziv za suradnju, bila je pokrenuta još daleke 1989. godine, od strane Dubravke Ugrešić i dvojice urednika tadašnjeg tjednika *Starta*, Dejana Kršića i Ivana Moleka. Najavljen kao *Leksikon YU mitologije*, projekat se trebao baviti pitanjem jugoslavenskog/jugoslavenskih identiteta, gdje bi se obradom pojmova ondašnje popularne kulture dobila drukčija slika jednog socijalističkog razdoblja. Riječ je o identitetskom (re)definiranju jednog vremenskog i povjesnog razdoblja, putem retrospekcije i artikulacije popularnih kulturnih pojmova i sadržaja, koji su bili karakteristični za tadašnji jugoslavenski socijalistički ambijent. No, raspadom bivše države kao da je nestala i potreba za tim *Leksikonom*. Tek je 2001. godine, zagrebački časopis *Arhiv* pokrenuo web-inicijativu, a 2004. godine objavljeno je prvo tiskano izdanje pomenutog *Leksikona*⁶.

Diskurs *Leksikona YU mitologije* kombinacija je visoke i niske kulture, koja je ujedno obilježila i recepciju te knjige. U nekim je sredinama *Leksikon* bio dočekan kao „bezazleno sentimentalno prisjećanje na prošlost“, kao „slojevito potonulo kulturno dobro, jugoslavenska *common culture*, ...zanimljiva trećost“⁷, a u drugim kao događaj koji je pokrenuo „ozbiljan terapijski proces dekontaminacije sjećanja na Jugoslaviju“ („neku vrstu *Hazarškog rečnika* je-

⁵ Alaida Assmann, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011, p. 356.

⁶ Prvo tiskano izdanje *Leksikona YU mitologije* (2004.), zajednički je poduhvat beogradske izdavačke kuće *Rende* i zagrebačke naklade *Postscriptum*. Drugo tiskano izdanje pojavilo se nepunu godinu kasnije, istovremeno s makedonskim prijevodom te knjige.

⁷ Dean Duda, „U raljama nostalgije“, *Feral Tribune*, 28. 10.2004.

(<http://feral.audiolinux.com/tpl/weekly1/section3.tpl?IdLanguage=7&NrIssue=997&NrSection=14>)

dnog iščezlog kulturnog prostora, od početka do kraja obilježenog sindromom neprestanog nastajanja-nestajanja... poput onog medicinski poznatog bola "fantomskog uda"... različito pojmljivog različitim "pacijentima"⁸. No, važno je napomenuti da je *Leksikon* izazvao pozornost ne samo kod običnih ljudi, već i u nekim akademskim krugovima, kao i u relevantnim medijskim kućama.

No, iako je bio prvi, *Leksikon YU mitologije* nije ostao jedini projekat koji opisuju/sažima našu zajedničku socijalističku prošlost.

Snimljen 2009.–2010. godine, kao neovisna produkcija srpskog redatelja Igora Stojmenova, dokumentarni serijal *Robna kuća* također govori o događajima koje nadilaze granice danas nepostojeće države. Obuhvaća sve popularne fenomene tadašnjeg doba: od partizanske kinematografije, do glazbenih i sportskih uspjeha ex-Jugoslavena. Mnogi ga i danas nazivaju „filmskim leksikonom yu-mitova“, aludirajući na naslov spomenutog književnog žanra. Kao oblik kolektivnog nesvjesnog, i ovaj dokumentarac priča o ljepšoj strani zajedničke povijesti, pa nije ni čudo što je za podnaslov serijala uzet jedan od posljednjih velikih marketinških slogana toga doba: „Za nekoga sve, za svakoga ponešto“.

Prema riječima autora dokumentarnog serijala, nije možda riječ toliko o nostalgiji, koliko o fenomenima bivše države, prisutnim i danas na ovim prostorima, neovisno od politike⁹. Misli se, prije svega, na fenomen *jugoslavenske pop kulture* kojem treba pristupiti i sa stanovišta kritike ideologije, jer općevažice je da ne postoje ideološki neutralni kulturni sadržaji. Otud, za eks-jugoslavenski slučaj „vraćanja u (polu)prošlost“, ne može se samo reći da je nostalgični oblik postmodernog stanja, već i, prije svega, jedna ambivalentna pojava koja je, često poprimala i političke konotacije.

Poznato je da se, kao socijalna konstrukcija, sjećanje/pamćenje gradi i čuva ne samo kroz međuljudski kontakt (ono što u psihologiji nazivaju živa neformalna komunikacija, razgovorno pamćenje ili „conversational remembering“), već i kroz medijsku razmjenu koja koristi materijalne nosioce podataka: filmovi, knjige, fotografije, zapise, postere, ulaze u materijalno skladište pamćenja koje pripada arhivu kulture)¹⁰. No, svako individualno pamćenje obuhvaćeno je, istovremeno, i širim horizontom generacijskog pamćenja: s pripadnicima svoje generacije dijelimo određenu atmosferu, stavove, vrijednosti, uvjerenja, čitavu kulturnu matricu kojom tumačimo kulturne kodove. Smje-

⁸ Tihomir Brajović, *Nin*, Beograd, 22.10.2004. (<http://leksikon-yu-mitologije.net/odjeci/>).

⁹ Igor Stojmenov (intervju Maja Dujmović): „Robna kuća kolektivno nesvjesnog“, *Kulturpunkt.hr*, 10.03.2010. (<http://www.kulturpunkt.hr/content/robna-kuca-kolektivno-nesvjesnog>).

¹⁰ Evo što o tome kaže Alaida Assmann: „Metafore magacina, zbirke, inventara upućuju na dva različita pravca: ka monumentalnom i ka arhivarskom pamćenju. U prvom slučaju reč je o obrazovanju pamćenja u smislu kanonizacije izbora, o stabilizovanju fiksnih tačaka kojima se pripisuje vrednost i uspostavljanju obavezujućeg karaktera tog izbora. U drugom slučaju, pak, reč je o konzerviranju jednog načelno otvorenog i nestrukturisang skupa, koji uključuje i sve ono što je ispalo iz sadašnjosti i što negde drugde ne bi imalo izgleda da preživi. Oba ova modela pamćenja orijentisana su isključivo na prostor, oni faktor vremena razlažu u figuri ansambla, zbirke, inventara“ (A. Assmann, „O metaforici sećanja“, *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja*, http://www.b92.net/casopis_rec/56.2/pdf/09.pdf)

nom generacija, koja se odigrava otprilike svakih tridesetak godina, dolazi do promjene profila pamćenja u jednom društvu. Profil pamćenja igra važnu ulogu u obradi sjećanja, bez obzira je li ono traumatsko ili referira na slavnu prošlost koja se može čak i kritički tematizirati: kroz igrane filmove ili dokumentarne serijale, esejizirane biografije ili porodične romane, no i kroz druge oblike javne kulture sjećanja.

Prema tome, ako je *kultura sjećanja* oblik neovisnog, civilnog bavljenja sjećanjem, zapravo skup kulturalne mnemotehnike koja pomaže u izgradnji kolektivnih identiteta, tada *kulturalno pamćenje* ne nadilazi samo individuu, nego i generacije i epohe. Ono je potencijalno kolektivno pamćenje.

Poznato je da svaka sličnost s Drugima, konstruira veće ideološke razlike. U nekim teorijskim diskursima ta reakcija na drugost naziva se „narcizmom malih razlika“. Naime, novonastalim državama na Balkanu, i njihovim kulturama, svakako, Drugo iz prošlosti je negdašnja Jugoslavija. Prema teoriji Arjun Appadurai, ovisno od strukture moći i od prizme gledanja, to Drugo može biti esencijalizirano (drugost koju nosimo u sebi), egzotizirano (kada mislimo da smo potpuno različiti od Drugih) i totalizirano (kada smatramo da smo svi isti kao nekada).

U svojim istraživanjima „imaginarnog Jugoslavije“, slovenski kulturolog Mitja Velikonja uvodi pojam „novi jugoslavizam“, tumačeći ga kao ambivalentan i antagonističan diskurs, kao „kompleksnu, šizofrenu i konfliktnu ideologiju“, koja govori o Jugoslaviji. „Reč je o aposteriornoj konstrukciji slika jugoslovenskog političkog sistema, društvenog uređenja, kulturne produkcije, svakodavnog života a, svakako, i partizanskog otpora... On je unutrašnje protivrečan jer povezuje naizgled nespojivo“¹¹. Naime, iako je kao država prestala funkcionirati, bivša SFRJ je kao nacija preživjela, pa drugi autor spomenute knjige *Nebeska Jugoslavija*, Vjekoslav Perica, u eseju „Generacija protiv nacije“, pokazuje da Jugoslavija živi ne samo u „*nostalgicnim kulturama sjećanja* onih koji su svjesni šta su time izgubili“, nego i u „*selektivnim svojateljima njene povijesti i kulture* od strane postjugoslovenskih država“¹² i to najviše preko fenomena popularne kulture ex-države i njene socijalističke ere, koja u sintezi s kulturom takozvanog post-jugoslavizma, i danas održava jedan *neobično važan kolektivni identitet*. „Radi se o generacijskom identitetu i generacijama kao društveno-povijesnim faktorima...“¹³, koji se znaju sjećati. No, bez obzira što nas potisnuta sjećanja plaše, mi nismo u stanju zaboraviti baš sve što je nekada bilo vezano za našu uznemiravajuću prošlost. „Na kraju ipak ostaje komad života kojeg je nemoguće prevesti – kaže Dubravki Ugrešić u spomenutom eseju – iskustvo koje je obilježio zajednički život u određenoj zemlji, u određenoj kulturi, u određenom sistemu, u određenu povijesnu trenutku... Taj nepoznati prostor u nama nešto je poput zajedničkog "djetinjstva", topao teritorij zajedništva grupe ljudi, prostor rezerviran za buduću *no-*

¹¹ Vjekoslav Perica/Mitja Velikonja, *Nebeska Jugoslavija: interakcija političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2012, p 84-85.

¹² Ibidem, p. 242.

¹³ Ibidem, p. 24.

stalgiju“¹⁴. No, da se u vremenu brisanja jednog pamćenja i konstruiranja drugog, svaka „i najbezazlenija nostalgija smatra opasnom“, postavlja se pitanje, je li zbilja postoji ono što D. Ugrešić naziva *kolektivnim sjećanjem* ili se radi o nečemu drugome?

U tekstu „Jugoslavenstvo ne mora biti ni državnost ni nacionalnost“, postiranom na *Protest.ba: Portal za mentalno preostale i one koji to žele postati*, Predrag Matvejević piše: „Postoji jugoslavenstvo koje ne mora biti ni državnost ni nacionalnost, koje ne zaboravlja i ne briše zajednički dio prošlosti i povijesti u kojima su naraštaji dijelili ideje i ideale, nade i zablude, oduševljenja i razočaranja“, i nešto dolje: „Jugoslavenska ideja često je zapisivana lošim rukopisom na stranicama naše povijesti. Ono što je od nje ostalo može se upotrijebiti u evropskome sklopu na bolji način nego što se to činilo“¹⁵.

Jasno je da Jugoslavija, mentalno, još uvijek postoji. Doduše, tiho i prešutno, ali mnoge kulturne veze koje nemaju ničeg zajedničkog s jugonostalgijom potvrđuju da nekadašnje kulturno zajedništvo nije samo memorija i poetika. I prema riječima Vjekoslava Perica (spomenutog koautora knjige *Nebeska Jugoslavija*), smrt se Jugoslavije, kao nacije, nikada nije dogodila, „jer su mnogi elementi nacije nastavili živjeti. Prema tome, moguće je govoriti samo o prestanku funkcioniranja države, što se i dogodilo... poslije čega je započeo mnogo dulji i još nezavršen proces odumiranja nacije... Taj proces pokazuje iznenađujuću vitalnost, prije svega zahvaljujući kontinuitetu i revitalizaciji jugoslavenske popularne kulture“¹⁶, a svakako i činjenici da naciju ne možemo promatrati kao dovršeni produkt, jer ona je jedan trajni proces, podvrgnut „dnevnom plebiscitu“ kao što kaže Ernest Renan.

Završila bih zato ovo svoje izlaganje citatom iz njegovog predavanja, koje je pod naslovom „Qu'est-ce qu'une nation?“, održano na Sorboni, 11. ožujka 1882. godine: „Nacija je – kaže Renan – duhovni princip, rezultat vrlo složenih povijesnih zapleta; to je duhovna obitelj, a ne grupa određena oblikom zemlje... Dvije stvari, koje su zapravo jedna, predstavljaju duhovni princip nacije. Jedna je zajedničko posjedovanje bogatog naslijeđa sjećanja; druga je današnji pristanak, želja za zajedničkim životom... Činjenice da smo patili, uživali i nadali se zajedno, ovo su stvari koje se mogu razumjeti unatoč razlikama u rasi i jeziku... Postojanje nacije jest, oprostite mi na metafori, dnevni plebiscit, kao što je i postojanje pojedinca stalna potvrda života... Nacije nisu nešto vječno. Imale su svoje početke i imat će svoj kraj. Najvjerojatnije će ih zamijeniti europska konfederacija. No, to nije zakon vremena u kojemu mi živimo. Danas je postojanje nacija dobra stvar, čak i potrebna... Velika skupina ljudi, zdrava uma i topla srca, stvara vrstu moralne svijesti koju zovemo nacija... Ako nastanu sumnje u vezi s njezinim granicama, konzultirajte se s narodom koji živi u području o kojem se raspravlja. Oni nesumnjivo imaju pravo na svoj glas... – kaže on, te upozorava – Najbolji način da budete u

¹⁴ Ugrešić, Ibid. (<http://haw.nsk.hr/arhiva/vol2/786/17710/www.leksikon-yu-mitologije.net/kofniskacija.php.html>)

¹⁵ Predrag Matvejević (<http://protest.ba/v2/jugoslavenstvo-ne-mora-biti-ni-drzavnost-ni-nacionalnost>)

¹⁶ Vjekoslav Perica/Mitja Velikonja, Ibidem, p. 239.

pravu u budućnosti jest da se, za određeno vrijeme, znate pomiriti s time da niste u modi¹⁷.

Literatura:

- Alaida Assmann, *Duga senka prošlosti: kultura sećanja i politika povesti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
- Alaida Assmann, „O metaforici sećanja“, *Reč: časopis za književnost i kulturu, i društvena pitanja* (http://www.b92.net/casopis_rec/56.2/pdf/09.pdf)
- Arjun Appadurai, „Putting Hierarchy in its Place“, in: *Cultural Anthropology*, Vol. 3, No. 1, Place and Voice in Anthropological Theory. (Feb. 1988), pp. 33-49 (<http://www.scribd.com/doc/62234226/Appadurai-Arjun-1988-Putting-Hierarchy-in-Its-Place-En-Cultural-Anthropology-Vol-3-No-1>)
- Arjun Appadurai, *Kultura i globalizacija*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2011.
- Dean Duda, „U raljama nostalgije“, *Feral Tribune* (Dostupno 28.10.2004, Izvor: <http://feral.audiolinux.com/tpl/weekly1/section3.tpl?IdLanguage=7&NrIssue=997&NrSection=14>)
- Dubravka Ugrešić, „Konfiskacija pamćenja“, in: *Kultura laži: antipolitički eseji*, Bastard, Arkzin, Zagreb, 1996. (<http://haw.nsk.hr/arhiva/vol2/786/17710/www.leksikon-yu-mitologije.net/kofniskacija.php.html>)
- Ernest Renan, „Što je nacija?“, *Pro tempore: časopis studenata povijesti*, godina IV, broj 4, Zagreb, 2007.
- Harald Weinrich, *Lethé: The Art and Critique of Forgetting*. Translated from German by Steven Rendall. Ithaca: Cornell UP, 2004.
- Igor Stojmenov (intervju Maja Dujmović). (2010): „Robna kuća kolektivno nesvjesnog“, *Kulturpunkt.hr* (<http://www.kulturpunkt.hr/content/robna-kuca-kolektivno-nesvjesnog>)
- Christian Giordano, *Ogled o interkulturalnoj komunikaciji*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2001.
- Сузан Сонтаг, *За страдањето на другите*, Темплум, Скопје, 2006.
- Predrag Matvejević, „Jugoslavenstvo ne mora biti ni državnost ni nacionalnost“ (Dostupno 05.05.2013, Izvor: <http://protest.ba/v2/jugoslavenstvo-ne-mora-biti-ni-drzavnost-ni-nacionalnost>)
- Vjekoslav Perica / Mitja Velikonja, *Nebeska Jugoslavija: interakcija političkih mitologija i pop-kulture*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2012.

¹⁷ Ernest Renan, „Što je nacija?“, *Pro tempore: časopis studenata povijesti*, godina IV, broj 4, Zagreb, 2007, p. 66-67.

Angelina BANOVIĆ-MARKOVSKA

SOCIAL AND CULTURAL DIMENSION REMEMBRANCE:
GENERATIONAL AND NATIONAL IDENTITIES OF
IMAGINARY YUGOSLAVIA

Summary

This paper examines the culture of memory/remembrance outside national confines, i.e., seen against generational practices. As such, it stands far more vital than individual national cultures, present in the former Yugoslav space, since its symbols, icons and myths, still testify to the existence of a rather particular (unique), *imaginary*, multiethnic community, which though never managing to become a nation, exists, today, among people of various ethnicities, as a shared culture of memory/remembrance, in other words a specific kind of cultural memory.

Key words: culture of memory/remembrance, generational cultural memory, social memory, national confines, generational identities

Katarzyna SUDNIK
Krakow

REGIONALNI MODELI KULTURNE IDENTIFIKACIJE CRNOGORACA PREMA (RE)KONSTRUISANJU (OPŠTE)NACIONALNOG CRNOGORSKOG KNJIŽEVNOG KANONA

Kanon je skup simbola, mitova i vrednosti cenjenih od strane određene društvene grupe, nacije ili institucije koje služe kreiranju zajedničkog kulturnog univerzuma. Utemeljenje književnog kanona Crne Gore na regionalnim modelima identifikacije dozvoljava reviziju kanona u širem kontekstu, uključujući estetski i društveno-politički aspekt, bez marginalizacije manjina (etničkih, religijskih i dr). U savremenoj Crnoj Gori mogu se izdvojiti tri glavna književna modela i u njima tri dominantna aspekta identiteta (poreklo, etnicitet, verispoved), te jedan dodatni „spoljni“ model (jugoslovenski pisci i književnost u emigraciji). Polazeći od lokalnih književnih modela može se izgraditi nacionalni književni kanon koji odgovara savremenoj kulturnoj i društvenoj strukturi Crne Gore, kao i odrediti uticaj književnosti na savremenu kulturu, te lokalne kulture na pojedinačna književna ostvarenja. U ovom se radu analiziraju odabrana književna dela, reprezentativna za tri osnovna modela regionalne (auto)identifikacije Crnogoraca, te njihovo mesto u okviru svake lokalne kulturosfere, kako i unutar (nad)regionalnoga – nacionalnoga kanona.

Cljučne reči: kulturni model, regionalni model, crnogorska književnost, kanon, identifikacija.

Kanon kao skup visoko cenjenih vrednosti, simbola i mitova određene socijalne grupe, vrši funkciju svojevrsne „zastave“ zahvaljujući kojoj pojedinačne društvene grupe, nacije ili institucije uspostavljaju svoje poreklo i utvrđuju identitet. Književni kanon, kao autoritativni spisak dela, obavezni spisak školskih lektira, služi pre svega učvršćivanju socijalnih struktura i održavanju zajedničkog kulturnog i nacionalnog univerzuma.

Prvobitno, kanoni su građeni prema socijalnim i ekonomskim podelama, što vodi direktno ka marginalizaciji i isključivanju na primer nacionalnih, etničkih, religijskih ili seksualnih manjina. Zbog toga nacionalni književni kanon, kao univerzalni model tradicije, može postati mesto kulturnog spora. Ključna je, dakle, dinamika relacije estetskog i sociološko-političkog aspekta, u kojoj je često politički faktor – dominantan. Budući da je kanon izložen modifikacijama, njegovu osnovu čine klasici – pisci i njihova dela. Vrednosti koje ostvaruju klasici književnosti predstavljaju istovremeno univerzalni, nacionalni i lokalni aspekt. S obzirom na navedene činjenice, mobilnost književnog kanona, te njegovu izloženost modifikacijama i izmenama, diskusija o crnogorskom kanonu može se koncentrisati na modele crnogorske kulture. Re-

gionalni književni modeli, koji se baziraju na lokalnom aspektu književnosti i regionalnim kulturnim kodovima, predstavljaju jedan od načina na koji se može vršiti reinterpretacija crnogorskog kulturnog i književnog kanona¹.

Poljska slavistkinja (Marija Bobrovicka) Maria Bobrownicka, u jednoj od svojih knjiga navodi da je polazna tačka za potpuno razumevanje današnjeg shvatanja nacionalne i kulturne identifikacije – istorija (činjenice) i njena mitologizacija (emotivna interpretacija istorije). Pored toga veoma je bitan celi proces kreiranja i oblikovanja kolektivne istorijske svesti, te njeni izvori. Izvor ovakve ili onakve mitologizacije domaće istorije se nalazi obično u konglomeratu elemenata autentičnog znanja o prošlosti (izuzetno bitnu ulogu vrše u ovom slučaju sinteze nacionalne istorije i razvoj političke misli), kao i književnost – kako pisana (istorijski romani, poezija), tako i u nekim regijama usmena književnost i narodna epika. Sve to utiče na društvo i nameće dominantnu viziju svoje istorije, ukazuje na ciljeve i opasnosti, kreira mišljenje i emotivan pristup, vrši sakralizaciju nacionalnih mitova, te proizvodi specifičan jezik ideologije².

Od devedesetih godina XX veka do danas bilo je u Crnoj Gori više projekata koji su dali temelj za celokupan proces savremene (re)interpretacije i aktualizacije crnogorske kulture, književnosti i istorije; među njima su na primer: *Gramatika crnogorskog jezika*³ i *Pravopis crnogorskog jezika*⁴, *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII vijeka)*⁵ Vojislava P. Nikčevića, antologija *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka*, Nova Vukovića⁶, *Crnogorska književnost u književnoj kritici* čiji je urednik Slobodan Kalezić⁷. Od knjiga posvećenih istoriji Crne Gore vredi pomenuti *Istoriju Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Živka M. Andrijaševića i Šerba Rastodera⁸ i *Ilustrovanu istoriju crnogorskog naroda*, Radoslava Rotkovića⁹. Pored njih pojavilo se mnogo analiza i književnih ostvarenja koja se bave određenim krajevima, regijama ili istorijskim i književnim periodima (od ostvarenja, u kojima su se autori bavili temom isključivo jedne geografsko-kulturne regije, vredi spomenuti na primer: *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XV do XVIII veka* Miroslava Pantića¹⁰, *Poezija Dubrovnika i Boke Kotorske Zlate*

¹ Ovaj članak je predlog načina na koji se može pogledati crnogorski književni kanon, te razmatrati pristup tome kanonu. Regionalni (prostorni) faktor se nije do sada pojavljivao kao kulturni u reinterpretaciji i aktualizaciji kulturne slike Crnogoraca. Navedena u tekstu terminologija (identifikacija – hibridna, osnovna, alternativna, spoljna, te modeli identifikacije) su samo predlozi, koje je ponudila autorka ovog teksta radi transparentnosti preloga i metode sagledavanja obrađivane problematike.

² M. Bobrownicka, *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich*, Kraków 2006, str. 6.

³ V. Nikčević, *Gramatika crnogorskog jezika*, Podgorica 2001.

⁴ V. Nikčević, *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje 1997.

⁵ V. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti (od početaka pismenosti do XIII. vijeka)*, Cetinje 2003.

⁶ *Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka*, T.1-21, ur. N. Vuković, Cetinje 1996.

⁷ *Crnogorska književnost u književnoj kritici*, T.1-7, ur. S. Kalezić, Nikšić 1990–2003.

⁸ *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003.*, Ž. M. Andrijašević i Š. Rastoder, Podgorica 2006.

⁹ R. Rotković, *Kratka ilustrovanu istorija crnogorskog naroda*, Podgorica 2005.

¹⁰ M. Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XV do XVIII veka*, Beograd 1990.

Bojović¹¹, te nešto stariju knjigu *Crnogorski književni tokovi između dva rata* Slobodana Vujačića¹²). Veliki doprinos prikupljanju i obrađivanju crnogorskog kulturnog nasleđa učinile su, takođe – *Istorijski leksikon Crne Gore*, Šerba Rastodera i *Prilozi za leksikon crnogorske kulture*, Nikole Rackovića. Naravno, primera i naslova ima mnogo više. Sve te knjige mogu danas poslužiti kao baza podataka i polazna tačka za aktualizaciju književnog kanona Crne Gore. Budući da sve vrše neku vrstu interpretacije književnosti i istorije, utiču na proces kreiranja kanona i njegovu mitologizaciju.

Do sada, iako su se mnogi istraživači i književnici koncentrisali u svome radu na određene regije, prostorni modeli kao primarni faktor u procesu analize retko su se pojavljivali. Tradicija i kultura svake posebne regije se oblikovala pod uticajem različitih uslova, pojava, istorijskih događaja i ličnosti. Ako budemo pogledali književnost kao proizvod sklopa tih okolnosti, bez obzira na vreme u kojem se stvara, možemo primetiti niz elemenata koji se lako mogu rasporediti po geografskim regijama i koje bi mogle svaku regiju posebno karakterisati. Sabirajući zajedničke odlike svih regija možemo dobiti kostur za nacionalni kulturni i književni kanon. Međutim, ne sme se zaboraviti da na književnost ne utiču samo život i kultura, osim svih drugih faktora, nego da i književnost, posredno i neposredno, utiče na ljude i njihovu kulturu.

Na taj način, u Crnoj Gori, mogu se danas izdvojiti tri glavna književna modela i tri u njima dominantna aspekta identiteta (poreklo, *eticitet*, veroispovest). Sva tri odgovaraju kulturnim modelima crnogorskih geografskih regija – primorje, centralna Crna Gora i Sandžak. Naknadno se može izdvojiti još jedan dodatni – „spoljni“ model koji bi mogao da obuhvati jugoslovenske pisce i književnost u emigraciji. Svaku izdvojenu geografsku regiju odlikuje drugačija istorija i razvoj pod drugačijim uticajima, što se često danas manifestuje i može se prepoznati u književnom tekstu.

Za primorje je karakterističan uticaj zapadne kulture i zapadnog hrišćanstva, Mletačke Republike, rimske i latinske civilizacije, te kulturni spoj sa Dalmacijom. Međutim, južni deo crnogorskog primorja razlikuje se u odnosu na Boku Kotorsku – istorija regije se odvijala drugačije, što je dovelo do savremenog lokalnog kulturnog krajolika (uticaji albanske kulture, dominacija albanskog stanovništva i islamske veroispovesti). Izvorno je ova regija bila katolička i čvrsto povezana sa srednjovekovnim zemljama – Dukljom i Zetom, crnogorskim vladarima, te centrima rimokatoličke crkve kao što su na primer Bar, Ulcinj, Svač, Skadar, Drivast ili Lješ (danas većinom na teritoriji Albanije).

Primorje je primer heterogene regije složene tradicije i različitih iskustava. Hibridna identifikacija, kako bismo mogli nazvati taj kompleksni kulturni model, uveliko ga pojednostavi, sastoji se od Boke Kotorske i južnog dela crnogorskog primorja sa gradovima Bar i Ulcinj, te područja Skadarskog jezera. Među savremenim lokalnim piscima koji u svojim ostvarenjima na različite načine referišu na regionalni faktor i mogu se uvrstiti u književni i kulturni regionalni model, jesu autori poput Bosiljke Pušić, Nikole Malovića, Stevana

¹¹ Z. Bojović, *Poezija Dubrovnika i Boke Kotorske*, Novi Sad 2010.

¹² S. Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Cetinje 1981.

Koprivice i don Branka Sbutega za Boku Kotorsku, te Andreja Nikolaidisa, Jovana Nikolaidisa, Milivoja Radojevića i Muzafera Čaušija za južni kraj. U njihovim tekstovima nalazimo niz referenci o tradicionalnom sistemu vrednosti, lokalnim simbolima, mitovima, ličnostima, mestima i istorijskim događajima. Iako su to autori koji stvaraju u okvirima različitih žanrova, njihova dela realizuju istu pretpostavku – navodeći na elemente lokalne tradicije i nasleđa potvrđuje se lokalni identitet, a prizivanje i podsećanje na te iste elemente, kreira i konstruiše kolektivnu svest (kolektivno pamćenje) stanovnika.

Tema dubrovačkog ratišta kod Bosiljke Pušić¹³, simboli identiteta Bokelja kao što su na primer Gospa od Škrpjela, Peraški goblen, mornari, kotorska maškarada kod Nikole Malovića¹⁴, istorija Boke Kotorske i opisi običaja izvornih Bokelja, stereotipizirane karakteristike Bokelja i Crnogoraca, stilizovani autohtoni jezik/govor Bokelja kod Stevana Koprivice¹⁵ – sve to spada u identifikacioni ključ i skup onih visoko cenjenih vrednosti i simbola relevantnih za regiju Boke Kotorske. Don Branko Sbutega¹⁶ i njegovi tekstovi čine poseban primer u okviru analiza kulturnih modela. Sbutega se u mnogim esejima pozabavio temom lokalnog bokeljskog identiteta, te odlika koji taj identitet karakterišu. Autor, kao Bokelj, Hrvat i katolik kako je sam sebe opisivao, smatrao je da ključnu ulogu igra u ovom slučaju more, te romanski i latinski izvori lokalne kulture.

Južni deo primorja predstavljen je od strane lokalnih pisaca sa dve perspektive – današnje (sa dominantnim albanskim elementima) i prošle (podsećanje na izvornu lokalnu tradiciju, katolicizam, srednjovekovnu dukljansku i zetsku državu). Kod Andreja i Jovana Nikolaidisa¹⁷ nalazimo niz deskripcija savremenog Ulcinja i okoline uključujući i mešoviti krajolik, muslimanske praznike, lokalne legende i sve što ljudi govore; Muzafer Čaušić¹⁸ prikazuje ulcinjsku sredinu iz doba Jugoslavije, te ondašnji život, mesto, ljude koji su tada živeli. Milivoj Radojević¹⁹ je, međutim, onaj koji je povratio u život istoriju regije i njen karakter u srednjem veku. U svom romanu-hronici nadovezao se na tradiciju *Barske hronike*, stanje hrišćanstva u zemlji Duklji i Zeti, te ispričao slučaj svačkog biskupa Dominika. Stil srednjovekovne hronike u savremenom romanu (koja je kontinuitet *Barskog rodoslova*, kako čitamo na početku romana) locira tekst u okviru procesa reinterpetacije i aktualizacije ne samo kanona kulture, nego takođe i nacionalnog crnogorskog, odnosno slovenskog identiteta.

Centralna Crna Gora pripada etničkom jezgru zemlje. Vezana je za pravoslavlje (kako za Srpsku pravoslavnu crkvu, tako i za Crnogorsku pravoslav-

¹³ B. Pušić, *Naranče pod šlemom*, Bar 2008.

¹⁴ N. Malović, *Lutajući Bokelj*, Beograd 2007 ; N. Malović, *Capt. Vizin 360° oko Boke*, Kotor 2002; N. Malović, *Peraški goblen*, Kotor 2003.

¹⁵ S. Koprivica, *Bokeška trilogija*, Beograd 2001.

¹⁶ B. Sbutega, *Kurosavin nemir svijeta*, Beograd 2006.

¹⁷ A. Nikolaidis, *Mimesis i drugi skandali*, Beograd 2008; A. Nikolaidis, *Sin*, Cetinje 2006; A. Nikolaidis, *Dolazak*, Zagreb 2009; J. Nikolaidis, *Valdinos. Pripovijesti*, Zagreb–Ulcinj 2008.

¹⁸ M. Čaušić, *Predstave subotom uveče*, Ulcinj 2008; M. Čaušić, *Svako mora imati nekog*, Ulcinj 2010.

¹⁹ M. Radojević, *Dominik*, Podgorica 2001.

nu crkvu), glavne državne i kulturne institucije, centralne gradove Podgoricu, Nikšić, Cetinje. U kulturni model ove regije, koji bismo mogli nazvati osnovna identifikacija, spadaju, dakle, mesta, ličnosti i simboli vezani za crnogorsku državnost, za takozvano crnogorstvo i za nacionalnu istoriju.

Među najvažnijim ličnostima-simbolima ovog (etnički koncentrisanog) modela su na primer Petar II Petrović Njegoš, kao i kralj Nikola I. Vladika Petar II Petrović Njegoš spada istovremeno među najvažnije likove crnogorske istorije i književnosti, te predstavlja bitan faktor u kreiranju crnogorskog nacionalnog identiteta. Mitologizovani i sakralizovani vladika postao je simbol i vrednost u okviru celokupne tradicije Crne Gore. U okviru (etničkog) jezgra može se takođe izdvojiti ličnost kralja Nikole I, kao i period njegove vladavine. Kralj Nikola I, i njegova vladavina, funkcionišu u simboličkom univerzumu nacionalnih i tradicionalnih vrednosti u obliku istorijskog mita. Kralj Nikola I, međutim, čini se donekle dvojnim simbolom jer je istovremeno spojen sa tradicijom crnogorske državnosti i nezavisnosti, te sa stvaranjem zajedničke države južnih Slovena²⁰.

U model osnovne identifikacije spadaju mnogi pisci i mnoga dela. Od njih vredi spomenuti pre svega Jevrema Brkovića, Balšu Brkovića, Ognjena Spahića, Novaka Kilibardu, Radoslava Rotkovića i Radmilu Vojvodić. Tekstovi ovih autora dodiruju te elemente kolektivne tradicije na kojima se zasniva crnogorski etnički i nacionalni identitet. Konfrontacija crnogorstva i srpstva, te opisivanje lokalnih običaja, priča i istorija kod Jevrema Brkovića²¹, upisivanje grada Podgorice na književnu kartu Evrope kod Balše Brkovića²², univerzalna pouka i reference na bivši sistem kod Ognjena Spahića²³, prošlost Crne Gore i zbivanja u podlovcenskoj državi u hronici Novaka Kilibarde²⁴, događaji i pozadina ujedinjenja južnih Slovena na Podgoričkoj skupštini kod Radoslava Rotkovića²⁵, aktuelizacija nacionalnog mita kralja Nikole I, te predstavljanje „montenegrin“ tema kod Radmile Vojvodić²⁶.

Crnogorski Sandžak, kao deo veće kulturno-administrativne jedinice, odlikuje pre svega pripadnost muslimanskom kulturnom krugu, što čini dominantu u ovoj regiji, kao i snažna identifikacija sa Bošnjacima. Kulturni model Sandžaka mogli bismo nazvati alternativnom identifikacijom – alternativnom prema pravoslavnom centru i prema zapadno orijentisanom primorju. Civilizacij-

²⁰ Autorka ovog rada svesna je svih kontraverznosti vezanih za ličnosti kako kralja Nikole I, tako i vladike Petra II Petrovića Njegoša, te opozicionih stavova mnogih istraživača prema njihovoj ulozi u kreiranju crnogorske države i/ili u istoriji crnogorske državnosti. Ovim se radom ne namerava vrednovanje ili procenjivanje istorijskih činjenica, nego pregled uticaja istih na stanje u oblasti današnje nauke o književnosti u Crnoj Gori i na stanje same crnogorske književnosti iz perspektive kulturnog i nacionalnog identiteta.

²¹ J. Brković, *Monigreni*, Podgorica 2001.

²² B. Brković, *Privatna galerija*, Zagreb 2002.

²³ O. Spahić, *Hansenova djeca*, Cetinje 2004.

²⁴ N. Kilibarda, *Crnogorska hronika*, Beograd 1995.

²⁵ R. Rotković, *Podgorička skupština: dokumentarna drama u tri čina o „oslobođenju i ujedinjenju“ Crne Gore 1918. godine*, Podgorica 2000.

²⁶ R. Vojvodić, *Montenegrini*, Podgorica 1998; R. Vojvodić, *Montenegro blues*, Podgorica 2004; R. Vojvodić, *Princeza Ksenija od Crne Gore*, Podgorica 1998.

ski i kulturni razvoj regije odvijao se pre svega pod uticajem turske imperije, islama i pod znakom borbe za opstanak. Na tom se području prepliću različiti elementi vezani za izvornu tradiciju stanovnika, kao i za naknadno prihvaćene turske ili muslimanske običaje. Može se stoga primetiti specifični lokalni kulturni ambijent koji je spoj ovih običaja, tradicije i administrativno-političke zatvorenosti regije. Međutim, danas je religijska identifikacija primarna i sve izraženija u odnosu na nacionalnu ili etničku; ona je taj faktor koji determiniše oblik kulturnog modela u kojem je islam centralna i referentna tačka.

Jedan od sandžačkih pisaca koji su na najizraženiji način govorili o Sandžaku jeste Čamil Sijarić²⁷. U njegovim romanima, pričama nalazi se potpuna karakteristika regije – težak život, surove i nedostupne planine, istorijski događaji, melanholija i „kis'met”. Među drugim savremenim piscima koji u svojim tekstovima na neki način ukazuju na povezanost sa lokalnom kulturom jesu na primer Husein Bašić, Zuvdija Hodžić i Kemal Musić.

Kemal Musić²⁸ je neke svoje priče izgradio bazirajući ih na lokalnoj tradiciji i folkloru iz svoga kraja (Bijelo Polje). Kod njega je višedimenzionalna metafora granice – limesa. Husein Bašić²⁹ je u svojim knjigama sačuvao kulturnu baštinu bošnjačkog naroda. Sandžak je, međutim, predstavljen kao simboličko razmeđe, granica između svetova i vremena. U njegovom stvaralaštvu jedna od centralnih tačaka je poraz koji je doživeo bošnjački narod prvo kad je pala turska imperija, a nakon toga tokom raspada Jugoslavije. Kod Zuvdije Hodžića³⁰ zabeležena su određena mesta i njihov simbolički značaj (Prokletije, Gusinje) i, kako je pisala Tatjana Bečanović, istorijsko vreme prepliće se sa mitskim vremenom³¹.

U okviru ovih triju navedenih kulturnih/prostornih modela mogu se smestiti lokalni pisci i njihova odabrana ostvarenja. S obzirom na tu dinamiku relacije estetskog i nacionalnog/lokalnog neophodno je odgovoriti na pitanje prema kojem interpretativnom ključu se može odrediti pripadanje modelu i identifikacija sa određenom regijom (tema rada, mesto i vreme radnje, reference prema određenoj tradiciji, lokalnim uslovima i običajima, poreklo pisca, teritorijalno opredeljenje pisca, vreme kada je tekst nastao). Ključ nacionalne identifikacije i relevantan skup vrednosti može se ustanoviti na osnovu pojedinačnih književnih ostvarenja i istorijskog iskustva kako regija (svake posebno), tako i cele Crne Gore u njenim savremenim granicama. Budući da je opštenacionalni književni kanon Crne Gore jedna specifična višedimenzionalna pojava, sekundarna u odnosu na regionalno opredeljenje, on se može sagledati na raznolike načine. Mnogi od navedenih autora u ovome radu već su zastupljeni u školskim udžbenicima, što je dokaz da proces aktuelizacije i reinterpretacije književnog

²⁷ Č. Sijarić, *Bihorci*, Titograd 1966; Č. Sijarić, *Mojkovačka bitka*, Cetinje 1994; Č. Sijarić, *Drvo kraj Akova. Pripovijetke*, Sarajevo 2004.

²⁸ K. Musić, *Vukovi su gladni biće oštra zima*, Podgorica 2009.

²⁹ H. Bašić, *Zamjene* (pentalogija): *Tuđe gnijezdo*, Nikšić 1990; *Kapija bez ključa*, Podgorica 2000; *Kosti i vrane*, Podgorica 2000; *Pusto tursko*, Podgorica 2000; *Bijeli azijati*, Podgorica 2000.

³⁰ Z. Hodžić, *Davidova zvijezda*, Podgorica 2006; Z. Hodžić, *Gusinjska godina*, Podgorica 2009.

³¹ T. Bečanović, *Narativni mozaik Davidove zvijezde* [u:] *Naratoški i poetički ogledi*, Podgorica 2009, s. 179.

kanona napreduje, a sam kanon postaje sve više elastičan i odgovara na potrebe savremene književnosti i društva u Crnoj Gori u XXI veku. Sa druge strane, školske lektire samo su jedna od mnogih dimenzija književnog kanona i to jedna od tih nepotpunih.

Ono što je nacionalno postaje relevantno tek kada je istovremeno i univerzalno (nacionalno). U konstruisanju nacionalnog književnog kanona Crne Gore danas – mora da se očuva ravnoteža, proporcije među univerzalnim vrednostima i onoga što spada u takozvanu nacionalnu istoriju književnosti. Uzimajući kulturne modele kao bazu za građenje književnog kanona Crne Gore otvara se mogućnost stvaranja elastičnog sistema na nacionalnoj i nadnacionalnoj razini koji će efikasno rezonirati sa svim izmenama u društvenom i kulturnom modelu Crne Gore.

Literatura:

- H. Bašić, *Bijeli azijati. (Zamjene 5)*, Podgorica 2000.
H. Bašić, *Kapija bez ključa. (Zamjene 2)*, Podgorica 2000.
H. Bašić, *Kosti i vrane. (Zamjene 3)*, Podgorica 2000.
H. Bašić, *Pusto tursko. (Zamjene 4)*, Podgorica 2000.
H. Bašić, *Tuđe gnijezdo. (Zamjene 1)*, Nikšić 1990.
T. Bečanović, *Naratološki i poetički ogledi*, Podgorica 2009.d
M. Bobrownicka, *Patologie tożsamości narodowej w postkomunistycznych krajach słowiańskich*, Kraków 2006.
Z. Bojović, *Poezija Dubrovnika i Boke Kotorske*, Novi Sad 2010.
B. Brković, *Privatna galerija*, Zagreb 2002.
J. Brković, *Monigreni*, Podgorica 2001.
M. Čauši, *Predstave subotom uveče*, Ulcinj 2008.
M. Čauši, *Svako mora imati nekog*, Ulcinj 2011.
Crnogorska književnost u književnoj kritici, T.1-7, ur. S. Kalezić, Nikšić 1990-2003.
Z. Hodžić, *Davidova zvijezda*, Zagreb 2009.
Z. Hodžić, *Gusinjska godina*, Podgorica 2009.
Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003., ur. Ž. M. Andrijašević, Š. Rastoder, Podgorica 2006.
Istorijski leksikon Crne Gore, ur. Š. Rastoder, Podgorica 2006.
Izazovi savremenog crnogorskog identiteta, ur. S. Nedeljković, Kruševac 2009.
B. Jovanović, *Crnogorski književni urbanitet. Nacionalna literatura na prelazu milenija*, Cetinje 2005.
B. Jovanović, *Libroskopija. Prikazi iz savremene crnogorske književnosti i istoriografije*, Cetinje 2002.
N. Kilibarda, *Crnogorska hronika*, Podgorica 2011.
Književnost Crne Gore od XII do XIX vijeka, T.1-21, ur. N. Vuković, Cetinje 1996.
S. Koprivica, *Bokeška trilogija*, Beograd 2001.
N. Malović, *Capt. Vizin 360° oko Boke*, Kotor 2002.
N. Malović, *Lutajući Bokelj*, Beograd 2010.
N. Malović, *Peraški goblen*, Kotor 2003.
K. Musić, *Kad su vukovi gladni biće ostra zima*, Podgorica 2009.
K. Musić, *Žig*, Bijelo Polje 2011.
V. Nikčević, *Gramatika crnogorskog jezika*, Podgorica 2001.

- V. Nikčević, *Istorija crnogorske književnosti – od početaka pismenosti do XIII. vijeka*, Cetinje 2009.
- V. Nikčević, *Pravopis crnogorskog jezika*, Cetinje 1997.
- A. Nikolaidis, *Dolazak*, Zagreb 2009.
- A. Nikolaidis, *Mimesis i drugi skandali*, Beograd 2008.
- A. Nikolaidis, *Sin*, Zagreb 2006.
- J. Nikolaidis, *Valdinos*, Cetinje 2012.
- M. Pantić, *Književnost na tlu Crne Gore i Boke Kotorske od XVI do XVIII veka*, Beograd 1990.
- B. Pušić, *Naranče pod šlemom*, Bar 2008.
- B. Pušić, *Stimadur*, Podgorica 2011.
- N. Racković, *Leksikon crnogorske kulture*, Podgorica 2009.
- M. Radojević, *Dominik*, Podgorica 2001.
- R. Rotković, *Kratka ilustrovana istorija crnogorskog naroda*, Podgorica 2005.
- R. Rotković, *Podgorička skupština. Dokumentarna drama u tri čina o „oslobođenju i ujedinjenju” Crne Gore 1918. godine*, Podgorica 2000.
- B. Sbutega, *Kurosavin nemir svijeta*, Beograd 2007.
- Ć. Sijarić, *Bihorci*, Titograd 1966.
- Ć. Sijarić, *Drvo kraj Akova. Pripovijetke*, Sarajevo 2004.
- Ć. Sijarić, *Mojkovačka bitka*, Cetinje 1994;
- Ć. Sijarić, *Ram-Bulja. Priče iz Sandžaka*, Sarajevo 1953.
- O. Spahić, *Hansenova djeca*, Cetinje 2012.
- R. Vojvodić, *Montenegrini*, Podgorica 1998.
- R. Vojvodić, *Montenegro blues*, Podgorica 2008.
- R. Vojvodić, *Princeza Ksenija od Crne Gore. Izgnanička tugovanka doma Petrovića*, Cetinje 1998.
- S. Vujačić, *Crnogorski književni tokovi između dva rata*, Cetinje 1981.

Katarzyna SUDNIK

REGIONALNE MODELE IDENTYFIKACJI KULTUROWEJ
 CZARNOGÓRCÓW WOBEC (RE)KONSTRUKCJI
 (OGÓLNO)NARODOWEGO KANONU LITERATURY
 CZARNOGÓRSKIEJ

Резюме

Kanon jest zbiorem symboli, mitów i wartości, wysoko cenionych przez określone grupy społeczne, narody lub instytucje, służących tworzeniu wspólnego kulturowego *universum*. Analiza kanonu literatury Czarnogóry na podstawie regionalnych modeli identyfikacji pozwala na rewizję tegoż kanonu w szerszym kontekście, włączając również aspekty estetyczny oraz społeczno-polityczny, bez marginalizacji mniejszości (etnicznych, wyznaniowych i innych). We współczesnej Czarnogórze można wyróżnić trzy główne modele literackie oraz trzy dominujące aspekty tożsamości (pochodzenie, *ethnos*, wyznanie), a także jeden dodatkowy „zewnętrzny” model (pisarze jugosłowiańscy i literatura na emigracji). Wychodząc od lokalnych modeli literackich jest możliwe skonstruowanie kanonu literatury narodowej, który odpowia-

dałby współczesnej kulturowej i społecznej strukturze Czarnogóry. Jednocześnie pozwoliłoby to określić wpływ literatury na współczesną kulturę, a także wpływ lokalnej kultury na poszczególne utwory literackie. W niniejszej pracy analizowane (przywoływane) są wybrane utwory literackie, reprezentatywne dla trzech głównych modeli regionalnej (auto)identyfikacji Czarnogórców, a także określone jest ich miejsce w ramach każdej poszczególnej kulturosfer oraz ogólnego (ponad)regionalnego-narodowego kanonu. Niniejsza praca jest jedynie pewną propozycją badawczą, która może zostać wykorzystana do badania czarnogórskiej literatury i jej tożsamości.

Słowa kluczowe: model kulturowy, model regionalny, literatura czarnogórska, kanon, identyfikacja.

Sava ANĐELKOVIĆ
Pariz

**OD BOJA KNEZA LAZARA
NEPOZNATOG PERAŠTANINA
DO BOJA NA KOSOVU LJUBOMIRA SIMOVIĆA**

Kada se ispituje hronologija drama o Kosovskom boju iz 1389. godine, uočava se da su se autori vremenom, sve više udaljavali od modela iz narodne epike, uz pomeranje vizure na ovaj istorijski događaj. *Raznovrsna dramska tumačenja ove legende bila su uvek zavisna od sredine u kojoj je neka drama nastajala, od političkog opredeljenja autora, do stepena njegove društvene angažovanosti, a naročito od trenutne političke situacije u kojoj je ta drama bila pisana ili izvođena* (Frajnd 1966). U radu se ispituje motiv *kneževe večere*, u prvoj drami iz ovog niza – nepoznatog Kotoranina s kraja XVII ili početka XVIII veka (koja nastavlja tradiciju srednjovekovnih primorskih prikazanja i baroknih crkvenih drama, a koja će kasnije uspostaviti vezu sa Njegoševim dramskim epom), govori se o dva kruga ovih drama, koje razgraničava Sterijin Miloš Obilić, da bi se stavio akcenat na poslednju dramu iz niza kosovskih drama, Simovićev Boj na Kosovu iz 1989. godine i njenu potonju verziju iz 2003. godine.

Ključne reči: kneževa večera, mit, legenda, revitalizacija mita, Sima Milutinović, Sterija Popović, politika, Gazimestan.

I.

Kobna bitka na Kosovu iz 1389. godine duboko je utisnuta u svest Srba. Iz oskudnih istorijskih izvora znamo da su obe zaraćene strane doživele poraz i da su oba vojna zapovednika poginila – srpski knez Lazar Hrebeljanović i turski sultan Murat, dok je ishod bitke ostao neizvestan i posle više meseci. U prvi mah, Turci su bili zaustavljeni u svom prodoru, što je izgledalo kao pobeda hrišćana, ali posle kraćeg vremena Lazarevi naslednici su priznali tursku vlast i postali njeni saveznici. Istorijski događaj, koji je bio početak kraja srpske srednjovekovne države prerastao je u legendu, postao metafora junaštva i izdajništva, *vjere i nevjere*, žrtvovanja i opredeljenja za carstvo nebesko, na uštrb carstvu zemaljskom, što je ustvari idejno jezgro kosovske tradicije, koja deluje i danas.

U kolektivnom mitu Kosovo ima izuzetan značaj, koji je dobilo zahvaljujući narodnom predanju i usmenoj književnosti. Berdajev, ponesen Šlezingerovom idejom da je mitologija prvobitna istorija čovečanstva, stavlja znak jednakosti između istorije i mita i kaže da mit *nije nešto izmišljeno, već stvarnost, ali drugačija stvarnost, koja se razlikuje od takozvane objektivne empirijske činjenice. Mit u narodnom pamćenju je sačuvano pričanje o događajima koji su se zbili u prošlosti, on savlađuje granice spoljašnje objektivne faktičnosti i otkriva faktičnost idealnu, subjektivnu* (Berdajev 2001: 27).

II.

Kosovski mit se razvijao dvostruko: u obrazovanim crkvenim krugovima krajem XIV do XIX veka i u narodnom predanju od druge polovine XV veka. U književnosti je kult Kosovske bitke bio definisan u spisima srednjovekovne književnosti, a potom još jednom, u srpskoj usmenoj književnosti, u pesmama kosovskog ciklusa, kada je bilo aktuelno oslobodanje od Turaka. Mit je *dogre-javan* i negovan u autorskoj književnosti (proza, poezija, drama) kao i ostalim umetnostima (slikarstvo, vajarstvo, film i muzika). Za umetnost, legenda i epska verzija događaja svakako je uzbudljivija i inspirativnija od istorijske.

Odnos između istorijskih hronika (hroničari vremena su interpretirali istorijske događaje tako što su ih usaglašavali sa ideološko-političkim potrebama vremena u kome su ih beležili), srednjovekovnih žitija, usmenih narodnih predanja i usmene epike, koje govore o ovom događaju, je vrlo složen i komplementaran – jedni od drugih preuzimali su detalje, dodavali nove, shodno zahtevima žanra i potrebama vremena u kojem su nastali. Ovome treba dodati još i preplitanja između istorije i legende, odnosno istorijskih događaja i hrišćanske mitologije. Istorija i mit su se u kosovskoj legendi sklopili u jedinstven i celovit krug, u jednu celinu.

Bitka je postala središna tema srpske usmene književnosti. *Epska pesma je u svom dubinskom, idejnom sloju ,narodno mišljenje’ o događajima i ličnostima, a njen pojam istine je utoliko složen što je obojen osećanjima, i što se događaji moraju prilagoditi zakonima umetnosti. Sve što je događaj značajniji, sve što je više povezan sa sveukupnom sudbinom naroda on pušta dublje korene u tradiciji. Kosovska bitka je upravo jedan takav događaj* (Milošević-Đorđević 1990: 12–13).

Neposredno posle boja i kanonizovanja kneza Lazara u sveca nastali su spisi liturgijskog karaktera (službe, pohvale, slova) u znaku Lazarevog svetačkog kulta i ne sadrže druge motive koje zatičemo u kosovskoj večeri. Carstvo nebesko nije samo polje religioznosti, već put ka večnom životu junaka, put koji se ostvaruje podvigom. O podvigu Miloša postaraće se narodno predanje tek u drugoj polovini XV veka, zahvaljujući turskim pisanim izvorima (Popović 1998: 42), koji ga prvi pominju kao Biliš Kobila, koji mučki ubija turskog cara. Kosovo je oduvek oblikovalo srpsku nacionalnu svest i ideološki koncept istorije, a dobilo značenje hronotopa u bahtinovskom smislu, dok je u životnom iskustvu Srba bio moneta za mnoge probleme u dugoročnijoj, ali i u *dnevnoj* politici stranaka koje su se upravo polarizirale u odnosu na aktualne kosovske probleme. Ovoga je bio svestan i Ljubomir Simović, autor najnovije drame o kosovskom boju: *Kosovski mit za Srbe ima posebnu važnost, zato što je u njemu formulisana srpska nacionalna ideja, uključujući i najvažnija etička, religiozna i, uopšte, egzistencijalna iskustva i saznanja srpskog naroda. Ono što nije uspevao da bude u istoriji, srpski narod je pokušavao da bude u mitologiji. A mit mu je pomogao da lakše podnese istoriju. A pomogao mu je da se u njoj orijentiše i održi. (...) Istorija i mit su se u kosovskoj legendi sklopili u jedinstven i celovit krug, u kome sve kipi i ključa (...) temom kosovskog mita moglo (se) manipulirati. I manipuliralo se. I manipuliše se, bilo da se taj*

mit, kao vrhovni izraz srpske nacionalne svesti, slepo glorifikuje, bilo da se njegov sardžaj, kao vrhunski izraz srpskog nacionalizma, slepo osporava (Simović 2003b: 145–6).

III.

Kao i evropska, srpska istorijska drama, cvetala je u periodu romantizma, kada je imala za cilj buđenje nacionalne svesti. Nastavila je svoj razvoj u kasnijim periodima dajući slične plodove. Naime, trauma kosovskog boja neprestano utiče na duhovnu i nacionalnu svest Srba, kao i na umetničku svest stvaralaca. Postoji značajan korpus drama koje se bave Kosovskom bitkom ili događajima neposredno pre ili posle bitke. Prva iz ovog niza je delo anonimnog Kotoranina s kraja XVII ili početka XVIII veka. Ova drama, pored jedne bugaršnice o kosovskom boju nalazi se u *Peraškom zborniku*. Objavio ju je Miroslav Pantić. On smatra da je to *neobičan spoj eposa i drame, u kome ima i pripovedačke naracije, ali u kome takođe pojedini učesnici proslavljenih događaja kazuju svoj deo teksta, kako izgleda pred publikom koja ih sluša, a po svojoj prilici i gleda* (Pantić 1978: 194). Ističe njenu književno-istorijsku vrednost, ali ne i umetničku. Smatra da je autor mislio na način baroknog čoveka, jer je delo izgradio *poput oratorijuma*, da je delo prožeto slovenskim osećanjem *emocionalna podloga i idejna okosnica, svakako je u očima piščevih peraških savremenika, kao i našim uostalom, i najveća njena vrednost* (Pantić 1978: 222).

Pre nepoznatog Peraštanina, elemente kosovske večere (Lazareva gozba uoči boja, zdravica, prebeg oklevetanog Miloša u turski tabor da bi ispunio zakletvu) nalazimo u italijanskom prevodu vizantijskog istoričara Jovana Duke (koji je uradio nepoznati Dalmatinac, Dubrovčanin ili Peraštanin u XV – XVI veku, i koji je uneo u prevod elemente usmenog predanja, koji nisu postojali u originalu).

Evo nekoliko citata iz dramskog pokušaja *Boj na Kosovu* anonimnog Peraštanina (koji umesto naslova ima belešku: *Ovdi počinje boj Kneza Lazara i zla svrha Miloša Koviljića i izdajnika Vuka Brankovića i 9 braće Jugovića na Kosovu polju na 24 đunja godišta 1348* (Pantić 1978), a za koji je utvrđeno da je lokalna adaptacija *Žitija cara Lazara*, proznog teksta stare književnosti za koji Jelka Ređep kaže da čuva oblik priče o Kosovskom boju kakva je nastala u Boki Kotorskoj (Ređep 2008: 360):

PISNIK GOVORI

*Kad sunce svijetli zrak u zapad obori
a mesec se javi na istočnoj gori,
večeru spra'ljahu i dil napraviše
i s mnogim uresom lijepo naresiše,
tu slavni Lazar knez velji stol ogradi,
pak se sam gospodar za stolom posadi; (...)
Tad Lazar zlat pehar uze u desnu ruku
i Milošu napi, suze proli u muku.*

LAZAR

Zdrav mi si, Milošu, vino ti i pehar,
i ne bud' nevjeran, a sve primi u dar;
tako to junaštva i poštenja tvoga,
i zdravja, živjenja, Suda općenoga;
tvoje Mare, ljubovce tve mlade,
i desnice tvoje sred lijepe livade;
tako se veselo s perjem ponositi
i svijetlo čelo u boju nositi;
tako ti života, Milošu, sinko moj,
u polju Kosovu izdati me nemoj;
tako ti prijatelj i družbe pridrage,
budi mi pomoćnik u ove livade;
kad budemo s Turkom po polju se tjerati,
nemoj me, zete moj, Milošu, izdati.
(...)

MILOŠ

Hfala t', gospodaru, na stolu koji sjediš,
ne hfala t' na vinu, grđe na besjedi,
ka' si me mislio s peharom darivat,
U Kruševu gradu bješe me darivat;
a od sa' će tašta sva pusta ostati
kad misliš Miloša nevjerom držati;
tako mi konjica i družbe mo'e mile,
bio sam ti vjeran u sve tvoje potrebe,
vjeran sam ti bio, tako me ne ubila,
tako me višnja moć prid Bogom shranila,
tako mi poštenja i mladosti cvijeća,
i tako mi ovoga brašna plemenita;
tako mi Mare moje, tvoje čerce mile,
i junaštva moga i moje sve sile;
tako mi zelene travice i bilja;
tako mi plemena, zelena Kovilja,
tako mi se u boj gizdavo nositi,
i viteštvo moje s oružjem braniti,
prije nego sutra u Kosovo ravno
da sunce obide po polju sve stavno,
vjera koja mi je sva vojska s kojom greš
vidjeti, i turska, i ti prije neg umreš,
sutra neđelja je i sutra Vidov-dan
slavni, a tebi je tvoje krsno ime, znaš,
sutra rano u tabor carski hoću priti
i Caru pod šator istinom dopriti,
i stanuću nogom na grlo pri sagu,
pritisnuti mojoj, pak ću uđriti na tragu,
već ne znam što će bit, neg što da višnja moć,
ma ću to učiniti, tako mi zdravo doć.

IV.

Prvom krugu drama na temu Kosova, pored *Boja kneza Lazara*, pripada autorska drama Sime Milutinovića Sarajlije *Tragedija Obilić* (1827). Prekretnicu u stvaranju drama sa ovom temom predstavlja *Miloš Obilić* Jovana Sterije Popovića (1828). On je stvara u granicama istorijske drame, sa sećanjem na Šekspira, ali ne odoleva sentimentalnosti šilerovske tragedije. Tokom čitave drame Sterija nameće pitanje: Zar se veliki gubitak nije mogao sprečiti? Prikazujući prilike pred sam boj, on unosi političke dimenzije kako u obradi osnovnih motiva tako i u oblikovanju karaktera svojih likova. U rešavanju ove prevashodno epske građe, svi autori potonjih drama sa vidovdanskim temom mogli su da računaju na njegova dramaturška rešenja.

U drugom, obimnijem krugu drama o Kosovu¹, izdvajamo dramska dela *Car Lazar* Matije Bana (1864), *Miloš Obilić* Jovana Subotića (1868), *Lazar Miloša* Cvetića (1889) i Simovićev *Boj na Kosovu* (1989. i 2003), ostavljajući po strani drame Iva Vojnovića *Smrt majke Jugovića* iz 1906. godine i *Je li bilo kneževe večere?* iz 1988. godine autorke Vide Ognjenović.

Ljubomir Simović je na inicijativu Jugoslovenskog dramskog pozorišta u Beogradu 1988. godine napisao dramu za potrebe proslave šest vekova od Kosovske bitke. Drama je zainteresovala televiziju Beograd, koja je najpre htela da snimi seriju, pa se odlučila za film, koji je poslužio u političke svrhe vezane za jubilej. Drama nikada nije izvedena na pozornici, delimično je potrošena za film i TV serijal, a bila je pregolema za scensku produkciju. I sam autor je bio svestan nekih njenih mana, mada je ova drama najbolja od svih drama o Kosovskom boju. O njenom stvaranju on kaže: *Tokom pisanja, sve više sam postajao svestan koliko me taj materijal, koji se poštuje kao vrhunski izraz nacionalne ideologije, religije i etike obavezuje, to jest koliko mi malo slobodnog prostora ostavlja (...) dok sam pisao, imao sam utisak da mi svi Srbi stoje iza leđa i preko ramena gledaju šta pišem* (Simović 2003b: 139–140).

Kultovi mita i srpske nacionalne istorije često se i lako primenjuju u političke svrhe. Simović ističe da se kulturnim temama može pristupiti na različite načine: *Kult se može rekonstruisati, interpretirati, može se na razne načine modernizovati, može se aktuelizovati, može se upoređivati sa istorijskim činjenicama, može se na osnovu tih činjenica dovoditi u pitanje* (Simović 2003b: 138). Pritom, ne opterećuje se mnogo ni mitom ni istorijom u svojoj drami, mada ih oboje koristi.

Obratićemo pažnju na tri standardna lika bez kojih drama o događanjima uoči Kosovskog boja ne bi mogla biti predstavljena, mada je on stvorio i druge interesantne likove, kao i one iz naroda.

Lazar Hrebeljanović u Simovićevom *Boju na Kosovu* počinje kneževu večeru kao vladar svestan borbe i njenog ishoda. Spreman je da učesnike bitke podigne kao pravi hrišćanin, najpre se pomoli Bogu, pa onda podiže zdravicu,

¹ Pominjemo svečarske i prigodne izvedbe koje su štampane: *Kosovska tragedija* Žarka Lazarevića (1912) i *Volješe carstvu nebeskome* Nikole Đurića (1930), *Lazar, veliki knez* Zvonimira Krstića (1989, na „Svečanostima slobode“ u Kruševcu), kao i *Kosovo* Miladina Ševarlića (1988).

koja nije u funkciji istitivanja Miloševe savesti, već deo običaja srpske slave. Zbog Vukovih optužbi Lazar postaje sudija koji treba da *odluči* ko je u pravu:

*Kako da sudim
onome kome sam najviše verovao?
I kako da mu ne sudim, kad ga optužuje onaj
kome sam dao svoju prvu kćer?* (1991: 130)

Nesuglasnice nastaju zbog različitih izveštaja o brojnosti turske vojske, odnosno dileme treba li ratovati ili ne.

Vuk je predstavljen kao sujetni i ljubomorni Lazarev zet, kome je jedino važno da se dokopa vlasti. Ohol je, sujetan i gospodstven. Služi se poluistinama (na osnovu izveštaja) koje je najteže pobiti.

U koncepciji Miloševog lika, Simović se najviše udaljava od poznatog nam lika: ne napada, niti kleveta. Opanjkan od strane Vuka, on će se *svojim dokazima dokazati, ali ne večeras, nego sutra, na Vidovdan, i ne ovde, pred ovom gospodom i trpezom, nego na jedinom pravom sudu, na Kosovu!* (1989: 133), svečano se zavetuje pred ikonom, *pred ovom živom slikom Isusa Hrista* (1989: 132). Simović insistira na hrišćanstvu (*Lazar: Zar je je Juda Iskariotski i na Kosovu došao da zaradi svoje srebrnjake?* (1989:119)), ali ne preteruje sa asocijacijom na Tajnu večeru, kao ni sa narodnom pesmom, niti se udaljava od nje. Miloševa pogibija je manje verska, stvar, već vojnička. Od srpskih vitezova XIV veka (polarišu se na *obilicevce* i *brankovicevce*, koji su kompaktniji) Simović pravi sliku (pra)demokratskog društva sa idealnim vladarom koji je dobio vlast da vlada odlukom državnog Sabora sa patrijarhom na čelu. U sceni Kneževе večere sukobljeni su stavovi carstva nebeskog i zemaljskog (oni koji se za Vuka), dok oni koji su pod vladarevim uticajem ne zalažu se za borbu jer će obezbediti moralnu pobjedu (koja je u narodnoj tradiciji visoko kotirana).

Stav autora ovde nije jasno opredeljen. Čas se čini da je na strani jednih, čas na strani drugih. Piščev stav možda treba tražiti u kasnijoj sceni, u predsmrtnom dijalogu Miloša i Murata, kada im Simović neočekivano daruje sledeće replike, iza kojih stoji on sam:

*MURAT: Kaži mi... zar si toliko lud da poveruješ...
da će ovo, što su učinio sa mnom... odlučiti bitku?*

*OBILIC: Možda će i odlučiti.
Ako ne odluči ovu danas možda će odlučiti neku sutrašnju!
[...]*

*MUTAT: Šta je to, kaži mi, tako skupo... skuplje od tvoje glave?
Zašta ti danas daješ glavu?*

*OBILIC: Ja danas svoju glavu, čestiti care,
zalažem za svoju reč!*

*MURAT: [...] To što ti glavom plaćaš svoju reč,
ne mora da znači da je tvoja reč*

*Skupa, već da je tvoja glava jevtina!
Miraleme...
Ja sam mislio da me je ubio junak...
junak i pametan čovek...
A mene je ubila budala!
Koliko mora da bude prazna glava
kad se daje za jednu puku reč? (1991: 175)*

Spremajući se da pišem ovu dramu, upoznao sam se sa ogromnim materijalom, počev od onog koji su mi nudila žitija, službe, plačevi, i pohvalna i povesna slova, do onog koji sam nalazio, na primer, u istorijama srpske srednjovekovne medicine. I to je, naravno, bilo u redu. Ali nije bilo u redu što sam pokušao da što više tog materijala iznesem na scenu (...) Umesto da tim ogromnim materijalom vladam, dopustio sam da me taj materijal savlada. Naravno, o onome što piše pisac treba da zna ‚sve‘. Ali sve ono što zna ne sme i da upotrebi (...) Drama je bila preopširna, pretrpana, razvučena i spora" (Simović 2003b: 141–142). Inače, opteretio je dramu likovima različitih sudova i interesa (verujući da će se približiti daljinama dokle se i mit prostire). Simović je usaglašavao različite slojeve saznanja o Kosovskom boju sa vremenom u kojem dramu stvara i svojim osećanjem kosovskog problema.

Nametala su se poređenja kneza Lazara i aktuelnog predsednika Srbije, Slobodana Miloševića i u vreme proslave Kosovskog boja, koji je na Gazimestanu 28. jula 1989. održao *jedan dug govor, kojim je rehabilitovao srpski nacionalizam i potpisao ipso facto smrt Jugoslavije, ispred skoro milion Srba* (Derans 2010:7).

Neizvedeni *Kosovski boj* koji je više ličio na dramu za čitanje imao je novu verziju 2002. godine (dakle 14 god. posle prve) koju je izvršio autor izvesnim skraćenjima i prepravkama za novo izdanje drame. Shvatio je da je pogrešio, da je prva verzija imala dosta redundantnog materijala i suvišnih likova (izbacio je deset scena i nekoliko likova iz naroda, kao i despota Stefana, Lazarevog sina).

Za srpske drame o Kosovu Marta Frajnd konstatuje: *Ograničavanje na nacionalno u na dnevno političke potrebe (...) izvlačilo je u prvi plan ovih drama samo jedno, usko, ali uvek aktuelno, i recepcijski veoma popularno, značenje o Kosovu* (Frajnd 1996: 188). O Simovićevom *Boju* misli da je on svoju dramu podredio kosovskom problemu iz 1989. i da *u tom kontekstu u centru drame se pojavljuje novo pitanje – kako odbraniti ponovo osvojeno pa opet izgubljeno carstvo zemaljsko* (Frajnd 1996: 189), ali i da ovaj njegov komad nagoveštava buduća tumačenja kosovske legende u drami.

U međuvremenu Kosovo je neko vreme posle NATO bombardovanja Srbije² postalo zasebna država u kojoj se nalaze srpske crkve i manastiri. Kosovo je mitski lokalitet za koji Srbi još uvek smatraju da je neotuđiv od njihovog nacionalnog identiteta, dok je i dalje aktuelna sudbina srpskih žitelja na

² U to vreme Miloševića su nazivali *Lazarom našeg doba* – kao što je naslovio dnevni list *Blic* (8. april 2000, str. 2)

Kosovu. Simović je objavio drugu verziju u kojoj je dosta izmenjeno na planu dramaturgije (najviše pažnje posvetio je likovima iz naroda), ali je ideološki plan drame ostao isti.

Monah u prvoj verziji drame i Pralja u drugoj verziji izgovaraju skoro identičan tekst: (...) *danas u Srbiji i nema drugoga puta, do puta na Kosovo* (1989: 12; 2003a: 10). Izdvajamo mišljenje da u samom tekstu drame nema naznaka savremenog konteksta (iako većina kritičara iznosi suprotno mišljenje), već on izvire iz navedenih postulata o koncepciji samog dela koje ima za cilj da proglaši mit večno živim, pa tako adekvatnim i za današnje vreme, kao i da istakne monološku koncepciju o večnom ponavljanju, odnosno o večnoj nepromenljivosti naraćenog mita (Vrbavac 2005: 93).

Govoreći o obe verzije drame Pešikan-Ljuštanović zaključuje da se *prostor Kosova u drugoj verziji Simovićeve drame manje artikuliše kao lirski, filozofski, pa i ideološki koncept, a više postaje poprište, ogledalo i opredmećenje dramskih sukoba* (Pešikan-Ljuštanović 2010: 407).

U umetničkom oblikovanju teme *Kosovskog boja* na Simovića, kao i na mnoge autore pre njega, uticala je težnja da se iskaže sižejno-tematska struktura kosovske legende, kako bi bila prihvatljiva publici i kao što se narodni pevač menjajući slušaocce u različitim sredinama prilagođavao i udovoljavao njihovim zahtevima, tako je i on bio okrenut (rdavom) vremenu u kojeme je stvarao i receptorima tog vremena napravio dramu kosovsku dramu kakvu su očekivali, nudeći im višeslojnost i značajan literarni kvalitet, ali istovremeno i revitalizaciju nacionalne mitologije. Kako se u međuvremenu situacija prilično promenila (dok je kosovsko pitanje i dalje aktuelno), Simović je pokušao da izvrši neke korekcije, ali ne takve da mogu promeniti dramu u osnovi; njegov *Kosovski boj* i dalje će biti svoju bitku za srpsku pozorišnu scenu. I mada Simovićev Lazar postavlja dilemu:

*Na Kosovu treba da da se odlučimo
hoćemo li gore, u Boga i svetlost,
ili dole, u gmizavce i mrak!* (1989: 25)

i dalje ostaje otvoreno pitanje na koje je Simović nesvesno pokušavao da odgovori: *Da li je Kosovo mesto na kojem se za Srbiju otvaraju vrata za pakao ili mesto sa koga se Srbija penje u nebo?* (Popović 2008: 128).

Literatura

a)

Simović, Ljubomir (1991), *Boj na Kosovu* (prva verzija), SKZ / BIGZ / Prosveta, Dečje novine, Beograd.

Simović, Ljubomir (2003a) *Boj na Kosovu*, Stubovi kulture, Beograd.

Pantić, Miroslav (1975), *Knez Lazar i kosovska bitka u staroj književnosti Dubrovnika i Boke Kotorske*, poseban otisak iz zbornika radova o knezu Lazaru, Beograd.

b)

- Berdajev, Nikolaj (2001), *Smisao istorije: Ogled filozofije čovečje sudbine*, Dereta, Beograd.
- Dérans Jean-Arnault (2010), „Préface: Kosovo” in : M. Popović, *Histoire d'un mythe*. Non lieu, Paris.
- Frajnd, Marta (1996), *Istorija u drami – drama u istoriji*, Prometej / Institut za književnost, Novi Sad / Beograd.
- Milošević-Đorđević, Nada (1990), *Kosovska bitka*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Pantić, Miroslav (1978), *Iz književne prošlosti*, SKZ, kolo LXXI, knj. 476, Beograd.
- Pešikan-Ljuštanović, Ljiljana (2010), „Prostor Kosova u *Boju na Kosovu* Ljubomira Simovića”, (395–407) in: V. Pitulić (urednik) *Kosovo i Metohija u civilizacijskim tokovima 2*, Filozofski fakultet, Kosovska Mitrovica.
- Popović, Branko (2008), *Dramski svet Ljubomira Simovića*, Beogradska knjiga, Beograd.
- Popović, Miodrag (1998), *Vidovdan i časni krst: ogled iz književne arheologije*, Biblioteka XX vek, Čigoja štampa, Zemun/Beograd.
- Ređep, Jelka (2008), „Motiv kneževine večere”. *Zbornik matice srpske za slavistiku*, br. 73, str. 351–365.
- Simović, Ljubomir (2003b), „Napomene o drugoj verziji”, *Boj na Kosovu*, Stubovi kulture, Beograd.
- Vrbavac Jasmina (2005). *Žrtvovanje kralja: mit u dramama Ljubomira Simovića*, Pozorišni muzej Vojvodine, Novi Sad.

Sava ANDJELKOVIC

DE LA BATAILLE DU PRINCE LAZAR PAR UN AUTEUR
INCONNU DE PERAST À LA BATAILLE DE KOSOVO DE
LJUBOMIR SIMOVIC
RÉSUMÉ

L'article est consacré à l'influence du mythe collectif de Kosovo et à sa double élaboration (dans la littérature médiévale et la création orale). Parmi le corpus des nombreux textes dramatiques qui utilisent le motif du Dîner du prince et de la bataille de Kosovo, on peut distinguer deux groupes, avec à la frontière entre les deux *Miloš Obilić* de Jovan Sterija Popović. Pour le premier groupe, l'article s'intéresse à l'essai dramatique d'un auteur inconnu de Perast, et pour le second à *La bataille de Kosovo*, que Ljubomir Simović écrit en 1988 pour le 600ème anniversaire du combat, ainsi qu'à une 2ème version, écrite 14 ans plus tard. La pièce de Simović, bien que réussie sur le plan artistique, n'a pas réussi à échapper à l'emprise de l'époque à laquelle elle a été composée: Simović a écrit un drame répondant aux attentes de ses lecteurs-spectateurs, qui aspiraient à une revitalisation du mythe national.

Mots-clés : Dîner du prince, mythe, légende, revitalisation du mythe, Sima Milutinović, Jovan Sterija Popović, politique, Gazimestan.

Лидија КАПУШЕВСКА- ДРАКУЛЕВСКА

Скопље

СЕНКЕ ПРОШЛОСТИ

(кроз призму романа *Птице из лањских гнезда*
Митка Маџункова)

Роман *Птице из лањских гнезда* Митка Маџункова (1943) проглашен је романом године на конкурс македонског дневника *Утрински весник* за 2012. годину, одржаном по 14. пут марта прошле године. Реч је о урбаном роману, речитом сведочанству о трагично усамљеним индивидуама кроз које се прелама колективни фатум нације и земље. Иако је радња овог обимног, полифонијски компонованог романа смештена у један конкретни, типични балкански град – Београд, интертекстуална укрштања са значајним књижевним делима (*Дон Кихот*) и кључним догађајима из светске историје (Чернобил), као и игра са временом (јунаци пониру у паралелне светове), стварају утисак *панпланетарне енигме* (Венко Андоновски). Критика је ово комплексно остварење окарактерисала као моћну метафору Пресељења (по аналогији на култне *Сеобе* Милоша Црњанског), схваћених као трајни белег, као трагичну визију нашег поднебља, растуреног различитим етно-националним, културним и политичким линијама подела и неслагања, у једном крајње неизвесном и апокалиптичном времену.

Кључне речи: Митко Маџунков, македонски роман, културна меморија, идентитет, игра са временом.

Одакле си?

Из Југославије.

Зар постоји таква земља?

Не, али ја сам ипак одатле дошао.

(Анонимни аутор, почетак књиге *Деца Атлантиде*, зборник есеја младих бивших Југословена, побеглих због ратова, уредник Зденко Лешић, 1995, цит. према: Угрешкић, 2011: 270).

Време које стварају часовници постоји само ако га неко мери или броји. Насупрот томе, право време је оно које се троши до краја и има свој крај, који се састоји од откуцаних часова; једном речју, то је животно време које називамо 'историјом'. Дајемо му такав назив због тога што сваки човек који живи у свом времену у њему налази трагове других времена која нису његова, времена која су већ потрошена и које због тога зовемо 'прошлост'. (Цит. према: Прокопиев, 2013: 9).

Ова су размишљања шпанског филозова Ортеге-и-Гасета (*Оживљавање слике*) релевантна за најновији роман савременог македонског писца, драматурга и есејисте – академика Митка Маџункова, *Птице из лањ-*

ских гнезда, објављеног 2012. године и проглашеног за роман године – награда дневника *Утрински весник*. Ради се о аутору који потиче из Македоније, али који је цео свој радни век провео у библиотеци града Београда и који се после пензионисања вратио и живи у Македонији од 2006. године. Пример је дводомног писца: писао је и на српском и на македонском језику, награђиван је и у једној и у другој културној средини, а иначе је велики поклоник и популаризатор фантастичне прозе и кратке приче 70-их година прошлог века, приче-цртице и приче-сна.

Бирајући за мото свог романа једну мисао из Сервантесовог *Дон Кихота*: *У лањским гнездима нема птица ове године*, Маџунков не само што прави омаж првом роману европске књижевности, почетку свих почетака, него и честе реминисценције на Сервантеса и на његов култни лик чудесно одсликавају и прожимају судбине ликова из *Птица из лањских гнезда*. Дон Кихот је биће фикције *sui generis*: мисли да живи у времену различитом од оног у којем живи; он је усамљени појединац, истовремено смешан и узвишен. Управо је таква и плејада ликова у роману Маџункова. Један од њих, иначе страствени обожаваатељ Сервантеса, чак је и назван по аналогији на Дон Кихота – Дондоне. Уосталом, имена јунака су симболична: баба Македонка, келнер Дража Михајловић, Елена Гончарова Ридска, Планета Песимиста са надимком Армагедон, Ангел, Граматик, Еленко Историк, Антонио де Растињак, Блумен (или Човек у плавом), Птоломеј Фурнациев, Кирил Водочки, Чернобиленд (по аналогији на Леголенд)...

Понесени вихором политичких промена, иако живе у конкретном, реалном хронотопу – Београд 1986. (али и двадесет година после), Маџунковљеви јунаци пропадају у временске рупе, у паралелне светове и виртуелне реалности, у снове и сећања, у љубавне чежње и носталгичне замке порекла и идентитета, али и у сомнамбулне, кошмарне халуцинације, као и у катастрофичне и апокалиптичне визије будућности, како на личном, индивидуалном плану, тако и на колективном и националном плану. Поигравање са временом и простором, та Маџунковљева омиљена *фантастична* тема мајсторски је и вешто уметнута у наративно ткиво романа. Аутобиографско искуство писца Македонца, који је дуго година живео и стварао у српској средини, омогућује аутору да врло луцидно и самокритично, изнутра и споља, лоцира све проблеме и стереотипе, све заблуде и историјске неправде везане за колективне трауме. Тај удвојени поглед и према себи и према Другом, али и према себи као Другом или Другом као Ја, узимајући у обзир околност да наратор у роману (Македонац) исто тако живи и ствара у другој средини (Београд) обележава све неуралгичне тачке везане за национализам и културни идентитет.

За илустрацију наведеног, ево неколико афористичних, ироничних и самоироничних констатација које ћемо срести на страницама романа: *Мрзели смо то македонство, то вечно кајање и жаљење, па да, печалба, ресантиман, све оне деминутиве, љигавије него код Руса* (Маџунков, 2012: 32), или *Македонци су народ који не чита књиге, а свет је народ који није ни чуо за Македонце и за њиховог краља Хунзу Хималајског, а*

камоли да им чита књиге (79-80), или: Помутио му се ум од носталгије за родним крајем (134), Сви Македонци пате од носталгије, горе него Срби (419), или: На карти, Југославија личи на пиштољ, а ускоро ће се претворити у седам-осам комада бивоље балеге посране по Балканима (415), или: Ко мења име? Ми ћемо бити први, име је конвенција, договор, Име може да ротира као групно Председништво државе (335) итд.

У мојим романима може да се прати једна нит приповедања повезана са 'поласком', који је комплементаран са 'повратком кући' – истиче Маџунков у једном интервјуу и трагове ликова и мотиве у овом свом најновијем роману лоцира у роману *Према другој земљи* (1993), у коме у суштини и започиње *сеоба птица* и потрага за *старим гнездима*, а посебно у роману *Време ирваса* (2003), који представља увод у *Птице из лањских гнезда*. *Ирваси* се догађају једне суботе маја 1986. године (одмах после Чернобила), а *Птице из лањских гнезда* обухватају наредни дан, недељу, али и следеће, не дане већ године. *Због тога је нужно да дође до 'померања времена' које, с једне стране постаје метафора лудила у свету, док са друге стране, 'технички' омогућава ту временску згуснутост* – констатује Маџунков (Богоева, 2013).

Пад у времену може да се схвати и као пад у постојању, по аналогји са *источним грехом* кад Адам уместо блаженства бира драму; пад у времену може да буде и пад у језику, у смислу Слотердајка и његове култне синтагме: *доћи на свет стићи до језика*. Хрватски сликар и есејиста Јагор Бучан прави типологију *пада* схваћеног као *опадање интеграцијских компетенција појединца (или скупине појединаца)* као образац/модел једног књижевног лика, типологија која одражава следећи низ деklinација: 1. метафизички пад (источни грех/онтолошка оскудица), 2. друштвени пад (декаденција политичког, социјалног, институцијског статуса), 3. морални пад (малодушност, преступ, прељуба, издаја, злочин) и 4. физички пад (несрећа, хендикеп, зависност, болест, смрт). (Бучан, 2010: 255). Безмало сви наведени модели постоје и у Маџунковљевом роману. Али то није све: парадокси које време као категорија проширује на велике теме колектива и на драме изгубљеног идентитета, одређују и питање историјске утемељености романа.

1986. драматична година у којој уствари започиње *убрзани распад* бивше Југославије чији је симболични знак Чернобил. *Чернобил нас није само озрачио, него и означио почетак великога крајостољетног финала* пише Дубравка Ораић-Толић у једној својој студији и наставља: *У малом украјинском градићу уочи тадашњег Првог свибња у тадашњем Совјетском Савезу у зрак је одлетјело 20. стољеће и цијела модерна култура. Атомска бомба је бачена на Хирошиму зато да би се побједио фашизам и довршио Други свјетски рат, (...) зло почињено у име доброга. Чернобил је био атомска бомба уграђена у темељима Истока, која је експлодирала због дотрајалости сустава. Био је то дубоки израз слабости истока, понор модерне културе (...) чисто ослобођено зло без икаквога циља, тајанствено самоубојство комунизма које је уздрмало Запад. Модел је био чудесно заразан. Пад Берлинскога зида, распад Со-*

вјетскога Савеза и његове балканске копије Југославије, све се то одиграло по сценарију исте ланчане реакције. (...) Крај 20. стољећа није, чини се, ништа друго него рупа у времену, вријеме без календара – закључује Ораић-Толић (Ораić Tolić, 2000: 37; 69).

Ове су мисли у складу са *зауостављеним временом* у Маџунковљевом роману, са реалним и надреалним путовањима у времену које остварују његови јунаци, са бројним временским резovima у једној узнемирујућој, турбулентној епохи, епохи сурових промена и изазова. Време као четврта димензија простора, човекова немоћ у трци са временом, временска празнина, *црна рупа где време умире* или губитак временских координата као губитак идентитета..., су само неки од могућих лавиринтских путева који се отварају пред ликовима ове прозе. Јунаци књиге, *људи са два живота и једном биографијом* (као што би рекла Дубравка Угрешаћ) су директно или индиректно повезани са *Библиотеком* (разуме се, схваћеном као књижевна метафора); они добијају чудне и тајанствене поруке о учешћу на Конгресу библиотекара на Ушћу у Београду. Интересантно је то што сваки појединачни лик добија сасвим различите поруке које се невероватно подударају са њиховим индивидуалним судбинама и сасвим личним искуствима која не могу да буду позната неком другом, па управо зато те поруке добијају или иронични призив, или застрашујуће димензије, у орвеловском смислу. Поруке личе на каталожке картице у библиотеци са перфорацијом око које пише *провири у рупу*. Управо то је *хронотоп прага* (као што би рекао Бахтин), будући да, пошто знатижељно провире кроз рупу, ликови пропадају у неку другу временско-просторну димензију постојања, улазе у неку своју *другу* причу. *Највећи задатак романа је да створи нову причу – истиче Маџунков у поменутом интервјуу поводом награде за роман године и образлаже: У 'Птицама' се то, између осталог, постиже путем порука које долазе из непознатих извора и окупљају јунаке са свих страна земље у исто време и на истом месту. Композиција у виду зрака или наукових нити створиће ону 'критичну масу' која ће потом обезбедити експлозију, када ће се све разлетети на све стране, чиме ће почети 'сеоба птица'. Галерија ликова је градивни елемент тог ткива, у коме сваки лик има своја сопствена, често луда и искључива гледишта, чијом се оркестрацијом ствара полифонијски звук са много дисонантних тонова – закључује Маџунков (Богоева, 2013).*

Није тешко у овим размишљањима препознати ставове једног Бахтина о дијалогичности и полифонијности романа, или категорију *многостраности* којој је Итало Калвино посветио једно од својих, нажалост, неодржаних *америчких предавања*. Сва експлицитна и имплицитна текстуална прожимања са књижевним и културним наслеђем којима обилује Маџунковљев роман су оне *сенке прошлости* без којих не би постојале ни садашњост ни будућност. Зар и сам Конгрес библиотекара који треба да повеже догађаје и јунаке те драматичне године у којој почиње *убрзани распад* не представља алузију на Нојеву барку и на библијски потоп?! Ликови нису случајно библиотекари, одабрани људи повезани са

књигама, са знањем, што значи и са књижевношћу (уметношћу) и са стваралачким чином као јединим спасењем и излазом из свеопштог лудила! Зар Библиотека, схваћена у борхесовском смислу, као универзум, као тоталитет постојања, није место меморије и извор идентитета?!

Није случајно то што на страницама романа постоји цео један есејистички део – у славу књижевности: *Права је књижевност колонизација живота, насељавање његових простора многим невидљивим паралелним световима сакривеним у књигама. Ако светови књига који носе животносно семе оживе, добићемо једну нову васељену створену, уместо од атома и ћелија, од слова и од речи. Сматра се да интеракција између Живота и Литературе није безусловно реверзибилни процес и да она може да се усвоји само док постоји свесни живот. То је доминантно гледиште које се заснива на уобичајеној претпоставци да је литература Нешто У Односу На Постојање. Иако смрт – тај стари капетан свих коначних путовања – као да то демантује: само трајање дела насупрот очигледној пролазности живота, пресуђује у корист уверења да Литература није делатност У Односу На Живот већ стварност Уместо Живота. Чак и онда кад више нема ни Живота ни Постојања“ (Маџунков, 2012: 482).*

(превела с македонског: Љиљана Узуновић)

Литература:

- Богоева, Катерина. 2013. *Највисоката задача на романот е да создаде нова приказна*, интервју са Митком Маџунковим, *Утрински весник*, Скопје, 18.03.2013. година, доступан на: www.utrinski.mk
- Бучан, Јагор. 2010. *Деклинације пада (Роман и бријеме)*, *Еуропски гласник*, бр. 15, годиште XV, Хрватско друштво писаца, Загреб.
- Маџунков, Митко, 2012. *Птиците од ланските гнезда*, Три, Скопје.
- Ораић Тolić, Dubravka. 2000. *Dvadeseto stoljeće i retrovizoru*, Školska knjiga, Zagreb.
- Прокопиев, Александар. 2013. *Хорацио Цвикало*, Магор, Скопје.
- Угрешић, Дубравка. 2011. *Култура на лагата*, Сигмапрес, Скопје.

Лидија КАПУШЕВСКА- ДРАКУЛЕВСКА

SHADOWS OF THE PAST

Through the Lens of Mitko Madžunkov's Novel
Pticite od lanskite gnezda / The Birds of Last Year's Nests
Summary

The novel *Pticite od lanskite gnezda* by Mitko Madžunkov (1943) received the 2012 Novel of the Year Prize by the Macedonian daily *Utrinski vesnik* that was awarded for the fourteenth time in March of last year. It is an urban novel, an eloquent testimony of the tragically lonely individuals, through which the collective *fatum* of the nation and the country refracts. Although the action of this long, polyphonically composed novel takes place in a specific, typical Balkan city – Belgrade – the intertextual overlapping with renowned literary works (*Don Quixote*) and major events in world history (Chernobyl), as well as the play with time (the protagonists plunge into parallel words), create the impression of ‘a pan-planetary enigma’ (Venko Andonovski). Critics defined this complex achievement as a powerful metaphor of *migrations* (analogous to Miloš Crnjanski's cult *Seobe / Migrations*), seen as a permanent mark, a tragic vision of our region destroyed by various ethno-national, cultural and political divisions and disagreements, in extremely uncertain and apocalyptic times.

Keywords: Mitko Madžunkov, Macedonian novel, cultural memory, identity, a play with time.

Polina KOROLKOVA

Moskva

**PORTRET SRBIJE U VODIČU KROZ SRPSKI
MENTALITET (A GUIDE TO THE SERBIAN MENTALITY)
MOMA KAPORA: STEREOTIPI ZA STRANCE ILI SLIKA
NACIONALNOG MENTALITETA?**

U knjizi poznatog srpskog pisca Moma Kapora *Vodič kroz srpski mentalitet (A Guide to the Serbian Mentality)* objedinjeni su eseji i priče koji su izlazili u časopisu „JAT Review“ i koji su bili namenjeni pre svega strancima. Prvi put je knjiga izašla u Beogradu na engleskom jeziku 2006. godine i odmah doživela veliku popularnost (6 izdanja za 7 godina). To su ponekad ironični, ponekad ozbiljni lirski eseji u kojima autor upoznaje čitaoca sa geografijom Beograda, srpskim specijalitetima i odećoj, nacionalnim karakterom i navikama koje opisuje sa ljubavlju, humorom i nostalgijom. U ovom članku predložimo odgovore na pitanja: na koji način su u tekstu spojeni (auto)stereotipi i duboko individualni pogled na mentalitet Srba; kako Momo Kapor doživljava suštinu tog mentaliteta i kako ga prikazuje kroz detalje itd.

Ključne reči: srpska književnost, Momo Kapor, *Vodič kroz srpski mentalitet*, priča, esej, (auto)stereotipi

Knjiga poznatog srpskog pisca Moma Kapora *Vodič kroz srpski mentalitet (A Guide to the Serbian Mentality)* sastoji se od eseja i priča koji su niz godina objavljivani u reviji aviokompanije „JAT Airways“ istovremeno na srpskom i engleskom jeziku. Knjiga je prvi put objavljena u Beogradu na engleskom jeziku 2006. godine i odmah je doživela veliku popularnost (6 izdanja za 7 godina). Bila je namenjena pre svega strancima – skoro je nemoguće nabaviti ovu knjigu na srpskom jeziku (izašlo je samo nekoliko primeraka koje je autor poklonio svojim prijateljima). Sad se engleska verzija uglavnom prodaje u suvenirnicama u Beogradu i na aerodromu, a u knjižarama se nalazi među turističkim vodičima.

U ranijim člancima sam se bavila konceptom hrane u esejima i pričama Kapora, konceptom stvari (predmeta) i ulogom detalja u njegovom stvaralaštvu,¹ tako da sam sad imala priliku da uporedim način na koji su Srbija i srpski narod predstavljeni u esejima namenjenim domaćem čitaocu i strancu.

¹ Полина Владимировна Королькова. *Концепт вещь в рассказах и эссе Момо Капора // Концепт вещи в славянских культурах. Институт славяноведения РАН, Москва, 2012. С. 229–241; Полина Владимировна Королькова. Пищевые образы как способ реализации оппозиции ‚свой – чужой‘ в рассказах Момо Капора // Коды повседневности в славянской культуре: еда и одежда. Алетейя, Санкт-Петербург, 2011. С. 431–442.*

Mene je pre svega zanimalo na koji su način u *Vodiču* spojeni stereotipi i autostereotipi i duboko individualni pogled na mentalitet Srba; kako Kapor doživljava suštinu tog mentaliteta i kako ga prikazuje kroz detalje; da li je tekst stvarno namenjen isključivo strancima što sledi iz toga kako je pozicioniran na srpskom književnom tržištu.

U *Vodiču kroz srpski mentalitet* nalazimo ponekad ironične, ponekad ozbiljne lirske eseje u kojima autor upoznaje čitaoca sa geografijom Beograda i legendama vezanim uz grad, srpskim specijalitetima i odećom, nacionalnim karakterom, tradicijama i navikama Srba koje opisuje sa nežnošću, ljubavlju, humorom i nostalgijom. Na početku skoro svakog eseja u knjizi spominje se stranac – *foreign guest* ili *foreigner* ili *visitor* koji postavlja sebi pitanja, jer ne može da shvati kako funkcionišu stvari u Srbiji ili priznaje da nešto ne postoji nigde drugde na svetu i traži objašnjenja, nakon čega pripovedač nudi svoje komentare, najčešće neobične kako za stranca tako i za srpskog čitaoca. Ta prva rečenica često zvuči skoro kao izazov: *Nothing describes Belgrade like the three words ,Belgrade is Belgrade², A foreigner who doesn't visit a flea market will never become familiar with or understand the essence of the city in which he or she resides³, If I had only a half hour to show a visitor Serbia – what we are and what we're made of – I would take him to Kralja Petra street⁴* itd.

Cela knjiga je rušenje stereotipa – o srpskoj kuhinji (koja je jako bogata ali ustvari ne postoji jer je svaki specijalitet dospeo iz neke druge zemlje), o srpskim brendovima (nije to ni šljivovica, ni kajmak, niti bilo šta drugo nego – pojam *inat* kao odnos čoveka prema svetu). Kapor ruši stereotip i o samom Beogradu kao o lepom i posebnom gradu: *It does not do well in photographs – it always looks like some place else... There are few things in Belgrade that I have not seen elsewhere... This city will never attract the inquisitive collector of beauty...⁵*

Duša Beograda se krije ne samo u znamenitostima grada, poput Skadarlije, Ade Ciganlije, Knez Mihailove, Kalemegdana – nego i na buvljaku bez kojega je nemoguće osetiti specifičnost ovog grada. Sa ljubavlju su prikazane stvari koje se prodaju na beogradskom buvljaku – stari autodelovi, telefon bez slušalice, iznošena odeća, pokvaren nameštaj, naočare bez stakla; autor s ironijom govori o *neophodnosti* takvih stvari u svakodnevnom ljudskom životu. Međutim, iz šetnje po buvljaku autor iznosi nešto mnogo važnije – temu za novu priču. Kapor neočekivano stavlja inspiraciju u jedan red sa predmetima koji se prodaju na buvljaku, usled čega čitaoc uspeva osetiti pravu atmosferu tog mesta.

Iako ne postoje pojmovi *srpski specijalitet* i *srpski brend* u tradicionalnom smislu, iako u Beogradu nema mesta poput Koloseuma ili Ajfelove kule, ne znači da srpska hrana ili glavni grad Srbije nisu ništa specifično, upravo su-

² Momo Kapor. *A Guide to the Serbian Mentality*. Dereta, Belgrade, 2009, str. 13.

³ Ibid. str. 115.

⁴ Ibid. str. 134.

⁵ Ibid. str. 13–14, 17.

protno. Momo Kapor pokušava da otvori pred čitaocem dušu Srbije koja može da se osetiti pre svega u sitnicama i detaljima ali ne u stvarima koje se bacaju u oči. Zato taj sveži pogled na znamenitosti Beograda, nacionalne vrednosti i dostignuća i preispitivanje autostereotipa isključivo je zanimljiv ne samo za strance nego i za domaćeg čitaoca i u tom smislu gotovo ne postoji razlika između priča i eseja iz *srpskih* zbornika *Skitam i pričam*, *Putopis kroz biografiju* itd. i *Vodiča kroz srpski mentalitet*. Stilski i tematski su to istovetni tekstovi. U tom smislu celo književno stvaralaštvo Moma Kapora može da se razmatra kao jedan tekst, a njegovo umetničko stvaralaštvo kao jedna velika šarena ilustracija za ovaj tekst. Mogu da se potpuno složim s mišljenjem srpskog istraživača Branka Stojanovića izraženom u knjizi *Momo Kapor – od džins-proze do proze u maskirnoj uniformi*, gde autor kaže da Kapor pripada piscima koji ceo svoj život pišu jednu jedinu knjigu.

Detalj je uvek igrao izuzetno bitnu ulogu u Kaporovom stvaralaštvu. Kroz detalje je često prikazana autorska pozicija koja skoro nikad u pričama nije izražena direktno. Nije slučajno da je ruski pisac Anton Pavlovič Čehov, majstor detalja i neizgovorenih smislova koji se čitaju između redova, bio jedan od omiljenih pisaca Moma Kapora. Zbog lakonizma i prećutkivanja koji se kompenzuju dodatnim smislovima koji su skriveni u detaljima i simbolima, čitalac mora da zauzme aktivnu poziciju jer su takvi tekstovi uvek zagonetka koju može da odgonetne isključivo pažljiv čitalac.

U esejima iz *Vodiča kroz srpski mentalitet* autorska pozicija je izražena direktnije i jednoznačnije nego u pričama. U tom smislu knjiga zapravo ispunjava funkciju vodiča: autoru nije cilj književna igra, višeznačnost smislova i filozofiranje, on želi da predloži mišljenje, odgovor na pitanje, rešenje zagonetke nacionalnog mentaliteta (na primer: *Our is a smallcountry, but our desire for what lies beyond our borders is just as great as that of larger countries – and even continents*⁶; *...that is precisely what is so attractive about Belgrade. It is a great metropolis and a market town at one and the same time*⁷. Takve rečenice teško ćemo naći u pričama i romanima Moma Kapora). Čitalac ne mora da se složim s autorom ali ga Kapor na takav način tera da razmisli o suštini srpskog mentaliteta, skreće njegovu pažnju na stvari koje čitalac (nije bitno, stranac ili Srbin) ranije možda nije ni primećivao. U tom smislu Kapor piše autorski vodič sa individualnim pogledom na to što jeste bitno i to što nije bitno u Srbiji.

Za crtanje slike (ili, bolje da kažemo, mozaika) nacionalnog mentaliteta, osim hrane, oblika glavnog grada i njegovih legendi, opisa navika Beograđana i elemenata nacionalne odeće, izuzetno je važna i slika prošlosti kao i osećaj nostalgije koji danas prati život ljudi u Srbiji, jer je taj osećaj, po Kaporovom mišljenju, ključna stvar za njegovo razumevanje. Autor ne opterećuje čitaoca slikama iz istorije srpskog naroda ali na neki način izgleda da računa na čitaoca srednjih godina koji je barem iz medija upoznat sa nedavnom prošlosti Jugoslavije. O nostalgiji se radi u više priča, Kapor dosta često upoređuje život

⁶ Ibid. str. 7.

⁷ Ibid. str. 75.

u današnjem Beogradu i svet svoje mladosti. U priči „Yesterday’s world” (jasna aluzija na „Jučerašnji svet” („Die Welt von Gestern”) Štefana Cvajga) razmišlja o suštini nostalgije kao pojave. Mada u *jučerašnjem svetu* Jugoslavije izbor stvari – odeće, alkohola, cigara itd. – bio je dosta ograničen, za autora je to bio svet mladosti – *the time of our youth, and above all, a time of great expectations for the future – which have gone unfulfilled*⁸. Ova poslednja rečenica, koja sledi nakon trostraničnog opisa stvari koje su se mogle nabaviti u Jugoslaviji, ne samo opisuje nego i stvara osećaj nostalgije koji je blizak skoro svakom čitaocu.

Kapor je bez ikakve sumnje majstor male forme u okviru koje je uspeo stvoriti neverovatni žanrovski hibrid priče, eseja, feljtona, vica, pisma, dnevnika, parabole, čak i oglasa (priče „Kopelmanov sat”, „Svaštara”, „Oglas”). O posebnom odnosu srpskog pisca prema malim formama svedoče njegove reči iz autorskog predgovora za zbornik *Skitam i pričam* u kojem Kapor s ironijom raspravlja o vrlinama žanra kratke priče i preporučuje čitaocu da ne troši novce na njegove knjige nego da u knjižarama iz svake pročita po jednu priču. *Što je najzgodnije, – kaže autor, – kako god je otvorite, biće to najbolje mesto u knjizi!*⁹ Ali pod koricom *Vodiča kroz srpski mentalitet* kriju se jako različiti, s tačke gledišta žanra, tekstovi koji su posvećeni različitim stranama života Srba, zato se oni mogu čitati i kao samostalni eseji i kao ciklus.

Na kraju možemo zaključiti da se Kapor igra s nacionalnim autostereotipima, čak i da stvara novi stereotip o Srbiji – zemlji paradoksa čija se specifičnost upravo zaključuje u spoju istoka i zapada, u čijoj je kulturi izmešano više stvari, čija je hrana, arhitektura, mentalitet stanovnika mešavina drugih celina, sasvim različitih tendencija i pojmova. Nova slika srpskog mentaliteta je dosta provokativna i to je poziv za dialog ne samo sa strancima nego i s domaćim čitaocem. Cilj Moma Kapora je u tome da otvori atmosferu grada i zemlje, tajnu mentaliteta kroz sitnice i na prvi pogled beznačajne stvari.

Moje istraživanje je takođe potvrdilo da je Momo Kapor ceo život pisao jedan tekst – i nije bitno kome je taj metatekst namenjen i na kojem je jeziku napisan, bitno da je čitalac otvoren prema njemu. Stvari o kojima se govori u knjizi – srpska kuhinja, odeća, jugonostalgija i sl. – nisu manje značajne za Srbe nego za strance. Možda čak naopako – jer dozvoljavaju autoru da pride sasvim običnim stvarima koje prate ljudski život svaki dan, s neobične, možemo reći *sveže* pozicije stranca koji sve vidi prvi put u životu i može sebi dozvoliti da se iskreno čudi tim najobičnijim stvarima.

Literatura

- Momo Kapor. *A Guide to the Serbian Mentality*. Dereta, Belgrade, 2009.
Momo Kapor. *Halo, Beograd. 011. Istok – Zapad*. Prosveta, Beograd, 1991.
Momo Kapor. *Skitam i pričam: Putopisni dnevnik*. Prosveta, Beograd, 1979.

⁸ Ibid. str. 225.

⁹ Momo Kapor. *Skitam i pričam: Putopisni dnevnik*. Prosveta, Beograd, 1979, str. 7.

- Igor Mandić. *Urbana mitologija u prozi Mome Kapora* // Момо Капор. 101 прића. Знанје, Загреб, 1980. С. 5–28.
- Момо Капор. *Путонис кроз биографију*. Књига Комерц, Београд, 2006.
- Полина Владимировна Королькова. *Концепт вещь в рассказах и эссе Момо Капора* // Концепт вещи в славянских культурах. Институт славяноведения РАН, Москва, 2012. С. 229–241.
- Полина Владимировна Королькова. *Пищевые образы как способ реализации оппозиции «свой – чужой» в рассказах Момо Капора* // Коды повседневности в славянской культуре: еда и одежда. Алетейя, Санкт-Петербург, 2011. С. 431–442.
- Бранко Стојановић. *Момо Капор – од цинс-прозе до прозе у маскарној униформи*. Рашка школа, Београд, 2006.

Полина КОРОЛКОВА

ПОРТРЕТ СЕРБИИ В ПУТЕВОДИТЕЛЕ ПО СЕРБСКОМУ
МЕНТАЛИТЕТУ (A GUIDE TO THE SERBIAN MENTALITY)
МОМО КАПОРА: СТЕРЕОТИПЫ ДЛЯ ИНОСТРАНЦЕВ ИЛИ
КАРИНА НАЦИОНАЛЬНОГО МЕНТАЛИТЕТА?

Резиме

В книгу известного сербского писателя Момо Капора *Путеводитель по сербскому менталитету* вошли эссе и рассказы, которые публиковались в журнале „JAT Review” и предназначались прежде всего иностранному читателю. Первый раз книга вышла в 2006 году в Белграде на английском языке и сразу стала пользоваться огромной популярностью (6 изданий за 7 лет). В ней собраны подчас ироничные, подчас серьезные лирические эссе, в которых автор знакомит читателя с географией Белграда, блюдами национальной кухни и одеждой, национальным характером и привычками, которые он описывает с любовью, юмором и ностальгией. В статье предлагаются ответы на вопросы: каким образом в тексте соединяются (авто)стереотипы и глубоко индивидуальный взгляд на менталитет сербов; как Момо Капор описывает сущность этого менталитета и как изображает его через художественную деталь и др.

Ключевые слова: сербская литература, Момо Капор, *Путеводитель по сербскому менталитету* (A Guide to the Serbian Mentality), рассказ, эссе, (авто)стереотипы.

Milica JAKÓBIEC-SEMKOWOWA

Wrocław

OD USPOMENA BEZBRIŽNOG LETOVANJA DO RATNE TRAUME. SLIKA JUŽNOSLOVENSКИH KRAJEVA U POLJSKIM ROMANIMA POSLEDNJIH GODINA

Predmet imagološke analize koja dokazuje funkcionisanje slika i stereotipa u prikazivanju južnoslovenskih krajeva su tri knjige poljskih autora štampane u poslednje vreme (2010–2012) u kojima se pojavljuju južnoslovenski motivi. Roman Ane Karpinjske *Hrvatsko pristanjište* [A.Karpińska, *Chorwacka przystań*] obuhvata ratne uspomene poljske novinarkе iz 90.ih godina prošlog veka i utiske njene ćerke, koja u naše vreme tokom jednog semestra studira u Dubrovniku. U zbirci prića Pjotra Vojćehovskog *Serce za igru* [Piotr Wojciechowski, *Serce do gry*] jedna duža pripovetka *Kuća Sylwii* [*Dom Sylwii*] tiće se sudbine srpskog manastira na Kosovu, a u romanu Witolda Gadovskog *Toranj komunista* [Witold Gadowski, *Wieża komunistów*] pored uspomena iz srpsko-hrvatskog rata 90-ih godina nalazi se nekoliko beležaka o savremenom Kosovu.

Ključne reći: slike, stereotipi, rat, Dalmacija, Kosovo.

Dramatizam istorijskih događaja koji su se zbivali tokom raspada Jugoslavije i ratova 90-ih godina naišao je na širok odjek ne samo u evropskim i poljskim medijima, već je postao takođe *sveža* književna tema koja se do naših dana vraća i zahteva pitanje – u kojoj je meri vreme uticalo na sliku istorije, politike, kulture i ljudi. U poslednjim godinama (2010-2012) su se pojavile tri knjige poljskih autora sa mnogim južnoslovenskim motivima: zbirka pripovedaka Pjotra Vojćehovskog *Serce do gry* [*Serce za igru*, 2010]¹, roman Witolda Gadovskog *Wieża komunistów* [*Toranj komunista*, 2012]² i roman Ane Karpinjske *Chorwacka przystań* [*Hrvatsko pristanište*, 2012]³. U zbirci Vojćehovskog jedna duža pripovetka [*Dom Sylwii*] se tiće sudbine srpskog manastira na Kosovu, a skoro u svakoj od ostalih ima nekih ratnih reminiscencija: glavni junak romana Gadovskog je bio ratni korespondent tokom srpsko-hrvatskog konflikta, a roman Karpinjske obuhvata vreme od 1991. do naših dana. Svi ovi tekstovi pripadaju realističkoj prozi, u dva je glavni junak novinar, u trećem – prevodilac; u situaciji kada je pripovedač i glavni junak jedna

¹ P.Wojciechowski, *Serce do gry*. Warszawa 2010.

² W.Gadowski, *Wieża komunistów*. Warszawa 2012.

³ A.Karpińska, *Chorwacka przystań*. Warszawa 2012.

osoba, to su zanimanja koja sugerišu verodostojnost priče. Međutim, čak i ovi autori-pripovedači ponekad se služe stereotipima.

Prvi od njih je stereotip turističkog raja na Jadranu. Pojavljuje se uglavnom u uspomenuama. Junak priče Vojćehovskog – *Pošalji sliku, nekoliko reči*, seća se letovanja u Šibeniku. Tri značajne tačke sprovode ovu sliku do bekstva od civilizacije: to je bilo *vreme oslobođenja od cipela* [czas wyzwolenia od butów (s.113)], pjenja vina pravo iz flaše i negledanja tv-dnevnik [picia wina z butelki i nieoglądania dziennika telewizyjnego]. Stereotipno je takođe druženje poljskih turista sa porodicom domaćina u Šibeniku. U sećanjima pre tridesetak godina ostaje još jedna karakteristična situacija: tokom večere domaćica Vilma ne sedi za stolom, samo služi goste, muškarci piju rakiju i razgovaraju o politici, žene pričaju o svojim poslovima u kuhinji pijuckajući liker tokom pranja sudova. U ovoj kratkoj sceni može se primetiti odjek patrijarhalnih, zastarelih odnosa; slika spada u stereotip zaostalog Balkana.

Oduševljenje Crnom Gorom pojavljuje se takođe u romanu Gadovskog. Junak ovog romana još tokom srpsko-hrvatskog rata *zaljubio se u Crnu Goru*; sa *maglom u očima* seća se Kotora *najlepšeg grada u svetu*, što nije u suprotnosti sa pričom o sumnjivim poslovima koje tamo vodi sa drugom – Albancem. Kod Vojćehovskog može se takođe primetiti stereotipna predstava južno-slovenskih žena: Zvena (*Kuća za Silviju*) na početku javlja se kao *tanka* mlada devojka, a posle nekog vremena, kad boravi u Varšavi (*Gomila*) karakterisana je kao *krupna mlada žena* zelenih očiju, prostih crta lica. Njenu figuru komentariše grčki diplomata: *ova žena izgleda kao srpska seljanka* (s.284-285). Vilma, junakinja druge pripovetke je *velika, krupna balkanska žena sa dalmatinskim ukusom za život, sa smislom za humor* [*Duża, mocna balkańska kobieta z dalmatyńskim smakiem do życia, z poczuciem humoru*] (s.124). U oba slučaja akcentiran je stereotipni vitalizam. Slike muškarca kod Vojćehovskog odgovaraju tipičnoj predstavi južnjaka: visok, lep, crnomanjast *kao Ciganin*. Isto tako izgledaju Hrvati (Dalmatinci), otac i sin, iz romana Ane Karpinjske; kao junaci ljubavne priče moraju biti ideali muške lepote.

Sa dalekom prošlošću vezan je još jedan stereotip. Pripovedačica spominje Jugoslaviju kao skoro nedostižno mesto odmora. Pri dolasku u Dalmaciju prvi utisci junakinje potvrđuju lepotu zemlje, ali septembar 1991. godine nije vreme za divljenje lepotom pejzaža.

Slika balkanskog rata 90-ih godina je u romanu Karpinjske prikazana dosta široko i izbliza. Glavna junakinja, novinarka iz *najčitanijeg poljskog dnevnika*, u jesen 1991. godine dolazi u Zadar, a posle u Dubrovnik, gde je učesnik dramatičkih događaja i otkud šalje dopise u Poljsku. Način pripovedanja u prvom licu izaziva utisak učestvovanja, prenosi čitaoca pravo *in medias res*. Pre odlaska junakinja se priprema pomoću lektire, novina i časopisa tražeći odgovor na pitanje zašto je na Balkanskom poluostrvu izbio rat⁴. Njeni zaključci su pokušaj objektivne i kratke konstatacije glavnih razloga raspada federacije: *raspad socijalističkog sistema*, nesposobno upravljanje posle smrti

⁴ A.Karpińska, op.cit. s. 20.

Tita, nagomilanje ekonomskih razlika, pojačanje nacionalizama i na kraju Slobodan Milošević koji je zapalio fitilj. Nema sumnje da je najčitaniji poljski dnevnik ovog doba *Gazeta Wyborcza* i nije teško uporediti književnu fikciju koja vlada u romanu Karpinjske sa novinarskim informacijama o ratu; štaviše u naslovu svakog poglavlja u romanu nailazimo na tačno određeni datum i ime pripovedača. U vremenu koje obuhvata radnja ovog dela romana, to je od početka septembra 1991. godine, rat u Jugoslaviji je bio stalno prisutan u poljskim novinama, često na prvoj stranici. Skoro svakog dana se pojavljuju informacije preuzete iz zapadnih agencija Rojter, AFP i DPA. Poljski novinari su ih potpisivali skraćenicama kao BW, kk, ak, AK, AŁ, mc, mi, kb, Ryb. Vesti iz rata dopunju duži tekstovi, kao npr. prevod većeg članka mađarskog književnika Đerđa Konrada sa opširnim komentarom glavnog urednika Adama Mihnika štampan 21. septembra ili intervju Biserke Rajičić sa Aleksom Đilasom iz 24. septembra. U periodu od kraja septembra 91. do marta 92. Godine, kada je glavna junakinja romana u Dalmaciji, jedini poljski korespondent potpisan pod vestima iz Jugoslavije (iz Osijeka, Dubrovnika, Beograda i Sarajeva) je Stanisław Tekieli, pojedinačan dopis je signirao Włodimieź Sohacki (Włodzimierz Sochacki) i Andžej Kanjevski (Andrzej Kaniewski). U tekstu romana izdvojene kurzivom dopise glavne junakinje Ane Jakubjec treba tretirati kao *quasi* dokumente približavajuće slici rata. Postoji, ipak, jedan izuzetak. Korespondencija Ane⁵, pisana početkom septembra je skoro identična sa nepotpisanim tekstom iz 4. septembra smeštenom na prvoj stranici *Gazete* pod naslovom *Dubrownik płonie*⁶. Ukupno ima u romanu 7 ratnih dopisa koji su potpuno paralelni i u hrološkom i u sadržajnom smislu sa vestima smeštenim u poljskom dnevniku⁷.

Sliku rata dopunjuju situacije i događaji u kojima je poljska novinarka neposredni učesnik. I one su paralelne sa vestima iz poljskih novina (slučajni razgovor u avionu sa trgovcem oružjem, razgovor sa zabrinutom majkom čiji je sin učesnik Hrvatskih odrambenih snaga, svakodnevni život u bombardovanom Dubrovniku, opis posledica rata). Dramatizam ovih događaja je suočen sa rađanjem ljubavi i strasti. Autorka gradi sliku rata na objektivnoj osnovi preuzetoj iz raznih medija a izbor pripovedača – žene novinarke garantuje oštrinu pogleda i vešto, sažeto informisanje. Kao dopuna dopisa iz rata mogu se tretirati pisma iz Sarajeva koje šalje prijatelj poljske novinarke – Blaž. I on je novinar koji se služi profesionalnom sažetom formom pišući o srpskim snajperima, o paramilitarnim jedinicama, kritički o nekim odlukama Alije Izetbegovića i mnogim nesrećama koje je rat doneo mladim ljudima koji su pogrešno izabrali svoje mesto u ratu. Sve ukupno se svodi na objektivnu sliku nesreća koje su neminovne tokom rata.

⁵ A. Karpińska, op.cit., s. 53-54.

⁶ *Dubrownik płonie*. [u:] *Gazeta Wyborcza*, Warszawa 4.X.1991, s.1.

⁷ I tako npr. iz dužeg teksta u *Gazeti* iz 7. decembra 91. godine o situaciji na frontu u Slavoniji i u Dubrovniku autorka uzima samo kratku informaciju o Dubrovniku izloženom vatri i dopunjuje mnogim sitnicama iz svakodnevnog života. Jedna rečenica o zameni jugoslovenskog dinara na hrvatsku privremenu valutu u većem tekstu iz 21-22. decembra proširena je opisom novih novčanica.

Radnja romana Gadovskog (*Toranj komunista*) odigrava se početkom druge decenije XXI veka. Glavni junak, nepokorni novinar Brener, ima u sećanju boravak u Jugoslaviji tokom hrvatsko-srpskog rata, a takođe na Kosovu tokom prvih tri meseca nove države. Pominje se kratko da je u svojim dopisima bio objektivniji, da je obraćao pažnju na ulogu mafije u novoproglašenoj državi i da je kritikovao poljskog predsednika Kaćinskog koji je kao jedan od prvih u svetu priznao Kosovo. Informacije o ratnim traumama glavnog junaka romana su razbacane po tekstu i svode se na jednu bolnu misao o devojci Vesni, žrtvi rata. Brenerovi prijatelji znaju samo to da se na Balkanu tokom bombardovanja NATO-a desilo nešto što je promenilo njegov život na mnogo godina⁸. Okružen neprijateljima i izdajnicama, umotan u velike finansijske afere, u kojima je žrtva, razočaran u ljubavi, Brener napušta Poljsku i dolazi u Prištinu. Paradoksalno – na Kosovu se oseća bezbedno, tamo se sa prijateljem Enverom bavi sitnim trgovinskim poslovima. Bekstvo u zemlju, o kojoj je ranije pisao kao o čudnoj zemlji mafijaša, treba tretirati kao ironičku ocenu poljske unutrašnje političke situacije. Slika rata svodi se na opštu humanističku refleksiju: rat je zlo.

U pripovetkama Vojćehovskog kratke napomene o ratu pojavljuju se u većini tekstova i svuda su vezane za ličnu tragediju pojedinca: u *Odesi* nalazi se informacija o Sarajevu gde je živeo Ukrajinac Boris sa porodicom. Tamo se latio najuspešnijeg posla: prodaje oružja i nafte za tenkove. *Grad je skroz razoren* [Miasto na wylot przestrzelane, tu prawosławni, tam muslimy, Bośniaki. I w tym przestrzelanym na wylot mieście o zabłąkaną kulę nie trzeba prosić. Zabiło ośmioletnią Mirę. (s.61)] *ovde pravoslavci, tamo muslimani, Bošnjaci. I u ovom skroz razorenom gradu nije teško naići na zalutali metak. Ubijena je osmogodišnjakinja Mira*⁹. Njena majka se već po povratku u Odesu boji etničkih rusko-ukrajinskih konflikata u svojoj zemlji jer je dosta toga videla, dosta je čula plača i sama je plakala. [Nasłuchala się płaczu, sama opłakała (s.68)]. U pripoveci *Przyslij zdjęcie, parę słów. Opowieść wiatru południowego* [Pošalji sliku, nekoliko reči. Priče južnog vetra] pominje se *vojnička smrt* muža glavne junakinje, Hrvata Ćirila.

Ćitava ratna epizoda je jedna od glavnih tema pripovetke *Kuća za Silviju*. Sliku dramatičnih događaja opisanih u njoj dopunjuje poslednja pripovetka u tomu *Thum* [Gomila]. Glavni junak je prevodilac u poljskom kontingentu tokom kosovskog konflikta. Zbunjen opasnom situacijom jednog starog srpskog manastira, ugroženog od bliže neodređenih partizana, traži međunarodnu pomoć iako je obližnje malo muslimansko selo spremno braniti manastir jer su svi do rata imali prihode od turista koji su razgledali manastir. Ravnodušnost vlasti se objavljuje u zvaničnoj interpretaciji: međunarodne snage će braniti manastir, a malo selo treba evakuisati: *To se zove privremena*

⁸ W.Gadowski, op.cit. s.429. *Zawsze zatrzymywał się na wspomnieniu dziewczyny o imieniu Vesna. Wtedy przestawał mówić i wbijał szklisty wzrok w wiszący nad wejściem obrazek... Nigdy nie kończył i nikt nie śmiał go do tego namawiać. Czuli, że tam na Bałkanach stało się coś, co zmieniło jego życie na wiele lat.* s. 487.

⁹ P.Wojciechowski, *Odessa, wszystkie plaże.* [u:] *Serce do gry.* Warszawa 2010, s. 61.

*selidba u zonu bezbednosti. Logična odluka, sređivanje države*¹⁰, ali odmah sledi nezvanično tumačenje ove situacije: *Dokle se ove dve sredine grizu kao besni psi, treba da se smeste u zasebne kaveze. Nastavak etničkog čišćenja? Nažalost, sami su počeli. Neka vrište, psuju, gladuju, blokiraju puteve, šta se tu može* (s.34). Sve će se promeniti kad dobiju humanitarnu pomoć. Poljski prevodilac bezuspešno, prostim rečima se obraća poljskim medijima (*ovde se prave velike svinjarije* s.35), ali tek zapadni korespondenti primaju temu i mlad Poljak postaje jednodnevna zvezda, ali svetskih novina, kao branitelj srpskog starog manastira. Međutim, njegovo ponašanje se ne dopada vrhovnoj vlasti poljskog kontingenta, odmah se mora vratiti u Poljsku. Tek posle nekog vremena prima vest da se ispunio najtragičniji scenario: selo je srušeno, manastir spaljen, muslimanski seljaci preseljeni a stari kaluđeri i jedini Srbin, manastirski pomoćnik – ubijeni. Dramatizam ove ratne epizode je dopunjen slikom pejzaža sa žigom rata: *srušena koliba sa plehom umesto prozora* (s.37), čak i u opisu planinskih padina autor se služi ratnom frazeologijom: na padinama rastu *žičane prepreke* od bagrema, a malo više od njih su *spaljene sivkastožute livade* (s.37). Predeo sa *miniranim stazama, putevima sa levacima od metaka bacača, blokiranim olupinama spaljenih autobusa i kamiona* (s.37) suprotstavljen je mirnom i zelenom krajoliku, nacrtanom kao u bukvaru za decu negde u istočnom delu Poljske. Još jedno tumačenje ove situacije donosi komentar mlade Srпкиnje koja je posle svoje lične tragedije, smrti oca, manastirskog pomoćnika, došla u Varšavu. *Nije htela tamo da se vraća, u zemlju osuđenu na mržnju, do ljudi bolujućih od osvete* (s.385) što podseća na poznato, često citirano *Pismo iz 1920. Ive Andrića*. Mlada devoјjka je takođe svesna da je osnova ove nesreće nacionalizam i da se zapadni svet lakše *smiluje nad crkvicama, ikonama i freskama u manastirima* (s.386) nego nad starim ljudima čija se privrženost tradiciji i mestu u kojim su mirno živeli, okruženi muslimanima, može tretirati kao nacionalizam.

Slika rata koju nudi Vojćehovski, satkana od mrvica sitnih opservacija, malih scena, bez komentara, ni u jednom momentu se ne približava stereotipima; pisac stavlja čitaoca naspram ličnih nesreća svojih junaka i tragedije jedne kulture koja je vekovima trajala u multietničkoj sredini i koju je pred očima zapadnog sveta uništio rat.

Kao dopuna više navedenih predstava južnoslovenskih krajeva može se tretirati poslednji deo obimnog romana Karpinjske. Opet smo u turističkom rajju. Posle mnogo godina Ana, pripovedačica, ide sa mužem i decom na Jadran. To je 2007. godine letovanje na Hvaru, a dve godine kasnije u Crnoj Gori. Pripovedanje preuzima kćerka glavne junakinje koja sa mladalačkim zanosom opisuje *bajkovite* pejzaže *bez traga rata* na putu u Dalmaciju. Mali odjek jugonostalgije zvuči u napomeni o bošnjačkoj porodici koja kad ide na Hvar u svoju kuću, mora preći državnu hrvatsko-bosansku granicu. *A nekad su bili u jednoj državi* (s.336). Letovanje na crnogorskom primorju (spominje

¹⁰ P.Wojciechowski, *Dom dla Sylwii* [u:]: *Serce do gry*. Warszawa 2010, s. 34.

se interesantan put kroz planine i Ulcinj) izgleda takođe kao raznobojna razglednica.

Mnogo više informacija o Hrvatskoj, a naročito o Dubrovniku donosi poslednji deo romana. Mlada Veronika, kćerka glavne junakinje, kao studentkinja balkanistike u jesen 2011. godine dolazi na jedan semestar studija u Dubrovnik. Neprestano oduševljenje tiče se grada čije znamenitosti poznaje i opisuje a takođe ljudi i prijatne atmosfere. U pripovedanju Veronike ima mesta i za istorijske spomenike koje njena majka tokom rata nije mogla mirno razgledati, i za legende (kao o sv. Vlahu ili o Ričardu Lavlje Srce) i za istorijske podatke o etnogenezi Hrvata – seobi ispod Karpata. Scene iz svakodnevnog života (kupovina hrane, studentska menza, restoran) su takođe prilika predstave hrvatskih i dalmatinskih specijaliteta kao što su blitva, licitare, ćevapčići, ražnjići, šopska salata, karlovačko i ožujsko pivo, paški sir, travarica, malvazija, dalmatinski pršut, plodovi mora, brodeto. Spominje se takođe dalmatinska klapa.

U opširnom intervjuu povodom štampanja drugog romana Ana Karpinjska ponavlja svoje oduševljenje jugoslovenskim krajevima, koje redovno posećuje tokom poslednjih osam godina i negira sumnju da je njen prvi roman *Hrvatsko pristanište*, bio prikrivena reklama Hrvatske. *Nisam imala sponzore* – kaže autorka, ali svakako potvrđuje stereotip turističkog raja.¹¹

Post scriptum: *Krajem novembra 2013.godine je Witold Gadowski objavio obimni roman Smak wojny [Ukus rata] u kojem je glavi junak isti kao u analiziranom ovde Tornju komunista a radnja se zbiva uglavnom na Kosovu i u Crnoj Gori 1998–9.godine. Poljski novinar je svedok i učesnik događaja koje evociraju dugogodišnje ratne traume.*

Literatura

Gadowski W, *Wieża komunistów*. Warszawa 2012.

Karpińska A, *Chorwacka przystań*. Warszawa 2012.

Wojciechowski P., *Serce do gry*. Warszawa 2010

Gazeta Wyborcza [dnevnik] Warszawa IX.1991– IV 1992.

http://dojrzalakobieta.pl/styl_zycia/poza_metryka/poza_metryka_anna_karpinska.html (5.05.2013).

¹¹ http://dojrzalakobieta.pl/styl_zycia/poza_metryka/poza_metryka_anna_karpinska.html (5.05.2013).

Milica JAKOBIEC-SEMKOWOWA

FROM MEMORIES OF FUN-FILLED HOLIDAYS TO THE
TRAUMA OF WAR. YUGOSLAV COUNTRIES AS PRESENTED
IN THE CONTEMPORARY POLISH PROSE

Summary

The analysis of images in three books published by Polish authors in recent years has shown that the books contain some interesting images and stereotypes. *The Croatian Haven* by Anna Karpińska captures memories of a Polish correspondent covering the Balkan War in the 1990s and experiences of her daughter who goes to study in Dubrovnik for one semester years later. Many references to the Balkan War are made in *Heart for the Game* by Piotr Wojciechowski, but notably this collection of tales contains a longer tale (*Sylvia's House*) addressing the fate of a Serbian monastery in Kosovo. In *The Communists' Tower* by Witold Gadowski memories from the Serbo-Croatian war that broke out in the 1990s are intertwined with references to the contemporary Kosovo.

Key words: images, stereotypes, war, Dalmatia, Kosovo.

Magdalena REKŠĆ

Lodž

IMAGINARNA JUGOSLAVIJA. SOCIOKULTURNI ASPEKTI REHABILITACIJE JUGOSLAVIJE U KOLEKTIVNOM SEĆANJU

Jugonostalgija je fenomen, koji podrazumeva toplo sećanje na zajedničku jugoslovensku prošlost. Zbog kompleksnog i komplikovanog karaktera nije ga lako definisati, ali činjenica je da je zajednička država sve češće pozitivno vrednovana. Čežnje za Jugoslavijom su zasnovane na raznim faktorima (ekonomskim, političkim, društvenim, kulturnim, itd.), ali imaju mnogo zajedničkog, a to je uglavnom mišljenje, da su neki aspekti prošlosti bili bolji nego danas. U ovom radu analizira se nekoliko dimenzija jugonostalgije, kao što su nostalgija za socijalnom sigurnošću, za velikom, multikulturnom državom, imaginacije mladih ljudi, konzumerizam, obnavljanje regionalnih veza i postjugoslovenska regionalna saradnja.

Ključne reči: Jugonostalgija, Jugosfera, Jugoslavija, kolektivno sećanje

Jugonostalgija je fenomen, koji podrazumeva toplo, afektivno sećanje na zajedničku državu, kao i lepe uspomene na jugoslovensku prošlost. Naravno, ova ideologija nije koherentna, svako ima svoju predstavu o Jugoslaviji, te se tako seća najvažnijih – po svom mišljenju – aspekata. Ovde treba izdvojiti individualnu nostalgiju od kolektivne. Kako prikazuje srpski sociolog Todor Kuljić – individualno pamćenje je haotično, u kolektivnom prostoru dolazi do strukturalizacije i obrađivanja sadržaja.¹ Kolektivno viđenje prošlosti je namerno konstruisano, a to označava da u takvim naracijama preovlađuje ideologija. Razumljivo je to što u političkim društvima postoje razne varijante interpretacije prošlosti, a svaka društvena grupa ima svoje heroje i sopstveni pogled na prošlost.² Pa ipak, u oba slučaja (kolektivni i individualni nivo), sećanje je uvek selektivno. U individualnom pamćenju radi se o manama memorije, o procesu zaboravljanja, te i o rekonstruiranju prošlosti sa savremene tačke gledišta. Kolektivno pamćenje je na sličan način ekskluzivno, ali je i namerno formirano iz ideološko-političke perspektive.³

Pošto se ovaj rad bavi problemom kolektivnog sećanja, autorka se samo ograničava na kolektivni nivo. Činjenica je da je Jugoslavija sve češće pozi-

¹ T. Kuljić, *Sećanje na titoizam. Između diktata i otpora*, Beograd 2011, s. 52–53.

² A. Szpociński, *Wprowadzenie. Przeszłość w dyskursach publicznych*, u A. Szpociński ur., *Przeszłość w dyskursie publicznym*, Warszawa 2013, s. 14.

³ S. Obirek, *O dialogu w kontekście konfliktów pamięci*, „Herito. Dziedzictwo, kultura, współczesność”, br. 13/2013, s.15.

tivno vrednovana, pa manifestacije nostalgije imaju razni oblik u zavisnosti od glorifikovanih činjenica, kao npr. socijalna stabilnost, puna zaposlenost, redovno isplaćivanje plata ili egzistiranje zajedničke države. Poznata je tvrdnja da je nostalgija rezultat traume,⁴ jer razočaranje teškom situacijom u novim uslovima posle političkih promena motiviše beg u prošlost. Dalje, nostalgija najviše govori o sadašnjosti, o današnjim problemima i teškoćama.⁵ Konfuzni i zbunjeni ljudi vraćaju se u stara, lepa vremena sećajući se svega toga što im nedostaje. Stoga je lako uvideti da je nostalgija zasnovana na emocijama. Poljski istoričar Kšištof Zamorski definiše nostalgiju kao produkt ljudske imaginacije i ljudskog osećanja prošlosti.⁶

Jugonostalgija je kompleksan fenomen, koji se može višestranu definisati. Ovo je nekoliko primera mogućih gledišta. Prvo, nostalgija sa široko shvatanom socijalnom sigurnošću, redovnim platama, radnim mestima, besplatnim obrazovanjem, zdravstvenom zaštitom. Mada ova vrsta nostalgije liči na slične čežnje u drugim postkomunističkim zemljama, razlika je u tome da se nekad u Jugoslaviji živelo mnogo bolje, a danas je situacija dijametralno suprotna. Srednja Evropa se razvija, a države bivše SFRJ – osim Slovenije i Hrvatske, ne mogu prevazići ekonomsku permanentnu krizu. Tako sećanje na Jugoslaviju nije jedino proizvod fantazije, jer je u mnogim slučajevima zasnovano na realnim činjenicama. U tom smislu jugonostalgija jeste čežnja za „normalnim” životom.⁷ Na takvoj ideosferi je zasnovana izložba *Živeo život*, posvećena životu običnih ljudi u zajedničkoj državi, koja govori o raznim aspektima svakodnevnice, kao npr. sportskim uspesima.⁸ Zanimljiv je drugi deo naslova: *Međunarodna izložba lepog života od '50. do '90. godine*, koji sugeriše da je bilo lepo živeti u Jugoslaviji.

Andžej Sepkovski, poljski politolog, koji se bavi kolektivnim osećajima, naglašava ulogu nade u društvenim i političkim procesima. Po njegovom mišljenju, političari, novinari i drugi akteri simboličke moći imaju sklonost ka stvaranju kolektivnih nada, koje ne mogu da budu ispunjene. Neostvorena nada boli, budi veliko razočaranje, ostavlja utisak laži.⁹ Gledajući iz ove perspektive, pozitivno vrednovanje jugoslovenske prošlosti je utemeljeno na emocijama. Velika obećanja da će nacionalna mobilizacija i etničko čišćenje rešiti sve probleme, nisu izvršena. Šovinistički nacionalizam se pokazao u praksi kao potpuno lažno verovanje, ljudi su brzo shvatili da to nije sigurna strategija za srećan život i „zemaljsko spasenje“. Ostalo je jedino duboko ra-

⁴ Vid. npr. J. L. Wilson, *Nostalgia: Sanctuary of Meaning*, Bucknell University Press 2005, s. 22.

⁵ Vid. npr. P. K. McInerney, *Time and Experience*, Temple University Press 1991, s. 14.

⁶ K. Zamorski, *Nostalgia i wzniosłość a refleksja krytyczna o dziejach. Kiedy „polityka historyczna” ma sens?* u: J. Pomorski, R. Stobiecki ur., *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, Łódź 2008, s. 59.

⁷ W. Höpken, *Post-sozialistische Erinnerungskulturen im ehemaligen Jugoslawien* u: E. Brix, A. Suppan, E. Vyslonzil ur., *Südosteuropa: Traditionen als Macht*, Wien - München 2007, s. 38.

⁸ M. Tucaković, „*Živeo život*”, *drugi deo*, <http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/16/Kultura/1473094/%22C5%BDiveo+%C5%BEivot%22,+drugi+deo.html>, pristup: 12.07.2014.

⁹ A. Sepkowski, *Zbawić się na ziemi. O soteriologii immanentnej*, Łódź 2014, s. 93-95.

zočaranje, pa – imajući na umu nedostatak velikih ideja – takav osećaj biva još depresivniji. Ako konzumerizam, glavna ideologija postmodernizma, ne zadovoljava čoveka Zapada, ne može ni ona obradovati čoveka Istoka, koji nema mnogo novca za potrošnju. Džon Djui je nekad pisao da nijedna zajednica neće preživeti bez ideologije.¹⁰ Stoga, idejna praznina stimuliše imaginarno bekstvo od stvarnosti u prošlost.

Ali, čežnja za Jugoslavijom nije zasnovana jedino na ekonomskim faktorima. Postoje tvrdnje da je Jugoslavija bila izuzetan primer multikulturalizma. U zajedničkoj državi živeli su i ljudi koji su definisali sebe kao Jugosloveni. Mada je ova kategorija krajem osamdesetih postala nepoželjna, mnogi pripadnici ove nacije su izražavali svoju zbunjenost zbog raspada njihove države. „Mislio sam da sam Jugosloven. Sada ne znam ništa” – izjavio je jedan Sarajlija tokom opsade.¹¹ Osim Jugoslovena, neki intelektualci su priznavali da svaki čovek ima mnogo identiteta, dakle i Srbin, i Hrvat ili Crnogorac može da se oseća kao pripadnik nacionalne, kao i trans-nacionalne zajednice. Tako je u poslednjim danima Jugoslavije Drago Jančar rekao da je tužan kad zamisli da će ostati jedino sa Slovencima.¹² Stav tog slovenačkog pisca je vrlo simptomatičan, jer je on bio opozicioni aktivista, koji se borio protiv titoističkog režima, zbog čega je bio i zatvoren. Lik Draga Jančara je odličan dokaz da treba odvojiti nostalgiju za komunizmom (ili preciznije, za socijalnom stabilnošću) od nostalgije za zajedničkom, multikulturalnom, multietničkom i tolerantnom državom. Takva optika vidljiva je u romanu *Noćas sam je vidio*, u kojem se govori o jugoslovenskom mozaiku, osmozi Orijenta i Zapada, te i o negativno vrednovanom komunističkom pokretu. Afirmacija velike domovine liči na poljske čežnje posle gubitka područja na istoku, za koje je poljski istoričar književnosti Jan Buonjski skovao pojam „imaginacija mašte”.¹³

Dalje, sledeći aspekt jugonostalgije jeste stav mladih ljudi, koji nisu živeli u SFRJ. Za njih Jugoslavija predstavlja apstraktnu, mitsku tvorevinu, u kojoj su svi narodi mirno koegzistirali na relativno visokom standardu. Važno je zapaziti da ova generacija uopšte ne može zamisliti u praksi šta je socijalno, sigurno društvo.¹⁴ Ovde treba podvući da se nostalgija često odnosi na vreme, na koja ne pamtimo, na epohu, koja se se završila mnogo godina pre našeg dolaska na svet. Fenomen rehabilitacije Jugoslavije kod mladih ljudi je privlačio pažnju ekipe projekta „Priče iz tranzicije”, čiji je cilj analiza problema savremenog društva u Bosni i Hercegovini. U dokumentarnom filmu mladi stanovnici BiH govore zašto smatraju Jugoslaviju jednim od najznačajnijih faktora mira i blagostanja.¹⁵ U kolektivnom sećanju omladine, Jugoslavija je če-

¹⁰ J. Dewey, *Democracy and Education*, New York 1966, s. 3.

¹¹ J. Piekło, *Syndrom bałkański. Nacjonalizmy i media*, „Eurodialog”, br. 1/97, <http://www.instesw.ebox.lublin.pl/ed/1/pieklo.html.po>, pristup: 10.06.2014.

¹² J. Purchla, *Od redakcji*, „Herito. Dziedzictwo, kultura, współczesność”, br. 7/2012, s.1.

¹³ E. Dutka, *Okolice nie tylko geograficzne: o twórczości Andrzeja Kuśniewicza*, Katowice 2008, s. 23-24.

¹⁴ E. Rathfelder, *Raskršnica Sarajevo. Bosna i Hercegovina deset godina poslije Daytonu: muslimani, pravoslavci, katolici i jevreji grade zajedničku državu*, Tuzla 2007, s. 216.

¹⁵ *Jugonostalgija. Priče iz tranzicije*, Sarajevo 2011.

sto konotirana kao alternativa rata, mada su poznate i etničke i nacionalne tenzije u SFRJ. Ali, kako je već naglašeno, nostalgija je produkt imaginacije, dakle nije zasnovana na realnim činjenicama, nego na željama i emocijama. Sve u svemu, razni kontrakturni i pacifistički krugovi idealizuju prošlost. „Bilo je Slovenaca, bilo je Hrvata. I Tito bio naš dok nije bilo rata” – peva slovenačka grupa *Zaklonišče prepeva*, čiji naziv direktno sugerise antimilitarističku orijentaciju.

Valja takođe skrenuti pažnju na industriju nostalgije, pretvaranje jugoslovenskih simbola u robnu marku, što je nedeljivo povezano sa konzumerizmom. U takvom „nostalgičnom” vidu marketinga, centralno mesto zauzima lik Josipa Broz Tita,¹⁶ ali to nije jedino lokalni fenomen, jer poplava proizvođa označenih „komunističkim” brendom se može primetiti u svim postkomunističkim zemljama. Na primer, u istočnoj Nemačkoj su takozvane *Ostprodukte* dostigle visok stepen popularnosti.¹⁷ U Rumuniji je Nicolae Ceaușescu poslužio za reklamu mobilne telefonije, čokolade, votke. Onda ne čudi da se i Tito dobro prodaje.¹⁸ Osim mnogobrojnih kafica i restorana u Sarajevu je napravljen hostel „Tito 46”, pa u Paraćinu postoji motel „Tito”. U mnogim gradovima bivše Jugoslavije ulice nose naziv Maršala Tita. Štaviše, svuda se prodaju suveniri, na kojima dominiraju Tito ili zastava Jugoslavije. Britanski antropolog Gerald Krid tvrdi da nostalgija za komunističkim vremenima postaje sredstvo ekspanzije kapitalizma i da je to jedina sfera gde lokalni preduzetnici imaju šanse za pobeđu nad stranim investitorima.¹⁹

Kao što je već pomenuto, i početkom devedesetih godina prošlog veka, odmah nakon propasti jugoslovenske federacije postojali su i protivnici razaranja i brisanja zajedničkog iskustva, kao npr. Dubravka Ugrešić, Drago Jančar, Rambo Amadeus, Đorđe Balašević. Ovaj – u to vreme – marginalni stav pojavljuje se sve češće u svim delovima bivše Jugoslavije. Kako prikazuje slovenački istraživač problema jugonostalgije, Mitja Velikonja, negativan odnos prema prošlosti je tipičan za društva u tranziciji, ali dvadeset godina je značajna perspektiva, koja dopušta afektivne uspomene.²⁰ S obzirom na to da

¹⁶ M. Velikonja, *Titostalgija*, Beograd 2010, s. 49-55.

¹⁷ J. Trenkner, „Był kiedyś taki kraj...” u F. Modrzejewski, M. Sznajderman ur., *Nostalgia. Eseje o tęsknocie za komunizmem*, Wołowiec 2002, s. 16-17.

¹⁸ Z. Volcic, *Post-Socialist Recollections: Identity and Memory in Former Yugoslavia* u: H. K. Anheier, R. Isar ur., *Cultures and Globalization: Heritage, Memory and Identity*, London 2011, s. 196; A. Jagiełło-Szostak, *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizmy. Od jugoslawizmu do jugonostalgii*, Wrocław 2013, s. 286-288; T. Simić, *Pravna bitka titove unuke 'Spriječila sam prodaju Titova imena'*, „Nacional” br. 575/2006, <http://www.nacional.hr/clanak/29235/sprjecila-sam-prodaju-titova-imena>, pristup: 16.06.2014; *Tito, robna marka koja i danas živi. Maršalov lik na jeftinoj pepeljari*, Vesti online, 22.11.2009, <http://www.vesti-online.com/Stampano-izdanje/22-11-2009/Tema/9178/Marsalov-lik-na-jeftinoj-pepeljari/print>, pristup: 16.06.2014.

¹⁹ G. W. Creed, *Strange Bedfellows. Socialist Nostalgia and Neoliberalism in Bulgaria* u: M. Todorova, Z. Gille ur., *Post-Communist Nostalgia*, Oxford 2010, s. 39.

²⁰ M. Velikonja, *ROCK’N’RETRO. Novi jugoslavizam u savremenoj slovenačkoj popularnoj muzici* u: V. Perica, M. Velikonja ur., *Nebeska Jugoslavija. Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Beograd 2012, s. 167.

vremenska distanca dozvoljava rehabilitaciju jugoslovenske epohe, pojavljuju se sve češće simptomi toplog vrednovanja zajedničkog iskustva. Imajući na umu da je proces upoređivanja prošlosti i sadašnjosti uvek zasnovan na emocijama, nije čudo da se prošlost ulepšava i idealizuje.

Treba podvući da je nostalgija – kao i svako sećanje – uvek neistorična, jer je ideološki konotirana, te je poznat i mentalitetski proces amnezije. Ljudi imaju prirodnu sklonost prema ideologizaciji prošlosti. Protokom vremena sećanje slabi, detalji iščezavaju. Osim redukcije prošlosti poznato je dopunjavanje upamćenih događaja novim sadržajem u zavisnosti od individualnog iskustva, društvenog diskursa, vladajuće ideologije.²¹ Stoga se pamćenje dinamički rekonfiguriše, a to označava da ono neprestano radi i menja svoj oblik.²² Nestabilno je plastično i podložno manipulacijama.²³ Umberto Eko naglašava značajnu razliku između nauke i naučne mašte. U nauci, dakle, svaka hipoteza odmah mora da bude proverena, ali to se nikad ne dešava u naučnoj mašti.²⁴ Ova konstatacija važi i za nostalgiju, koja nije utemeljena na racionalnim pretpostavkama. Tako se i imaginarna Jugoslavija, dakle slika Jugoslavije, koja postoji kod naroda bivše federacije čini potpuno retuširanim predstavom. Zaboravlja se sve što je negativno i nepoželjeno, sve što ne odgovara imaginarnom idealu.

Po mišljenju autorke, Jugoslavija funkcioniše u kolektivnom sećanju kao mit, koji se sastoji iz sledećih elemenata: 1. Prosperitet i ekonomska stabilnost; 2. Antifašizam, antinacionalizam; 3. Tolerantna multikulturna i multietnička država; 4. Politički značaj u Evropi i svetu; 4. Vesternizacija/Amerikanizacija kulture; 5. Jugoslovenski uspesi, npr. sport, kultura. Kako je već naglašeno, ideologija jugonostalgije nije koherentna, jer ona obuhvata različite ideološke kodove. Drugim rečima, mnogobrojne grupe, udruženja, pozivajući se na SFRJ raspravljaju jedino o izabranim faktorima. Tako je na primer osnovni motiv onih koji se sećaju ekonomske stabilnosti sadašnja kriza, nezaposlenost i nedostatak nade, pacifistički orijentisani krugovi uveličavaju mirnu koegzistenciju pod barjakom *bratstva i jedinstva*. Takva hibridizacija ne može da začudi, jer – kako prikazuju stručnjaci – nostalgija je uvek transideološka.²⁵

Postoje tvrdnje da je posle pada berlinskog zida trebalo ostaviti Jugoslaviju, te bi tako ova demokratska federacija brzo postala članica Evropske Unije. Takva tačka gledišta je rasprostranjena i na Zapadu. Na primer, saradnik Nemačkog Saveta za Spoljnu Politiku (DGAP), naglašava da bi akcesija jugoslovenske federacije bila korisna za Evropsku Uniju, koja ne bi bila tako po-

²¹ Lowenthal, *Nostalgia Tells It how It Wasn't* u: C. Shaw, M. Chase ur., *The Imagined Past: History and Nostalgia*, Manchester University Press 1989, s. 29.

²² Z. Najder, „*Węzły pamięci*” i wizerunek Polski *niepodległej*, „Herito. Dziedzictwo, kultura, współczesność”, ner 8/2013, s. 51-54.

²³ M. Czepczyński, *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*, Altershot-Burlington 2012, s. 53.

²⁴ U. Eco, *Po drugiej stronie lusta i inne eseje*, Warszawa 2012, s. 240.

²⁵ L. Hutcheon, *Irony, Nostalgia and the Postmodern* u: R. Vervliet, A. Estor ur., *Methods for the Study of Literature As Cultural Memory*, Amsterdam-Atlanta 2000, s. 199.

deljena i nemoćna pred ratovima na svom pragu. SAD ne bi morale da šalju vojsku u Evropu (čime je stari kontinent do danas ponižen), te bi Jugoslavija kao jedan od osnivača Pokreta nesvrstanih, pomogla EU da uspostavi odnose sa važnim svetskim silama u razvoju poput Indije, Južne Afrike, Indonezije i Malezije.²⁶ U ovom hipotetičkom scenariju Beograd bi imao više glasova u EU od Holandije, Portugala i Belgije i mnogih novih srednjoevropskih članova.²⁷ Švedski fudbaler bosanskog porekla Zlatan Ibrahimović je izjavio: „Voleo bih da su tamo i dalje svi zajedno, pa da vidim kakva bi to reprezentacija danas bila. Mislim da bi to bio sjajan tim, jer izvanredni igrači predstavljaju Srbiju, Hrvatsku, BiH i ostale zemlje”.²⁸ Sve u svemu, nas zanima postjugoslovenski prostor, pa i tamo naravno postoje refleksije na temu procesa raspadanja federacije. Ekonomisti prikazuju da bi danas Jugoslavija odavno bila u Evropskoj Uniji i da bi ušla u NATO, a prosečna plata iznosila bi 740 evra.²⁹ Poznato je da su ratovi i sankcije imali tragične posledice na ekonomsku situaciju regiona. Reper Haris Rahmanović „Priki” u spotu za pesmu "Yustalgija" predstavlja fiktivnu priču o mirnoj dekonstrukciji SFRJ i carinskoj uniji nezavisnih republika, čija je zajednica postala jedna od najsnažnijih država u Evropi.³⁰

Često se govori o izgubljenim godinama, te i o izgubljenim generacijama, rođenim između 1950. i 1980. Goran Radman, direktor korporacije Microsoft u Hrvatskoj je izjavio: „početkom devedesetih Jugoslavija je u razvoju informatičke tehnologije i znanja o kompjutorima bila ispred Italije i Austrije (a da ne spominjemo bivše sovjetske satelite u Istočnoj Europi). Skoro sva veća poduzeća imala su računarske centre, stručnjake za kompjutore, s odgovarajućom tehnologijom i opremom. To bi bila naša odskočna daska za uspešnu i brzu tranziciju. A sad smo iza Rumunjske i Bugarske.”³¹ U takvom mišljenju zaboravlja se o talasu nacionalizma koji se prelivao širom federacije, te i o nedostatku građanske svesti.³² Drugi prikazuju da je jugoslovenski projekat propao na državnom nivou, ali to ne označava da je ova ideja potpuno pogrešna.³³ Još više od toga, treba reći da je koncept kulturnog jedinstva Južnih Slovena

²⁶ *Da se SFRJ nije raspala i region i EU bi bili bolji*, „Večernje Novosti”, 21.12.2013, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:469622-Da-se-SFRJ-nije-raspala-i-region-i-EU-bi-bili-bolji>, pristup: 12.07.2014.

²⁷ *SFRJ se 1991. nije raspala, nego je krenula ka EU. Evo kako bi izgledala istorija da je to istina*, „Blic” 21.12.2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/429113/SFRJ-se-1991-nije-raspala-nego-je-krenula-ka-EU-Evo-kako-bi-izgledala-istorija-da-je-to-istina>, pristup: 12.07.2014.

²⁸ *Ibrahimović: Jugoslavija bi imala neverovatan tim da se nije raspala*, „Kurir”, 22.12.2013., <http://www.kurir-info.rs/ibrahimovic-jugoslavija-bi-imala-neverovatan-tim-da-se-nije-raspala-clanak-1146791>, pristup: 12.07.2014.

²⁹ *Da se nije raspala, Jugoslavija bi bila 'država blagostanja'*, 29.11.2012, <http://www.dnevno.hr/novac/40728-da-se-nije-raspala-jugoslavija-bi-bila-drzava-blagostanja.html>, pristup: 12.07.2014.

³⁰ http://www.youtube.com/watch?v=V_G5rnIlyhM, pristup: 12.07.2014.

³¹ Cit. prema: V. Perica, *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, Beograd 2006, t.2, s. 188.

³² M. Lazanski, *Nije bilo građanske svesti*, 12.03.2011, <http://www.politika.rs/pogledi/Miroslav-Lazanski/t1354.lt.html>, pristup: 13.07.2014.

³³ D. Sokolović, *Nacija protiv naroda. Bosna je samo jedan slučaj*, Beograd 2006, s. 238-249.

stariji nego sve Jugoslavije.³⁴ U takvom kontekstu često se govori o potrebi stvaranja zajedničkog prostora nezavisnih zemalja, kako to funkcionise npr. u Skandinaviji. Kako ćemo dalje videti, okviri takve zone već postoje. Miljenko Jergović je jednom rekao: „ja zapravo ne mislim da se Jugoslavija raspala. Jugoslavija je nestala kao državno-politička činjenica (...) Međutim, ono na čemu je Jugoslavija bila stvorena, a to je prostor nekog kulturnog identiteta i, recimo, sličnih istorijskih i predistorijskih iskustava, to je ostalo isto i to zapravo sve više i više opet funkcionise.”³⁵

Poznato je da nostalgija – svuda gde se javlja – dominira u kulturnoj sferi.³⁶ Štaviše, nemački antropolog Monika Palmberger govori o kulturnom oživljavanju Jugoslavije. Sa ovom tezom slažu se i drugi stručnjaci. Hrvatski novinar i muzički kritičar Ante Perković navodi da je: „u SFRJ zaista postojala nevidljiva, sedma republika. Nadnacionalna, transteritorijalna i neograničena u dolazećim je vremenima nacije, zapišavanja teritorija i borbe za granice prošla kao čudak na vojnoj obuci. Ipak, odbila je biti nastavak rata drugim sredstvima. Izgubila je puno toga, ali ne i dostojanstvo. Disala plitko, neko se vrijeme uvjerljivo pravila da je mrtva. I preživjela.”³⁷ Mitja Velikonja je objavio rad o jugonostalgiji, te i ideji novog jugoslavizma u savremenoj slovenačkoj popularnoj muzici. Na kraju teksta, u prilogu, autor je – pomoću svojih studenata napravio spisak albuma, kompozicija, video radova i izvođača, koji se baziraju na motivu Jugoslavije. Skoro celokupan repertoar zasnovan na ovoj ideji ima tri grupe (Kombinatke, Rock Partizani, Zaklonišče prepeva). Po nekoliko kompozicija nalazimo, međutim, kod osam izvođača, ali dvadeset osam pevača ili grupa imaju po jednu kompoziciju.³⁸ To je neverovatno mnogo, ako uzmemo u obzir da u Sloveniji živi samo dva miliona ljudi. Ali, to nije jedino slovenački slučaj, jer i u drugim zemljama bivše Jugoslavije postoji slični trend.

Srpski antropolog Tanja Petrović u svojim istraživanjima dokazuje postojanje jugonostalgličnih elemenata u delatnosti samoorganizovanih horova, koji pevaju revolucionarne i partizanske pesme, i saraduju sa drugim horovima iz bivše Jugoslavije.³⁹ Politička aktivnost samoorganizovanih horova izaziva pretpostavke za pitanja o doprinosu razvoju građanskog društva. Ova neobična kombinacija (marksizam, komunizam, socijalizam i građansko društvo) još jednom potvrđuje tezu da je nostalgija transideološka. Zasnovana na

³⁴D. Cirlić-Straszyńska, *Postjugosłowiańskie koło kredowe*, „Literatura na świecie”, br. 11/1994, s. 335; J. Rapacka, *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995, s. 29-42.

³⁵Razgovor za stolom: *Jugoslavija koja se nije raspala*, „Vreme”, 4.11.2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=959103>, pristup: 14.07.2014.

³⁶M. B. Holbrook, *On the New Nostalgia: “These Foolish Things” and Echoes of the Dear Departed Past* u: R. B. Browne, R. J. Ambrosetti ur., *Continuities in Popular Culture: The Present in the Past & the Past in the Present and Future*, Bowling Green 1993, s. 111.

³⁷A. Perković, *Sedma republika. Pop kultura u Yu raspadu*, Zagreb-Beograd 2011, s. 21.

³⁸M. Velikonja, *ROCK’N’RETRO...*, s. 168-171.

³⁹T. Petrović, *Yuropa. Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd 2012, s. 137.

imaginaciji, dozvoljava sve vrline, koje su korisne u procesu stvaranja zamišljene, idealizovane slike prošlosti.

Dalje, osim rehabilitacije jugonostalgije u pesmama, možemo da dodamo i drugi faktor, potvrđujući tezu o rehabilitaciji Jugoslavije u kolektivnom sećanju. Radi se o zajedničkom muzičkom tržištu – širom bivše federacije se prodaje bezbroj takozvanih EX YU kompilacija, kao i savremenih albuma iz prostora nekadašnje federacije. Međutim, izvođaci imaju koncerte u svim delovima bivše SFRJ. Takozvani EX YU rock je vrlo popularan i danas, u klubovima se često održavaju koncerti sa muzikom iz „starih, dobrih vremena”. Još tokom '90. godina XX veka jugoslovenski rok je služio kao alternativa šovinističkom nacionalizmu i turbo folku. Tako masovno okretanje muzici poistovećenoj sa periodom *bratstva i jedinstva* može da bude interpretirano u kategorijama društvenih promena. Štaviše, mnogi slovenački i makedonski izvođači koriste varijante bivšeg srpskohrvatskog. Realistički gledano, takve odluke su motivisane marketing svrhama, jer omogućavaju povećan dohvat publike. Sve u svemu, dopuštanje upotrebe jezika dominirajućeg u SFRJ označava duboke tranzicije u kolektivnom sećanju.

Tome slične primere nalazimo i u drugim sferama kulture – u filmu, pozorištu, književnosti. Polaznu većinu savremenih filmova iz prostora bivše SFRJ čine u stvari koprodukcije – zajedničke inicijative filmskih proizvođača iz raznih zemalja bivše Jugoslavije.⁴⁰ Osim toga, balkanski filmovi su popularni na prostoru nekadašnje federacije. Takva denacionalizacija filmova, te i cele kulture ne može da začudi, jer je broj gledalaca u malim državama ograničen, pa se u vreme sveprisutne komercijalizacije, radi na povećavanju publike. Još uz to, balkanski filmovi, zasnovani na lokalnom socijalno-političkom kontekstu i smislu za humor, odgovaraju zahtevima i očekivanjima *homo balcanicus*. Fons Trompenaars i Čarls Hampden-Tarner u poznatoj knjizi: *Riding the wave of culture: Understanding cultural diversity in business* su definisali kulturu kao zajednički sistem značenja.⁴¹ Očevidno je da na prostoru bivše Jugoslavije funkcionišu specifični zajednički kodovi. Drugim rečima, regija se karakteriše kulturnom srodnošću.

Jugoslavija se u političkom smislu raspala, ali postoji i dalje zajedničko tržište, u kojem učestvuju novonastale države, o čemu je pisao britanski novinar Tim Džuda, koji je skovao pojam Jugosfera. Po njegovom mišljenju, Jugosfera je u principu društveno-ekonomski fenomen obnavljanja društveno-ekonomskih veza.⁴² Regionalna ekonomska saradnja je suđena regionu, jer se slovenačka, hrvatska, srpska, makedonska ili crnogorska roba najbolje prodaje na Balkanu i retko se može probiti na zapadna tržišta. Iz perspektive ovog rada, treba još istaći da su lokalne marke kao npr. hrvatski Kraš ili crnogorski

⁴⁰ P. Levi, *Raspad Jugoslavije na filmu. Estetika i ideologija u jugoslovenskom i postjugoslovenskom filmu*, Beograd 2009, s. 239-240.

⁴¹ F. Trompenaars, Ch. Hampden-Turner, *Siedem wymiarów kultury. Znaczenie różnic kulturowych w działalności gospodarczej*, Kraków 2002, s. 27.

⁴² T. Judah, *Good News for the Western Balkans, Yugoslavia is Dead – Long Live the Yugosphere*, LSEE Research on South Eastern Europe, London 2008, s. 5-9.

Plantaže dobile status vrlo kvalitetnih u kolektivnim sećanju naroda bivše Jugoslavije. Naravno, ima i čisto ekonomskih razloga, jer su ovi proizvodi najčešće jeftiniji nego roba uvezena iz zapadnih zemalja. Ovaj fenomen je privlačio pažnju nemačkog TV kanala ZDF, novinari su navodili u prilogu: „bivše republike ekonomski zavise jedne od drugih. Skoro jedna trećina trgovine Crne Gore odvija se sa Srbijom, Bosna je za Srbiju najveće izvozno tržište a drugo po veličini za Hrvatsku, dok je Srbija najveći izvozni partner Makedonije.”⁴³ Valja još dodati veliku ulogu Slovenije u regionalnoj razmeni i trgovini. Takozvana alpska republika je jedan od najvećih investitora, slovenska roba ulazi u prodavnice. Simptomatično je i to da je značajna većina stranih direktnih investicija (SDI) na prostoru bivše federacije realizovana od strane postjugoslovenskih zemalja, uglavnom Hrvatske i Slovenije.⁴⁴

Takođe, u prodavnicama su proizvodi obično podeljeni u tri grupe: domaću, regionalnu (dakle iz prostora bivše SFRJ) i stranu. Za temu ovog rada valja posvetiti pažnju drugoj spomenutoj kategoriji, dakle regiji. Ovaj pojam funkcionise na postjugoslovenskom prostoru kao specifična zona, nešto drugo nego inostranstvo. Na brojnim internet portalima, kao na primer www.politika.rs, postoje regionalni servisi. Hastings Donan i Tomas Vilson tvrde da prolazak kroz granicu označava saznanje novog sistema vrednosti.⁴⁵ Ali treba se upitati da li Srbi, Hrvati, Crnogorci, itd. stvarno imaju osećaj stranosti u drugim zemljama bivše Jugoslavije? Donekle ne, jer u ovim slučajevima ne postoje jezičke, kulturne i mentalne barijere u komunikaciji.

Pored pomenutih dokaza visokog integriteta prostora bivše Jugoslavije, postoje i drugi simptomi rehabilitacije Jugoslavije u kolektivnom sećanju. Jedna od njih je turizam. Činjenica je da poslednjih godina sve više ljudi donosi odluke o provođenju odmora u drugim delovima bivše federacije. Osim toga, mnogi gosti iz postjugoslovenskih država redovno učestvuju u događajima, kao na primer: Guča, Exit, Sarajevo Film Festival. Slučaj Exita je zanimljiv i po tome da je poslednjih godina drugi deo festivala (SEA DANCE FESTIVAL) organizovan u Budvi.⁴⁶ Mnogi jugonostalgicari posećuju mesta, simboličko vezana za Tita ili NOB, kao na primer: Kuća cveća, Kumrovec, Brioni, ratni spomenici. Razvoj „novog jugoslovenskog” turizma je ostavio vidljive posledice u razvoju saobraćajnih mreža. Štaviše, u maju 2013. je u Beogradu održan sastanak predstavnika nacionalnih turističkih organizacija zemalja bivše Jugoslavije, sa osnovnim ciljem formiranja zajedničkog turističkog proizvoda.⁴⁷

⁴³Cit. prema: *Nemački mediji izveštavaju o novom talasu jugonostalgije*, „Blic” 19.01.2012, <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/302334/Nemacki-mediji-izvestavaju-o-novom-talasu-jugonostalgije>, pristup: 13.07.2014.

⁴⁴ S. Kathuria, *Western Balkan Integration and the EU: An Agenda for Trade and Growth*, Washington 2008, s. 77.

⁴⁵ H. Donnan, T. M. Wilson, *Granice tozsamošci, narodu państwa*, Kraków 2007, s. 147.

⁴⁶ <http://www.exitfest.org/en/adventure>, pristup: 16.06.2014.

⁴⁷ *Zajednički turistički proizvod zemalja regiona*, <http://www.vesti.rs/Dobre-vesti/Zajednicki-turisticki-proizvod-zemalja-regiona.html>, pristup: 10.06.2014.

Posebno pitanje predstavlja fenomen zajedničkog tržišta knjiga. U malim državama, sa vrlo sličnim jezicima, u vreme ekonomske krize ne može da se isplati izdavanje istih knjiga. Onda nije čudno da u gradovima bivše Jugoslavije ima dosta publikacija objavljenih u drugim zemljama, najčešće u Srbiji. Džordž Mitrevski prikazuje da se u Makedoniji ne prevode knjige već objavljene na raznim varijantama bivšeg srpskohrvatskog jezika.⁴⁸ U poznatom sajmu u Puli (Sa(n)jam knjige u Istri), koji je dobio status najvećeg takvog događaja u regiji, gostuju autori, urednici i kritičari iz bivše Jugoslavije.⁴⁹

Činjenica je da su čak i u vreme ratova '90. mnogi intelektualci, pisci, umetnici, muzičari iz zaraćenih strana sukoba bili aktivni u drugim zemljama regiona. Na primer Drago Jančar je učestvovao u ratnom PEN kongresu na Hvaru i u Dubrovniku.⁵⁰ Za Ramba Amadeusa i Đorđa Balaševića nisu postojale etničke, nacionalne i jezičke barijere. Danas sličnih primera ima sve više, ali simptomatično je da se u brojnim manifestacijama jugonostalgije, Jugoslavija javlja kao mitski prostor sećanja. Tako je Dino Mustafić, bosanskohercegovački reditelj predstave *Rođeni u YU*, opisivanoj kao „potraga za izgubljenim vremenom”⁵¹ izjavio: „nije nas zanimala Jugoslavija kao državna i politička tvorevina, već kao prostor sjećanja, prostor naših pitanja koja moramo postaviti sebi baš radi nas samih, jer puno toga je bolno, neotkriveno i potisnuto”.⁵²

„Jugonostalgična” tačka gledišta ima i prospektivnu funkciju. Kako je već naglašeno, često se prikazuje da u vreme globalizacije jedino regionalna integracija omogućava uključanje u globalno tržište.⁵³ Saradnja južnoslovenskih elita vidljiva je i na skupovima *Njegoševi dani*, gde učestvuju gosti iz raznih država bivše federacije. Sve to pokazuje da, uprkos diskusijama o jezičkim razlikama, ne postoje barijere u razumevanju i zajedničkoj komunikaciji. Kako prikazuje Ranko Bugarski, moraju se razlikovati dva nivoa posmatranja jezika: lingvističko-komunikacijski i političko-simbolički.⁵⁴ Pošto autorka ovog rada nije filolog, neće se baviti lingvističkim pitanjima. Za nju je simptomatično da se u reklamama turističke ponude Slovenije, Hrvatske, Crne Gore u drugim zemljama regiona često naglašava jezička srodnost. Takve objave sadrže informaciju da – za razliku od npr. Turske ili Egipta – u susjednim državama ne postoje problemi sa komunikacijom.

⁴⁸ G. Mitrevski, *Publishing in Macedonia* u: M. Biggins, J. Crayne ur., *Publishing in Yugoslavia's Successor States*, New York 2000, s. 192.

⁴⁹ V. Arsenijević, *Jugolaboratorija*, Beograd 2009, s. 176-177.

⁵⁰ *Veronika je žena zbog koje se gube činovi i imetak*, <http://www.vecernji.hr/knjige/veronika-je-zena-zbog-koje-se-gube-cinovi-i-imetak-572627>, pristup: 27.06.2014.

⁵¹ T. Pančić, »Rođeni u YU«, *JDP: Tragovi u krvi, Vreme* 21.10.2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=956326>, pristup: 28.06.2014.

⁵² Dino Mustafić: *YU prostor sećanja*, http://www.b92.net/kultura/intervjui.php?nav_category=1083&nav_id=468155, dostup: 28.06.2014.

⁵³ P. Grabowiec, *Religia obywatelska jako teoretyczna propozycja integracji politycznej Wspólnoty Europejskiej*, Wrocław 2013, s. 20.

⁵⁴ R. Bugarski, *Lica jezika. Sociolingvističke teme*, Beograd 2001, s. 15.

U nauci je duboko utvrđena teza da je epoha postmodernizma zasnovana na dubokoj i žestokoj nostalgiji.⁵⁵ Sve je više ljudi koji osećaju usamljenost. 83% Amerikanaca smatra da je svet danas previše komplikovan da bi običan čovek imao šta da kaže.⁵⁶ Stoga se bekstvo u sigurnu i poznatu prošlost čini kao uspešna strategija uspostavljanja mentalnog balansa. Poznato je i to da se nostalgija uvek rađa posle revolucije. U Iraku postoji tuga za Saddamom Husseinom, u Libiji za Muamerom Gadafijem, u Rusiji za Josifom Staljinom, itd. Onda fenomen nostalgije za Jugoslavijom i Titom ne može da začudi, ali glavno pitanje je šta to znači za budućnost regiona. Nije teško konstatovati da afektivno revaloriziranje prošlosti stavlja kamen temeljac za regionalnu saradnju u novim političkim, postjugoslovenskim uslovima. Rehabilitacija Jugoslavije označava mentalne promene u balkanskim društvima, gde se druge nacije ne doživljavaju kao stranci, nego kao bliski rođaci.

Na kraju treba spomeniti i utisak velikih poplava, koje su zahvatile Bosnu i Hercegovinu, Srbiju i Hrvatsku na kolektivno sećanje postjugoslovenskih društava. Činjenica je da su ovi katastrofalni događaji probudili solidarnost naroda bivše Jugoslavije, čija pomoć je stigla kao prva, dok je EU bilo potrebno trideset šest sati da donese odluku o angažmanu.⁵⁷ To je izazvalo diskusije o neefektivnosti Unije, zbog neverovatno velike birokratije. Tako je, na primer, Al Jazeera Balkans naglašavala potrebu jedinstva, jer „Brisel je daleko, a komšija blizu”.⁵⁸ Jedni narodi su pomagali drugima, Islamska zajednica u Prizrenu je pokrenula humanitarnu akciju za Bosnu i Hercegovinu⁵⁹, u medijima su se pojavljale informacije o makedonskim spasiocima ili hrvatskim policajcima, koji su danonoćno radili u Obrenovcu. Pisalo se i o međuetničkoj saradnji u BiH. „Ako ima nešto dobro u poplavama koje su zadesile BiH onda su to poplavljene granice među ljudima. Zanemareni su nacija, vera, entiteti, pomaže se onima kojima je pomoć potrebna” – sumirao je portal B92.⁶⁰

Vreme će pokazati da li će ovi dokazi pomirenja postati trajni. U psihologiji je poznato da velike tragedije izazivaju društvenu solidarnost i spontanu potrebu zajedničkih činova, ali to je kratkotrajan fenomen. Sve u svemu, kako je naglašeno, može se bez preterivanja reći da postoji očigledna jugonostalgичna usmerenost, koja se čini važnim faktorom procesa regionalne saradnje na prostoru bivše SFRJ.

⁵⁵ S. Boym, *From “Nostalgia and its Discontents”* u: J. K. Olick, V. Vinitzky-Seroussi, D. Levy ur., *The Collective Memory Reader*, New York 2011, s. 456.

⁵⁶V. Mihailescu, *Svakodnevnica nije više ono što je bila. Beleške jednog balkanskog antropologa u doba tranzicije*, Beograd 2002, s. 68.

⁵⁷*Brisel šalje pomoć u BiH i Srbiju*, <http://www.dw.de/brisel-%C5%A1alje-pomo%C4%87-u-bih-i-srbiju/a-17643311>, dostep: 15.07.2014.

⁵⁸ A. Nikolaidis, *Opet solidarnost od Vardara do Triglava*, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/opet-solidarnost-od-var-dara-do-triglava>, dostep: 15.07.2014.

⁵⁹*Kosovo: Pokrenuta humanitarna akcija “Prizren za Bosnu i Hercegovinu”*, <http://sandzakpress.net/kosovo-pokrenuta-humanitarna-akcija-prizren-za-bosnu-i-hercegovinu>, dostep: 25.05.2014.

⁶⁰*Voda „prekrila“ i granice među ljudima*, http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2014&mm=05&dd=25&nav_id=852532, pristup: 17.07.2014.

Literatura:

- Anheier H. K., Isar R. ur., *Cultures and Globalization: Heritage, Memory and Identity*, London 2011.
- Arsenijević V., *Jugolaboratorija*, Beograd 2009.
- Biggins M., Crayne J. ur., *Publishing in Yugoslavia's Successor States*, New York 2000.
- Brix E., Suppan A., Vyslonzil E. ur., *Südosteuropa: Traditionen als Macht*, Wien – München 2007.
- Browne R. B., Ambrosetti R. J. ur., *Continuities in Popular Culture: The Present in the Past & the Past in the Present and Future*, Bowling Green 1993.
- Bugarski R., *Lica jezika. Sociolingvističke teme*, Beograd 2001.
- Czepczyński M., *Cultural Landscapes of Post-Socialist Cities: Representation of Powers and Needs*, Altershot-Burlington 2012.
- Dewey J., *Democracy and Education*, New York 1966.
- Donnan H., Wilson T. M., *Granice tożsamości, narodu państwa*, Kraków 2007.
- Dutka E., *Okolice nie tylko geograficzne: o twórczości Andrzeja Kuśniewicza*, Katowice 2008, s. 23-24.
- Eco U., *Po drugiej stronie lusta i inne eseje*, Warszawa 2012.
- Jagiełło-Szostak A., *Idea narodu politycznego kontra etnonacjonalizm. Od jugoslawizmu do jugonostalgii*, Wrocław 2013.
- Grabowiec P., *Religia obywatelska jako teoretyczna propozycja integracji politycznej Wspólnoty Europejskiej*, Wrocław 2013.
- Kathuria S., *Western Balkan Integration and the EU: An Agenda for Trade and Growth*, Washington 2008.
- Kuljić T., *Sećanje na titoizam. Između diktata i otpora*, Beograd 2011.
- Levi P., *Raspad Jugoslavije na filmu. Estetika i ideologija u jugoslovenskom i postjugoslovenskom filmu*, Beograd 2009.
- McInerney P. K., *Time and Experience*, Temple University Press 1991.
- Mihailescu V., *Svakodnevnica nije više ono što je bila. Beleške jednog balkanskog antropologa u doba tranzicije*, Beograd 2002.
- Modrzejewski F., Sznajderman M. ur., *Nostalgia. Eseje o tęsknocie za komunizmem*, Wołowiec 2002.
- Olick J. K., Vinitzky-Seroussi V., Levy D. ur., *The Collective Memory Reader*, New York 2011.
- Perica V., *Balkanski idoli. Religija i nacionalizam u jugoslovenskim državama*, Beograd 2006, t.2.
- Perica V., Velikonja M. ur., *Nebeska Jugoslavija. Interakcije političkih mitologija i pop-kulture*, Beograd 2012.
- Perković A., *Sedma republika. Pop kultura u Yu raspadu*, Zagreb-Beograd 2011.
- Petrović T., Yuropa. *Jugoslovensko nasleđe i politike budućnosti u postjugoslovenskim društvima*, Beograd 2012.
- Pomorski J., Stobiecki R. ur., *Pamięć i polityka historyczna. Doświadczenia Polski i jej sąsiadów*, Łódź 2008.
- Rathfelder E., *Raskrsnica Sarajevo. Bosna i Hercegovina deset godina poslije Dayton: muslimani, pravoslavci, katolici i jevreji grade zajedničku državu*, Tuzla 2007.
- Sepkowski A., *Zbawić się na ziemi. O soteriologii immanentnej*, Łódź 2014.
- Shaw C., Chase M. ur., *The Imagined Past: History and Nostalgia*, Manchester University Press 1989.
- Sokolović D., *Nacija protiv naroda. Bosna je samo jedan slučaj*, Beograd 2006.
- Szporciński A. ur., *Przeszłość w dyskursie publicznym*, Warszawa 2013.
- Todorova M., Gille Z. ur., *Post-Communist Nostalgia*, Oxford 2010.

- Trompenaars F., Hampden-Turner Ch., *Siedem wymiarów kultury. Znaczenie różnic kulturowych w działalności gospodarczej*, Kraków 2002, s. 27.
- Velikonja M., *Titostalgija*, Beograd 2010.
- Vervliet R., Estor A. ur., *Methods for the Study of Literature As Cultural Memory*, Amsterdam-Atlanta 2000.
- Wilson J. L., *Nostalgia: Sanctuary of Meaning*, Bucknell University Press 2005.
- Cirlić-Straszyńska D., *Postjugosławijskie koło kredowe*, „Literatura na świecie”, br. 11/1994.
- Judah T., *Good News for the Western Balkans, Yugoslavia is Dead – Long Live the Yugosphere*, LSEE Research on South Eastern Europe, London 2008.
- Lazanski M., Nije bilo građanske svesti, 12.03.2011, <http://www.politika.rs/pogledi/Miroslav-Lazanski/t1354.lt.html>, pristup: 13.07.2014.
- Najder Z., „Węzły pamięci” i wizerunek Polski niepodległej, „Herito. Dziedzictwo, kultura, współczesność”, nr 8/2013.
- Obirek S., O dialogu w kontekście konfliktów pamięci, „Herito. Dziedzictwo, kultura, współczesność”, br. 13/2013.
- Pančić T., »Rođeni u YU«, JDP: Tragovi u krvi, „Vreme” 21.10.2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=956326>, pristup: 28.06.2014.
- Piekło J., Syndrom bałkański. Nacjonalizmy i media, „Eurodialog”, br. 1/97, <http://www.istesw.ebox.lublin.pl/ed/1/pieklo.html.po>, pristup: 10.06.2014.
- Purchla J., Od redakcji, „Herito. Dziedzictwo, kultura, współczesność”, br. 7/2012.
- Simić T., Pravna bitka titove unuke 'Spriječila sam prodaju Titova imena', „Nacional” br. 575/2006, <http://www.nacional.hr/clanak/29235/sprijecila-sam-prodaju-titova-imena>, pristup: 16.06.2014.
- Brisel šalje pomoć u BiH i Srbiju, <http://www.dw.de/brisel-%C5%A1alje-pomo%C4%87-u-bih-i-srbiju/a-17643311>, dostęp: 15.07.2014.
- Da se nije raspala, Jugoslavija bi bila 'država blagostanja', 29.11.2012, <http://www.dnevno.hr/novac/40728-da-se-nije-raspala-jugoslavija-bi-bila-drzava-blagostanja.html>, pristup: 12.07.2014.
- Da se SFRJ nije raspala i region i EU bi bili bolji, „Večernje Novosti”, 21.12.2013, <http://www.novosti.rs/vesti/naslovna/drustvo/aktuelno.290.html:469622-Da-se-SFRJ-nije-raspala-i-region-i-EU-bi-bili-bolji>, pristup: 12.07.2014.
- Dino Mustafić: YU prostor sećanja, http://www.b92.net/kultura/intervjui.php?nav_category=1083&nav_id=468155, dostęp: 28.06.2014.
- Ibrahimović: Jugoslavija bi imala neverovatan tim da se nije raspala, „Kurir”, 22.12.2013., <http://www.kurir-info.rs/ibrahimovic-jugoslavija-bi-imala-neverovatan-tim-da-se-nije-raspala-clanak-1146791>, pristup: 12.07.2014.
- Kosovo: Pokrenuta humanitarna akcija “Prizren za Bosnu i Hercegovinu”, <http://sandzakpress.net/kosovo-pokrenuta-humanitarna-akcija-prizren-za-bosnu-i-hercegovinu>, dostęp: 25.05.2014.
- Nemački mediji izveštavaju o novom talasu jugonostalgije, „Blic” 19.01.2012, <http://www.blic.rs/Vesti/Drustvo/302334/Nemacki-mediji-izvestavaju-o-novom-talasu-jugonostalgije>, pristup: 13.07.2014.
- Nikolaidis A., Opet solidarnost od Vardara do Triglava, <http://balkans.aljazeera.net/vijesti/opet-solidarnost-od-var-dara-do-triglava>, dostęp: 15.07.2014.
- Razgovor za stolom: Jugoslavija koja se nije raspala, „Vreme”, 4.11.2010, <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=959103>, pristup: 14.07.2014.

SFRJ se 1991. nije raspala, nego je krenula ka EU. Evo kako bi izgledala istorija da je to istina, „Blic” 21.12.2014, <http://www.blic.rs/Vesti/Politika/429113/SFRJ-se-1991-nije-raspala-nego-je-krenula-ka-EU-Evo-kako-bi-izgledala-istorija-da-je-to-istina>, pristup: 12.07.2014.

Tito, robna marka koja i danas živi. Maršalov lik na jeftinoj pepeljari, Vesti online, 22.11.2009, <http://www.vesti-online.com/Stampano-izdanje/22-11-2009/Tema/9178/Marsalov-lik-na-jeftinoj-pepeljari/print>, pristup: 16.06.2014.

Veronika je žena zbog koje se gube činovi i imetak, <http://www.vecernji.hr/knjige/veronika-je-zena-zbog-koje-se-gube-cinovi-i-imetak-572627>, pristup: 27.06.2014.

Voda „prekrila“ i granice među ljudima,

http://www.b92.net/zivot/vesti.php?yyyy=2014&mm=05&dd=25&nav_id=852532, pristup: 17.07.2014.

Tucaković M., "Živeo život", drugi deo,

<http://www.rts.rs/page/stories/sr/story/16/Kultura/1473094/%22%C5%BDiveo+%C5%BEivot%22,+drugi+deo.html>, pristup: 12.07.2014.

Zajednički turistički proizvod zemalja regiona, <http://www.vesti.rs/Dobre-vesti/Zajednicki-turisticki-proizvod-zemalja-regiona.html>, pristup: 10.06.2014.

Magdalena REKŠĆ

IMAGINED YUGOSLAVIA. SOCIOCULTURAL ASPECTS OF YUGOSLAVIA'S REHABILITATION IN THE COLLECTIVE MEMORY

Summary

The phenomenon of Yugonostalgia refers to emotional, idealized reminiscences of the common Yugoslav past. It is not easy to formulate one clear definition due to complexity and comprehensiveness of the problem, but undoubtedly the common state is more and more positively valued. Various aspects of longing for Yugoslavia - economic, political, social, cultural, etc. are based on the same foundation, namely belief that some aspects of the past were better than what is up ahead. This paper analyzes several dimensions of Yugonostalgia, such as: longing for social security, for greater, multicultural country, young people's imaginations, consumerism, restoring relationships and regional cooperation.

Key words: Yugonostalgia, Yugosphere, Jugoslavia, collective memory

Vojćeh ŠČEPANJSKI
Poznanj

NJEGOŠEVA CRNA GORA KAO TEMA POLJSKE NAUČNE LITERATURE I PUBLICISTIKE (u periodu od I svetskog rata do početka XXI veka)

Dve decenije XIX veka, kada je na prestolu Crne Gore bio Petar II Petrović Njegoš (1831–1851), bile su jedna od onih etapa u istoriji Crne Gore koje su najviše proučavane u radovima objavljenim na poljskom jeziku. U prezentovanom tekstu, koji je autor zamislio kao svojevrsni nastavak ranije predstavljenog članka o Njegoševoj Crnoj Gori, u poljskoj naučnoj literaturi i publicistici do 1914. god., navedeni su poljski radovi posvećeni toj temi i objavljeni između 1914. i početka XXI veka, zajedno sa imenima autora koji su imali najviše zasluga na polju približavanja Njegoša i njegove Crne Gore Poljacima. Ovaj, otprilike stogodišnji period poljskog interesovanja spomenutom problematikom jeste trenutak vredan pažnje kada su se kao aktivni poznavaoici (a ujedno i prijatelji) Crne Gore i njene istorije isticali, između ostalih, Henrik Batovski i Kšištof Vroclavski – dobro poznati crnogorskim humanistima. Spomenuti autori, ali takođe i drugi, čiji su radovi o Njegoševoj Crnoj Gori bili objavljavani u toku poslednjih deset decenija, dali su snažan doprinos poljsko-crnogorskom zbližavanju, što bi trebalo da bude dobro poznato podjednako u Poljskoj i Crnoj Gori koje se nalaze pred novim izazovima na putu uspostavljanja dobrih i živih kulturnih, a takođe političkih i trgovinskih odnosa.

Ključne reči: Crna Gora, Petar II Petrović Njegoš, poljska naučna literatura, istoriografija, publicistika.

Objektivno zanimljiva, u istini intrigantna, a od fundamentalnog značaja za same Crnogorce, njihovu kulturu i identitet, ličnost kneza-vladike Petra II Petrovića Njegoša (1813–1851), baš kao i sama Crna Gora njegovog vremena, susrela se sa interesovanjem Poljaka vrednim pažnje, među njima „ljudi nauke“ i publicista koji su se bavili inostranom problematikom.

Posle nedavnog prikaza tog pitanja u odnosu na period pre I svetskog rata, u kome su samo marginalno spomenuti pojedini radovi nastali posle 1914. god.¹, došlo je vreme – što je i predstavljeno kao osnovni cilj navedenog članka² – da se u konciznoj raspravi prikaže prisustvo Njegoševe Crne

¹ V. Ščepanjski, *Njegoševa Crna Gora kao tema poljske naučne literature i publicistike (do 1914. god.)*, [u:] *Njegoševi dani 4 – Međunarodni naučni skup, Kotor, 31. avgusta, 1, 2. i 3. septembra 2011. godine*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, N. Jovović, Nikšić 2013, s. 461–472 [isto preštampano u: *Njegošu u čast. Referati sa međunarodnih naučnih skupova Njegoševi dani 1, 2, 3. i 4.*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, N. Jovović, Nikšić 2013, s. 435–447].

² Isti, *Njegoševa Crna Gora...*, [u:] *Njegoševi dani 4...*, s. 470–471.

Gore u poljskoj literaturi (uglavnom u naučnoj, pre svega u istoriografiji, a u skromnijoj meri i u publicistici) stvaranoj u vremenu od Velikog rata – posle kog su nastali poljski i jugoslovenski državni organizmi – do početka ovog veka. Spomenuti raniji tekst³ i sadašnji treba zatim tretirati kao uzajamno komplementarne priloge.

Ratni period, koji otvara ova razmatranja, doneo je Crnoj Gori – koja tek što je postigla, kao rezultat balkanskih ratova koji su prethodili I svetskom ratu, svoj najveći teritorijalni razvoj⁴ – dramatičan i nagli pad. Nezavisnost crnogorske države kojom je vladala domaća dinastija Petrović-Njegoš za vreme ratnih dejstava je bila uništena. Kraj 1918. god. joj je zapravo doneo likvidaciju kao rezultat prisajedinjenja Srbiji, čija se vladarska kuća (Karadorđevići) našla na čelu jugoslovenskog državnog organizma nastalog 1. XII 1918. god. – Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.⁵

Za vreme Velikog rata na poljskim prostorima, takođe zahvaćenim ratnim plamenom, nisu se pojavljivala nikakva važnija dela posvećena istoriji Crne Gore na osnovu kojih bi čitaoci mogli da crpe znanje o njenoj ranijoj srećnijoj sudbini u periodu vladavine Petra II Petrovića Njegoša (1830–1851). Isto tako, u poljskoj štampi u periodu 1914–1918 nije bila prisutna crnogorska tematika iz prve polovine XIX veka. U njoj je prećutano ne samo vreme najsjajnijeg Petrovića-Njegoša, već i nedavni vojni uspesi Crnogoraca (iz 1913. god.) za vreme vladavine Nikole I, koji je tokom I svetskog rata zasedao na crnogorskom tronu (prvobitno u zemlji, a od 1916. u egzilu). Usled političkih i vojnih poraza Crnogoraca u novom konfliktu su očigledno bili prepušteni zaboravu. Stranice novina, naročito onih koje su izlazile u Galiciji (zvanično Galicija i Lodomerija) – pod austrougarskom okupacijom – bile su prepune

³ To snosi potrebu ponovnog navođenja dela poljske, a skoro cele crnogorske i srpske literature iz teksta iz 2013 god. u cilju uvida u širi kontekst prihvaćenih razmatranja (podsećanja na biografiju Petra II Petrovića Njegoša, a takođe na monografije i sinteze posvećene Crnoj Gori za vreme njegove vladavine, ili eventualno odlomke iz tih radova).

⁴ Bilo je to oko 50% (do 14, 2 hiljade km²) – W. Szulc, *Kształtowanie się państwa jugosłowiańskiego* [u:] idem, *Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym 1918-1941*, Poznań 1980, s. 13. Napor uložen u balkanske ratove, nagrađen uvećanjem državne teritorije koja je kasnije tako brzo izgubljena, dramatično je oslabio ekonomski, vojni i demografski potencijal Crne Gore – M. Dymarski, *Aspekty ekonomiczne i społeczne wojen bałkańskich 1912-1913*; „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, t. XIX: Koegzystencja narodów i kultur na Balkanach, pod red. I. Czamańskiej i W. Szulca, Poznań 2012, s. 223-224, 226, 228-229

⁵ Vidi: *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore (zvanična dokumenta, koja objavljuje Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Crne Gore)*, prir. Š. Rastoder, prev. M. Vukičević, Bar-Podgorica 2000, s. 113-114 (prevod zbirke dokumenata izdatih u originalu na francuskom jeziku 1921. u Rimu, zajedno sa komentarima i priloženim opšrnim tekstom Š. Rastodera (*Riječ priređivača*), pod naslovom: *Politika svršenog čina*, s. 199-235); G. Balavoine, *Le Monténégro et son intégration dans le royaume des Serbes, Croates et Slovènes (1914-1921)*, Paris 1993 – pristup kroz Internet: http://mapage.noos.fr/montenegro/Histoire_du_Montenegro.pdf [3.01.2012]; Š. Rastoder, *Crna Gora u egzilu 1918.-1925.*, t. I, Podgorica 2004; M. Šuković, *Podgorička Skupština 1918.*, Podgorica 2004; D. P. Živojinović, *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd 1996; isti, *Italija i Crna Gora 1914-1925. Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd 1998; isti, *Kraj Kraljevine Crne Gore*, Beograd 2002; W. Szczepański, *Emigracyjne władze Królestwa Czarnogóry w latach 1916-1922*, [u:] *Rządy bez ziemi. Struktury władzy na uchodźstwie*, pod red. R. P. Żurawskiego vel Grajewskiego, Warszawa 2014, s. 115-141.

izveštaja sa fronta, između ostalih – velikim brojem i onih koji su poticali iz Crne Gore i susednih oblasti.⁶ Dejstva austrougarskih vojnih formacija na Balkanu u kojima su takođe služili, obučeni u carsko-kraljevske uniforme, Poljaci, koji su čak u jednoj svojoj tadašnjoj vojnoj pesmi pevali o očekivanom teškom poslu „na granici Crne Gore“ (dakle, na granici Bosne i Hercegovine – pripojene 1908. god. Austro-Ugarskoj – i Crne Gore)⁷, živo su interesovala zemljake Agenora M. Goluhovskog (1849–1921), Juzefa Pilsudskog (1867–1935), Mihala Bobžinjskog (1849–1935) i crkvenog dostojnika Adama S. Sapjehe (1867–1951).

A u kom stepenu ih je interesovala tada sama Crna Gora, a naročito njena devetnestovekovna istorija? Valjda, privremeno, u nešto manjem, slično kao i Poljake iz pruske i ruske okupacije.

I pored toga, sem podataka o situaciji pred sam rat (iz prve polovine 1914), a kasnije izveštaja sa bojnih polja u probečkom duhu, informacija o strategijskom značaju jednog ili drugog mesta koje su zauzeli protivnici Crne Gore ili preštampavanja zvanične objave iz Beča o crnogorskoj kapitulaciji 1916. god. (i nadovezivanja na njega), u izdavanim 1914. god. brojevima „Svjata slovjangskog“, *nota bene* izuzetno zaslužnog za približavanje balkanske problematike poljskoj publici,⁸ pokrenuta su bila pitanja vezana za: unutarcrnogorske kontroverze na tlu odnosa prema jugoslovenskoj ideji, meandre austrougarsko-crnogorskih i srpsko-crnogorskih političkih odnosa, narastajuće socijalne i ekonomske probleme Crne Gore (loše stanje državnih finansija, trgovinski, poljoprivredni i saobraćajni problemi), kao i sa modelom funkci-

⁶ To je u bibliografskom pregledu sa komentarima predstavljeno u knjizi: K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryśka, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra. Bibliografia. Komentarze*, Warszawa 2007, s. 86-94. Ova publikacija predstavlja dragocen bibliografski i analitički vodič čiji su delovi „Montenegriana“ (M) i „Montenegriana literackie“ (ML) opširno korišćeni u ovom članku. Dalje, u opštom pozivanju: K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryśka, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, dok se u detaljnim služim: a) skraćenicom *Polska i Czarnogóra...*, b) naznakom M ili ML i paginacijom, c) brojem zapisa (poz.) i d) – tamo gde je to moguće – ukazivanjem na autora upotrebljenog navoda i komentara.

⁷ Te reči se nalaze u pesmi „Marš lavovske dece“ (poznate i pod drugim naslovima) koju je nepoznati pisac napisao na melodiju Leo Fala. „Lavovska deca“ su vojnici austrijskog 30. Pešadijskog puka koji su 26. VII 1914. god. iz Lavova krenuli na balkanski front. Citirana pesma, osim odlomka: „Na granici Crne Gore/ čeka nas puno teškog posla/ Možda tamo čak/ Čeka nas neprijatelj/ Dakle, vodi, vodi Bože nas!“, sadrži i druge balkanske akcente: „Tada draga plači/ Tada draga pati/ Kada me ubije neki Srbin/[...] Možda moj grob nikne/ U kanjonu na Balkanu“ (odlomak o kanjonu potiče iz verzije objavljene u: *Śpiewki żołnierzy polskich 1914-1915*, sabrao i izdao J. L. Kronenberg, Cieszyn [ok. 1915] – pristup kroz Internet: http://www.bibliotekapioseni.pl/Marsz_lwowskich_zdzieci [pristup 9.08.2013]); kraća verzija te pesme štampana je na primer u: *Śpiewnik komersowy Korporacji Chrobria*, Poznań 2004, s. 36.

⁸ Treba napomenuti, na margini ovih razmatranja, da su ulogu tog časopisa u propagiranju interesovanja za Balkan u Poljskoj (u publikacijama iz nekoliko poslednjih dekada) primetili takvi istraživači kao: Henrik Batovski, Mječislav Tanti, Antonji Giza, Jaroslav Rubaha, Andžej Malinovski i Kšištof Stempnjak. Najnoviji poljski rad te struje se odnosi na prisustvo bugarske problematike u „Svjatu slovjangskom“ – J. Rubacha, *Bułgaria na przelomie XIX i XX wieku. Bułgarskie metamorfozy w publikacjach „Świata Słowiańskiego“ (1905-1914)*, Olsztyn 2012 (u toj knjizi sastavljeno i podatke o sadržaju svih 120 brojeva „Svjata slovjangskog“, koje su izašle iz štampe – uporedi s. 519-562).

onisanja prosvete i kulturnih institucija u Crnoj Gori.⁹ Nasuprot tome šta se moglo očekivati, publikacije o kojima je reč nisu, ipak, bile potkrepljene ozbiljnim istorijskim uvodima u kojima bi se mogla naći originalna razmatranja o prošlim vremenima, između ostalih – o dostignućima iz vremena Petra II Petrovića Njegoša.

Takođe je ignorisan i članak u jednom od brojeva „Nove reforme“ iz 1916. god. koji se isticao svojim klevetničkom tonom, pod naslovom „Kraj poeme“, a koji je potpisao izvesni K. S. U tom jednoznačnom proaustrijskom tekstu koji je primio stil anticrnogorske propagande, autor – kako je ocenila Malgožata Kriska – površno upoznat sa stvarnošću Crne Gore, podrugivao se crnogorskoj kraljevskoj porodici smatrajući da je umešana „u političko-erotsko-berzno-kriminalnu intrigu“, samom pak Nikoli I je istovremeno pripisivao osobine Homera, berzanskog posrednika, a čak i „prосто vašarskog glumca“¹⁰. Obični Crnogorci kod autora „Nove reforme“ nisu morali da izazivaju tako loše asocijacije. Čak je Crnogorcima koje su zarobile vojne jedinice carsko-kraljevske monarhije pripisana „divlja lepota zarobljenika, slomljenih, ali ne i lišenih ponosa“¹¹.

O crnogorskoj istoriji i kulturi je relativno puno pisano u međuratnoj Poljskoj, odnosno II Republici, čiji je nezavisni život okončala nemačko-sovjetska agresija u septembru 1939.

Dva prva rada koja su se bavila crnogorskim pitanjima objavljena su u II Republici u prvoj polovini dvadesetih godina. Prvi rad, iz pera Vladislava Namislovskog (1889–1957), pokretao je probleme vezane za crnogorsku poljoprivredu i zakonodavstvo.¹² Drugi rad, koji je napisala Irena Vanda Kosmovska (1856–1932), bio je proba karakteristike nedavno nastale jugoslovenske državnosti.¹³

Crnogorska ujediniteljska struja, odnosno crnogorsko jugoslovenstvo¹⁴, po njenom mišljenju, imale su svoje poreklo, između ostalog, u vitalnosti kosovskog mita među Crnogorcima. I. V. Kosmovska ipak nije primetila ulogu, koju je Petar II Petrović Njegoš – pisac „Gorskog vijenca“ – odigrao među Crnogorcima i u celom jugoslovenskom svetu, ni u kulturnoj, ni u striktno političkoj dimenziji. To je zanimljivo, mada može i da rastuži, pošto autorka,

⁹ K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Krysa, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, s. 86-87.

¹⁰ K. S., *Koniec poematu*, „Nowa Reforma”, 1916, God. 35, br. 26, s. 1 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 90; M, poz. 501, mk [M. Kriska]).

¹¹ M. Kriger, *Pochód jeńców czarnogórskich*, „Nowa Reforma”, 1916, God. 35, br. 32, s. 1 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 91; M, poz. 512).

¹² W. Namysłowski, *Sprzężaj u południowych Słowian. Szkic historyczno-prawniczy*, „Przegląd Prawa i Administracji”, Lwów 1920, s. 260-265 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 95; M, poz. 566).

¹³ I. W. Kosmowska, *Południowa Słowiańszczyzna. Jugosławia*, Warszawa 1922 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 95-96; M, poz. 567, mb [M. Bogusławska]).

¹⁴ Upotreba pojma „crnogorsko jugoslovenstvo“ je ovde korišćena kao nadovezivanje na rad Šćecińskog, istoričara-balkaniste koji je spomenuti pojam pripisivao Petru II Petroviću Njegošu: A. Giza, *Jugosławizm władców Czarnogóry w pierwszej połowie XIX w.*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 4, 1991, s. 23-38. Uporedi takođe: isti, *Idea jugosławizmu w latach 1800-1918*, Szczecin 1992.

ne primećujući najvećeg crnogorskog pisca, nije stranila od komentarisanja stvaralaštva Nikole I.¹⁵

Sa najvećom ličnošću iz dinastije Petrović – Njegošem, svoje zemljake iznad brega Visle, Buga i Varte je pokušavao nešto kasnije (1925) da upozna Henrik Batovski (1907–1999) – tada jedva osamnaestogodišnjak. Kasnije, u periodu od nekoliko dekada, taj istoričar, poreklom iz Lavova i pre II svetskog rata uglavnom vezan za taj grad, potom povezivan pre svega sa Krakovom (tamošnjim Jagelonskim univerzitetom, gde je predavao još pre rata i radio sve do kraja profesorske karijere, sa kratkom pauzom kada je bio radnik Univerziteta u Varšavi 1951–1956), zaslužio je dobio status jednog od glavnih propagatora ineresovanja za Crnu Goru na poljskom tlu. Kratak tekst H. Batovskog iz polovine treće dekade XX veka koji je posvetio Njegošu kao piscu književnih dela, bio je napisan povodom prenosa posmrtnih ostataka kneza-vladike na planinu Lovćen.¹⁶

Svečanost te sahrane Petra II Petrovića Njegoša na Lovćenu (grobnica je obnovljena nakon što su je tokom I svetskog rata oštetili Austrijanci¹⁷) nije samo H. Batovskom poslužila kao povod da se bavi tom izuzetnom ličnošću iz istorije Crne Gore.

Kompetentno napisan članak obogaćen skicom iz crnogorske istorije tada je na stranicama „Kurjera poznanjskog“ objavila Zofja Kavecka (1888–1971) – bibliotekarka i lektor srpsko-hrvatskog jezika u Poznanju, rođena u bosanskoj Tuzli, a u međuratnom periodu angažovana od strane Poljsko-jugoslovenskog društva. Njegošev biogram Z. Kavecke je prikazivao zasluge vladike za otadžbinu i pružao podatke o nekim njegovim delima: *Gorski vijenac*, *Lažni car Šćepan Mali* i *Luča mikrokozma*. Poznanjska slavistkinja je posebno podvukla značaj prvog dela, skrećući pažnju na sve češće prevode tog teksta na razne jezike.¹⁸ Informacije o svečanosti prenosa posmrtnih osta-

¹⁵ I. W. Kosmowska, *Południowa...*, s. 33, 88-89

¹⁶ H. Batowski, tekst bez naslova, „Słowo Polskie”, 1925, god. 1, br. 272 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 96: M, poz. 568). Interesantno je da taj tekst nije bio primećen u selektivnoj bibliografiji radova H. Batovskog objavljenoj 1997. god. – možda zbog mišljenja da nije dovoljno bitan, a možda zbog toga što je taj registar publikacija trebao da obuhvata samo istorijske radove *sensu stricte* – vidi: *Wykaz najważniejszych publikacji historycznych Prof. dra hab. Henryka Batowskiego*, oprac. I. Stawowy-Kawka, [u:] *Z dziejów Europy Środkowej w XX wieku. Studia ofiarowane Henrykowi Batowskiemu w 90. rocznicę urodzin*, red. M. Pułaski, I. Stawowy-Kawka, W. Rojek, A. Patek, Kraków 1997, s. 9-32. Više o ponovnom pogrebu posmrtnih ostataka Petra II Petrovića Njegoša na Lovćenu 21. IX 1925. god. u radu u kome autor obuhvata i propagandni aspekt tadašnje delatnosti srpskih Karađorđevića: Z. Folić, *Vlada Kraljevine SHS i podizanje kapele na Lovćenu 1925.*, [u:] *Njegoševi dani 3. Međunarodni naučni skup, Nikšić, 1–3. septembra 2010. godine*, glavni i odgovorni ured. T. Bečanović, Nikšić 2011, s. 433–447.

¹⁷ Z. Folić, *Vlada...*, s. 437.

¹⁸ Z. Kawecka, *Piotr Petrowić Niegosz*, „Kurier Poznański”, 1925, god. 19, br. 249, s. 2 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 96: M, poz. 571, nr [N. Ružcki]). O Z. Kaweckoj: H. Kozak, *Zofja Lubina Kawecka 1888-1971*, [u:] *Słownik bibliotekarzy wielkopolskich 1918-2000*, pod red. F. Łozowskiego. Poznań 2001, s. 72-76; http://sarajewo.msz.gov.pl/pl/polonia_w_bosni_i_hercegowinie/sylwetki_polakow/?printMode=true [pristup 10.08.2013]. Spomen o gore navedenoj: W. Szczepański, *Zainteresowania Węgrami w Polsce w latach 1936-1939*, Poznań 2000, neobjavljen magistrarski rad napisan pod

taka Petra II Petrovića Njegoša su bile objavljene 1925. i u „Dennjiku kujavskom“¹⁹, „Novoj reformi“²⁰ i „Postempu“²¹.

Drugi tekstovi iz te godine, kao i iz druge polovine dvadesetih godina XX veka, nisu u svom naslovu, niti kao glavnu temu, imali Njegošev lik i/ili crnogorsku stvarnost iz perioda vladavine tog kneza-pesnika i crkvenog dostojnika. Bili su to enciklopedijski prikazi, kojima se takođe pružala prilika da se pojava Njegoša bar zabeleži (tomovi *Ilustrovane enciklopedije* u pripremi Tšaski, Everta i Mihalskog, koji su sadržali odrednicu „Crna Gora“, objavljeni 1925. i 1927, kao i *Opšta enciklopedija Ultima Tule* iz 1928).

Osim njih krajem treće decenije XX stoljeća pojavile su se i studije čiji su se autori koncentrisali na crnogorsku narodnu kulturu, običaje, zakone i karakter koji ih je odlikovao. U radovima posvećenim ovim pitanjima neki autori podvukli su izvesnu posebnost stanovnika Crne Gore od drugih članova široko shvatane porodice srpskog naroda (radovi Stanislava Čišeuskog i Blaža A. Jovičevića koji je boravio u Pragu, ali tada je objavljivao u poljskom „Ruhu slovjanjskom“; a takođe i recenzija rasprave češkog istoričara Teodora Saturnika).

Osim toga, 1928. god. ponovo je štampana koncizna, opšta brošura Edvarda Mališeuskog o Crnoj Gori (koju autor naziva „Crnogorje“), prvobitno objavljena 1913. godine.²²

Primetan rast interesovanja poljske naučne javnosti za Njegoša, njegovo stvaralaštvo i za Crnu Goru kakva je bila u njegovom vremenu, vezuje se za poslednje međuratne godine, tj. 1931–1939. Istorijski i književni nalazi sadržani u njima, a takođe i rad koji su njihovi autori uložili na polju verifikacije istorijskih izvora i historiografije, kao i u domenu traduktologije i književne kritike (prevod i komentarisanje „Gorskog vijenca“), postajali su temelj ozbiljnijih poljskih studija posvećenih crnogorskoj problematici. Za osnivače poljske montenegristike, čiji proces nastajanja traje još i danas, treba smatrati: Henrika Batovskog, Ljubomira Durkovića-Jakšića (1907–1997)²³ – istraživa-

mentorstvom dr. hab. I. Čamanjske, s. 72 (upoređivanje rada Z. Kavecke kao univerzitetskog lektora sa radom poznanjskog lektora mađarskog jezika Janoša Hidija i podatak o odlikovanju Z. Kavecke jugoslovenskim Ordenom sv. Save prema: *Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1935/36 za rektoratu prof. dr Stanisława Rungego i otwarcie roku szkolnego 1936/1937 w dniu 4 października 1936 r.*, Poznań 1937, s. 7).

¹⁹ *Pogrzeb poety czarnogórskiego*, „Dziennik Kujawski”, 1925, god. 34, br. 242, s. 8 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 96; M, poz. 572).

²⁰ *Uroczystość ku czci narodowego poety jugosłowiańskiego*, „Nowa Reforma”, 1925, god. 44, br. 221, s. 2 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 97; M, poz. 574, nr [N. Ružicki]).

²¹ *Uczczenie zwłok poety czarnogórskiego*, „Postęp”, 195, br. 219, s. 3 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 97; M, poz. 573).

²² Za sve radove navedene u ovom pasusu vidi: K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryska, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, s. 96-99.

²³ Taj autor je svoj prvi (ne računajući studentske juvenalija) u Poljskoj objavljeni rad, to je: *Na marginesie ciekawej książki o Czarnogórcach*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1935, god. 2, br. 7, s. 7-8 (recenzija iz knjige: G. Gesemann, *Der montenegrinische Mensch*, Prag 1934), potpisao: Ljubomir Durković (*Polska i Czarnogóra...*, s. 106; M, poz. 618, kw [K. Wrocławski]). Sve naredne radove je potom uvek potpisivao: Ljubomir Durković-Jakšić. Uzgred vredni napomenuti da je u Poljskoj u to vreme recenziju spomenutog rada G. Gesemana napisao

ča jugoslovenske orijentacije, poreklom iz Crne Gore, vezanog za Poljsku i jednog od stvaralaca poljske historiografije, štaviše – istraživača koji je Poljsku smatrao za svoju drugu otadžbinu²⁴; kao i Stanislava Borovskog (1902–1945). Treba priznati i doprinos drugih ličnosti, npr. spomenute Zofje Kavecke, a takođe i novinara, danas često nepoznatih, tadašnjih časopisa koji su se prihvatili pisanja o biseru crnogorske literature, tj. o „Gorskom vijencu“ i njegovom poljskom prevodu. Priznanje treba odati i populizatorima lepote jugoslovenskih zemalja (među njima i Crne Gore), među kojima bili su npr.: Halina Sjennjicka, Stanislav Rospond i Tadeuš Lubačevski. Nad ranije signalizovanim dostignućima tridesetih godina XX veka, a posebno nad onima koje poljska nauka duguje posebnu zahvalnost H. Batovskom, Lj. Durkoviću-Jakšiću i S. Borovskom, vredi duže se zadržati, a njihovim radovima posvetiti veću pažnju.

Henrik Batovski, koji je istovremeno radeći kao novinar studirao slovenske jezike (sa posebnom naklonjenošću prema češkom i srpskom) i opštu istoriju, s pravom je smatran za jednog od prekursora studija iz istorije međunarodnih odnosa u XX veku na poljskom i srednjoevropskom tlu.²⁵ Posle dužeg boravka na Balkanu na početku poslednje međuratne dekade koji je u većini proveo u Beogradu gde je radio kao novinar²⁶, H. Batovski – istoričar-slavista koga je zanimala i istorijska geografija²⁷ – objavio je u „Ruhu slovjanjskom“ i „Kurjeru varšavskom“ dve skice posvećene Petru II Petroviću Njegošu.²⁸ U tekstu u „Kurjeru varšavskom“ pažnja autora je koncentrisana na književnim i prosvetno-reformatorskim dostignućima crnogorskog vladike kojeg je H. Batovski nazvao najvećim južnoslovenskim književnikom. Puno govori imenovanje, već u naslovu, junaka razmatranja – pesnika nepoznatog u Poljskoj.²⁹

Na intenzivnom upoznavanju poljske javnosti sa Njegoševim delom vredno je radio H. Batovski. Još te iste godine u Varšavi izašao je „Gorski vijenac“ u njegovom prevodu, sa priloženim komentarom Branka Lazarevića – tada jugoslovenskog ambasadora u Varšavi.³⁰ Spev je objavljen u okviru tzv.

takođe i Adam Fišer (A. Fischer, „Lud“, 1934/1935, god. 30, s. 143-144, prema: *Polska i Czarnogóra...*, s. 102; M, poz. 601).

²⁴ Vidi: T. Bartoszewicz, *Polska jest moją drugą ojczyzną. Jugosłowiański historyk doktorem h.c. UAM*, „Gazeta Zachodnia“, 1977, br. 71, s. 1-2.

²⁵ Vidi: *Z dziejów Europy Środkowej w XX wieku. Studia...* (tekst na koricama); I. Stawowy-Kawka, *Sylwetka Jubilata*, [u:] isto, s. 5-7.

²⁶ I. Stawowy-Kawka, *Sylwetka...*, s. 6.

²⁷ Isto, s. 7. Naučni plod te pasije, značajan i za izučavanje crnogorskih pitanja: H. Batovski, *Rozwój terytorialny państw bałkańskich w XIX i XX w.: fakty z geografii historycznej i historii dyplomatycznej*, „Czasopismo Geograficzne“, 1936, god. 14, sv. 2-3, s. 175-205.

²⁸ h-k b-i [H. Batovski], *Piotr Petrowić Njegoš (1813-1851)*, „Ruch Słowiański“, 1931, br. 3/6, s. 167-169 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 99; M, poz. 581); H. Batovski, *Piotr II Petrović Njegoš. Największy poeta serbski – nieznan w Polsce*, „Kurier Warszawski“, 1932, god. 112, br. 150 (večernje izdanje), s. 4-5 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 100; M, poz. 585, nr [N. Ružicki]).

²⁹ H. Batovski, *Piotr II Petrović Njegoš. Największy...*, s. 4-5.

³⁰ Petar II Petrović Njegoš, *Górski wieniec /Gorski vijenac/. Wydarzenia dziejowe z końca XVII stulecia ze studium krytycznym Branka Lazarewicia*, tłum., wstęp i oprac. H. Batowski, Warszawa 1932, ss. 161. Odlomci iz epa u prevodu H. Batovskog takođe u izdanju: *Z „Górskiego wieńca”*, [u:] *Wielka literatura powszechna*, red. S. Lam, t. 6, Antologia, cz. 2, Warszawa 1933, s. 811-812.

„Jugoslovenske biblioteke“ (kao treći tom) koju je uredio Hrvat Julije Benešić, kome je bila bliska ideja popularizacije južnoslovenskih naroda u poljskoj književnosti, ali i poljske književnosti u Jugoslaviji.³¹ Taj prevod, podjednako ocenjen dobro (npr. Z. Kavecka)³² i loše (Jan Mježva)³³, veoma primećen i diskutovan,³⁴ ipak je, van svake sumnje u Poljskoj izazvao rast interesovanja za Njegoša i njegovu otadžbinu. Filološka diskusija³⁵ koja je bila vođena u vezi sa prevodom, a takođe i radovi iz oblasti filologije i nauke o književnosti koji su koristili crnogorski korpus i koji su se nezavisno od nje pojavljivali tada u Poljskoj,³⁶ bitno su upotpunjavali istorijsku literaturu (uključujući pravno-

³¹ nr [N. Ružicki], *Komentarz*, [u:] *Polska i Czarnogóra...*, s. 97: M, s. 183. J. Benešić (1883-1957) je bio pisac i prevodilac poljske literature (npr. „Soli zemlje“ Juzefa Witlina, a takođe i stvaralaštva: Adama Mickjeviča, Juljuša Slovackog, Vladislava S. Rejmonta i Stefana Žeromskog). J. Benešić ostavio je i dnevnik koji je 1985. god. objavljen u Varšavi pod naslovom *Osiem lat w Warszawie (kronika)* [*Osam godina u Vašavi (kronika)*].

³² Z. Kawecka, „*Biblioteka Jugosłowiańska*“, „*Przegląd Polsko-Jugosłowiański*“, 1934, god. 1, br. 4, s. 12-13 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 103: M, poz. 605, kw [K. Wrocławski]); BWL, *Romantyczny epos serbski*, „*Sygnaly*“, 1934, god. 2, br. 8/9, s. 10 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 102: M, poz. 600, nr [N. Ružicki]).

³³ J. Mierzwa, *Polski przekład „Górskiego wienca*“, „*Poradnik Językowy*“, 1932, god. 27, br. 9/10, s. 170-172; isti, *Polski przekład „Górski wieniec*“, „*Przegląd Współczesny*“, 1933, god. 12, br. 137, s. 388-390 (prema: K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryska, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, s. 101-102)

³⁴ J. Gołębek, *Arcydzieło poezji serbskiej*, „*Wiadomości Literackie*“, 1932, god. 9, br. 31, s. 3; B. Arnold, *Wyprawa w przeszłość*, „*Tygodnik Ilustrowany*“, 1932, god. 72, br. 16, s. 257-258; K. Czachowski, *Przekłady. Literatura jugosłowiańska*, „*Rocznik Literacki*“, 1932, god. 1, t. 1, s. 138-139; isti, *Arcydzieło poezji serbskiej*, „*Gazeta Polska*“, 1932, br. 247, s. 4; K. Król, *Pokłosie*, „*Poradnik Językowy*“, 1932, god. 27, br. 5/6, s. 100-101; J. Magiera, „*Górski wieniec*“, „*Głos Narodu*“, 1932, god. 30, br. 89, s. 4-5; *Poezja czarnogórska*, „*Kultura*“, 1932, R. 2, br. 15, s. 3; Z. R. [Z. Rabska], *Kronika literacka*, „*Kurier Warszawski*“ (večernje izdanje), 1932, god. 112, br. 91, s. 7; K. Zbyszewski, *Wolność drogo kosztuje*, „*Prosto z Mostu*“, 1938, br. 29, s. 7; R. [T. Šinko], *Wśród nowych książek. Petar Petrović Njegosz, Górski wieniec*, „*Ilustrowany Kurier Codzienny*“ (dodatek „*Kuryer Literacko-Naukowy*“), 1933, god. 10, br. 7, s. 7 (podaci o svim navedenim radovima prema: K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryska, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, s. 100-103, 116, 287). Vidi još: F. Iešić, *Batowski Henryk. Petar II Petrović Njegosz, Górski wieniec, wydarzenie dziejowe z końca XVII stulecia. Ze studjum krytycznym Branka Lazareviča. Przełożył, wstępem i komentarzem opatrzył... Warszawa – 1932. Dom książki polskiej, spółka akcyjna. («Biblioteka Jugosłowiańska» pod redakcją prof. Juljusza Benešića. Tom III. ss. 161)*., „*Slavia. Časopis pro slovanskou filologii*“, R. XII, 1933-1934, s. 258-266; K. Georgijević, *Poljski prevod „Gorskog vijenca*“, „*Srpski književni glasnik. Nova serija*“, knj. XXXVI, br. 2, 1932, s. 135-138.

³⁵ Činili su je tekstovi nabrojani gore, a posebno polemika između J. Mježve i H. Batovskog u kojoj je poslednji predstavio niz problema filološke prirode koje je sreo prilikom prevođenja Njegoševog dela. Vidi radove navedene u napomeni 33 i tekst: H. Batowski, *O moim przekładzie „Górskiego wienca*“, „*Przegląd Współczesny*“, 1933, god. 12, br. 140, s. 460-462 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 102: M, poz. 599, nr [N. Ružicki]).

³⁶ M. Małecki, *Charakterystyka gwary Cuców na tle sąsiednich gwar czarnogórskich. (Z mapką w tekście)*, „*Lud Słowiański*“, 1931, god. 2, br. 2, s. 225-245; W. Bazielić, *Czarnogórski anegdociarz*, „*Kurier Literacko-Naukowy*“, 1932, god. 1, br. 21, s. 4-5; R. Bošković, M. Małecki, *Przegląd dialektów Starej Czarnogóry (z uwzględnieniem gwar sąsiednich). (L'examen des dialectes du Vieux Montenegro /Stara Crna Gora/ en tenant compte de parlars voisins). Presente dans la séance du 10 janvier 1932*, „*Bulletin International de l'Academie Polonoise des Sciences et des Lettres, I. Classe de philologie*“, Cracovie, 1932, br. 1-3, s. 3-13; F.

istorijsku), kao i onu koja se bavila društvenim i etnografskim pitanjima,³⁷ ili literaturu koja je donosila informacije o Jugoslaviji (dakle i o Crnoj Gori koja je bila njen deo kao zetska banovina) korisne za: političare, trgovce, činovnike, predavače i studente koje su zanimali poljsko-jugoslovenskim odnosima³⁸, ili za turiste.³⁹

Gore navedenu literaturu koja se nije ograničavala samo na približavanje pitanja iz političke prošlosti Crne Gore, nego je pokretala i važne probleme iz oblasti crnogorske kulture, kao i literaturu iz oblasti crnogorske pravne istorije objavljivanu tokom tridesetih godina XX veka u Poljskoj treba povezivati, pored H. Batovskog, sa još dvojicom ranije spomenutih istraživača

Ilešić, *Jak odmieniać nazwy miejscowości jugosłowiańskich*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1934, R. 1, br. 8, s. 41; *Jugosłowiańska poezja ludowa, w nowym przekładzie polskim, ze wstępem prof. dr. Gerharda Gesemanna oraz komentarzem i artykułem o dawniejszych przekładach polskich*, „Seria Biblioteka Jugosłowiańska“, pod red. J. Benešicia, t. 9, br. 97, 99, 115, 122, 124, 125, Warszawa 1938 – podaci o ovde navedenim radovima prema: K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryska, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, s. 100-101, 103, 116.

³⁷ Posle članka B. A. Jovičevića iz 1929. god. (B. A. Jovičević, *Czarnogórcy w przeszłości i teraźniejszości*, „Ruch Słowiański”, 1929, R. 2, br. 7, s. 316-325) i značajnih dela S. Čiševskog iz '20. god. XX veka, koja su bila nastavak ranijih dostignuća istog (S. Ciszewski, *Folklorystyka chorwacko-serbska. Przegląd bibliograficzny*, „Wisła”, 1892, R. 6, s. 371-390; isti, *Prace etnologiczne*, t. 1, Warszawa 1925, t. 2, Warszawa 1929; isti, *Żeńska twarz*, „Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności“, Kraków 1927, br. 4, s. 1-35), u sledećoj dekadi u Poljskoj su izašli sledeći radovi istog: *Prace etnologiczne*, t. 3, Warszawa 1930, t. 4, Warszawa 1936 (posmrtno izdanje koje je pripremila A. Kutšebjanka), kao i dva rada stranih autora (Čeha i Jugoslovena) o fizičkoj antropologiji (stanovnici okoline Durmitora) i muslimanskom pitanju u Jugoslaviji (pored bosanskohercegovačke i sandžačke tematike dodirivala je i crnogorsku): J. Valšik, *Czarnogórcy z okolic Durmitoru. Referat odczytany na I Zjeździe antropologów polskich w Poznaniu 13 września 1933 r.*, „Przegląd Antropologiczny”, 1934, R. 8, sv. 1-2, s. 53-55 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 102; M, poz. 603); A. Nametak, *Muzułmanie w Jugosławii*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1938, R. 5, br. 4, s. 78-80 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 102; M, poz. 659, kw [K. Wrocławski]).

³⁸ Vidi radove objavljene u: „Przegląd Polsko-Jugosłowiański” u periodu 1934-1939 (K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryska, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, s. 102-103, 105-107, 109-110, 112, 116-118). Takođe: H. Batowski, *Problemat bałkański*, „Bellona”, Warszawa 1932, t. XL, sv. 3, s. 532-573; isti, *Czarnogóra*, [u:] *Encyklopedia nauk politycznych*, red. E. J. Reyman, Warszawa 1936, t. 1, s. 757-769; isti, *Bałkańskie zagadnienia*, [u:] *Encyklopedia nauk...*, Warszawa 1936, t. 1, s. 231-236; isti, *Jugosławia*, [u:] *Encyklopedia nauk...*, Warszawa 1937, t. 2, s. 846-859; Lj. Durković-Jakšić, *Jugosławija i Poljska nekad i sada. Polska a Jugosławia ongiś i dziś*, „Wiarus”, 1938, R. 9, br. 37-38, s. 36-38 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 113, 116; M, poz. 650, 653).

³⁹ S. Rospond, *Jugosławja. Wrażenia z podróży po Dalmacji, Czarnogórze, Hercegowinie i Bośni*, „Czas”, 1932, br. 220, s. 4; isti, *Jugosławia. Z teki podróżnika i obserwatora*, Miejsce Piastowe 1935 (rec.: J. Magiera, *Cenna książka o Jugosławii*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1935, R. 2, br. 5, s. 11-12); R. Kowalik, *Jugosłowiański Adriałyk. Dalmacja*, Zagrzeb 1935 (o Crnoj Gori vidi s. 182-204); T. Lubaczewski, *Jugosławia*, Warszawa 1935; *Ważne arterie komunikacyjne*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1935, R. 2, br. 12, s. 12; H. Siennicka, *Uroda Jugosławii*, Warszawa 1936; B. Murković z Serda-Teodorskich, *Linjā nr 6*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1936, R. 3, s. 163-165; W. Gluck, *Wśród wysp i fiordów Jadranu*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, R. 6, br. 2, s. 21-25 (prema: K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryska, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, s. 101, 104-110, 118; komentari radova S. Rosponda i T. Lubačevskog – M. Bogusławska, rada H. Sjennjickie, recenzije J. Magjeri i publikacija u *Przeglądu...* – K. Wrocławski).

koji zaslužuju da im se pripiše izuzetna uloga na polju razvijanja interesovanja Poljaka usmerenih ka Njogošu i njegovom vremenu. Navedeni istraživači su Ljubomir Durković-Jakišić, poreklom iz okoline Durmitora, koji je i tada, i posle 1945. god. aktivno učestvovao u kreiranju tek prokljialog poljskog jugoslovenskog diskursa, i Stanislav Borovski – istoričar tradicionalnih i državnih pravnih sistema Slovena.⁴⁰ Vreme je dakle da se razmotri delo „velike trojke“ naučnika na polju montenegristike: H. Batovskog, Lj. Durković-Jakišića i S. Borovskog. Pri tome se bavimo naročito onim aspektom koji ukazuje na njihov doprinos u procesu prenošenja saznanja o Crnoj Gori Njogoševog vremena kao i o njemu samom Poljacima. Takođe, osvrćemo se i na pitanja prevoda „Gorskog vijenca“ H. Batovskog (i filoloških kontroverzija vezanih za njega). U ovom delu razmatranja biće zaključeni sižezi vezani za literaturu nastalu u međuratnoj Poljskoj. Posle toga će se preći na razmatranja o ostavštini koja potiče iz vremena od druge polovine četrdesetih godina XX veka do početka druge dekade XXI veka, dakle perioda koji povezuje vreme komunističke Narodne Republike Poljske (PRL) i tzv. III Republike koja je nastala kao posledica ustavnih promena u Poljskoj započetih krajem 1989. god. U cilju izvesnog uređenja daljeg izlaganja pažnja će prvo biti poklonjena radovima S. Borovskog posvećenim Crnoj Gori – naime, svi oni su nastali pre II svetskog rata, a sam S. Borovski je preminuo 1945. god.

Stanislav Borovski – upisujući se u tradiciju pravno-istorijskih istraživanja usmerenih ka slavistici i koja su u njenom okviru akcentovali, između ostalog, crnogorsku problematiku, a koju su na poljskom tlu utemeljili Vaclav Aleksander Maćejovski, Romuald Hube i Vlodimjež Spasovič – temeljno je proučavao crnogorsko običajno i kodifikovano pravo, kao i literaturu posvećenu tom pitanju.⁴¹

⁴⁰ Više o S. Borovskom u: Z. Zdrójkowski, *Stanisław Borowski, historyk prawodawstw słowiańskich (1902-1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1953, t. 5, s. 247-258; *Bibliografia prac Stanisława Borowskiego*, priredio J. Sawicki, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1953, t. 5., s. 259-264 (K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryśka, N. Różycki, *Polska i Czarnogóra...*, s. 119). Napomena o njemu takođe u: V. Šćepanjski, *Njogoševa Crna Gora...* [u:] *Njogoševi dani 4...*, s. 464-465. S. Borovski može biti smatran za jednog od nasljednika devetnaestovekovne škole istorije prava koju je na poljskim zemljama stvorio Vaclav Aleksander Maćejovski (1792-1883). O W. A. Maćejovskom detaljno: S. Borowski, *Maciejowskiana. Materiały do biografii Wacława Aleksandra Maciejowskiego*, „Śląskie prace bibliograficzne i bibliotekoznawcze”, 1959, t. 6. (posmrtno izdanje, pripremljeno uz pomoć Z. Borovske; rec.: J. Matuszewski, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1960, t. 12, br. 1, s. 286-288); J. Bardach, *Wacław Aleksander Maciejowski i jego współcześni*, Wrocław 1971; T. Szperna, *Losy biblioteki prywatnej Wacława Aleksandra Maciejowskiego w świetle rodzinnej korespondencji*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Librorum”, 2009, t. 15, s. 27-48; C. Białczyński, *Strażnik Wiary i Prawa Słowian – Wacław Aleksander Maciejowski (1792-1883)* – prema: <http://bialczyński.wordpress.com/co-to-za-strony/klan/straznicy-wiary-slowianskiej-wiary-przyrodzonej/o-ii-staroslowianskiej-swiatyni-swiatla-swiata-w-warszawie-andrzej-niemojewski-1864-1921-i-lech-niemojewski-1864-1952/straznik-wiary-i-prawa-slowian-%E2%80%93-wacław-aleksander-maciejowski-1792-%E2%80%93-1883/> [pristup 12.08.2013].

⁴¹ O poslednjem svedoči, između ostalog, regularno posvećivanje pažnje opusu Valtazara A. Bogišića (1834-1908), krunisano člankom o tom crnogorskom poznavaoču prava i kodifikatoru: S. Borowski, *Baltazar Antoni Bogišić (1834-1908)*, „Rocznik Prac Naukowych

Čitanje radova S. Borovskog – poznatog i cenjenog naučnika i od strane elita predratne Jugoslavije⁴² – omogućava upoznavanje pravne stvarnosti Crne Gore u XIX i na početku XX veka. Među njima su bila formulisana i razna detaljna pitanja, naročito iz oblasti imovinskog prava i naslednog prava koja su u Crnoj Gori prvobitno bila regulisana bez kodifikacije, posle pak u pojedinim normativnim regulacijama iz prve polovine XIX veka, konačno – u drugoj polovini tog stoleća – u zemaljskom zakoniku kneza Danila (naslednika Petra II Petrovića Njegoša) iz 1855. god.⁴³ i u „Opštem imovinskom zakoniku“ iz 1888. god. čija je obrada bila zasluga Valtazara A. Bogišića (1834–1908)⁴⁴. Doprinos S. Borovskog predstavljanju Crne Gore Petrovića II Petrovića Njegoša zaslu- žuje priznanje svakog ko pokušava da sagleda tu zemlju i njeno društvo onakvim kakvi su bili u toku nekoliko decenija XIX veka. Za sve one koje se time bave, veoma je dragocen bibliografski spisak radova S. Borovskog koji je u posleratnim godinama sačinio Jakub Savicki.⁴⁵

Njegoševu Crnu Goru u poljskoj literaturi ništa tako dobro ne predstavlja kao radovi istoričara H. Batovskog i Lj. Durkovića-Jakšića. Mada su obojica više puta u svojim radovima sugerisali značaj nastanka Jugoslavije,⁴⁶ čiji je deo Crna Gora postala (na kontroverzan način u pravnom pogledu), pisali su i o otadžbini Petra II Petrovića-Njegoša podjednako u delovima radova posvećenim većim istorijskim i geografskim celinama, kao i u monografijama i

Uniwersytetu J. Piłsudskiego w Warszawie”, Warszawa 1936, R. 1 (rec.: J. J. Adamus, isto; takođe u „Przewodnik Historyczno-Prawny“, 1937, R. 5, s. 117-118). Slično u već ranijem približavanju, u obliku recenzije rada češkog istoričara prava iz 1926. god. Theodora Saturnika, opremljenom vrednim sopstvenim razmatranjima S. Borovskog: S. Borowski, *Dr Theodor Saturnik: Jihoslovnké právo soukromé ve světle právních obyčejů*, Praha 1926, „Kwartalnik Historyczny”, 1927, R. 41, sv. 3-4, s. 637-638 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 97; 107-108; 111: M, poz. 575, 623, 624, 638; komentar na temu poz. 624, tj. eseja S. Borovskog o životu i delu B. A. Bogišića – M. Kriska).

⁴² O poštovanju ličnosti i dela S. Borovskog u Jugoslaviji svedoči i sama činjenica njegovog učešća u beogradskom pravnom kongresu 1935. god. Vidi: S. Borowski, *VII Kongres Prawników Jugosłowiańskich*, „Głos Sądownictwa”, 1935, br. 11, s. 797-801 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 103: M, poz. 609); *Kongres prawników w Belgradzie*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1935, R. 2, br. 12, s. 12 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 107: M, poz. 621, kw [K. Wrocławski]).

⁴³ S. Borowski, *Materiały do ćwiczeń seminaryjnych z historii prawodawstw słowiańskich IV. Powszechny statut ziemski księcia Daniela z roku 1855*, Warszawa 1938, ss. 56 (*Polska i Czarnogóra...*, str 113: M, poz. 648); isti, *Ostojbina. Studium z prawa czarnogórskiego*, [u:] *Studia historyczne ku czci Stanisława Kutrzeby*, Kraków 1938, t. 1, s. 37-44 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 113: M, poz. 649, mk [M. Kriska]).

⁴⁴ S. Borowski, *Baltazar Antoni Bogišić...*, s. 24 (prema: *Polska i Czarnogóra...*, s. 107-108: M, poz. 624, mk [M. Kriska]). Informacije o ulozi V. A. Bogišića takođe: Mg [J. Magjera], *Valtazar Bogišić*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1935, R. 2, br. 2, s. 9 *Polska i Czarnogóra...*, s. 106: M, poz. 615, kw [K. Wrocławski]).

⁴⁵ *Bibliografia prac Stanisława Borowskiego...*, s. 259-264.

⁴⁶ Slično su postupali i brojni drugi pisci, pre svega oni koji su u drugoj polovini tridesetih godina XX v. pokretali crnogorska pitanja u „Pšeglodu polsko-jugoslovjanjskom“ koji je imao izrazit probeogradske kurs. Egzemplifikacija toga je tekst: O. Krukowski, *Pakt londyński (w rocznicę wydarzeń dziejowych)*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1935, R. 2, br. 7, s. 2-4 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 106: M, poz. 617, kw [K. Wrocławski]). Vidi i: A. Chocieszynski, *Król Aleksander I jako Wódz i Mąż Stanu*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1934, R.1, br. 9, s. 6-17 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 103: M, poz. 608).

člancima o nekom od pitanja iz devetnaestovekovne istorije Crne Gore ili o nekom detalju iz života ili dela pisca „Gorskog vijenca“.

Već je 1937. god. u časopisu „Leh“ Lj. Durković-Jakšić objavio članak u kome je zanimljivoj analizi podvrgao Njegoševu filozofiju istorije koju je smatrao ispunjenu jugoslovenskom idejom. Autor koji sam u tom tekstu otkriva svoj lik „vatrenog pristalice jugoslovenstva“ (po rečima Norbeta Ružickog) posmatra Njegoševu mišljenje u okviru kategorija patriotizma i njegovo predstavljanje za manifestaciju jugoslovenskog mišljenja, za proročansko pružanje podeljenom slovenskom svetu (pre svega – južnoslovenskom) na putu ujedinjenja kao stvarnog oslobođenja. Dakle, „Njegoš je na taj način predstavljen u radu Durkovića-Jakšića kao jedan od otaca-prekursora jugoslovenske ideje, [a] kralj Aleksandar [Karadorđević] kao njen veliki izvršilac“⁴⁷.

Još te iste 1937. god. Lj. Durković-Jakšić je u Varšavi objavio naredni rad o Petru II Petroviću Njegošu koji je bio koncizno predstavljanje sadržaja doktorske disertacije koju je pripremao u periodu 1936–1937, odbranjene i objavljene 1938. god. Taj tekst od desetak stranica karakteriše veoma ozbiljnog istoričara koji se koristi važnim izvorima i interpretira je primećujući niz unutrašnjih i međunarodnih implikacija Njegoševih pojedinih političkih poteza i koji se ne ustručava da kritički gleda na neke od aspekata tadašnjeg ruskog protektorata nad Crnom Gorom.⁴⁸

Naravno, objavljivanje kompletnog teksta (243 stranice) rasprave – u seriji koju je priređivao znameniti istoričar Marcell Handelsman (1882–1945), koji je deo svojih istraživanja posvetio balkanskoj problematici – potvrđuje kvalitet autorovog istraživačkog rada i kreira ga kao autoritet u pitanjima vezanim za Njegoša i Crnu Goru njegovog vremena. Bitnu vrednost rada čini široka analiza čitavog niza crnogorskih pitanja. Rad donosi pronicljivu karakteristiku unutrašnjeg položaja Crne Gore i socijalnih i kulturnih odnosa koji su u njoj vladali. Autor se udubio i u tajne Njegoševе diplomatije; posebno političke igre koju je vodio u cilju ponovnog uspostavljanja bliže saradnje sa Rusijom, kada su se u politici Cetinja za vreme vladavine Petra I (neposrednog prethodnika Petra II) pojavili – u oceni Rusa – elementi profrancuske orijentacije. Samu težnju Rusa da iskoriste proruski kurs Crne Gore i da nju veže svojim protektoratom, Lj. Durković-Jakšić je ocenio veoma kritično. Osim signalizovanih problema, rasprava crnogorskog istoričara koji je tridesetih godina XX veka bio vezan za poljsku nauku (a i kasnije, posle povratka u Jugoslaviju, održavao je sa njom posebne veze) pokreće još pitanja: vojna, pravna (reformе koje su poboljšavale državno uređenje i omogućavale širenje prosvete i kulture u većem stepenu, nego do tada), idejno-političkica (vezana za slovensku solidarnost i jedinstvo koje je propagirao Petar II Petrović Njegoš),

⁴⁷ Lj. Durković-Jakšić, *Patriotyzm Njegosa*, „Lech”, 1937, R. 1, sv. 3-4, s. 72-73 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 111: M, poz. 641, nr [N. Ružicki]).

⁴⁸ Isti, *Petar II Petrović Njegoš (1813-1851)*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 1937, t. 30, s. 93-108 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 111-112: M, poz. 642, nr [N. Ružicki]).

književna, a takođe i pitanja crnogorsko-poljskih veza.⁴⁹ Biografija najvećeg crnogorskog vladike koju je napisao Lj. Durković-Jakšić, a koja je istovremeno i slika tadašnje Crne Gore, može biti smatrana izuzetno važnim prilogom upoznavanja navedenih pitanja uopšte⁵⁰, dok među knjigama posvećenim toj temi objavljenim u Poljskoj – za ključno delo fundamentalnog značaja. Njegov autor je s pravom uživao godinama slavu najistaknutijeg poznavaoца Njegoševog života i dela.⁵¹ Iz međuratnog perioda stvaralaštva najčuvanijeg jugoslovensko-poljskog istoričara – tako može biti nazvan Lj. Durković-Jakšić – treba zabeležiti, pre svega tekstove posvećene akcijama koje jesu prema južnom slovenstvu četrdesetih godina XIX veka, dakle kada je vlast nad Crnom Gorom imao Petar II Petrović Njegoš, preduzimale diplomate-reprezente poljske Velike emigracije (tj. one koja je nastala kao posledica ustanka protiv ruske vlasti u novembru 1831. god.)⁵², kao i objavljivanje u Varšavi prevoda srpskog teksta Garašaninovog „Načertanija“ iz 1844. god., koji je Lj. Durković-Jakšić opremio i komentarom koji je takođe dodirivao crnogorsku tematiku (ipak nije naglašavao crnogorska pitanja iz vremena vladavine Petra II, nego sa početka XIX veka kada je njom upravljao Petar I, dok je koncepcije neposredno vezane za Crnu Goru formulisao knez Adam Ježi Čartoriski).⁵³

Sličnu vrednost za upoznavanje poljskog čitaoca sa crnogorskom stvarnošću u XIX i na početku XX veka – dakle i vremena Petra II Petrovića Njegoša, pokazanom u širem balkanskom kontekstu – imaju i tri monografije Henrika Batovskog posvećene političkoj istoriji balkanskih država, objavljene u periodu 1938–1939. Istoričari tog dela Evrope do danas je koriste, uprkos mogućnosti da se oslanjaju na radove zasnovane na znatno većem korpusu, objavljene i dostupne u arhivima izvora, nego na taj koji je bio poznat krajem tridesetih godina XX veka.

Prvi od spomenutih radova je bio, objavljen 1938. god., nacrt (preko trista stranica) iz oblasti diplomatske istorije i promene granica na Balkanu u pe-

⁴⁹ Lj. Durković-Jakšić, *Petar II Petrović Njegoš (1813-1851)*, „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 31, sv. 1, Warszawa 1938. Komentar upotrebljen u glavnom tekstu – N. Ružicki (*Polska i Czarnogóra...*, s. 114-115: M, poz. 652, nr [N. Ružicki]).

⁵⁰ Na tlu te knjige se nije najbolje pokazao npr. rad Ljuba Vlačića, recenzovan u Poljskoj – vidi H. A. B. [H. Batowski], *Nowa praca o Piotrze Njegošu*, „Ruch Słowiański”, 1937, R. 2, br. 11/12, s. 228 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 112: M, poz. 643, mb [M. Boguslavski]).

⁵¹ Vidi mišljenja u: C. Łuczak, W. Szulc, *Profesor dr Ljubomir Durković-Jakšić, doktor honorowy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, [u:] *Ljubomir Durković-Jakšić. Uroczystość nadania doktoratu honoris causa UAM 28 III 1977*, seria: *Doktorzy honoris causa [UAM]*, br. 1, red. I. Wegner-Maruszewska, Poznań 1979, s. 5-6; Z. Grot, *Ljubomir Durković-Jakšić i jego książka o Mickiewiczu*, [u:] Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz i Jugosłowianie*, wstępem poprzedził Z. Grot, z serbsko-chorwackiego tłumaczyli J. Leśny, W. Szulc i B. Zieliński, Poznań 1984, s. 8-10; nr [N. Ružicki], *Komentarz...*, s. 184.

⁵² Lj. Durković-Jakšić, *Pierwszy polski agent dyplomatyczny w Białogrodzie w XIX w. – dr Adam Łyszczynski*, „Problemy Europy Wschodniej”, 1939, R. 3, s. 157-172; tenże, *L'Action de l'Emigration Polonaise vers 1840 pour l'union des Slaves méridionaux*, „Le voix de Varsovie”, Paris 1940, br. 5, s. 47-49 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 118: M, poz. 662, 667).

⁵³ Lj. Durković-Jakšić, *Naczerwanie lub kilka słów*, „Wschód-Orient”, 1938, R. 9, br. 1, s. 26-41 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 113-114: M, poz. 651, nr [N. Ružicki]).

riodu 1800–1923 koji predstavlja periodizaciju događaja bitnih za diplomatsku istoriju i za teritorijalni razvoj pojedinih balkanskih država. U svakom poglavlju, omeđenom vremenskim granicama, autor je našao nešto mesta za opisivanje crnogorskih pitanja, a u jednom je ukratko pokazao odnose Crne Gore sa Turskom i Austrijom za vreme vladavine Petra II Petrovića Njegoša (vladike Rada); u prikazu su podvučena teritorijalno-delimitaciona i diplomatska pitanja, zaključno sa kontroverzama vezanim za tadašnji status Crne Gore.⁵⁴

Mnogo podataka o Crnoj Gori H. Batovski je sadržao u svojoj sledećoj knjizi posvećenoj toj temi, a naslovljenoj „Balkanske države 1800–1923“, objavljenoj isto 1938. god. u Krakovu; ta studija je bila poslednji rad u međuratnoj poljskoj historiografiji posvećen balkanskoj diplomatsko-istorijskoj problematici; kraća 27 stranica od prethodne publikacije tog tipa, naglašavala je događaje koji su se odigrali odmah posle I svetskog rata (u periodu 1918–1923)⁵⁵. U tom radu, prema mišljenju Kšištofa Vroclavskog, posebno su važni (sa stanovišta čitaoca zainteresovanog pre svega crnogorskom problematikom) komentari H. Batovskog o „odnosu crnogorske opcija Petrovića prema Srbiji i nastanku jugoslovenske države“⁵⁶.

Crnogorsko-srpske odnose u XIX veku H. Batovski je predstavio i u svom poslednjem većem balkanističkom radu objavljenom pre II svetskog rata čiji sadržaj pokazuje razvoj antiturskog saveza balkanskih država 1912. god.⁵⁷ Autor je svoja razmatranja, dodirujući pitanja bitna za tematiku knjige, koncentrisao ne na Petra II Petrovića Njegoša nego na događaje koji su se odigrali devedesetih godina XIX veka i u prvih dvanaest godina naredenog.

Poslednji poljski tekst iz međuratnog vremena koji je neposredno opisivao ličnost velikog crnogorskog vladike i pesnika u kome nije ukazano samo na fundamentalnu ulogu koju je pisac „Gorskog vijenca“ odigrao u istoriji Crne Gore, već i na ulogu u formiranju kulture i identiteta široko shvatanog srpskog, a čak i jugoslovenskog društva, bio je rad poznatog reportera i književnika Franciška Ksaverija Prušinjskog (1907–1958) objavljen 1939. god.⁵⁸ Taj konzervativac, simpatizer maršala Juzefa Pilsudskog (1867–1935) i političkog tabora koji je taj stvorio (sanacija), saradnik Ježija Gjedroića u časopisu „Bunt mlodih“ smatran je pre svega za osobu koja je u poslednjoj predratnoj dekadi II Republike prenosila Poljacima izveštaje iz Španije zahvaćene

⁵⁴ H. Batowski, *Państwa bałkańskie 1800-1923: zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*, „Prace Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu”, br. 15, Kraków 1938, s. 49-50 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 112-113; M, poz. 646, nr [N. Rużicki]).

⁵⁵ H. Batowski, *Państwa bałkańskie 1800-1923*, Kraków 1938 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 113; M, poz. 647, kw [K. Vroclawski]).

⁵⁶ K. Vroclawski, kao gornja napomena.

⁵⁷ H. Batowski, *Podstawy sojuszu bałkańskiego 1912 roku: studium z historii dyplomatycznej*, „Prace Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu”, br. 18, Kraków 1939 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 117-118; M, poz. 661, nr [N. Rużicki]).

⁵⁸ K. Pruszyński, *Władcyka Petar II Njegosz (Biskup, wojownik, dyplomata i wieszcz, twórca państwa czarnogórskiego, Jan Chrzyciel Jugosławii)*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1939, br. 30, s. 4-6 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 118; M, poz. 664).

građanskim ratom⁵⁹; ređe – za dopisnika iz Mađarske. Njegov skroman doprinos u kategoriji *jugoslavica* ostaje nepoznat, dakle tim je bitnije da na ovom mestu podsetimo na njega.

Interesovanje za Njegoša i njegovu Crnu Goru razvijalo se u Poljskoj i posle 1945. god. Za polaznu tačku tog razvoja može se smatrati podsećanje na lik i delo Stanislava Brovskog, koga su Zbignjev Zdrujkovski i Jakub Savicki spominjali u gore navedenim radovima⁶⁰, a takođe ponovno pokretanje balkanske tematike od strane H. Batovskog i Lj. Durkovića-Jakšića koji su u osvit II svetskog rata uživali poziciju priznatih istoričara-balkanista. Zaslugom te dvojice istraživača u poljskoj literaturi su se pojavili vredni pažnje prilozi za *poznavanje Njegoša*, objavljeni na stranicama studija posvećenih većim temama: istoriji Balkana u XIX i XX veku, istoriji crnogorsko-srpskih i jugoslovensko-poljskih odnosa ili uticaju Adama Mickjeviča i njegovog stvaralaštva na južnoslovenski kulturni krug.

Godine 1952. u Varšavi su bila objavljena predavanja iz Pariza, Adama Mickjeviča iz akademske godine 1840/41 posvećena južnoslovenskoj problematici. Čitalac je dobijao uvid u viziju slovenstva i njegove istorijske uloge koju je širio romantičarski pesnik; u viziju u kojoj važnu ulogu odigravala slovenofilna fascinacija pesnika iz Novogrodka kulturom Crnogoraca – njihovim običajima i mentalitetom. Spomen istrage poturica u jednom od sorbonskih predavanja A. Mickjeviča – koja, po njegovom mišljenju, zaslužuje epski spev – po K. Vroclavskom može biti pokazana kao misao koja je prethodila nastanku „Gorskog vijenca“ (1847. god.)⁶¹. Tragom Mickjeviča će nešto kasnije krenuti H. Batovski koji je već ranije krčio taj put (u međuratnom periodu).⁶² Objavljene 1956. god. istorijske skice o biografiji pisca „Grażine“ i „Gospodina Tadije“ donela su razmatranja posvećena pesnikovom poznavanju crnogorske problematike i njegovom odnosu prema Petru II Petroviću Njegošu.⁶³ Te same godine su izašla još tri rada H. Batovskog vezana za A. Mickjeviča, među njima dva (knjiga štampana u Vroclavu i članak objavljen u Zagrebu) koji su pokretali, između ostalog, južnoslovensku problematiku.⁶⁴ Četvrt veka kasnije H. Batovski će se nadovezati na taj pravac naučnih interesovanja (knjiga o slovenskim mickjevičijanima iz 1980. god.).⁶⁵ U tom sa-

⁵⁹ Tenże, *W czerwonej Hiszpanii*, Warszawa 1997 (wznowienie I wydania z 1939 r.).

⁶⁰ Uporedi napomenu br. 40.

⁶¹ A. Mickiewicz, *Literatura słowiańska*, [u:] *Dziela*, t. 8, oprac. L. Płoszewski, Warszawa 1952 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 118-119; M, poz. 669, kw [K. Vroclavski]).

⁶² Vidi: H. Batowski, *Mickiewicz a Słowianie do roku 1840*, Lwów 1936.

⁶³ Isti, *Przyjaciele Słowianie. Szkice historyczne z życia Mickiewicza*, Warszawa 1956, s. 58-63 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 119; M, poz. 674).

⁶⁴ Isti, *Mickiewicz jako badacz Słowiańszczyzny*, Wrocław 1956; isti, *Mickiewicz prema Južnim Slovenima 1848-1849*, „Historijski zbornik”, Zagreb, t. 9, 1956, s. 69-81. H. Batovski je napisao još nekoliko radova o A. Mickjeviču i njegovoj delatnosti za vreme tzv. Proleća naroda i 1855. god. koji, mada suštinski nemaju u centru pažnje crnogorsku problematiku (ili šire – južnoslovensku), dodiruju je svojim sadržajem; uporedi: *Wykaz najważniejszych publikacji historycznych...*, s. 9-32.

⁶⁵ H. Batowski, *Ze słowiańskich mickiewiczianów. Przyczynki historyczne o stosunku Adama Mickiewicza do narodów słowiańskich*, Warszawa 1980.

mom pravcu treba primetiti kasniji (devedesete godine XX veka) rad Joanne Rapacke.⁶⁶ Izuzetna varšavska slavistkinja, prihvatajući se kritične refleksije nad crnogorskim sižeima u predavanjima A. Mickjeviča održanim na Sorboni 1840. god., skreće pažnju na to da – kako je njen zaključak okarakterisala Magdalena Boguslavska – Mickjevič, inspirisan radom Vuka Karadžića opisuje kulturu Crne Gore ne držeći se originala. Iz tog razloga njegova refleksija o Crnoj Gori sadrži, nažalost, dosta grešaka i netačnosti, jer je podređena određenoj viziji slovenstva, prema kojoj se ta zemlja pokazuje kao idealan prostor prvobitne slovenske kulture.⁶⁷

U kasnijem vremenu ličnosti A. Mickjeviča i njegovom odnosu prema južnoslovenskim pitanjima, među kojima su se, kako se može videti, kao veoma bitna pokazala ona vezana za Crnu Goru – više pažnje od H. Batovskog je posvetio, tako često navođen zajedno sa krakovskim istoričarom, Lj. Durković-Jakšić. Taj autor je išao uistinu ranije prokrčenim putem jugoslovenskog interesovanja za pesnika iz Litve (Jovan Skerlić koji je tvrdio, da „generacija 1848. godine je u Mickjeviču videla slovenskog mesiju“, Medo Pucić, Đorđe Magarašević, Fran Ilešić, Krešimir Georgijević, Đorđe Živanović⁶⁸), ali je jugoslovenskom poznavanju Mickjeviča doprineo najviše. Sa staništa koje je zauzeto u ovom tekstu nije toliko bitan rang dostignuća na tom polju Lj. Durkovića-Jakšića, koliko to da je deo njegovih istraživačkih saznanja vezanih za A. Mickjeviča koji je doneo informacije o Crnogorcima koji su fascinirali velikog poljskog pesnika i koje je on, zauzvrat, afirmisao, kao i ukazivanje na ideološke paralele između Mickjeviča i Njegoša⁶⁹, pri čemu su ta saznanja nastajala ili u okviru poljske nauke, ili ih je ona prihvatila.⁷⁰ U tom kontekstu vredi istaći da su neposredan impuls za bavljenje likom i delom A. Mickjeviča na način koji naglašava veze jednog od najvećih romantičara-Slovena sa kulturom slovenskih naroda Balkanskog poluostrva,

⁶⁶ J. Rapacka, *Południowa Słowiańszczyzna w Mickiewiczowskiej wizji literatur słowiańskich*, „Pamiętnik Słowiański”, 1993, R. 43, s. 5-20 (preštampano: ista, *Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995, s. 95-112).

⁶⁷ Citat iz M. Boguslavske prema komentaru u: *Polska i Czarnogóra...*, s. 130: M, poz. 733, mb [M. Boguslavska].

⁶⁸ Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz i Jugosłowianie...*, s. 24.

⁶⁹ „Mickjevičom sam počeo da šire da se zanimam kada sam posle dolaska na studije u Varšavu 1932. god. usavršavao svoj poljski jezik čitajući njegova dela. Potsticaj za moja istraživanja veza Mickjeviča i Jugoslovena su mi dali profesori [...] pod kojih rukovodstvom sam napisao i kasnije u 1937. god. dbranio doktorsku disertaciju o Njegošu [...]. Nezavisno od toga, Mickjevič me je interesovao kao glasnik parola protiv ugnjetavanja i propagator slovenske kulture i slovenskog jedinstva, slično kao što to vidimo u Njegoševom slučaju” – Lj. Durković-Jakšić, kao gore.

⁷⁰ Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz i Jugosłowianie...*; isti, *Przemówienie wygłoszone przez profesora Ljubomira Durkovicia-Jakšicia w dniu 28 III 1977 roku po otrzymaniu doktoratu honoris causa*, [w:] *Ljubomir Durković-Jakšić. Uroczystość nadania...*, s. 13-24. Por. również: Lj. Durković-Jakšić, *Adam Mickjevič je ravno pre sto godina održao predavanje u Parizu*, „Pravda”, 29 XII 1940. O daljim radovima Lj. Durkovića-Jakšića vezanim za Mickjeviča i Njegoša, i šire za crnogorsku problematiku, ali i svim ostalim radovima, koji su nastajali do 1974. god. (pretežno na srpskohrvatskom), podatke donosi: Lj. Bruneš, B. Marinković, *Prilog proučavanju bibliografije radova dr. Ljubomira Durkovića-Jakšića*, „Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu”, knj. XVII/2: 1974, s. 787-808.

među njima Crnogoraca, Lj. Durković-Jakšiću dali poljski naučnici: Juzef Rafač, Marceli Handelsman i Oskar Halecki koji su takođe bili pokrovitelji istraživačkog rada tog Jugoslovena na biografiji Petra II Petrovića Njegoša u predratnoj Varšavi, a o kom je pisano gore.⁷¹ Kao što našu pažnju zaslužuju, u odnosu na međuratne godine, kontakti Lj. Durkovića-Jakšića sa poljskim naučnicima (spomenuta trojka varšavskih mentora i H. Batovski – vršnjak koji se bavio sličnim problemima) koji su imale vezu podjednako sa izučavanjem Njegoševog dela i biografije, kao i A. Mickjeviča – tako u vezi sa posleratnim periodom treba primetiti posebnu ulogu koju su na polju saradnje sa jugoslovenskim istraživačem odigrali predstavnici poznanjske humanistike. Pre svega se misli na osobe zaslužne za priznanje Lj. Durkoviću-Jakšiću 1977. god., tj. zvanje počasnog doktora Univerziteta Adama Mickjeviča (UAM), kao i na prevodioce i zagovornike izdanja od strane univerziteta njegove genialne knjige „Mickjevič i Jugosloveni“ (Jan Leśni, Witold Šulc, Boguslav Žjelinjski, Zdzisław Grot, Česlav Lučak i tadašnji dekan Istorijškog fakulteta UAM Konstanti Kalinovski i rektor UAM Benon Miškjevič).⁷²

Najsajjniji poznavalac Njegoša, koji posedovao vrsnu orijentaciju u stvarnosti Crne Gore za vreme njegove vladavine, a takođe i u crnogorsko-srpskim vezama i odnosima Crne Gore sa ostatkom slovenskog sveta (između ostalog i sa predstavnicima poljske sredine) u posleratnom periodu je objavljivao, naravno, više na srpskohrvatskom nego na poljskom, ali nije samo njegova studija o A. Mickjeviču i Jugoslovenima bila izvorno štampana u Poljskoj, nego i neki drugi, tematski raznovrsni radovi su ili prvobitno bili objavljeni⁷³, ili su u njoj imali svoju recepciju. Odlična knjiga iz 1957. god. o srpsko-crnogorskoj saradnji za vreme vladavine Petra II Petrovića Njegoša dočekala je recenziju poznatog istoričara Jana Rejhmana (1959. god.)⁷⁴, a njegovo impozantno delo o poljsko-jugoslovenskim odnosima (obuhvata period prve dekade Njegoševe vladavine na Cetinju i sadrži crnogorske teme) iz 1971. god. (Novi Sad) doživelo je poljsko izdanje 1977. god. (Wrocław, Ossolineum) u prevodu Haline Kalite i meritornoj redakciji Ludvika Bazilova (on je, poreklom iz Lavova kao i H. Batovski, napisao uvod za tu knjigu)⁷⁵. Ipak, većina radova Lj. Durkovića-Jakšića posvećena Njegošu i Crnoj Gori njegovog vremena ostala je naža-

⁷¹ Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz i Jugosłowianie...*, s. 24.

⁷² *Ljubomir Durković-Jakšić. Uroczystość nadania...*; W. Szulc, *Nadanie tytułu doktora honoris causa prof. dr. Ljubomirowi Jakšićowi-Durkovićowi*, „Informator Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, 1977, R. 3, br. 13, s. 1-2; Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz i Jugosłowianie...*

⁷³ Zob. *Polska i Czarnogóra...*, s. 122-123, 125-128; M, poz. 683, 686, 689, 695, 706, 708, 714, 721, 723.

⁷⁴ J. Reyhman, *Ljubomir Durković-Jakšić: Srbijansko-crnogorska saradnja (1830-1851)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1959, br. 66/1, s. 239 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 120; M, poz. 677). Sa interesovanjem drugog poljskog recenzenta srela se, deset godina kasnije, vredna monografija jugoslovenskog naučnika posvećena časopisu „Branislav“ (Beograd 1968): M. Tyrowicz, *Ljubomir Durković: Branislav. Prvi jugoslovenski ilegalni list 1844-1845*, „Zeszyty Prasoznawcze”, 1969, R. 10, br. 2, s. 119-121.

⁷⁵ Lj. Durković-Jakšić, *Z dziejów stosunków jugosłowiańsko-polskich 1772-1840*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977; L. Bazyłow, *Przedmowa*, [u:] Lj. Durković-Jakšić, *Z dziejów stosunków...*, s. 5-14 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 125; M, poz. 705, 700).

lost neprevedena na poljski, mada su se neke informacije o njima pojavljivale u poljskoj literaturi zahvaljujući članku o delu jugoslovenskog naučnika koji je u Poznanju 1984. god. objavio Z. Grot.⁷⁶

Neznatna ili nešto šira interesovanja za Njegoševu Crnu Goru i samog Njegoša – neposredna ili posredna (koja dolaze do izražaja u radovima koji se bave širom problematikom ili su posvećeni ličnostima i sredinama koje su se bavile tim, za crnogorsku istoriju, centralnim likom, njegovim zemljacima i otadžbinom) – mogu se naći takođe u fondu posleratne poljske literature van zbornika radova koje su napisali dosad navedeni istraživači (istoričari, slavisti). Ona se nalaze u sintezama, monografijama i člancima, a takođe i u enciklopedijskim odrednicama ili u publikacijama koje mogu biti klasifikovane u kategoriji „književne montenrgiana“⁷⁷. Te poslednje, vredne pažnje s obzirom na temu ovog izlaganja potiču iz petnaestek prvih posleratnih godina (period 1947–1959).

Kada je 1947. god. prošlo sto godina od štampanja „Gorskog vijenca“ u Poljskoj nije moglo proći bez prigodnih izdanja posvećenih toj godišnjici. Objavili su ih: Viktor Bažielih⁷⁸, Vilim Frančić⁷⁹, Marjan Jakubjec⁸⁰ i – ko drugi! – H. Batovski⁸¹. Vredi napomenuti da je članak V. Frančića sadržao korisne informacije o biografiji Petra II Petrovića Njegoša, poljskoj recepciji njegovog stvaralaštva i o sadržaju „Gorskog vijenca“⁸². Skica H. Batovskog je bila jedino beleška o ponovnom objavljivanju epa povodom stogodišnjice njegovog nastanka od strane izdavaštva iz istorijske prestonice Crne Gore.⁸³ H. Batovski je ipak dve godine kasnije u Ossiolineumu objavio izbor Njegoševih dela i kome je, pored „Gorskog vijenca“ u svom novom prevodu i sa brojnim

⁷⁶ Z. Grot, *Ljubomir Durković-Jakšić i jego ksiązka...*, s. 8-13. Autor nabraja i ukratko karakteriše sledeće radove Lj. Durkovića-Jakšića: *Imena sela Njegoševe Crne Gore*, „Glasnik Etnografskog Muzeja na Cetinju”, knj. 1, 1961, s. 43-63; *Njegoševa kapela na Lovčenu*, Beograd 1964; *Ideja i predlozi o putu od Beograda do Ulcinja u Njegoševo vreme*, „Zbornik istorije književnosti SANU”, knj. 5, 1966, s. 171-191; *Njegoševa crkva na Lovčenu pod zaštitom zakona*, Beograd 1970; *Dva Njegoševa pisma Vujiću i Vasiljeviću*, „Jugoslovenski istorijski časopis”, God. XV, br. 1-2, s. 153-157; *Njegoševa država i Vojvodina*, Beograd 1948; *Srbijansko-crnogorska saradnja (1830-1851)*, Beograd 1957; *Njegošev lik*, Cetinje 1963; *Njegoš i Lovćen. Povodom 120-godišnjice Njegoševe smrti 1851-1971*, Beograd 1971; *Njegoševa pripovetka*, Beograd 1974; *Srbijanska štampa o Njegošu i Crnoj Gori*, Beograd 1951; *Englezi o Njegošu i Crnoj Gori*, Titograd 1963; *Bibliografija o Njegošu*, Beograd 1951.

⁷⁷ Prema mišljenju iz knjige *Polska i Czarnogóra. Bibliografia. Komentarze* (K. Wrocławski, M. Bogusławska, M. Kryśka, N. Rózycki), često korišćene prilikom pisanja ovog rada, taj pojam obuhvata „prevode i književne obrade“. Pisac ovih redova prihvata takvo tumačenje.

⁷⁸ W. Bažielich, *Stulecie poematu (Górski wieniec)*, „Odra”, 1947, God. 3, br. 22, s. 5 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 145: ML, poz. 3).

⁷⁹ V. Frančić, *Stulecie „Górskiego wienca”*, „Życie Słowiańskie”, 1947, God. 2, br. 5, s. 173-176 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 145: ML, poz. 4).

⁸⁰ M. Jakóbiec, *Górski wieniec*, „Odrodzenie”, 1947, R. 4, br. 41, s. 5 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 145: ML, poz. 5).

⁸¹ hb. [H. Batowski], *P. P. Njegoš „Górski wieniec”. Izdanje odbora za proslavu stogodišnjice „Gorskog vijenca”, Cetinje 1947, s. 160*, „Życie Słowiańskie”, 1948, God. 2, br. 12, s. 551 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 146: ML, poz. 8).

⁸² V. Frančić, *Stulecie...*, s. 173-176.

⁸³ hb. [H. Batowski], *P. P. Njegoš...*, s. 551.

novim napomenama, uključio još tri druga dela, djelimične prevode pisama crnogorskog pesnika i bibliografiju, kao i beleške o prevođenju i pravilima izdavanja.⁸⁴ Godinu dana kasnije taj rad je dočekaao dve recenzije čiji su autori bili Ježi Danjelevič („Nove Kšjonski“)⁸⁵ i Stojan Subotin („Pamjetnjik Slovjanski“).⁸⁶ Godine 1947. i 1958. u Poljskoj su objavljena dva rada koja ovlaš dodiruju Njegoša – obimnija monografija Stanislava Papjerkovskog⁸⁷ i kratka beleška o novim izdanjima dela stvaralaca sa jugoslovenskog podneblja koju je napisao Vlodimjež Kot.⁸⁸

Samo su se kratke „beleške“ o Crnoj Gori i Crnogorcima u kojima se je-dva govori o ulozi dinastije Petrović-Njegoš u centralizaciji države, a kasnije, posle vladavine Petra II, njenoj sekularizaciji, našle u izdanju enciklopedije PWN (Državnog naučnog izdavaštva) iz 1963. i 1973. god.⁸⁹ Mada ne treba opravdavati pojedine nedostatke tih odrednica, sama njihova lapidarnost i prezentacija problema „na prečac“ – koja svakako ne može da zadovolji – mogu se objasniti karakterom izdavaštva. U svakom slučaju, ovde ih navodimo samo zbog „osećaja obaveze hroničara“.

Vredne su spomena i pojedine predstave o pitanjima vezanim za Njegoševu Crnu Goru u sintezama istorije Južnih i Zapadnih Slovena (Ježija Skovronka, Mječislava Tantija i Tadeuša Vasilevskog),⁹⁰ kao i istorije Jugoslavije (Vaclava Felčaka i T. Vasilevskog),⁹¹ a čak i u popularnonaučnom nacrtu Leška Podhorodeckog⁹². Takođe – u sasvim publicističkoj i višetematskoj knjizi Vojčeha Gjelžinjskog koja spada, po pitanju konstrukcije, u kategoriju monografija.⁹³ Sinteze, navedene na početku, napisali su izuzetni istraživači sa ozbiljnim balkanističkim dostignućima, dakle nisu crnogorsku problematiku tretirali maćehinski, mada je, naravno, nisu i suviše eksponirali. Udžbenički, obrađena za zadatke didaktike, predavanja iz južno- i zapadnoslovenske, ili

⁸⁴ Petar II Petrović Njegoš, *Wybór pism*, tłum. i oprac. H. Batowski, Wrocław – Kraków 1958.

⁸⁵ J. Danielewicz, *Czarnogórski poeta i polityk z XIX wieku*, „Nowe Książki”, 1959, g. 11, br. 1, s. 21-22 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 147: ML, poz. 20).

⁸⁶ S. Subotin, *P. Njegoš. Wybór pism, Wrocław 1958*, „Pamiętnik Słowiański”, 1959, t. 9, s. 192-193 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 147: ML, poz. 21).

⁸⁷ S. Papierkowski, *Twórczość literacka narodów południowosłowiańskich: Serbów, Chorwatów, Słowenów i Bułgarów*, Lublin 1947 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 145: ML, poz. 6).

⁸⁸ W. Kot, *Z literatur Jugosławii (nowe przekłady Krleży, Njegoša, Marinkovicia)*, „Trybuna Literacka”, 1958, God. 2, br. 46, s. 4 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 147: ML, poz. 18).

⁸⁹ *Czarnogóra, Czarnogórcy*, [u:] *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, red. B. Suchodolski, t. 2, Warszawa 1963, s. 695-696 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 121-122: M, poz. 680, kw [K. Wrocławski]); *Czarnogóra*, [u:] *Encyklopedia PWN*, t. 1, Warszawa 1973, s. 520 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 124: M, poz. 696, kw [K. Wrocławski]).

⁹⁰ J. Skowronek, M. Tanty, T. Wasilewski, *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1977 (drugo izdanje pod naslovom: *Historia Słowian Południowych i Zachodnich*, Warszawa 1988).

⁹¹ W. Felczak, T. Wasilewski, *Historia Jugosławii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985.

⁹² L. Podhorodecki, *Jugosławia. Zarys dziejów*, Warszawa 1979; isti, *Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Warszawa 2000.

⁹³ W. Gielżyński, *Sto twarzy Jugosławii*, Warszawa 1977 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 125-126: M, poz. 707, mb [M. Boguslavskaj]).

samo jugoslovenske, istorije su dozvoljavala adeptima istorijske nauke da sistematizuju osnovno znanje o društveno-političkim promenama kojima je podlegala Crna Gora i njeni žitelji, kao i da daju odgovore na pitanja o njenom političkom sistemu i o životu Crnogoraca u periodu vladavine pojedinih vladara te države, kao i da identifikuju najvažnije među njima, na čelu sa Petrom II Petrovićem Njegošem i da im pripišu dostignuća (takođe i ona iz oblasti kulture) po kojima su bili poznati.

O kulturi Crne Gore (naročito o književnoj kulturi) u čijem se centru nalazi Njegošev lik, više možemo saznati iz sintetičkih obrada istorije jugoslovenskih književnosti, dostupnih poljskom čitaocu, nego iz sinteza koje su pisali istoričari koji su više pažnje posvećivali izlaganju političke istorije. Godine 1969. u Poljskoj se ukazala „Književnost naroda Jugoslavije“ Hrvata Antuna Baraca (1894–1955)⁹⁴. Međutim pažnju, pre svega, treba posvetiti vrednoj monografiji ranije navedenog vrocavskog slaviste Marjana Jakubca (1910-1998)⁹⁵ naslovljenoj „Književnosti naroda Jugoslavije“ koja je bila deo jednog od tomova „Istorije evropskih književnosti“ u redakciji Vladislava Florjana.⁹⁶ Osim redova posvećenim Njegošu u tom delu, M. Jakubec se interesovao i za književno stvaralaštvo i opšte ideje Petra II Petrovića Njegoša u kratkoj skici objavljenoj 1990. god. na srpskom jeziku⁹⁷.

Pogled na kulturno-društveno lice Crne Gore za vreme Njegoša i posle njega, kao i na razna dostignuća vladike Rada u oblasti kulture i politike omogućavaju i drugi poljski radovi, nastali pre i posle promene režima u Poljskoj. U minimalnom stepenu omogućavaju to i subjektivni, publicistički zapisi o boravku u Crnoj Gori (koji je bio, uglavnom, deo većeg putovanja po jugoslovenskim zemljama) kao npr. već navedena zapažanja V. Gjelžinjskog⁹⁸, a u većem – tipično naučni radovi istoričara i slavista koji su se bavili balkanskim pitanjima, a u njihovom okviru i crnogorskom problematikom. Takva dela koja u ova razmatranja unose bilo šta novo, pojavila su i u periodu od kraja XX do početka druge dekade XXI veka. Niže predstavljam, sažeto, njihove reference.

Danuta Vješholovska je 1986. god. u Zjelonoj Gori objavila knjigu posvećenu poetici „Gorskog vijenca“ koja je *de facto* bila monografija tog

⁹⁴ A. Barac, *Literatura narodów Jugostawii*, Wrocław 1969.

⁹⁵ Bliže upoznavanje lika tog naučnika omogućava publikacija: M. Jakóbiec, *Z daleka i z bliska. Wspomnienia i pamiętniki w biografję zebrane i uporządkowane przez córkę Milicę Jakóbiec-Semkowową*, red. T. Suleja, Wrocław 2009. Vidi takođe uspomene o spomenutom: T. Poźniak, *Profesor Marian Jakóbiec 8 IX 1910 – 27 IV 1998*, *Slavia Orientalia*, 4/1998, s. 553-559.

⁹⁶ M. Jakóbiec, *Literatury narodów Jugostawii*, [u:] *Dzieje literatur europejskich*, red. W. Floryan, t. III, cz. 2, Warszawa 1991, s. 131-389.

⁹⁷ M. Jakóbiec, *Nekoliko primedaba o Njegoševoj filozofskoj antropologiji*, [u:] *18. naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd 1990, s. 29-34.

⁹⁸ W. Gielżyński, *Sto twarzy...*, s. 227-247.

dela.⁹⁹ Toj publikaciji je prethodio članak o vremenu i prostoru u „Gorskom vijencu“.¹⁰⁰

U vremenu 1988–1990 Božena Čapik [Čapik-Litinjska] se prihvatila zanimljivih studija o Njegošu i njegovoj ulozi u formiranju crnogorske i srpske mentalnosti, a takođe i razmišljanja o poljskoj recepciji „Gorskog vijenca“¹⁰¹. Njeni rezultati bili su predstavljeni na srpskom i poljskom jeziku. U jednom svom tekstu, B. Čapik-Litinjska primetila u liku crnogorskog vladike i pesnika „svesnog graditelja [...] znakova zamišljenog univerzuma koji su pogodovali razvoju srpske i crnogorske društvene zajednice i koje su služile njenoj kulturnoj i narodnoj integraciji“¹⁰².

Iz tog samog perioda potiče skica Milice Jakubjec-Semkovove posvećena prevodima „Gorskog vijenca“ H. Batovskog, a koju je vrocavaska slavistkinja objavila u Srbiji.¹⁰³ Problematici prevoda „Gorskog vijenca“ pomenuta autorka je posvetila i kasniji rad u kome je podvukla problem prikazivanja poljskom čitaocu istorijskog, verskog i običajnog konteksta Njegoševog dela.¹⁰⁴ M. Jakubjec-Semkovova je pažnju posvetila i drugom Njegoševom delu – drami *Lažni car Šćepan Mali* upoređujući lik naslovnog lažnog cara sa poznatim iz istorije Rusije Lažnim Dimitrijem.¹⁰⁵

Pažnju Njegošu, kao vladaru koji ne samo što je svesno gradio kulturno jedinstvo Crnogoraca i Srba, ali i koji je vodio politiku u duhu široko shvatane

⁹⁹ D. Wierzchołowska, „*Górski wieniec Petra Njegoša. Poetyka utworu*“, Zielona Góra 1986 (za podsećanje na knjigu D. Vješholovske u razgovoru vođenom 6.09.2013 r. u Nikšiću autor duhuje zahvalnost prof. Milici Jakubiec-Semkovovej).

¹⁰⁰ Ista, *Funkcje czasu i przestrzeni w „Górskim wiencu” P. P. Njegoša*, Pamiętnik Słowiański, t. 24, 1984, s. 197-219 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 171: ML, poz. 263).

¹⁰¹ B. Czupik, *Poljaci o „Gorskom vijencu” Petra P. Njegoša*, [u:] 18. naučni sastanak slavista u Vukove dane..., s. 323-328; ista, *Słowo mitycznego i historycznego czynu w „Górskim wiencu” Njegoša. Z problemów ideowo-estetycznego kształtowania kulturowej i narodowej świadomości*, [u:] *W kręgu literatury popularnej. Slavica*, pod red. I. Opackiego, Katowice 1990.

¹⁰² Ista, *Słowo mitycznego i historycznego...*, s. 53.

¹⁰³ M. Jakóbiec-Semkowowa, *Pitanje poljskih prevoda „Gorskog vijenca”...*, [u:] 18. naučni sastanak slavista u Vukove dane..., s. 329-336.

¹⁰⁴ Ista, *Ekwiwalencja przekładu wobec kontekstu historycznego, religijnego i obyczajowego. (Polskie przekłady „Górskiego wienca”)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis: Slavica Wratislaviensis“, LXIX (1296), 1992, s. 81-87. M. Jakubjec-Semkovova je pažnju posvetila i prevodima narodnih pesama sa srpskog na poljski i periodu romantizma. Vidi njene radove: *O przekładach epiki południowosłowiańskiej w Polsce w dobie romantyzmu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis: Slavica Wratislaviensis“, XIV (403), 1978; *Słowiańska pieśń ludowa w przekładach doby romantyzmu*, Wrocław 1978; *Teorija i praksa prevoda srpske narodne pesme u Poljskoj u doba romantizma* [u:] 11. naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd 1982, s. 167-176; *Srpska narodna balada u poljskim prevodima u doba romantizma* [u:] 12. naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd 1983, s. 193-203; *Aspekte der Übertragung serbischer Volksdichtung ins Polnische in der Romantik*, „Zeitschrift für Slawistik“, Band 33, 1988, s. 670-680; *Pitanje poetike prevoda srpskih narodnih lirskih pesama u Poljskoj u doba romantizma*, [u:] 17. naučni sastanak slavista u Vukove dane, Beograd 1988, s. 463-473.

¹⁰⁵ Ista, *Uzurpator na scenie (Dymitr Samozwaniec i Szczepan Mały)*, Pamiętnik Słowiański, t. 47/48 (iz 1997/1998 god.), 1999, s. 71-84. Uporedi takođe: ista, *Uzurpator na scenie (Dymitr Samozwaniec i Szczepan Mały)*, „Sprawozdania Wrocławskiego Towarzystwa Naukowego“, Seria A, t. 50 (iz 1995 god.), 1996, s. 14-16.

ideje jugoslovenskog jedinstva, posvetio je u jednom od radova, objavljenom u Šćecinu na početku '90. godina prošlog veka – Antonji Giza.¹⁰⁶

Wrocławski politikolog Miroslav Dimarski koji je u svojim radovima pokretao pitanja političke istorije Balkana u XIX i XX veku, u jednom od njih je priznao Petra II Petrovića Njegoša za najvećeg, po dostignućima, vladiku Crne Gore i utemeljivača crnogorske državne organizacije.¹⁰⁷ Na drugom mestu je ponovio to mišljenje. Ipak, M. Dimarski relativno opširno predstavio niz Njegoševih dostignuća, a – uz njih – i razvoj Crne Gore u vremenu vladavine Petra II Petrovića Njegoša¹⁰⁸. U tumačenju M. Dimarskog Njegoš je bio „talentovan administrator, vizionar, političar i pesnik koji je postao pravi narodni junak. Zaslužio je ime velikog ne samo zbog visine (203 cm). Na njegovu inicijativu je stvoren crnogorski i brdski senat sastavljen od predstavnika crnogorskih plemena koji je trebao da bude vladicino savetodavno telo; uveden je Zakonik koji je sadržao osnovne zakonske odredbe i kome su podlegali stanovnici Crne Gore i Brda, sud; elemente lokalne uprave, uvedeni su i porezi i određena pravila finansijske politike zemlje. Za vreme vladavine Petra II počeo je jak uticaj na okolinu Grahova u pravcu Hercegovine, prirodnog smera teritorijalne ekspanzije Crne Gore. To je proisticalo iz činjenice da nije postojala jasna podela zemalja u toj brdovitoj pokrajini. Mada je u sporazumima sklapanim između vladika i bosanskih vezira funkcionisao termin «crnogorska granica», nikada ona nije bila obeležena, niti garantovana od strane Visoke Porte ili evropskih velikih sila. I tako, primera radi, 1838. god. potvrđen je mir između, sa jedne strane, nezavisnih crnogorskih okruga i bosanskog i hercegovačkog pašaluka sa druge. Ti sporazumi su posedovali veliki značaj za delimično, ograničeno priznavanje subjektiviteta Crne Gore»¹⁰⁹.

Skica Njegoševе vladavine koju je dao M. Dimarski, slično kao zapažanja o njoj i o samom vladici koje su se našle u sažetom odredničkom odeljku koji je obradio Vitold Šulc,¹¹⁰ vredne su pažnje. Njihova vrednost postaje veća ako ih uporedimo sa jedva lakonskim spomenom najvećeg vladara Crne Gore u drugoj publikaciji leksikonskog karaktera (odrednica „Crna Gora“ Marćina Mikolajčika i Ilone Čamanjske u poznanjskom „Vademekum

¹⁰⁶ A. Giza, *Jugoslawizm władców Czarnogóry...*, s. 23-38 (uporedi napomenu 14).

¹⁰⁷ M. Dymarski, *Konflikty na Balkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2010, s. 64.

¹⁰⁸ Isti, *Rozwój terytorialny Czarnogóry w XIX i XX w. a jej położenie międzynarodowe*, [u:] *Centrum i peryferie Europy Środkowo-Wschodniej. Kształtowanie się terytoriów i granic państw od średniowiecza do współczesności*, pod red. E. Znamierowskiej-Rakk, Warszawa 2011, s. 31-48.

¹⁰⁹ Isto, s. 32-33.

¹¹⁰ W. Szulc, *Piotr (Petar) II Petrović Njegoš*, [u:] *Słownik władców Europy nowożytnej i najnowszej*, pod red. M. Serwańskiego i J. Dobosza, Poznań 2002, s. 351-353.

balkaniste“ iz 2009. god.)¹¹¹ ili kada se konstatuje nedostatak barem takvih napomena u nekim publikacijama u kojima bi ih, ipak, trebalo očekivati.¹¹²

Dostignuća Petra II Petrovića Njegoša su ostavila utisak i na poznatog velškanskog historičara Normana Dejvisa, koji se uglavnom bavi historijom Poljske i objavljuje u Poljskoj i koji u poljskoj nauci funkcioniše zapravo kao poljski pisac. U eseju posvećenom Crnoj Gori, a naročito njenom knjaz i kralju Nikoli I (1841–1921), koji je deo knjige „Izgubljena kraljevstva“, Nikolin predak koji je na Cetinju vladao u periodu 1830–1851 je imenovan kao „zagovornik ustavne vladavine i opšte prosvete“ i kao „otac naroda“ koji „[...] posle smrti počiva pod samim vrhom Lovćena“¹¹³.

Godine 1997. Henrik Batovski – jedan od četvorice tada još živih „rodonačelnika“ poljske historijske nauke (pored Januša Pajevskog, Juzefa Volskog i Gerarda Labude) – u razgovoru sa Rišardom Bilskim, dugogodišnjim balkanskim dopisnikom najvažnijih poljskih dnevnih novina „*Żećpospolita*“, prihvatio se opisa crnogorsko-srpskih odnosa. Svoje viđenje tih odnosa krakovski historičar je povezoao njihovim arhetipskim predstavljanjem u „Gorskom vijencu“. To je omogućilo sagledavanje problema koji i danas opterećuju te odnose u široj historijskoj perspektivi, dakle sa uzimanjem u obzir faktora koji ga determinišu, a ukorenjeni su u prošlosti.¹¹⁴

„Gorski vijenac“, a tačnije uloga osavremenjivača mitske misli narodnog epa koju je zahvaljujući tom delu odigrao Njegoš, nastavljajući na tom polju veliko delo Srbina Vuka Karadžića, 1998. god. postaje predmet razmatranja Boguslava Želinjskog i to u njegovoj monografiji posvećenoj srpskom historijskom romanu¹¹⁵. Izučavanje izvora, ideja i pravca njihovog razvoja ne bi bilo moguće bez pozivanja na Njegošev doprinos srpskoj kulturi i formiranju srpskog identiteta (u tome i, konstitutivnog za nju, kosovskog mita).

¹¹¹ Sadržaj gore pomenutog spomena: „U vremenu Petra II Njegoša uvedene su brojne reforme koje su Crnu Goru nešto približile evropskim standardima“; M. Mikołajczak, I. Czamańska, *Czarnogóra*, [u:] *Vademecum balkanisty. Lata 500-2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009, s. 125.

¹¹² Vidi npr.: D. Gibas-Krzak, A. Krzak, *Czarnogóra*, [u:] *Południowosłowiańska mozaika. Charakterystyka geograficzno-polityczna państw postjugosłowiańskich*, Szczecin 2010, s. 152-171 (pre svega s. 156-158 koje se odnose na historiju); P. Żurek, *Podwójne pogranicze. Rzecz o specyfice sąsiedztwa czarnogórsko-serbskiego*, [u:] *Sąsiedztwo i pogranicze – między konfliktem a współpracą*, t. 2, red. R. Łoś, J. Regina-Zacharski, Łódź 2013, s. 59-65 (autor, čak ne navodeći Petra II, jedino uzgred spominje da je sistem autokratske vladavine sveštenika na Cetinju održao do 1851. god. – uporedi s. 63); R. Bońkowski, *Słowianie środkowopołudniowi na przełomie XX i XXI wieku. Język – Religia – Naród – Państwo*, Katowice 2010 (autor samo navodi Petra II Petrovića Njegoša na s. 82 svog rada).

¹¹³ N. Davies, *Crna Gora. Królestwo umęczone i zlikwidowane*, [u:] isti, *Zaginione królestwa*, Kraków 2010, s. 524.

¹¹⁴ *W błędnym kole narodowych egoizmów*, rozgovor R. Bilskog sa H. Batovskim, „Krasno-gruda”, 1997, br. 6, s. 33-45.

¹¹⁵ B. Zieliński, *Serbska powieść historyczna. Studia nad źródłami, ideami i kierunkami rozwoju*, Poznań 1998. U drugom radu tog autora Njegoš je obeležen kao „nastavljač i modifikator kosovske tradicije“ koji je odigrao posebnu ulogu u povezivanju Crne Gore i Srbije – B. Zieliński, *Transformacja południowosłowiańskich idei narodowych na przełomie XX i XXI wieku*, „Σοφία”, br. 6/2006, s. 68 (naslov članka je naveden i na ruskom jeziku).

Vukovsko-njegoševskoj tradiciji, tako važnoj za srpski kulturni model, ulozi „Gorskog vijenca“ u srpskoj narodnoj mitologiji, ali i faktorima koji otvaraju i produbljuju srpsko-crnogorske nesuglasice, navedeni poznanjski slavista i sociolog je posvetio drugi tekst, objavljen 2003. god. u časopisu „Tigel kulturi“ koji izlazi u Lođu.¹¹⁶ U Crnoj Gori je, međutim, štampan 2008. god. članak B. Želinjskog u kome je Njegošu ukazano posebno mesto podjednako u srpskom, kao i crnogorskom, književnom i kulturnom kanonu.¹¹⁷

Tekstu „Gorskog vijenca“ B. Želinjski se vratio nedavno u vezi za pariškom konferencijom posvećenoj Njegošu koja je pripremljena u jubilaranoj 2013. god. (dvestota godišnjica rođenja kneza-vladike). U radu objavljenom u Crnoj Gori, a koji je rezultat spomenutog simpozija organizovanog u francuskom glavnom gradu, „Gorski vijenac“ je B. Želinjski analizirao u kontekstu trajnosti romantičarske paradigme (sa naglaskom na specifičnost modernizacionih izazova koji u tom delu postoje, i na ambivalenciju vizije napretka sadržane u njemu), dovodeći u vezu likove iz Njegoševog dela sa njihovim biblijskim arhetipima.¹¹⁸

Komplementarnosti Vukovih i Njegoševih dostignuća i njihovoj ulozi u formiranju srpskog i crnogorskog identiteta, a naručito etosa narodnooslobodilačke borbe koji je zajednički tim društvima, nedavno (2012) takođe je posvetio pažnju Rigels Halili – albanski antropolog kulture poreklom iz Đirokastre, već godinama vezan za poljsku nauku.¹¹⁹

Na drugoj strani, Vojčeh Ščepanjski je u jednom radu (2013) podsetio na značaj crnogorskih inspiracija koje potiču, između ostalog, iz „Gorskog vijenca“ za formulisanje ideje srpskog nacionalizma u XIX veku, koji je podvlačio pitanje Kosova odvojenog od matice.¹²⁰

U članku o crnogorskoj armiji pre I svetskog rata iz 2012. god. ulogu Petra II Petrovića Njegoša u organizovanju prvih crnogorskih oružanih formacija: garde, granične trupe i policijske jedinice – tzv. perjanika, a kasnije i u

¹¹⁶ Isti, *Serbowie na ziemi*, „Tygiel Kultury”, 2003, br. 7-9, s. 6-14 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 141: M, poz. 838, mb [M. Boguslavska]).

¹¹⁷ B. Željinski [Zieliński], *Njegoš u srpskom i crnogorskom književnom i kulturnom kanonu*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008. Zbornik radova*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, M. Ivanović, Nikšić 2009, s. 9-25.

¹¹⁸ Isti, „*Gorski vijenac*” ili o trajnosti romantičarske paradigme, s posebnim osvrtom na biblijski kod likova, [u:] *Njegoš u ogledalima vjekova. Zbornik radova sa međunarodnog skupa «Njegoš, prince-évêque et poète – de la montagne au cosmos» održanog 14. i 15. juna 2013. na Sorboni*, ured. S. Anđelković i P.-L. Thomas, Cetinje 2013, s. 25-38.

¹¹⁹ R. Halili, *Naród i jego pieśni. Rzecz o oralności, piśmienności i epice ludowej wśród Albańczyków i Serbów*, Warszawa 2012, s. 158-159, 165-166, 323-324.

¹²⁰ W. Szczepański, *Kultura serbska a kultura albańska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: tradycje, mity, obyczajowość*, [u:] *Poznać Balkany. Historia – polityka – kultura – języki. V.*, red. K. Taczyńska i A. Twardowska, Toruń 2013, s. 566. Taj autor je pažnju Njegošu i dinastiji crnogorskih vladika posvetio takođe i u recenziji jedne od crnogorskih knjiga: W. Szczepański, *Z dziejów prawosławnej Czarnogóry*, (rec.) Radosław Jagoš-Vešović, *Uloga crkvenih poglavara u istoriji Crne Gore*, Andrijevića 1998, „Portal. Kwartalny przewodnik społeczny i kulturalny”, br. 1/2002, Gdańsk 2002, s. 27-30.

razvoju formacijskog sastava perjanika 1837. god. (od 8 do 30) primetili su Oskar Mišor i Lešek Kolendovski.¹²¹

U sklopu razmatranja nad Njegoševom zaostavštinom nalaze se i drugi radovi autora iz Poljske. To su, primera radi, tekstovi koji nastaju u vezi sa njihovim učešćem u međunarodnom konferencijskom projektu „Njegoševi dani“ koji od 2008. god. razvija naučni centar iz crnogorskog Nikšića. Pored već navedenog rada B. Želinjskog koji je otvorio prvi tom iz 2008. god.¹²², treba spomenuti studije iz perioda 2008–2011 (objavljene 2009–2013) takvih autora kao što su: Dorota Gil,¹²³ Magdalena Boguslavska,¹²⁴ Leh Miodinjski,¹²⁵ Maćej Červinjski,¹²⁶ Malgožata Filipek,¹²⁷ Vojćeh Ščepanjski,¹²⁸ a takođe – možda pre svega – rad o tumačenju problematike fascinacije A. Mickjeviča Crnom Gorom i njenom kulturom od strane Kšištofa Tribuša.¹²⁹

Treba obratiti pažnju i na literaturu čiji su tvorci filolozi (ili šire – lingvisti) koji se bave jezikom originala Njegoševih dela i na osnovu sprovedene analize pokušavaju da izvedu pretpostavke za priznavanje Crnogoraca posebnim narodom, različitim od Srba koji se koristi posebnim jezikom. U nekim filološko-istorijskim monografijama, kao što je poznato, formulisana je teza o posebnosti Crnogoraca i Srba (poreklu Crnogoraca od dukljanskih Slovena – koji su tobože došli iz Polabja, dakle imaju da budu nosioci nesrpskog identiteta). Tu tezu prati pretpostavka da Njegoševo obeležavanje Crnogoraca imenom Srbi nije bilo vezano za pojam naroda, nego samo za crnogorsku pripadnost južnoslovenskom štokavskom dijasistemu (Vojislav Nikčević). Takav stav približavaju takođe radovi objavljeni u Poljskoj – jedan od članaka po-

¹²¹ O. Myszor, L. Kolendowski, *Sparta Słowiańszczyzny: Czarnogórska armia u progu Wielkiej Wojny*, Militaria. Ilustrowany Magazyn Historyczny (wydanie specjalne), 6(28)/2012, s. 46-59 (posebno s. 146).

¹²² Vidi napomenu 117.

¹²³ D. Gil, *Istorija naroda kao misterija greha, kazne i iskupljenja. Mesto Njegoševih toposa u srpskoj istoriozofiji XX veka*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008...*, s. 85-94.

¹²⁴ M. Bogusławska, *Delo Petra Petrovića Njegoša u svetlu antropologije kulturalnih performansa*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008...*, s. 139-148.

¹²⁵ L. Miodyński, *Simboli i idoli – hijerofanija u sećanju slovenskih interpretacionih zajednica*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008...*, s. 189-206 (posebno s. 199-201).

¹²⁶ M. Czerwiński, *Crna Gora u očima srpskih istoričara. Semioza Crne Gore i Crnogoraca u srpskim sintezama nacionalne istorije od 1945. do danas*, [u:] *Njegoševi dani 4...*, s. 121-137 (posebno s. 125-134).

¹²⁷ M. Filipek, *Petar II Petrović Njegoš i Crna Gora u delu Miloša Crnjanskog*, [u:] *Njegoševi dani 2. Cetinje, 27-29. VIII 2009.*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, N. Janjušević, Nikšić 2010, s. 77-88.

¹²⁸ V. Ščepanjski, *Njegoševa Crna Gora...*, [u:] *Njegoševi dani 4...*, s. 461-472.

¹²⁹ K. Tribuš [Trybuś], *Mickjevičeva Crna Gora*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008...*, s. 159-168.

znatog crnogorskog istraživača spomenutog ovde¹³⁰, kao i pojedini radovi poljskih autora nastali u vremenu 1997–2010.¹³¹

Posebno mesto u poljskoj naučnoj literaturi pripada najvrednijim analizama crnogorsko-srpskog kulturno-društveno-političkog kontakta čiji je autor Kšištof Wrocławski. U njima je zapažena, između ostalog, uloga koju je u koegzistenciji Srba i Crnogoraca odigrala dinastija Petrović Njegoš koja je vladala na Cetinju. Opšta, sintetička obrada istorije Crne Gore i Crnogoraca, uzimajući u obzir i za njih važno pitanje veza sa Srbima, je kratak tekst K. Wrocławskog objavljen na stranicama časopisa „Lituanja“ 2002. god.¹³², dok se pronicljivije proširenje teme sa druga dva članka tog autora javlja u periodu 2005–2006.¹³³

U prvom radu su pokrenuta razmatranja o mitu i stvarnosti Crne Gore sa istovremenim praćenjem procesa transformacije crnogorske plemenske zajednice, a kasnije srpsko-crnogorske narodne zajednice u XIX i XX veku. U tekstu se mogu naći vredna zapažanja o načinu funkcionisanja u evropskoj romantičarskoj i postromantičarskoj misli Crne Gore/mita Crne Gore – takve kakvu je poznajemo iz vremena Njegoševe vladavine, a kasnije njegovih naslednika koji su svetovnu vlast odvojili od crkvene – kao „slovenske Sparte“ (uslovno „Pjemonta“).¹³⁴

U drugom članku K. Wrocławskog (objavljenom 2006) sadržan je istorijski komentar o situaciji koja je vladala u Crnoj Gori pred održavanje referenduma, posle koga je nastupila definitivna likvidacija zajedničke srpsko-crnogorske državnosti i proglašenje suvereniteta Republike Crne Gore. Komentar varšavskog slaviste omogućava da se prate pojedine etape istorije u kojima se zapisala tradicija crnogorske nezavisnosti počevši od srednjovekovne države Duklje-Zete, a završivši na raspadu komunističke Jugoslavije. Zanimljiv tekst K. Wrocławskog izaziva brojna pitanja: o prirodi crnogorsko-srpskih istorijskih veza, o uticaju pamćenja ranijeg suvereniteta Crne Gore i svedočanstava o slavnom odupiranju ugnjetačima u procesu formiranja crnogorskog identiteta, napokon – o budućnosti Crnogoraca u nezavisnoj, ali etnički nejednородnoj

¹³⁰ V. Nikčević, *Czarnogórski obronno-wyzwoleńczy piemontyzm*, [u:] *Wielkie mity narodowe Słowian. Materiały do dyskusji panelowej towarzyszącej konferencji „Język, literatura i kultura Słowian – dawniej i dziś III”*, Poznań 23-26 IX 1999, pod red. A. Gawareckiej, A. Naumowa i B. Zielińskiego, Poznań 1999, s. 99-110.

¹³¹ A. Spagińska-Pruszk, *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*, Gdańsk 1997, s. 58-68; E. Koncewicz-Dziduch, *Sytuacja językowa w Czarnogórze* [u:] *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*, red. E. Szczęśniak-Kajzar, Kraków 1999, s. 261-274; P. Brom, *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Bielsko-Biała 2007; R. Bońkowski, *Słowianie środkowopołudniowi...*, s. 78-92, 98

¹³² K. Wrocławski, *Czarnogóra – Czarnogórcy*, „Lituania”, 2002, br. 1/2 (43/44), s. 131-136.

¹³³ Isti, *Czarnogóra – mit i rzeczywistość*, [u:] *Swoje i cudze. Kategoria przestrzeni w literaturach słowiańskich*, t. 3: *Słowiańszczyzna Południowa*, red. B. Zieliński, Poznań 2005, s. 25-36; isti, *Mniejszość we własnym kraju? – Rzecz o Czarnogórcach*, [u:] *Literatury słowiańskie po przełomie 1989 roku. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 4: *Mniejszości*, red. M. Dąbrowski, Warszawa 2006, s. 158-168.

¹³⁴ Isti, *Czarnogóra – mit...*, s. 25-36 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 142; M, poz. 850, kw [K. Wrocławski]).

crnogorskoj državi. Prikazani članak, što je bitno za razmatranja u ovom radu, takođe inspiriše refleksije u vezi sa fenomenom viševjekovnog postojanja teokratske, a kasnije sekularne crnogorske države kojom je upravljala dinastija Petrović Njegoš, a za čijeg se najistaknutijeg predstavnika smatra knez-vladika Petar II.¹³⁵ Sam lik tog vladara Crne Gore se sreo sa interesovanjem K. Vroclavskog. Ono je bilo usmereno na filološku analizu crnogorskih pesama. U tekstu posvećenom obrednoj i umetničkoj karakteristici formi rodova crnogorskih pogrebnih pesama i tužbalica, koji je istovremeno donosio i odlomke takvih dela opremljenih komentarima, mogu se naći zapažanja autora o dokumentovanju te vrste nasleđa „[...] u odličnim varijantama, pored ostalog, od strane najsjajnijeg crnogorskog pesnika, Petra II Petrovića Njegoša“¹³⁶.

Njegoš, upoznavan kroz radove objavljujane u Poljskoj na kraju XX i početku XXI veka, pokazuje se kao veliki stvaralac i vizionarski političar. Čitaoci mogu ipak da na njega obrate pažnju kao na mecenu kulture i bibliofila. Na to poslednje navodi članak Dušana Martinovića objavljen 1996. god. u jednom od stručnih poljskih bibliotekarskih časopisa. Taj rad je posvećen cetinjskoj biblioteci, a u njemu se spominje Petar II Petrović Njegoš koji u svoju biblioteku uključuje poklon Poljaka – dr Antonija Beka, koji je boravio u Crnoj Gori, tj. knjigu *Pesme poljske i ruske naroda galicijskog* Vaclava iz Oleska (Vaclava Mihala Zaleskog, 1799–1849), objavljenu 1833. god. u Lavovu.¹³⁷

Devetnaestovekovnu Crnu Goru, dakle i iz Njegoševog vremena kao i iz perioda neposredno posle njegove smrti, poljskim čitaocima su približavale reportaže onih koji su putovali u tu zemlju, a koje su novine rado štampale (npr. reportaže Romana Zmorskog prvobitno objavljujane u „Gazeti Codennoj“ i „Tigodniku Ilustrovanom“, a ponovo izdate 1956. god.¹³⁸).

50 godina kasnije, u radu štampanom 2006. god. u Beogradu, devetnaestovekovne putopise iz Crne Gore obradila je Magdalena Boguslavka. Njen

¹³⁵ Isti, *Mniejszość we własnym...*, s. 158-168 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 144: M, poz. 856, kw [K. Vroclavski]).

¹³⁶ Isti, *Lamentacje czarnogórskie jako forma pieśni obrzędowej*, [u:] *Pejzaże kultury. Prace ofiarowane Profesorowi Jackowi Kolbuszewskiemu w 65. rocznicę Jego urodzin*, red. W. Dynak, M. Ursel, Wrocław 2005, s. 588-596. Citiram prema: *Polska i Czarnogóra...*, s. 143: M, poz. 851, kw [K. Vroclavski].

¹³⁷ D. Martinović, *Biblioteka Narodowa Czarnogóry*, tłum. I. Maziarz, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 1996, t. 32, s. 239-246 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 131: M, poz. 738, mk [M. Kriška]). Spomenuti primerak knjige Vaclava iz Oleska je izložen u Njegoševoj Biljardi na Cetinju (u tamošnjem Njegoševom muzeju) u kojoj je zaveden pod rednim brojem 86 (nalaz autora, Cetinje 7.09.2013, fotografska dokumentacija u autorovoj zbirci).

¹³⁸ R. Zmorski, *Obrazy z Czarnogórza i jego pbrzeży*, [u:] isti, *Nad Sawą i Drawą*, Warszawa 1956, s. 11-61 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 119: M, poz. 675, mb [M. Boguslavka]). Više o R. Zmorskom: M. Jakóbiec-Semkowowa, *Roman Zmorski jako znawca i tłumacz ludowej poezji serbskiej*, Prace Literackie, VII/1965, s. 61-97.

cilj je bila rekonstrukcija, na osnovu istraženog materijala, motiva i ideja koji su obeležavali poljsku recepciju kulture i istorije Crne Gore.¹³⁹

Sličan pristup je u izvesnom stepenu takođe došao do izražaja u ranijem radu pisca ovih redova (čija je svojevrsna razrada ovaj tekst), gde je pažnja koncentrisana na interesovanjima za Njegoševu Crnu Goru, dokumentovanim u poljskoj literaturi iz XIX i prvih godina XX veka.¹⁴⁰

Autoru je sasvim jasno da taj zadatak, čija je prva etapa nedavno realizovana i koji se trenutno završava, poseduje manje ambiciozan karakter. Naime, u većem delu se on zasniva na kompilaciji i na, donekle sekundarnom, grupisanju publikacija posvećenih ukazanoj problematici u izvesne nizove i skupove, a samo u veoma ograničenom stepenu na rekonstruisanje i interpretaciju važnih ideja i selekciju motiva koji poseduju bitan značaj iz celine dostupnog materijala. Kako god, sumirajući svoj rad, autor sebi dozvoljava da gaji nadu da će se radovi koje je prezentovao pokazati korisnim, barem nekolicini osoba zainteresovanim za otkrivanje tragova poljskog interesovanja o Njegošu i o njegovom vremenu, kojima će, možda, lakše biti da posegnu za njima nego za širokom lepezom izvornih tekstova.

Literatura:

- Wrocławski K., Bogusławska M., Kryśka M., Różycki N., *Polska i Czarnogóra. Bibliografia. Komentarze*, Warszawa 2007 [publikacija predstavlja dragocen bibliografski i analitički vodič čiji delovi „Montenegriana“ (M) i „Montenegriana literackie“ (ML) su opširno korišćeni u ovom članku].
- Balavoine G., *Le Monténégro et son intégration dans le royaume des Serbes, Croates et Slovènes (1914-1921)*, Paris 1993.
- Barac A., *Literatura narodów Jugosławii*, Wrocław 1969.
- Bardach J., *Wacław Aleksander Maciejowski i jego współcześni*, Wrocław 1971.
- Bartoszewicz T., *Polska jest moją drugą ojczyzną. Jugosłowiański historyk doktorem h.c. UAM*, „Gazeta Zachodnia”, 1977, nr 71.
- Batowski H., *Balkańskie zagadnienia*, [w:] *Encyklopedia nauk politycznych*, red. E. J. Reyman, Warszawa 1936, t. 1.
- Batowski H., *Czarnogóra*, [w:] *Encyklopedia nauk...*, Warszawa 1936, t. 1.
- Batowski H., *Jugosławia*, [w:] *Encyklopedia nauk...*, Warszawa 1937, t. 2.
- Batowski H., *Mickiewicz a Słowianie do roku 1840*, Lwów 1936.
- Batowski H., *Mickiewicz jako badacz Słowiańszczyzny*, Wrocław 1956.
- Batowski H., *Mickiewicz prema Južnim Slovenima 1848-1849*, „Historijski zbornik”, Zagreb, t. 9, 1956.
- Batowski H., *O moim przekładzie „Górskiego wieńca”*, „Przegląd Współczesny”, 1933, R. 12, nr 140.
- Batowski H., *Państwa balkańskie 1800-1923*, Kraków 1938.

¹³⁹ M. Bogusławska, *Wyprawy do źródeł czasu: obraz Czarnogóry w polskich relacjach podróżniczych*, [u:] *110. godina polonistike u Srbiji. Zbornik radova*, ured. P. Bunjak, Beograd 2006, s. 277-285 (*Polska i Czarnogóra...*, s. 143: M, poz. 853).

¹⁴⁰ V. Šćepanjski, *Njegoševa Crna Gora...*, [u:] *Njegoševi dani 4...*, s. 461-472.

- Batowski H., *Państwa bałkańskie 1800-1923: zarys historii dyplomatycznej i rozwoju terytorialnego*, „Prace Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu”, nr 15, Kraków 1938.
- Batowski H., *Piotr II Petrović Njegoš. Największy poeta serbski – nieznan w Polsce*, „Kurier Warszawski”, 1932, R. 112, nr 150.
- Batowski H., *Podstawy sojuszu bałkańskiego 1912 roku: studium z historii dyplomatycznej*, „Prace Polskiego Towarzystwa dla Badań Europy Wschodniej i Bliskiego Wschodu”, nr 18, Kraków 1939.
- Batowski H., *Problemat bałkański*, „Bellona”, Warszawa 1932, t. XL, nr 3.
- Batowski H., *Przyjaciele Słowianie. Szkice historyczne z życia Mickiewicza*, Warszawa 1956.
- Batowski H., *Rozwój terytorialny państw bałkańskich w XIX i XX w.: fakty z geografii historycznej i historii dyplomatycznej*, „Czasopismo Geograficzne”, 1936, R. 14, nr 2-3.
- Batowski H., *Ze słowiańskich mickiewiczianów. Przyczynki historyczne o stosunku Adama Mickiewicza do narodów słowiańskich*, Warszawa 1980.
- Bazielich W., *Stulecie poematu (Górski wieniec)*, „Odra”, 1947, R. 3, nr 22.
- Bazyłow L., *Przedmowa*, [w:] Lj. Durković-Jakšić, *Z dziejów stosunków...*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977.
- Benešić J., *Osiem lat w Warszawie (kronika)*, Warszawa 1985.
- Bibliografia prac Stanisława Borowskiego*, oprac. J. Sawicki, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1953, t. 5.
- Bogusławska M., *Delo Petra Petrovića Njegoša u svetlu antropologije kulturalnih performansa*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27–29. jun 2008...*, Nikšić 2009.
- Bogusławska M., *Wyprawy do źródeł czasu: obraz Czarnogóry w polskich relacjach podróżniczych*, [u:] *110. godina polonistike u Srbiji. Zbornik radova*, ured. P. Bunjak, Beograd 2006.
- Bońkowski R., *Słowianie środkowopołudniowi na przełomie XX i XXI wieku. Język – Religia – Naród – Państwo*, Katowice 2010.
- Borowski S., *Baltazar Antoni Bogišić (1834-1908)*, „Rocznik Prac Naukowych Uniwersytetu J. Piłsudskiego w Warszawie”, Warszawa 1936, R. 1.
- Borowski S., *Dr Theodor Saturnik: Jihoslovnké právo soukromé ve světle právních obyčejů*, Praha 1926, „Kwartalnik Historyczny”, 1927, R. 41, č. 3-4 [prikaz].
- Borowski S., *Maciejowskiana. Materiały do biografii Wacława Aleksandra Maciejowskiego*, „Śląskie prace bibliograficzne i bibliotekoznawcze”, 1959.
- Borowski S., *Materiały do ćwiczeń seminaryjnych z historii prawodawstw słowiańskich IV. Powszechny statut ziemski księcia Daniela z roku 1855*, Warszawa 1938.
- Brom P., *Czarnogórski standard wobec różnicowania językowego południowej Słowiańszczyzny*, Bielsko-Biała 2007.
- Bruneš Lj., Marinković B., *Prilog proučavanju bibliografije radova dr. Ljubomira Durkovića-Jakšića*, „Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu”, knj. XVII/2: 1974.
- Czapik B., *Poljaci o „Gorskom vijencu” Petra P. Njegoša*, [w:] *18. naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd 1989.
- Czapik B., *Słowo mitycznego i historycznego czynu w „Górskim wieńcu” Njegoša. Z problemów ideowo-estetycznego kształtowania kulturowej i narodowej świadomości*, [w:] *W kręgu literatury popularnej. Slavica*, pod red. I. Opackiego, Katowice 1990.
- Czarnogóra*, [w:] *Encyklopedia PWN*, t. 1, Warszawa 1973.
- Czarnogóra, Czarnogórcy*, [w:] *Wielka encyklopedia powszechna PWN*, red. B. Suchołolski, t. 2, Warszawa 1963.

- Czerwiński M., *Crna Gora u očima srpskih istoričara. Semioza Crne Gore i Crnogoraca u srpskim sintezama nacionalne istorije od 1945. do danas*, [u:] *Njegoševi dani 4...*, Nikšić 2013.
- Danielewicz J., *Czarnogórski poeta i polityk z XIX wieku*, „Nowe Książki”, 1959, R. 11, nr 1.
- Davies N., *Zaginione królestwa*, Kraków 2010.
- Durković Lj., *Na marginesie ciekawej książki o Czarnogórcach*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1935, R. 2, nr 7.
- Durković-Jakšić Lj., *Jugoslavija i Poljska nekad i sada. Polska a Jugoslavija ongiš i dziś*, „Wiarus”, 1938, R. 9, nr 37-38.
- Durković-Jakšić Lj., *L'Action de l'Emigration Polonaise vers 1840 pour l'union des Slaves méridionaux*, „Le voix de Varsovie”, no. 5, Paris 1940.
- Durković-Jakšić Lj., *Mickiewicz i Jugosłowianie*, wstępem poprzedził Z. Grot, z serbsko-chorwackiego tłumaczyli J. Leśny, W. Szulca i B. Zieliński, Poznań 1984.
- Durković-Jakšić Lj., *Nacertanie lub kilka słów „Wschód-Orient”*, 1938, R. 9, nr 1.
- Durković-Jakšić Lj., *Patriotyzm Njegosa*, „Lech”, 1937, R. 1, nr 3-4.
- Durković-Jakšić Lj., *Petar II Petrović Njegoš (1813-1851)*, „Sprawozdania z posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, 1937, t. 30.
- Durković-Jakšić Lj., *Petar II Petrović Njegoš (1813-1851)*, „Rozprawy Historyczne Towarzystwa Naukowego Warszawskiego”, t. 31, nr 1, Warszawa 1938.
- Durković-Jakšić Lj., *Pierwszy polski agent dyplomatyczny w Białogrodzie w XIX w. – dr Adam Łyszczynski*, „Problemy Europy Wschodniej”, 1939, R. 3, s. 157-172.
- Durković-Jakšić Lj., *Z dziejów stosunków jugosłowiańsko-polskich 1772-1840*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk 1977.
- Dymarski M., *Aspekty ekonomiczne i społeczne wojen bałkańskich 1912-1913*, „Balcanica Posnaniensia. Acta et studia, t. XIX: Koegzystencja narodów i kultur na Bałkanach”, pod red. I. Czamańskiej i W. Szulca, Poznań 2012.
- Dymarski M., *Konflikty na Bałkanach w okresie kształtowania się państw narodowych w XIX i na początku XX wieku*, Wrocław 2010.
- Dymarski M., *Rozwój terytorialny Czarnogóry w XIX i XX w. a jej położenie międzynarodowe*, [w:] *Centrum i peryferie Europy Środkowo-Wschodniej. Kształtowanie się terytoriów i granic państw od średniowiecza do współczesności*, pod red. E. Znamierowskiej-Rakk, Warszawa 2011.
- Felczak W., Wasilewski T., *Historia Jugosławii*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1985.
- Filipek M., *Petar II Petrović Njegoš i Crna Gora u delu Miloša Crnjanskog*, [u:] *Njegoševi dani 2...*, Nikšić 2010.
- Folić Z., *Vlada Kraljevine SHS i podizanje kapele na Lovćenu 1925.*, [u:] *Njegoševi dani 3.*, Nikšić 2011.
- Frančić V., *Stulecie „Górskiego wieńca”*, „Życie Słowiańskie”, 1947, R. 2, br. 5.
- Georgijević K., *Poljski prevod „Gorskog vijenca”*, „Srpski književni glasnik. Nova serija“, knj. XXXVI, br. 2, 1932 [prikaz].
- Gesemann G., *Der montenegrinische Mensch*, Prag 1934.
- Gibas-Krzak D., Krzak A., *Południowosłowiańska mozaika. Charakterystyka geograficzno-polityczna państw postjugosłowiańskich*, Szczecin 2010.
- Giełżyński W., *Sto twarzy Jugosławii*, Warszawa 1977.
- Gil D., *Istorija naroda kao misterija greha, kazne i iskupljenja. Mesto Njegoševih toposa u srpskoj istoriozofiji XX veka*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008...*, Nikšić 2009.
- Giza A., *Jugosławizm władców Czarnogóry w pierwszej połowie XIX w.*, „Przegląd Zachodniopomorski”, t. 4, 1991.

- Giza A., *Idea jugoslawizmu w latach 1800-1918*, Szczecin 1992.
- Grot Z., *Ljubomir Durković-Jakšić i jego książka o Mickiewiczu*, [w:] Lj. Durković-Jakšić, *Mickiewicz Jugosłowianie*, wstępem poprzedził Z. Grot, z serbsko-chorwackiego tłumaczyli J. Leśny, W. Szulc i B. Zieliński, Poznań 1984.
- H. A. B. [H. Batowski], *Nowa praca o Piotrze Njegošu*, „Ruch Słowiański”, 1937, R. 2, nr 11/12, s. 228.
- Halili R., *Naród i jego pieśni. Rzecz o oralności, piśmienności i epice ludowej wśród Albańczyków i Serbów*, Warszawa 2012.
- h-k b-i [H. Batowski], *Piotr Petrowić Njegoš (1813-1851)*, „Ruch Słowiański”, 1931, nr 3/6. <http://bialczynski.wordpress.com/co-to-za-strony/klan/straznicy-wiary-slowianskiej-wiary-przyrodzonej/o-ii-staroslowianskiej-swiatyni-swiatla-swiatla-w-warszawie-andrzej-niemojewski-1864-1921-i-lech-niemojewski-1864-1952/straznik-wiary-i-prawa-slowian-%E2%80%93-waclaw-aleksander-maciejowski-1792-%E2%80%93-1883/>.
- Ilešić F., *Batowski Henryk. Petar II Petrović Njegoš, Górski wieniec, wydarzenie dziejowe z końca XVII stulecia. Ze studjem krytycznym Branka Lazarevića. Przetłumaczył, wstępem i komentarzem opatrzył... Warszawa – 1932. Dom książki polskiej, spółka akcyjna. («Biblioteka Jugosłowiańska» pod redakcją prof. Juljusza Benešića. Tom III. ss. 161).*, „Slavia. Časopis pro slovanskou filologii“, R. XII, 1933-1934 [prikaz].
- Jakóbiec M., *Górski wieniec*, „Odrodzenie”, 1947, R. 4, nr 41.
- Jakóbiec M., *Literatury narodów Jugosławii*, [w:] *Dzieje literatur europejskich*, red. W. Floryan, t. III, cz. 2, Warszawa 1991.
- Jakóbiec M., *Nekoliko primedaba o Njegoševoj filozofskoj antropologiji*, [u:] *18. naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd 1989.
- Jakóbiec M., *Z daleka i z bliska. Wspomnienia i pamiętniki w biografię zebrane i uporządkowane przez córkę Milicę Jakóbiec-Semkowową*, red. T. Suleja, Wrocław 2009.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *Aspekte der Übertragung serbischer Volksdichtung ins Polnische in der Romantik*, „Zeitschrift für Slawistik“, Band 33, 1988.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *Ekwiwalencja przekładu wobec kontekstu historycznego, religijnego i obyczajowego. (Polskie przekłady „Górskiego wieńca”)*, „Acta Universitatis Wratislaviensis: Slavica Wratislaviensis“, LXIX (1296), 1992.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *O przekładach epiki południowosłowiańskiej w Polsce w dobie romantyzmu*, „Acta Universitatis Wratislaviensis: Slavica Wratislaviensis“, XIV (403), 1978.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *Pitanje poetike prevoda srpskih narodnih lirskih pesama u Poljskoj u doba romantizma*, [u:] *17. naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd 1988.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *Pitanje poljskih prevoda „Gorskog vijenca”* [u:] *18. Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd 1990.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *Roman Zmorski jako znawca i tłumacz ludowej poezji serbskiej*, *Prace Literackie*, VII/1965.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *Słowiańska pieśń ludowa w przekładach doby romantyzmu*, Wrocław 1978.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *Srpska narodna balada u poljskim prevodima u doba romantizma* [u:] *12. naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd 1983.
- Jakóbiec-Semkowowa M., *Teorija i praksa prevoda srpske narodne pesme u Poljskoj u doba romantizma* [u:] *11. naučni sastanak slavista u Vukove dane*, Beograd 1982.

- Jakóbiec-Semkowowa M., *Uzurpator na scenie (Dymitr Samozwaniec i Szczepan Mały)*, Pamiętnik Słowiański, t. 47/48, 1999.
- Koncewicz-Dziduch E., *Sytuacja językowa w Czarnogórze* [w:] *Przemiany w świadomości i kulturze duchowej narodów Jugosławii po 1991 roku*, red. E. Szczęśniak-Kajzar, Kraków 1999.
- Kot W., *Z literatur Jugosławii (nowe przekłady Krleży, Njegoša, Marinkovicia)*, „Trybuna Literacka”, 1958, R. 2, nr. 46.
- Kozak H., *Zofia Lubina Kawecka 1888-1971*, [w:] *Słownik bibliotekarzy wielkopolskich 1918-2000*, pod red. F. Łozowskiego. Poznań 2001.
- Kronika Uniwersytetu Poznańskiego za rok szkolny 1935/36 za rektoratu prof. dr Stanisława Rungego i otwarcie roku szkolnego 1936/1937 w dniu 4 października 1936 r.*, Poznań 1937.
- Łuczak Cz., Szulc W., *Profesor dr Ljubomir Durković-Jakšić, doktor honorowy Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu*, [w:] *Ljubomir Durković-Jakšić. Uroczystość nadania doktoratu honoris causa UAM 28 III 1977*, seria: *Doktorzy honoris causa* [UAM], nr 1, red. I. Wegner-Maruszewska, Poznań 1979.
- Martinović D., *Biblioteka Narodowa Czarnogóry*, tłum. I. Maziarz, „Rocznik Biblioteki Narodowej”, 1996, t. 32.
- Mg [J. Magjera], *Valtazar Bogišić*, „Przegląd Polsko-Jugosłowiański”, 1935, R. 2, nr 2.
- Mickiewicz A., *Literatura słowiańska*, [w:] *Dzieła*, t. 8, oprac. L. Płoszewski, Warszawa 1952.
- Mikołajczak M., Czamańska I., *Czarnogóra*, [w:] *Vademecum bałkanisty. Lata 500-2007*, red. I. Czamańska, Z. Pentek, Poznań 2009.
- Miodyński L., *Simboli i idoli – hijerofanija u sećanju slovenskih interpretacionih zajednica*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008...*, Nikšić 2009.
- Myszor O., Kolendowski L., *Sparta Słowiańszczyzny: Czarnogórska armia u progmu Wielkiej Wojny*, Militaria. Ilustrowany Magazyn Historyczny (wydanie specjalne), nr 6(28)/2012.
- Nikčević V., *Czarnogórski obronno-wyzwoleńczy piemontyzm*, [w:] *Wielkie mity narodowe Słowian. Materiały do dyskusji panelowej towarzyszącej konferencji „Język, literatura i kultura Słowian – dawniej i dziś III”*, Poznań 23-26 IX 1999, pod red. A. Gawareckiej, A. Naumowa i B. Zielińskiego, Poznań 1999.
- Njegoš Petar II Petrović, *Górski wieniec /Gorski vijenac/. Wydarzenia dziejowe z końca XVII stulecia ze studium krytycznym Branka Lazarevicia*, tłum., wstęp i oprac. H. Batowski, Warszawa 1932.
- Njegoš Petar II Petrović, *Wybór pism*, tłum. i oprac. H. Batowski, Wrocław – Kraków 1958. *Njegoševi dani 2. Cetinje, 27-29. VIII 2009.*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, N. Janjušević, Nikšić 2010.
- Njegoševi dani 3. Međunarodni naučni skup, Nikšić, 1-3. septembra 2010. godine*, glavni i odgovorni ured. T. Bečanović, Nikšić 2011.
- Njegoševi dani 4 – Međunarodni naučni skup, Kotor, 31. avgusta, 1, 2. i 3. septembra 2011. godine*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, N. Jovović, Nikšić 2013.
- Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008. Zbornik radova*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, M. Ivanović, Nikšić 2009.
- Njegošu u čast. Referati sa međunarodnih naučnih skupova Njegoševi dani 1, 2, 3 i 4*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, N. Jovović, Nikšić 2013.
- Papierkowski S., *Twórczość literacka narodów południowosłowiańskich: Serbów, Chorwatów, Słoweńców i Bułgarów*, Lublin 1947.
- Podhorodecki L., *Jugosławia. Dzieje narodów, państw i rozpad federacji*, Warszawa 2000.

- Podhorodecki L., *Jugosławia. Zarys dziejów*, Warszawa 1979.
- Poźniak T., *Profesor Marian Jakóbiec 8 IX 1910 – 27 IV 1998*, *Slavia Orientalia*, 4/1998.
- Pruszyński K., *Władcyka Petar II Njegosz (Biskup, wojownik, dyplomata i wieszcz, twórca państwa czarnogórskiego, Jan Chrzciciel Jugosławii)*, „Kurier Literacko-Naukowy”, 1939, nr 30. *Przemówienie wygłoszone przez profesora Ljubomira Durkovicia-Jakšicia w dniu 28 III 1977 roku po otrzymaniu doktoratu honoris causa*, [w:] *Ljubomir Durković-Jakšić. Uroczystość nadania...*, Poznań 1979.
- Rapacka J., *Południowa Słowiańszczyzna w Mickiewiczowskiej wizji literatur słowiańskich*, „Pamiętnik Słowiański”, 1993, R. 43 [preštampano u: *ista, Godzina Herdera. O Serbach, Chorwatach i idei jugosłowiańskiej*, Warszawa 1995].
- Rastoder Š., *Crna Gora u egzilu 1918–1925*, t. I, Podgorica 2004.
- Rastoder Š., *Politika svršenog čina*, [u:] *Uloga Francuske u nasilnoj aneksiji Crne Gore (zvanična dokumenta, koja objavljuje Ministarstvo spoljnih poslova Kraljevine Crne Gore)*, prir. Š. Rastoder, prev. M. Vukićević, Bar – Podgorica 2000.
- Reychman J., *Ljubomir Durković-Jakšić: Srbijansko-crnogorska saradnja (1830-1851)*, „Kwartalnik Historyczny”, 1959, nr 66/1 [prikaz].
- Rospond S., *Jugosławia. Z teki podróżnika i obserwatora*, Miejsce Piastowe 1935.
- Rospond S., *Jugosławia. Wrażenia z podróży po Dalmacji, Czarnogórze, Hercegowinie i Bośni*, „Czas”, 1932, nr 220.
- Rubacha J., *Bulgaria na przelomie XIX i XX wieku. Bułgarskie metamorfozy w publikacjach „Świata Słowiańskiego”(1905-1914)*, Olsztyn 2012.
- Siennicka H., *Uroda Jugosławii*, Warszawa 1936.
- Skowronek J., Tanty M., Wasilewski T., *Historia Słowian południowych i zachodnich*, Warszawa 1977.
- Spagińska-Pruszek A., *Sytuacja językowa w byłej Jugosławii*, Gdańsk 1997.
- Śpiewki żołnierzy polskich 1914-1915*, zebrał i opublikował J. L. Kronenberg, Cieszyn [1915].
- Śpiewnik komersowy Korporacji Chrobria*, Poznań 2004.
- Stawowy-Kawka I., *Sylwetka jubilata*, [w:] *Z dziejów Europy Środkowej w XX wieku. Studia ofiarowane Henrykowi Batowskiemu w 90. rocznicę urodzin*, red. M. Pułaski, I. Stawowy-Kawka, W. Rojek, A. Patek, Kraków 1997.
- Subotin S., *P. Njegoš. Wybór pism, Wrocław 1958*, „Pamiętnik Słowiański”, 1959, t. 9 [prikaz].
- Szczepański W., *Emigracyjne władze Królestwa Czarnogóry w latach 1916-1922*, [w:] *Rządy bez ziemi. Struktury władzy na uchodźstwie*, pod red. R. P. Żurawskiego vel Grajewskiego, Warszawa 2014.
- Szczepański W., *Kultura serbska a kultura albańska w drugiej połowie XIX i na początku XX wieku: tradycje, mity, obyczajowość*, [w:] *Poznać Balkany. Historia – polityka – kultura – języki. V.*, red. K. Taczyńska i A. Twardowska, Toruń 2013.
- Szczepański W., *Z dziejów prawosławnej Czarnogóry*, „Portal. Kwartalny przewodnik społeczny i kulturalny”, nr 1/2002, Gdańsk 2002 [prikaz knjige: Radoslav Jagoš-Vešović, *Uloga crkvenih poglavara u istoriji Crne Gore*, Andrijević 1998].
- Szczepański W., *Zainteresowania Węgrami w Polsce w latach 1936-1939*, Poznań 2000 [neobjavljen magisterski rad napisan pod mentorstvom dr. hab. I. Čamanjske u Istorijском Institutu Univerziteta Adam Mickjevič u Poznaniu].
- Ščepanjski V. [Szczepański W.], *Njegoševa Crna Gora kao tema poljske naučne literature i publicistike (do 1914. god.)*, [u:] *Njegoševi dani 4...*, Nikšić 2013 [preštampano i u: *Njegošu u čast...*, Nikšić 2013].
- Šuković M., *Podgorička Skupština 1918*, Podgorica 2004.

- Szperna T., *Losy biblioteki prywatnej Wacława Aleksandra Maciejowskiego w świetle rodzinnej korespondencji*, „Acta Universitatis Lodzianis. Folia Librorum”, 2009, t. 15.
- Szulc W., *Nadanie tytułu doktora honoris causa prof. dr. Ljubomirowi Jakšiciowi-Durkovićowi*, „Informator Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza”, 1977, R. 3, nr 13.
- Szulc W., *Piotr (Petar) II Petrović Njegoš*, [w:] *Słownik władców Europy nowożytnej i najnowszej*, pod red. M. Serwańskiego i J. Dobosza, Poznań 2002.
- Szulc W., *Przemiany gospodarcze i społeczne w Jugosławii w okresie międzywojennym 1918-1941*, Poznań 1980.
- Tribuš K. [Trybuš], *Mickjevičeva Crna Gora*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008...*, Nikšić 2009.
- Tyrowicz M., *Ljubomir Durković: Branislav. Prvi jugoslovenski ilegalni list 1844-1845*, „Zeszyty Prasoznawcze”, 1969, R. 10, nr 2 [prikaz].
- W błędnym kole narodowych egoizmów*, rozmowa R. Bilskiego z H. Batowskim, „Krasnogruda”, 1997, nr 6.
- Wierchołowska D., *„Górski wieniec Petra Njegoša. Poetyka utworu*, Zielona Góra 1986.
- Wierchołowska D., *Funkcje czasu i przestrzeni w „Górkim wieńcu” P. P. Njegoša*, Pamiętnik Słowiański, t. 24, 1984.
- Wrocławski K., *Czarnogóra – Czarnogórcy*, „Lithuania”, 2002, nr 1/2 (43/44).
- Wrocławski K., *Czarnogóra – mit i rzeczywistość*, [w:] *Swoje i cudze. Kategoria przestrzeni w literaturach słowiańskich*, t. 3: *Słowiańszczyzna Południowa*, red. B. Zieliński, Poznań 2005.
- Wrocławski K., *Lamentacje czarnogórskie jako forma pieśni obrzędowej*, [w:] *Pejzaże kultury. Prace ofiarowane Profesorowi Jackowi Kolbuszewskiemu w 65. rocznicę Jego urodzin*, red. W. Dynak, M. Ursel, Wrocław 2005.
- Wrocławski K., *Mniejszość we własnym kraju? – Rzecz o Czarnogórcach*, [w:] *Literatury słowiańskie po przełomie 1989 roku. Nowe zjawiska, tendencje, perspektywy*, t. 4: *Mniejszości*, red. M. Dąbrowski, Warszawa 2006.
- Wykaz najważniejszych publikacji historycznych Prof. dra hab. Henryka Batowskiego*, oprac. I. Stawowy-Kawka, [w:] *Z dziejów Europy Środkowej w XX wieku...*, Kraków 1997.
- Z „Górskiego wieńca” [prevod H. Batovskog], [w:] *Wielka literatura powszechna*, red. S. Lam, t. 6, *Antologia*, cz. 2, Warszawa 1933.
- Zdrójkowski Z., *Stanisław Borowski, historyk prawodawstw słowiańskich (1902-1945)*, „Czasopismo Prawno-Historyczne”, 1953, t. 5, s. 247-258.
- Zieliński B., *Serbowie na ziemi*, „Tygiel Kultury”, 2003, nr 7-9.
- Zieliński B., *Serbska powieść historyczna. Studia nad źródłami, ideami i kierunkami rozwoju*, Poznań 1998
- Zieliński B., *Transformacja południowsłowiańskich idei narodowych na przełomie XX i XXI wieku*, „Σοφία”, 6/2006.
- Željinski [Zieliński] B., *„Gorski vijenac” ili o trajnosti romantičarske paradigme, s posebnim osvrtom na biblijski kod likova*, [u:] *Njegoš u ogledalima vjekova. Zbornik radova sa međunarodnog skupa «Njegoš, prince-évêque et poète – de la montagne au cosmos» održanog 14. i 15. juna 2013. na Sorboni*, ured. S. Anđelković i P.-L. Thomas, Cetinje 2013.
- Željinski [Zieliński] B., *Njegoš u srpskom i crnogorskom književnom i kulturnom kanonu*, [u:] *Njegoševi dani. Cetinje, 27-29. jun 2008. Zbornik radova*, ured. T. Bečanović, R. Glušica, Ž. Andrijašević, M. Ivanović, Nikšić 2009.
- Živojinović D. P., *Crna Gora u borbi za opstanak 1914-1922*, Beograd 1996.

Živojinović D. P., *Italija i Crna Gora 1914-1925. Studija o izneverenom savezništvu*, Beograd 1998.

Živojinović D. P., *Kraj Kraljevine Crne Gore*, Beograd 2002.

Zmorski R., *Nad Sawą i Drawą*, Warszawa 1956.

Žurek P., *Podwójne pogranicze. Rzecz o specyfice sąsiedztwa czarnogórsko-serbskiego*, [u:] *Sąsiedztwo i pogranicze – między konfliktem a współpracą*, t. 2, red. R. Łoś, J. Regina-Zacharski, Łódź 2013.

Vojčeh ŠČEPANJSKI

CZARNOGÓRA W DOBIE PANOWANIA PIOTRA II PETROVICIA NJEGOŠA JAKO TEMAT POLSKIEGO PIŚMIENICTWA NAUKOWEGO I PUBLICYSTYKI

(od I wojny światowej do początku XXI wieku)

Streszczenie

Dwa dziesięciolecia XIX wieku, gdy na czarnogórskim tronie zasiadał Piotr II Petrović Njegoš (1831–1851), stanowiły jeden z tych etapów historii Czarnogóry, który został najbardziej wyeksponowany w opublikowanych w języku polskim pracach na temat Czarnogóry (czy też szerzej – Bałkanów). W prezentowanym tekście, pomyślanym przez autora jako swego rodzaju uzupełnienie uprzednio przedstawionego artykułu, poświęconego zainteresowaniu Czarnogorą Njegoša w starszej (sprzed 1914 r.) polskiej literaturze naukowej oraz publicystyce, przywołane są prace podejmujące wskazaną tytułem tematykę, opublikowane w okresie od 1914 r. do początku XXI wieku. Wskazano przy tym na szereg polskich autorów najbardziej zasłużonych na polu przybliżania Polakom samej postaci Njegoša, jak i Czarnogóry jego czasów. Ukazany, około stuletni okres rozwoju polskich zainteresowań omawianą problematyką, był godnym uwagi czasem, w którym jako aktywni twórczo znawcy Czarnogóry, a zarazem jej przyjaciele, dali się poznać tacy, dobrze znani czarnogórskim humanistom, polscy uczeni, jak np. Henryk Batowski i Krzysztof Wrocławski.

Wymienieni autorzy, ale także wielu innych, których publikacje na temat Czarnogóry Njegoša ukazywały się w ostatnim stuleciu, wnieśli istotny wkład w zbliżenie polsko-czarnogórskie. Wiedza o tym powinna stać się jak najszersza, zarówno w Polsce, jak i w Czarnogórze, przed którymi stają nowe wyzwania na drodze do ustanowienia dobrych i energicznie rozwijanych relacji na polu kultury i nauki, jak również polityki i handlu.

Słowa-klucze: Czarnogóra, II Petrović Njegoš, polskie literatura naukowa, historiografia, publicystyka.

NAUKA O JEZIKU

Paul-Louis THOMAS

Pariz

O PROBLEMIMA U TUMAČENJU I PREVOĐENJU GORSKOG VIJENCA NA FRANCUSKI

U članku se razmatra problem prevođenja onih delova *Gorskog vijenca* koja se različito tumače u različitim kritičkim izdanjima, tako da su prevodioci morali da se opredele za jedno od tih tumačenja, ukoliko su ih imali na raspolaganju. Izabrano je 34 primera (rečenice, sintagme, reči) oko kojih se komentatori ne slažu, i prevodilačka rešenja se porede u pet integralnih francuskih prevoda (a u zanimljivim slučajevima takođe su uzeti primeri iz nekih fragmentarnih prevoda).

Ključne reči: fragmentarni prevod, integralni prevod, komentar, kritičko izdanje

Prvi integralni prevod *Gorskog vijenca*, pod naslovom *Les lauriers de la montagne* (*Gorske lovorike*), pojavio se za vreme Prvog svetskog rata, kada je vladalo interesovanje Francuza za srpske saveznike, što ističe crnogorska prevoditeljica Divna Veković: kako je ovo remek-delo već prevedeno na više jezika, za nju je bila dužnost da ga prevede na francuski: „da nadoknadim ovaj propust u trenutku kada je moja otadžbina osvojena, kada velika Francuska pokazuje vatrene simpatije za moju braću, i kada se naši vojnici u ovim bolnim danima bratime na bojištima”. Autor predgovora, akademik Anri de Renje, u istom duhu predstavlja ovo delo istovremeno kao „etničko svedočanstvo” i književni spomenik.

Ovo je do pre deset godina bio jedini prevod na francuski, osim nekoliko prevedenih odlomaka, ponekad samo odvojenih stihova: u putopisu (Boron), naučnom članku (Leže), knjizi za širu publiku (Mašanović-Tunjski), antologiji (Ibrovac) i u doktorskim tezama (Oben, Spasić).¹

Više od 85 godina posle Vekovićkinog integralnog prevoda, pojavila su se jedan za drugim više novih integralnih prevoda, od kojih dva u Srbiji (N. Strugar 2003. i B. Janevska 2008²), koji nisu dostupni frankofonskoj citalačkoj publici jer ih nema na tržištu, i dva u Francuskoj (A. Sidoti i K. Šeminad 2010. i A. Renu i V. Čejović 2011). Peti prevod je ostao u rukopisu, kao aneks

¹ V. literaturu.

² Nažalost, ovaj prevod ne može se ozbiljno uzeti u obzir: prevoditeljica ne zna dovoljno francuski i nije tražila pomoć izvornih govornika, tako da čitav prevod vrvi od mnogobrojnih grešaka svake vrste (u pravopisu, morfologiji, sintaksi, upotrebi glagolskih oblika, leksici, kombinaciji reči...).

doktorskoj tezi Borisa Lazića *Odnos vremena i večnosti u pesničkom delu P. P. Njegoša*. Šesti prevod S. Despota, više puta najavljivan u švajcarskoj izdavačkoj kući „Ksenija”, odložen je do jula 2013, a izgleda da će još duže čekati. Tako je *Gorski vijenac* postao najprevođenije delo južnoslovenskih književnosti posle *Hasanaginice*. Pomenimo da su stihovi numerisani u svim integralnim prevodima, osim u prvom iz 1917. i kod Biljane Janevske.

Prevođenje *Gorskog vijenca* postavlja veliki broj poteškoća. Neke od njih su zajedničke za svaki književni prevod, naročito poezije: versifikacija, od čega se polazi – rukopisa ili određenog izdanja – istorijski i geografski pojmovi, istorijske ličnosti u originalnom tekstu, prostorno i vremensko udaljavanje između izvornika i ciljanog čitaoca, kao i „realije”, tj. reči svojstvene izvornoj kulturi i bez ekvivalenta u jeziku prevoda. Druge poteškoće su svojstvene prevođenju sa BCHS na francuski: transkripcija ličnih imena, prelazak sa jezika koji ima slobodno mesto akcenta na jezik sa utvrđenim mestom akcenta, vidsko-vremenski glagolski sistem. Konačno, problemi koji su specifični Njegoševom delu: raznolikost stilskih nivoa, naročito u leksici, tumačenje nekih sintagmi, izraza i reči. Kako smo se drugde već bavili nekim od tih pitanja,³ ovde ćemo se posvetiti problemu prevođenja izvesnih delova teksta koji predstavljaju teškoće za tumačenje izvornim govornicima i čitaocima.

Brojna mesta u *Gorskom vijencu* predstavljaju poteškoće za razumevanje izvornim govornicima i čitaocima. O tome svedoče komentari kritičkih izdanja koja više puta daju različita tumačenja, u kojima se pominju i/ili osporavaju tumačenja prethodnika. Zato se i ne treba čuditi različitim rešenjima u prevodu. Izabrali smo izvesne „teške delove” i kako bismo uporedili prevode oslanjamo se pre svega na tumačenja Nikole Banaševića (B)⁴, Slobodana Tomovića (T)⁵ i Aleksandra Mladenovića (M).⁶ Njihovi komentari su ili samo eksplikativni, ili polemičkog karaktera. U sledećoj tabeli u prvom stupcu navodimo rečenicu, deo rečenice, sintagmu ili reč koji se različito, ponekad suprotno, komentarišu u kritičkim izdanjima *Gorskog vijenca*, uz najbitnije iz komentara; u pet sledećih stubaca navodimo francuske ekvivalente iz pet integralnih prevoda (a katkad u fusnotama dodajemo neka uspešna rešenja iz fragmentarnih prevoda *Gorskog vijenca*). Znaci jednakosti, nejednakosti ili delimične jednakosti, iza kojih sledi inicijal jednog od komentatora, pokazuju da li i koliko se svaki prevod poklapa sa datim tumačenjem. Stavljamo upitnik, ako je nemoguće da se odredi kom komentaru odgovara navedeni prevod.

³ V. Paul-Louis Thomas, „Prevodi *Gorskog vijenca* na francuski”, u *Njegoš u ogledalima vjekova* (ur. Sava Anđelković i Paul-Louis Thomas), Fakultet dramskih umjetnosti Cetinje / Université Paris-Sorbonne / GEST, Cetinje, 2013.

⁴ *Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarom priredio Nikola Banašević, 4. izd., Beograd, a književna zadruga, 1986.

⁵ Slobodan Tomović, *Komentari (Lažni car Šćepan Mali, Luča mikrokozma, Gorski vijenac)*, Beograd, Kultura, Veljko Vlahović / Cetinje, Narodni muzej Crne Gore, 1990.

⁶ *Gorski vijenac*, posvećeno 150-godišnjici izlaska iz štampe "Gorskog vijenca" (1847–1997), priredio Aleksandar Mladenović, Sremski Karlovci / Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997.

	Vékovitch	Strougar	Lazic	Sidoti - Cheminade	Cejovic - Renoue
nema posla u plaha glavara (109) R ⁷ , T: plašljiv B: plahovit M: plahovit, plašljiv	Celui qui gouverne ne doit pas faiblir! ≠ B, ≈ T	Nul secours d'un chef hasardeux ! ≠ B, = T	nul usage d'un chef incontinent ≈ B	On ne peut rien avec des chefs timides ≠ B, = T	D'un frileux monarque on n'espère rien ≠ B, = T
Sve je ovo nekakva nauka (125) B, T: navika, instinkt	Tout cela nous sert d'exemple ≠ B, T	Que d'enseignements dans ce mystère ≠ B, T	Ces choses-là sont dans leur nature ≈ B, T	Il faut tirer une leçon de tout cela ≠ B, T	De tout ceci un profond sens jaillit ≠ B, T
da junački (B: prilog, a ne pridev) amanet čuvamo (267) M = junački zavet	pour garder vaillamment le dépôt sacré = B	pour préserver l'héroïque héritage ≠ B, = M	pour préserver le dépôt héroïque ≠ B, ≈ M	pour que nous préservions le legs héroïque ≠ B, = M	garder l'héroïque et noble héritage ≠ B, = M
gore (271) B: brda, planine, a ne šume	nos montagnes = B	ces montagnes = B	ces monts = B	Ces monts = B	ces montagnes = B
na nas dići prokletu gomilu (295) B: ubiti kamenjem, T,M: kamenovati	de jeter sur nous l'amas de pierres ≈ B, T, M	de nous maudire et couvrir de pierres ≠ B, T, M	de nous maudire par lapidation ≈ B, T, M	de nous maudire en nous lapidant ≈ B, T, M	de nous couvrir d'un maudit tas de pierres ≠ B, T, M
Junaku se češće putah hoće / vedro nebo nasmijat grohotom (583-584) B ≈ T: ne „nebo se ruga junaku zbog poraza”, već „često mu se nasmeje veselo sreća” V ⁸ : „junak hoće da obraduje nebo”	Souvent il arrive à un héros / que le ciel lui rit aux éclats ! ???	Souvent à la face du héros / le ciel serein part d'un rire tonitruant ≠ B, T	Maintes fois à la face du héros / le ciel serein part d'un rire tonitruant ≠ B, T	Bien souvent le ciel se gausse du héros / par de sonores éclats de rire ≠ B, T	Souvent la fortune veut que les cieux / sourient au héros d'un éclat radieux = B, T
Junaštvo je car zla svakojega (605) B, T, M: ne „junaštvo je jedno od najvećih zala” već „Junaštvom se svako zlo savlađuje”	L'héroïsme est le tzar de tous les maux ???	L'héroïsme vient à bout de tous les maux = B, T, M	L'héroïsme triomphe de tout mal = B, T, M	L'héroïsme triomphe de tous les maux = B, T, M	L'héroïsme, tsar qui soumet le mal = B, T, M
Zrec Evrope s svetoga amvona / huli, pljuje na oltar Azije (624–625) B: ne „Turčin sa Sv. Sofije pljuje na svetinje Hrišćanstva” već	Le sacrificateur européen, du haut de la chaire chrétienne, / insulte, crache sur l'autel de l'Asie	Pendant que du haut de la chaire sacrée, / le prêtre de l'Europe blasphème, crache sur	Les prêtres d'Europe depuis leurs autels / blasphèment, crachent sur l'autel d'Asie	Du haut de la chaire sacrée le prêtre d'Europe / lance des injures, crache sur l'autel de l'Asie = B, T, M	Du saint ambon le prêtre européen / sur l'autel de l'Asie crache et blasphème = B, T, M

⁷ Rešetarov komentar: *Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša I (Gorski vijenac, Luča mikrokozma, Šćepan mali)*, u redakciji Milana Rešetara, Beograd, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926.

⁸ Danilo Vušović, kojeg citiraju Banašević i Tomović.

⁹ V. takođe prevod Miodraga Ibrovca: „La vaillance est maîtresse de tous les maux.” (str. 17)

„hrišćanski sveštenik grdi islam iz Azije” id. T, M	= B, T, M ¹⁰	l'autel de l'Asie = B, T, M	= B, T, M		
ī to obidimo (683) B: ogledajmo, oprobajmo id. T	essayons encore cela = B, T	on peut toujours essayer = B, T	essayons voir cela = B, T	essayons toujours = B, T	acquittions-nous de cela ≠ B, T
Prokle mati od nevolje sina (692) B: ne „mati bila prinuđena da prokune sina (iz nesreće, M)” već „majka proklinje nedostojnog sina, koga je morala priznati za svog” T: od muke, od bola koji joj je dijete dojenjem nanijelo	une mère fut forcée de maudire son fils ≠ B, T, M	De désespoir, une mère maudit son fils ≠ B, T, = M	La mère maudit son fils à contrecœur ≠ B, T, M	De désespoir, une mère maudit son fils ≠ B, T, = M	Contrainte, la mère maudit son fils ≠ B, T, M
Stiže decu roditeljska kletva! (697) B: prezent < stizati	La malédiction des parents atteint les enfants ≠ B	La malédiction des parents a frappé les enfants ≠ B	L'anathème parental le frappe ! ≠ B (pripovedački prezent)	La malédiction maternelle frappa la lignée ≠ B	L'arrêt des parents rattrape l'enfant ! = B (+ nota o gnomskom prezentu)
Stiže sina materina kletva (706) B: aorist < stići	La malédiction maternelle atteint le fils = B (pripovedački prezent)	La malédiction de la mère atteint le fils = B (pripovedački prezent)	L'anathème maternel frappe le fils = B (pripovedački prezent)	La malédiction maternelle atteint le fils = B (pripovedački prezent)	La damnation maternelle s'abat = B (pripovedački prezent)
bez putah je ništa održati! (835) B, T: sem konopaca...	on ne pouvait la tenir sans l'attacher = B, T	on ne pouvait la retenir qu'en la liant = B, T	on ne pouvait la tenir sans la lier = B, T	seules les chaînes pouvaient la retenir ≈ B, T	on ne pouvait la tenir sans la corde ≈ B, T
Turci braćo, – u kam udarilo! (848) B: kaže čovek kad se pokaje što je nešto uradio (+ kucanje noktima desne ruke o kamen ne praktikuje se u Crnoj Gori), a ne "da bi greh prešao u kamen"), T: u kam se ubilježilo naše bratstvo, pošto mi braća ne možemo nikad biti (+ Batrić	Turcs, frères, je frappe la pierre ! (+ fusnota: pour conjurer le sort = da ne urekne, da otklonim nesreću) ≠ B ¹¹ , ≈ T, M	Turcs mes frères – à Dieu ne plaise ! = B ?	Frères turcs – frappé-je la pierre ! = T, M ?	Turcs mes frères – un coup sur la pierre ! – = T, M ¹²	Turcs, mes frères, – j'en frappe cette pierre ! (+ nota: da greh pređe u kamen) = T, M

¹⁰ V. takođe prevod Miodraga Ibrovca: „Le prêtre de l'Europe, du haut de sa chaire, / Blasphème, crache sur l'autel de l'Asie.” (str. 17)

¹¹ Mašanović-Tunjski je dobro peveo: „Frères turcs (il frappe la pierre comme pour donner un démenti à ce titre de frère)” (str. 24).

¹² Uz fusnotu koja odgovara Todorovićevom komentaru, a protivreči Banaševićevom: „Da isprave ono što su upravo rekli, Crnogorci malo udaraju noktom o kamen, u koji navodno prelazi izgovorena greška [...] Čim je izgovorio reč *braća* vojvoda Batrić se ispravlja jer mu se čini da termin više ne odgovara situaciji.”

evocira običaj da se kucne u kamen kad se želi predati neki grijež kamenu), M = T					
na tvoj potok bistri i čudesni (922) B, T: Zlatni rog? Bosfor?	vers ton ruisseau limpide et merveilleux (+ fusnota: le Bosphore)	vers tes flots merveilleux et purs [bez objašnjenja]	vers tes eaux merveilleuses et claires [bez objašnjenja]	vers ton limpide et merveilleux étroit (= le Bosphore)	dans ton onde merveilleuse et limpide (+ nota : sans doute le Bosphore)
cijene će brzo mesa biti! (958) B, M: jeftino	bientôt ils auront de la chair [non traduit]	flairant sans doute de la viande fraîche pour bientôt [non traduit]	aurons-nous de la viande à bas prix ? = B	ils comptent manger bientôt de la chair [non traduit]	ils vont avoir de quoi faire ripaille (+ nota: il y aura de la chair à bas prix, càd beaucoup de cadavres) = B
kako žaba ispod svoje kore (1005) B: kornjača	comme la tortue sous sa carapace = B	telle la tortue sous sa carapace = B	telle la tortue sous sa carapace = B	tel un crapaud sous sa peau pustuleuse ≠ B	comme la tortue sous sa carapace = B
Mi živimo kao dosad bratski (1022) B: imperativ, a na prezent	Vivons comme nous l'avons fait jusqu'ici, en frères = B	Vivons donc en frères comme jusqu'à présent = B	Soyons frères comme nous l'avons été = B	Vivons en frères, comme jusqu'à présent = B	Nous vivions en frères jusqu'à présent ≠ B
a trojica samo pretekoše / pod gomile mrtvih Turakah (1057–1058) pretekoše = ostali živi	Trois restèrent seulement vivants / sous les monceaux de cadavres turcs = B	Trois seulement échappent au carnage, / sous des monceaux de cadavres turcs = B	Seuls trois d'entre eux respirent encore / sous un amas de Turcs transpercés = B	Trois seulement purent se sauver / sous un monceau de Turcs tués = B	Trois d'entre eux sortirent, vivants et blessés, / de sous les cadavres turcs entassés ≈ B
Divne smrti, prosto im mlijeko! (1060) B: neka im je oprošteno (T, M: blagosloveno) mleko kojim im je majka zadojila jer su ga odužili pavši u junačkom boju	Quelle belle mort, que le lait serbe leur soit doux ! ≠ B, T, M	Admirable mort, que le lait maternel leur soit doux ≠ B, T, M	Mort admirable, mères dont le lait ne fut vain ! ≠ B, T, M	Admirable mort, béni soit leur lait nourricier ! = T, M	noble mort, pur est le lait de leurs mères ! ≠ B, T, M
da pregledam u mladeži zube / da se ruža u trn ne izgubi (1089–1090) B: o mladim, lepim devojkama, a ne o dečacima i o danku u krvi, T: ne radi se o mladim ženama, već alegorija (u turskoj carevini treba dovesti sve stvari na svoje	pour que je voie les dents de la jeunesse, que la rose ne se perde pas dans les ronces ¹³ ?	pour m'assurer des dents chez les jeunes, pour que la rose ne se perde dans les épinées ?	pour m'assurer des dents de la jeunesse, pour que l'épine n'étouffe la rose ?	pour contrôler les dents des jeunes gens (+ fusnota: les janissaires choisissaient les jeunes gens aux dents saines), pour que la rose ne se perde pas dans les épinées (+ fusnota: allusion aux jeunes et jolies filles destinées aux	que j'inspecte les dents de la jeunesse, que la rose dans la ronce ne fane (+ nota: 1. stih se odnosi na dečake za vojsku, a 2. na devojke za harem) = M

¹³ Mašanović-Tunjski daje prevod udaljen od originala i netačan: „Pour examiner si les dents du peuple sont aiguisées, / Pour voir si les fleurs ne se fanent pas sur les branches” (str. 27).

mjesto), M: zdravi mladići i zdrave devojke				harems) = M	
dobre duše, kad joj rebra puču (1120) B: dobre duše = genitiv (pokorne kad se batina)	[change l'homme] ou en bonne âme quand on lui casse les côtes ≠ B ¹⁴	docile, dès lors qu'on lui mesure les côtes ! = B	d'humeur docile s'il reçoit des coups = B	bien docile quand on lui caresse les côtes = B	bonne est l'âme lorsque les côtes craquent ≠ B
Opažáš li ti štogod (1243) B: osećaš li	sens-tu quelque chose ? = B	sens-tu quelque chose ? = B	sens-tu quelque chose ? = B	tu sens quelque chose ? = B	Ne sens-tu pas se répandre une odeur ? = B
Kuća bješe sila od svijeta (1534) B, T, M: ogromna (pozorište)	La maison était grande, c'était tout un monde ! ≈ B, T, M	la maison bourrée de monde ≠ B, T, M	cette maison, regorgeant de monde ≠ B, T, M	La maison était bourrée de monde ≠ B, T, M	la vaste demeure (+ nota: pozorište, verovatno Fenice) = B, T, M
čudno li ćeš nešto doživjeti! (1695) B, M: ne „čudnovato“, već „lepo, divno“	tu verras durant ta vie une chose merveilleuse = B, M	Tu vivras quelque chose de merveilleux = B, M	Tu vivras quelque chose de merveilleux ! = B, M	car tu vivras un événement merveilleux ! = B, M	un prodige t'attend dans tes vieux ans ! = B, M
da đavola pride y njih vidiš (1728) B: da koješta ranije, pre drugih (id. M)	pour les voir un peu plus vite ≈ B (ali nije "đavola" prevedeno)	pour y débusquer le diable au plus tôt ≠ B	pour y voir le diable avant les autres ≠ B	pour y lire au plus tôt la mauvaise augure ≈ B	pour être devin avant le Malin! ≠ B
brate rano (1914) B: ne „brate mili“, ni „tako rano“, ni od „rana“, već „brate hranitelju, uzdanico“, T: sestra psihički bol za poginulim bratom doživljava kao istinsku ranu	frère nourricier = B	frère aimé ≠ B, T	frère nourricier = B	frère bien-aimé ≠ B, T	mon cœur blessé ≈ T
dvoje dece tvoje ludo, siročadi (1957) B, T, M: ludo = mlado, nejako	et tes deux jeunes enfants ? orphelins ! = B, T, M	et tes deux enfants si frères ces orphelins ! = B, T, M	Tes deux enfants si frères, ces orphelins ! = B, T, M	tes deux tendres enfants, les orphelins ? = B, T, M	avec tes deux petits bambins, des orphelins = B, T, M
Glavari se skamenili! (1963) B: pre kletva u optativu, nego perfekat (id. M)	Les notables sont de pierre ≠ B	les notables sont inertes et transis ≠ B	Puissent les notables périr ! = B	les notables soient pétrifiés = B	Les chefs en pierres se sont mués ≠ B
Crnogorca već bješe svakoga / on gotova pretekâ junaštvom (1995–1996) B: gotova =	que tout Monténégrin dêjà / était surpassé en héroïsme ["gotova" nije	il surpassait presque tous les Monténégrins / en prouesses et exploits	il surpassait dêjà tout Monténégrin / en actes de bravoure ["gotova" nije	tous les Monténégrins, / il les avait dêjà surpassés par son héroïsme ["gotova" nije	que par ses prouesses il surpassait / chaque Monténégrin de ses contrées

¹⁴ Spasić u doktorskoj tezi o Njegošu i Francuzima (Krunoslav Spasić, *Pierre II Petrović-Njegoš et les Français*, Paris, Publications de la Sorbonne, Éditions Richelieu, 1972) primećuje grešku u prevodu prethodnog stiha kod Divne Veković. „Pučina je stoka jedna grdna” (1119) prevela je „La pauvreté change l'homme en brute affreuse” (Sirotinja preobražava čoveka u grdnog skota), dok on daje ispravni prevod: „La foule est un affreux bétail” (str. 688). Mašano-vić-Tunjski je takode loše preveo: „Il a une bonne âme quand on lui casse les os.”

punoletna (on je pretekao junaštvom svakoga punoletna Crnogorca), dopušta i „svakoga pravoga, istinitoga” (ne „gotovo” zbog štamparske greške), T, M: gotovo	prevedeno]	héroïques = T, M (preveo "gotovo")	prevedeno]	prevedeno]	[“gotova” nije prevedeno]
Porugani oltar jazičestvom / na milost će okrenut nebesa (2359–2360) B: ne „nebesa će izvesti porugani oltar, poturčenjake na pravi put” (Vušović), već „oltar koji je naružen mnogoboštvom [poturčenjaka] pribaviće vam božju milost, pošto se iz njega pročuju hrišćanske molitve”, T: „dugo skrnavljenje pravoslavnog olatara izazvaće samilost Božju, koja će uz vašu pomoć obnoviti njegove prvobitne vrijednosti”, M ≠ T	De l'autel insulté par les infidèles / le ciel tournera vos péchés vers le pardon ≈ B, T ¹⁵	L'autel souillé par l'infidèle / incitera les cieux à la miséricorde = B, T	L'autel souillé par le polythéisme / incitera les cieux à la miséricorde = B, T	L'autel profané par le paganisme / demandera pour vous, au ciel, miséricorde = B, T	L'autel souillé par l'immonde parjure / poussera les cieux à la compassion ! (+ nota koja daje tumačenje slično T ¹⁶) = T
U kuću mu puške ne visilo, / glave muške ne kopā od puške (2418–2419) B: ne „ne kopao ni jednu mušku glavu doraslu do puške, nego mu svaka ranije pomrla” (Rešetar), već „neka ga prati sramotna sudbina da niko od njegovih ne doživi čast junačke, muške smrti” (Radović), (id. T, M)	qu'il n'y ait pas de fusil dans sa maison (+ fusnota ¹⁷), qu'il n'enterre pas de tête mâle tuée par un fusil = B	Qu'aucun fusil ne pende plus en sa demeure, : qu'il n'enterre pas de mort tué par balle = B	Qu'aucun fusil ne pende dans sa maison, qu'il n'enterre pas d'homme tué par balle = B	Que le fusil ne pende pas dans sa maison (+ fusnota: ako se u crnogorskoj kući ne vidi puška, znači nema muškaraca koji bi produžio rod), qu'il n'enterre pas de mâle tué par un fusil = B	Qu'aucun fusil ne pende sous son toit (+ nota: ¹⁸ ako nema puške u kući, znači nema muškarca koji bi je nosio), qu'aucun fils ne vive pour en porter ≠ B

¹⁵ Mašanović-Tunjski ovo prevodi vrlo slobodno i sa propustima: „Puisqu'ils ont défendu l'autel / Dieu les accueillera au Paradis.” (str. 33)

¹⁶ „Činjenica da su muhamedanci oskrnavili i ismejaali pravoslavlje učiniće da će u predstojećoj borbi nebo biti blagonaklonjeno, milostivo prema vama.” (str. 346)

¹⁷ „Srpska kuća je obeščašćena ako nema pušku.” (str. 139)

¹⁸ Str. 347.

Bog da prosti vesela praznika (2446) B: genitiv umesto akuzativa, nema zareza „neka Bog oprostí što je praznik ovako veseo”, T: genitiv	Que Dieu pardonne, joyeuse fête ! ≈ B (?)	Que Dieu me pardonne, quelle joyeuse fête ! ≠ B, = T	Bonté divine, quelle joyeuse fête ! ≠ B, = T	Dieu me pardonne, quelle joyeuse fête ! ≠ B, = T	Dieu me damne, quelle joyeuse fête ! ≠ B, = T
da na glavu pogiboše Turci (2688) B: ne „sasvim, potpuno” (Rešetar i Latković, rusizam), već „na glavnom mestu, Cetinju”, T: ili kao B, ili „glavni Turci, glavari, glavno stanovništvo muslimansko”, M: id. B	et comment les Turcs furent anéantis ≠ B, T	et l'extermination totale des Turcs ≠ B, T	pour l'anéantissement total des Turcs ≠ B, T	et que les Turcs y étaient exterminés ?	les Turcs avaient péri jusqu'au dernier ≠ B, T

Umesto zaključka

Posle pregleda svih prevoda *Gorskog vijenca*, čuvaćemo se dodele dobrih i loših ocena, pa i klasmana. Svaki prevod ima svoje kvalitete i slabosti, a uzevši u obzir brojne poteškoće sa kojima su se suočili prevodioci, možemo se samo diviti njihovoj hrabrosti i istrajnosti. Žalimo što se lepa knjiga Strugarovog prevoda nije pojavila u Francuskoj, što Lazićev prevod, koji zadovoljava univerzitetske kriterije pored nesumnjivog poetskog talenta, do danas nije objavljen, i što Slobodan Despot, previše zauzet poslovima oko svoje izdavačke kuće i pomalo obeshrabren nedavnom pojavom dva nova prevoda, odlaže objavljivanje svog prevoda u nedogled.

Zanimljivo je da se oba nedavno publikovana prevoda na neki način dopunjuju. Kako je prevod Čejovića i Renu jedini u desetercu, nameće se svojom estetikom, dok prevod Sidotija i Šeminada nudi frankofonom čitaocu više istorijskih i kulturoloških obaveštenja, koja mogu poslužiti za bolje razumevanje dela. Kad su u pitanju mesta teška za tumačenje samim izvorinim čitaocima i komentatorima, primećujemo da je prva prevoditeljica, Divna Veković, mogla koristiti samo Rešetarove komentare, jer se njen prevod pojavio mnogo ranije od kritičkih izdanja Banaševića, Mladenovića i Marojevića, komentara Slobodana Tomovića i *Rečnika Njegoševa jezika*; ipak njen prevod često odgovara njihovim komentarima i objašnjenjima, što dokazuje da je ona dobro poznavala crnogorske realije i Njegošev jezik. Svi recentni prevodi su verovatno uzeli u obzir kritička izdanja i komentare, pa su se u svakom posebnom slučaju opredelili za jedno od tumačenja.

Literatura:

KORIŠĆENI IZVORNICI

- Celokupna dela Petra Petrovića Njegoša I (Gorski vijenac, Luča mikrokozma, Šćepan mali)*, u redakciji Milana Rešetara, Beograd, Državna štamparija Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, 1926
- Gorski vijenac*, kritičko izdanje s komentarom priredio Nikola Banašević, 4. izd., Beograd, a književna zadruga, 1986
- Gorski vijenac*, posvećeno 150-godišnjici izlaska iz štampe "Gorskog vijenca" (1847–1997), priredio Aleksandar Mladenović, Sremski Karlovci / Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1997
- Gorski vijenac*, kritičko izdanje Tekstologija, redakcija i komentar Radmilo Marojević, Podgorica, CID, 2005

INTEGRALNI PREVODI GORSKOG VIJENCA NA FRANCUSKI

- Les lauriers de la montagne*, prevela Divna Vékovitch, Paris, Berger-Levrault, 1917
- Les lauriers de la montagne*, preveo Novak Strugar, Belgrade, Fondation Niégoch, 2003
- Lauriers des montagnards / Горску вијенац*, prepevala Biljana Janevska, Valjevo, M&C, 2008
- Les lauriers de la montagne*, preveo Boris Lazic, aneks doktorskoj tezi *La relation du temps et de l'éternité dans l'œuvre poétique de P. P. Njegoš (Ontologie, anthropologie et poétique de la lumière)*, odbrajenoj na univerzitetu Paris IV-Sorbonne 23. X 2009. [rukopis]
- La couronne de montagne*, preveli Antoine Sidoti i Christian Cheminade, Paris, Non Lieu, 2010
- La couronne de la montagne / Горску вијенац*, preveli Vladimir André Cejovic i Anne Renoue, Lausanne, L'Âge d'Homme, 2011
- La couronne de la montagne*, preveo Slobodan Despot, Sion, Éditions Xenia, à paraître

FRAGMENTARNI PREVODI GORSKOG VIJENCA NA FRANCUSKI

- AUBIN Michel, *Visions historiques et politiques dans l'œuvre poétique de P. P. Njegoš*, Paris, Publications de la Sorbonne, 1972
- BAURON Pierre, *Les rives illyriennes : Istrie, Dalmatie, Monténégro*, Paris, Retaux-Bray, 1888
- IBROVAC Miodrag, *Anthologie de la poésie yougoslave des XIXe et XXe siècles*, Paris, Delagrave, 1935
- LÉGER Louis, "Le poème national du Monténégro", *Journal des savants*, octobre 1910, p. 433-447
- MACHANOVITCH-TOUGNSKY G., *Pierre II Péetrovitch Niégoch poète et philosophe*, Paris, Benard, 1931
- SPASIĆ Krunoslav, *Pierre II Petrović-Njegoš et les Français*, Paris, Publications de la Sorbonne, Éditions Richelieu, 1972

OSTALI IZVORI

- STEVANOVIĆ Mihailo (ur.), *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, 2 knjige, Beograd, Vuk Karadžić, Narodna knjiga, Prosveta, SANU, Srpska književna zadruha / Titograd, CANU / Cetinje, Obod, 1983
- STIJOVIĆ Svetozar, *Slavenizmi u Njegoševim pesničkim delima*, Sremski Karlovci / Novi Sad, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 1992
- THOMAS Paul-Louis, *Prevodi Gorskog vijenca na francuski*, u: Sava ANDELKOVIĆ i Paul-Louis THOMAS (ur.), *Njegoš u ogledalima vjekova*, Cetinje, Fakultet dramskih umjetnosti / Université Paris-Sorbonne / GEST, 2013
- TOMOVIĆ Slobodan, *Komentari (Lažni car Šćepan Mali, Luča mikrokozma, Gorski vijenac)*, Beograd, Kultura, Veljko Vlahović / Cetinje, Narodni muzej Crne Gore, 1990

Paul-Louis THOMAS

À PROPOS DES PROBLÈMES D'INTERPRÉTATION ET DE TRADUCTION DE LA *COURONNE DE LA MONTAGNE* EN FRANÇAIS Résumé

L'article étudie les problèmes de traduction des passages de *La couronne de la montagne* qui font l'objet d'interprétations différentes dans diverses éditions critiques du texte original. Les traducteurs ont dû opter pour l'une ou l'autre de ces interprétations, dans la mesure où elles étaient disponibles et accessibles lorsqu'ils ont traduit. 34 exemples (phrases, syntagmes, mots), pour lesquels les commentateurs donnent des interprétations très différentes, voire contradictoires, ont été retenus ; les choix des traducteurs de cinq traductions intégrales en français sont comparés, en envisageant aussi certaines des traductions fragmentaires de *La couronne de la montagne*, pour les cas les plus intéressants et lorsque le passage considéré y figure.

Mots-clés: commentaire, édition critique, traduction intégrale, traduction partielle

Lada BADURINA

Rijeka

SLOŽENA REČENICA I TEKST

U prilogu se razmatra odnos složene rečenice i teksta. U obzir se uzimaju različiti tipovi odnosa među (su)rečenicama: s jedne strane gramatička koordinacija (parataksa) i gramatička subordinacija (hipotaksa), s druge logičko-semantička zavisnost i logičko-semantička nezavisnost, pri čemu će se ustanoviti da gramatička i logičko-semantička (ne)zavisnost ne stoje u jednoznačnom odnosu, usp. npr. *Trebao je navratiti, ali nije se ni javio / Premda je trebao navratiti, nije se ni javio*. Kada je o parataksi riječ, a u skladu s gledištem da se već složena rečenica može smatrati činjenicom teksta (J. Silić), aktualizirat će se, pa i relativizirati pitanje rečeničnih granica, usp. *Trebao je navratiti, (a) nije se ni javio / Trebao je navratiti. (Međutim/Ali) nije se ni javio*. Napokon, u vezi s određenjem pojma tekst sučelit će se dvije teorijske koncepcije: jedna se pripisuje aktualnoj sintaksi praškoga tipa, prema kojoj se tekst poima kao nadrečenično jedinstvo (perspektiva *od rečenice do teksta*); druga, razvijena u sistemskoj funkcionalnoj lingvistici i/ili funkcionalnoj gramatici M. A. K. Hallidaya, za tekst će reći da je semantička jedinica kodirana u rečenicama prije negoli da je od njih sastavljena (perspektiva *od teksta do rečenice*).

Ključne riječi: složena rečenica (surečenični kompleks), parataksa, hipotaksa, tekst, funkcionalna rečenična perspektiva, funkcionalna gramatika

Odnos rečenice i teksta, kao i uključivanje rečenica u tekst, a – u konačnici – i tekst kao jezična *struktura* i/ili kao komunikacijska činjenica predugo su ostajali na marginama gramatičkih zanimanja. Prvo ozbiljnije nastojanje da se u lingvističkim promišljanjima uvaži činjenica da rečenica nije najveći i najkompleksniji jezični znak prepoznavemo u praškoj teoriji funkcionalne (ili aktualne) rečenične perspektive. Drugi važan prinos gramatičkom *uvažavanju* teksta nalazimo u funkcionalnoj gramatici Hallidayeva tipa (usp. Halliday 2004), naime onoj čija se funkcionalnost prije svega deklarira u postavljanju teksta (kao primjera jezika u uporabi – jer *ljudi kad govore ili pišu proizvode tekstove*; Halliday 2004: 3) u središte gramatičkih opisa. Oba ćemo pristupa, pa i njihove dobrim dijelom različite perspektive¹ uzimati u obzir pri

¹ Ukratko, može se reći da je prašku perspektivu obilježio (spoznajni, pa potom i istraživački) put *od rečenice do teksta* (kako je to, uostalom, i slikovito i precizno istakao Josip Silić već naslovom svoje monografije; usp. Silić 1984); J. Silić glavni je predstavnik funkcionalne rečenične perspektive u hrvatskom jezikoslovlju. Funkcionalnogramatički opis mijenja smjer: *kreće od teksta prema rečenici* (usp. Badurina 2008: 18–21, 84–85). Napomenimo i to da je Hallidayev pristup narastao na dobru poznavanju i uvažavanju praške teorije (tzv. londonska škola; usp. Malmkjær 1991: 158–159).

razmatranju mnogovrsnih pitanja koja ovdje tek načinjemo, a tiču se kompleksnih odnosa između složene rečenice i teksta.

Pražanima, točnije njihovu konceptu teksta kao nadrečeničnog jedinstva možemo zahvaliti na ideji o složenoj rečenici kao činjenici teksta (usp. npr. Silić 1984: 21–22; Silić 2006: 191²). S druge pak strane Hallidayevo shvaćanje teksta kao semantičke jedinice³ kodirane u rečenicama prije negoli kao „superrečenice“, odnosno jedinice što je od rečenica sastavljena (Halliday 1975: 179) potiče nas na razmatranje načinā na koje se složena misao kodira – pa i na koje se sve može kodirati – u rečenicama odnosno u tekstu.⁴ Napokon, na tragu ćemo tih dviju misli propitivati, pa i relativizirati pitanje (unutar)rečeničnih granica.

Gramatički opisi tradicionalno počivaju na razlikovanju subordinacije (ili hipotakse) i koordinacije (ili paratakse), odnosno na strogu i manje-više dosljednu lučenju zavisnosloženih i nezavisnosloženih rečenica. Tako je to redovito i u tzv. tradicionalnim gramatikama, ali i u onima s funkcionalnim predznakom (npr. Halliday 2004, Silić–Pranjković 2005).⁵ Međutim, važno je pritom upozoriti na supostojanje dvaju tipova odnosa među surečenicama

² U tom će smislu za nas naročito biti poticajna Silićeva misao da se složenim rečenicama u pravom smislu mogu smatrati samo zavisnosložene rečenice te u nastavku: „**Nezavisno složene rečenice uključili bismo radije u razinu teksta**“ (1984: 21–22). U svom će tekstu iz 2006. Silić biti *liberalniji*: „(...) mi već složenu rečenicu smatramo činjenicom teksta. **Podjednako se to odnosi i na zavisnosloženu i na nezavisnosloženu rečenicu**“ (2006: 191). Ipak, ponajviše zbog strukturne, semantičke i smisaone nesamostalnosti zavisne surečenice u sklopu zavisnosložene strukture, ovdje ćemo se prikloniti gledištu da su isključivo nezavisnosložene rečenice pitanje teksta.

³ Halliday će naime govoriti o tekstu kao aktualizaciji značenjskog potencijala, odnosno o procesu semantičkoga odabira koji čini govornik (usp. Halliday 1975: 195).

⁴ Na sličan je način Halliday progovorio u jednom intervjuu: tekst ne bi trebalo definirati kao nešto veće od rečenice; pojam teksta valja odrediti s obzirom na razinu na kojoj je apstrahiran, a ne s obzirom na veličinu; *tekst je za semantiku* ono što je rečenica za gramatiku: rečenica se određuje kao temeljna jedinica gramatike, pa tekst treba odrediti kao temeljnu jedinicu semantike, a ne kao vrstu superrečenice; kao što se rečenica ne može definirati kao nešto veliko na fonološkoj razini (jer ona nije apstrahirana na toj razini), tako se ni tekst ne može odrediti na leksičko-gramatičkoj razini jer na njoj on nije ni zamišljen itd., itd. U skladu s time, objašnjavat će Halliday u nastavku, riječ je o dvjema fazama: na jednoj je riječ o sintagmatskim relacijama među jezičnim jedinicama na kojoj god razini, tj. o jedinicama koje su dijelovi jezičnog sustava, ali su derivirane iz paradigmatičkih odnosa unutar sustava; na drugoj su strani diskursni odnosi unutar teksta koji među ostalim uključuju **govornikov odabir** (istakla L. B.) s obzirom na ranije faze istog procesa, odnosno s obzirom na prethodno rečeno (usp. Martin 2013: 20–21; intervju M. A. K. Hallidaya s Hermanom Parretom iz 1972).

⁵ Funkcionalnost kao odrednicu gramatike ovdje ne poimamo u strogo tipološkom smislu, nego prije kao oznaku spremnosti pojedinih gramatičara da u opisu jezičnih struktura uvažuje njihovo funkcioniranje u pretpostavljenim (mogućim) komunikacijskim situacijama.

Iskazana pak suzdržanost što se tiče razgraničenja koordinacije i subordinacije ne tiče se samog kriterija podjele, nego prije svega suočavanja s činjenicom da složene strukture mogu nastajati kombiniranjem obaju tipova veza (koordinacije i subordinacije) među surečenicama (klauzama) u složenoj strukturi, npr. *Digli smo se i napustili sastanak jer je vrijeme bilo podmaklo* (usp. Silić–Pranjković 2005: 319; također i Halliday 2004: 375 i d.). O nekim (u prvome redu metodološkim) nedoumicama vezanima uz razgraničenje koordinacije i subordinacije više u nastavku.

(klauzama) koje čine *surečenični kompleks*.⁶ Hallidayevim riječima, valja razlikovati *stupanj međuovisnosti* (hipotaksu i parataksu) od *logičko-semantičkih odnosa* koji se, očekivano, uspostavljaju među surečenicama u takvim složenim strukturama, a koji (upravo: logičko-semantički odnosi) načelno ne ovise o gramatičkoj samostalnosti ili nesamostalnosti sastavnica surečeničnog kompleksa (Halliday 2004: 373 i d.). Ili, drukčije rečeno, logičko-semantička ovisnost može postojati – i u pravilu postoji! – i između gramatički neovisnih (su)rečenica, tj. „smisaono 'zavisan' odnos može postojati i među dvjema sasvim emancipiranim rečenicama“ (Pranjković 1984: 23).⁷ Može se to dokazati i primjerom ovih rečenica:

- 1) *Lijep je dan, idem na kupanje. / Lijep je dan i/pa idem na kupanje.*
- 2) *Budući da je lijep dan, idem na kupanje. / Jer je lijep dan, idem na kupanje. / Zato što je lijep dan, idem na kupanje.*

Naime, sasvim je evidentno da se isti uzročno-posljedični odnos (*lijepo vrijeme* kao uvjet i/ili razlog *odlaska na kupanje*) uspostavlja između surečenica u koordiniranom odnosu (i to bilo u asindetskoj, bilo u sindetskoj vezi; primjer 1) i između surečenica od kojih je jedna u odnosu subordinacije (primjer 2). Time, međutim, najavljujemo još nešto: iste se poruke mogu prenijeti različitim (parataktičkim ili hipotaktičkim) surečeničnim kompleksima (ili, da parafraziramo Hallidaya: isti se značenjski potencijali mogu kodirati i u ovim i u onim složenim sintaktičkim strukturama, tj. mogu se aktualizirati na različite načine). I u toj ćemo spoznaji, napokon, nalaziti nove argumente za već najavljeno propitivanje statusa rečeničnih granica.⁸

Uvažavanjem distinkcije između gramatičke i logičko-semantičke (ne)zavisnosti nismo, dakako, odgovorili na nimalo jednostavno pitanje razgraničenja koordinacije i subordinacije. Valja svakako reći da se o toj temi mogu

⁶ Naziv *surečenični kompleks* (engl. *clausecomplex*) preuzimamo iz funkcionalne gramatike M. A. K. Hallidaya. Čini se primjerenim iz dvaju razloga: ponajprije, on objedinjuje složene strukture različitih stupnjeva međuovisnosti (tj. hipotakse i paratakse), a potom na isti način uključuje i višestruko složene strukture u kojima se potvrđuju i parataktičke i hipotaktičke veze. Usp. i Morley 2000: 70.

⁷ U nastavku Pranjković zaključuje: „(...) osnovom [se] razdiobe složenih rečenica na koordinirane i subordinirane **ne mogu smatrati smisaoni odnosi** (pogotovo ne isključivo oni) među klauzama (to ne znači da je proučavanje tih odnosa zališno), nego strukturalna obilježja“ (na istome mjestu; istakla L. B.). Štoviše, podsjeća Pranjković, na toj su se činjenici krijele i neke sasvim radikalne ideje o beskorisnosti i suvišnosti uspostavljanja razlike između koordinacije i subordinacije (npr. Petar Guberina).

⁸ Na sličan način o odnosima među (su)rečenicama u tekstu promišlja i Mirna Velčić. Ona se posebno zanima za ulogu konektora u složenim strukturama te, naspram formalnosintaktičkom opisu, podsjeća da, iako, istina, konektore ne uvjetuje gramatičko ustrojstvo rečenice, „njihov izbor ovisi o smisaonom odnosu u koji se postavljaju dvije uzastopne strukture i da oni prema tome djelomice utječu na semantiku onih dijelova koje modificiraju“, pa stoga ni povezivanje nije nikada samo sintaktička pojava. U toj činjenici vidi Velčić mogućnost da se tekst opiše ne samo sintaktički nego i semantički i pragmatički te nadodaje da se „povezivanje [...] u tom slučaju manje nudi kao sintaktička preinaka, a više kao **proces koji otpočinje u trenutku komunikacijskog akta**“ (usp. Velčić 1987: 112–113; istakla L. B.).

pročitati i neka vrlo zanimljiva zapažanja (usp. npr. Pranjković 1984: 25–35; Fabricius-Hansen–Ramm 2008).

Ivo Pranjković tako komentira stajališta zastupljena u slavističkoj (poglavito ruskoj i češkoj) literaturi te se i kritički na njih osvrće. Ponajprije ističe da najviše nedoumica mogu izazvati pojedine asindetske (bezvezničke) strukture s tzv. zatvorenom strukturom, npr. *Poznata je izreka: svaki je početak težak*, o čemu je pisao Vinogradov. Odbacuje on u ovom kontekstu intrigantnu zamisao da u slučaju bezvezničkih rečenica ne bi trebalo govoriti ni o subordinaciji ni o koordinaciji te da bi ih trebalo uvrstiti u posebnu, treću skupinu složenih struktura posežući, zanimljivo, za kriterijem intonacije: postavlja se naime pitanje radi li se uopće u takvim primjerima o jukstapoziciji jer u njima se ne ostvaruje jukstapozicijska intonacija, već je njihova intonacija *kompensacijske* naravi, što će reći da upućuje bilo na pravu subordinaciju (izjavnu, vremensku, pogodbenu) bilo na upravni govor. Vjerojatno bi se tome moglo dodati još i ovo: u pisanome diskursu *kompensacijsku ulogu* u većoj ili manjoj mjeri vrši interpunkcija.⁹

Sljedeće o čemu se govori jest (čini se jednostavnije) pitanje „sinonimnih“ subordiniranih i koordiniranih struktura tipa *Bio je vrlo nepažljiv, što mu se kasnije osvetilo* i *Bio je vrlo nepažljiv, i to mu se kasnije osvetilo*. U vezi s takvima, navodi Pranjković, „nerijetko se pisalo i o tome kako u koordiniranim rečenicama ima elemenata subordinacije, i obrnuto“ (Pranjković 1984: 27). Argumentaciju da se, istina, u tim primjerima podrazumijevaju iste ishodišne rečenice, „ali je očito da je prva rezultat operacije uvrštavanja, a druga operacije spajanja“ (Pranjković 1984: 28)¹⁰ možemo samo dodatno osnažiti podsjećanjem na već komentiranu misao da se isti sadržaji (Hallidayevim riječima, *semantičke jedinice*) mogu kodirati na različite načine; odabir načina aktualizacije semantičkog potencijala uvijek će, dakako, ovisiti o govorniku.

Sličnim su se pitanjima – konkretno, gdje i kako povući granicu između subordinacije (hipotakse) i koordinacije (paratakse) – bavile i norveške autorice Cathrine Fabricius-Hansen i Wiebke Ramm, inače priređivačice i urednice respektabilna zbornika radova na temu subordinacije i koordinacije u rečenici i tekstu (Fabricius-Hansen–Ramm 2008).¹¹ I njihovo je razmišljanje dobrim dijelom korespondentno našem. Polaze one od konstatacije da su koordinacija i subordinacija *dobro uspostavljeni gramatički pojmovi*, ali da su *poput*

⁹ Moramo, međutim, upozoriti na to da se interpunkcijom nerijetko na isti način obilježavaju bezveznička subordinacija i bezveznička koordinacija te da je ona, interpunkcija, u tom smislu homonimična; usp. npr.: *Vidim, preumorni ste za raspravu!*, *Molimo, isključite mobitele!*; *Kučaj, otvorit će ti se!*, *Vodite ljubav, ne rat!* (naspram *Vidim da ste preumorni za raspravu!*, *Molimo da isključite mobitele!* naspram *Kučaj, pa će ti se otvoriti!*, *Vodite ljubav, a ne rat!*). Posebno bi u tom kontekstu valjalo istražiti i uporabu dvotočke, npr. *Mudra je izreka: prvo ispeci, onda reci!* i sl.

¹⁰ Nešto dalje Pranjković će upozoriti i na to da i među surečenicama koordiniranih rečenica postoje odnosi koje značenjski nije moguće razgraničiti od subordinacijskih, pa i na to da „u koordinaciji susrećemo 'zavisne' odnose, ali oni ne bivaju izraženi jezičnim elementima (nego, eventualno, ukupnošću tih elemenata)“ (Pranjković 1984: 30; istakla L. B.).

¹¹ Brojevi stranica za ovu bibliografsku jedinicu koji se u nastavku navode upućuju na stranice ispisa teksta dostupna na mrežnim stranicama.

mnogih drugih jezikoslovnih pojmova duge povijestiponeštonejasni jer oba se rabe u različitim – međusobno povezanim – smislovima koji ovise o teorijskim kontekstima. Ipak, vele, najraširenije je uvjerenje da su tosintaktički pojmovi koji označavaju odnose među dijelovima složenih sintaktičkih struktura.¹² Upravo takvo gledište – naime isticanje da je riječ o sintaktičkim (dakle strukturnim, a ne logičko-semantičkim) kategorijama – hrabri nas u nakani da i u praksi, kad se dakle suočimo s konkretnim surečeničnim kompleksima ustrajemo u jasnome distingviranju dvaju pojmova. Pri tome nam svakako može biti zanimljivo još jedno zapažanje ovih dviju autorica: koncept (sintaktičke) koordinacije, kao, uostalom, i koncept (sintaktičke) subordinacije, ima svoju prototipnu strukturu. Međutim uz „kanonsku“ ili „standardnu“ koordinaciju, koja je po definiciji simetrična, u literaturi je zabilježen impresivan izbor asimetričnih tipova konstrukcije. Svoje će gledište one braniti primjerima različitih *i*-konstrukcija (tj. konstrukcija s veznikom *i* odnosno *and*) među kojima su i neke za koje bi se moglo tvrditi da imaju ključna obilježja subordinacije (tzv. pseudokoordinacija ili subordinirajuće povezivanje)¹³ te će – s druge strane – upozoravati na surečenice s relevantnim formalnim svojstvima subordiniranosti, ali koje nisu – kao što je u subordinaciji uobičajeno – nastale kao rezultat operacije uvrštavanja (usp. Fabricius-Hansen–Ramm 2008: 11–12).¹⁴ Uz potonju tvrdnju navodimo i jednu ogradu. Smatramo, dakle, da bi trebalo preispitati – i, možda, modificirati – gledište da rubni („nekanonski“) primjeri subordiniranih struktura nisu nastali u procesu uvrštavanja subordinirane surečenice u osnovnu. Čini nam se ipak prihvatljivijim promišljati tek o izostanku formalnih signala te operacije (uz neka ograničenja u glagolskim oblicima i redu riječi Fabricius-Hansen i Ramm (2008: 20–21) kao signale subordiniranosti posebno ističu subjunktore, tj. veznike zavisnosloženih /subordiniranih/rečenica). I bez potanje argumentacije možemo ovdje samo načelno problematizirati ima li uopće osnovā za različitu sintaktičku interpretaciju iskazā poput ovih:

¹² U nastavku autorice obrazlažu distinkciju: subordinacija je asimetrična relacija (hipotaksa) i korelira s pojmom hijerarhijske strukture; koordinacija je simetrična, nehijerarhijska relacija (parataksa) itd., itd. te otvaraju nama ovdje posebno zanimljivo pitanje kakav učinak ima izbor između sintaktičke subordinacije i sintaktičke koordinacije na diskursnu strukturu (usp. Fabricius-Hansen–Ramm 2008: 1–6).

¹³ U vezi s time može se, dakako, govoriti o dijelom različitim značenjima, odnosno pragmatičnim funkcijama pojedinih veznika. Usp. npr. Ivo i Damir su došli naspram Čekala sam ih, čekala – i nisu došli (što se može parafrazirati subordiniranom složenom strukturom Iako/Premda sam ih čekala, nisu došli). Više o tim pitanjima u Badurina–Palašić 2012).

¹⁴ Autorice ovdje također upozoravaju na to da permutacija koordiniranih surečenica često nije moguća (npr. Ivan je okrenuo ključ i motor je počeo raditi), po čemu se sintaktička koordinacija bitno razlikuje od logičke (gdje ako je A u koordiniranom odnosu s B, to redovito znači i da je i B u koordiniranom odnosu s A). U takvim primjerima (a mogli bismo dodati i one tipa Sjedi i razmišlja ili Pamti pa vrati) zapreke slobodnoj permutaciji sastavnica koordiniranih struktura nisu, dakako, sintaktičke naravi, već prije semantičke i/ili pragmatičke (usp. Fabricius-Hansen–Ramm 2008: 12–13; također i u Badurina 2013).

(3) *Mudra izreka kaže: bolje spriječiti nego liječiti!*

(4) *Mudra izreka kaže da je bolje spriječiti nego liječiti!*¹⁵

Bilo kako bilo, možemo pristati uz gledište da postoje *prototipni* i *rubni* načini iskazivanja sintaktičkih kategorija koordiniranosti i subordiniranosti; ključni pak kriterij za priključivanje surečeničnog kompleksa u ovu ili onu kategoriju trebao bi ostati upravo kriterij načina na koji su nastale složene (asindetske/bezvezničke) strukture (sklapanjem povezivanjem ili sklapanjem uvrštavanjem), pri čemu se kao metoda praktične provjere može primijeniti pokušaj parafraze takva iskaza *prototipnom* koordiniranom ili subordiniranom strukturom (usp. i Pranjković 1984: 28).¹⁶

Na kraju još nekoliko riječi o koordinaciji. Ne baveći se, zasad, mnogovrsnim pitanjima koja se otvaraju u vezi s parataktičkim strukturama,¹⁷ vraćamo se naslovom najavljenoj temi: odnosu složene rečenice – konkretno, koordinirane strukture/surečeničnoga kompleksa – i teksta. Nastojat ćemo dodatno potkrijepiti u uvodu spomenutu i već komentiranu tvrdnju da je nezavisno-složena rečenica problem teksta, pa onda i obrazložiti razloge zbog kojih smatramo da bi i pitanje rečeničnih granica, odnosno segmentacije teksta na rečenice trebalo temeljito preispitati.

Najproblematičnijima, naime, smatramo kriterije na temelju kojih se ta segmentacija vrši (o tome vidi i Thompson 2004: 197).

Kao najčvršći – ili, bolje, najpouzdaniji – kriterij uzima se onaj koji je zapravo i najproblematičniji – pravopisni. Zašto tako mislimo, pokazat ćemo na primjerima:

(5) *Rekao je da će doći; nije se ni javio.*

(6) *Rekao je da će doći, a nije se ni javio.*

(7) *Rekao je da će doći. Nije se ni javio.*

(8) *Rekao je da će doći. Međutim/A nije se ni javio.*

¹⁵ Kao što je prethodno već rečeno, valjalo bi u primjeru (3) povesti računa i o *kompensacijskoj ulozu* intonacije/interpunkcije. Također, zamijetit ćemo da se u primjerima s jukstaponiranim subordiniranim rečenicama u osnovnoj surečenici pojavljuje glagol govorenja, mišljenja, osjećanja itd. (ili struktura s takvim značenjem) te da je riječ o tzv. upravnom govoru. Naposljetku, nimalo manje važno, ti se iskazi ne mogu parafrazirati *kanonskom* koordiniranom strukturom, a subordiniranom mogu (moguće je dakle *Mudra izreka kaže da je bolje spriječiti nego liječiti*, a ne **Mudra izreka kaže i/pa/a/ali bolje spriječiti nego liječiti*).

¹⁶ Npr. *Kucajte, otvorit će vam se!* može biti parafrazirano strukturom *Kucajte pa će vam se otvoriti* ili *Kucajte i otvorit će vam se*; naspram tome parafraza asindetskog surečeničnog kompleksa *Molimo, ugasite mobitele!* bit će *Molimo da ugasite mobitele!*

¹⁷ Svakako valja upozoriti na znanstvene monografije posvećene problemu koordinacije (Zhang 2010; Camacho 2003: 42). Spomenut ćemo ovdje makar jedno pitanje koje nam se čini vrijednim pozornosti, naime je li koordinirana struktura binarna (što bi pretpostavljalo da je koordinat/veznik sastavni dio jedne od surečenica/konjunkata) ili je riječ o nebinarnoj, višestruko razgranatoj (otvorenoj) strukturi, odnosno je li riječ o simetričnim ili asimetričnim strukturama (usp. Zhang 2010; Camacho 2003). O odgovoru na to pitanje, rekli bismo, ovisit će i odgovor na drugo, ono o pokretnosti/nepokretnosti elemenata (surečenica/konjunkata) u koordiniranim strukturama (usp. Zhang 2009). Pri tome bi pak, smatramo, posebno trebalo povesti računa o tipu koordiniranog odnosa (sastavnom, suprotnom, rastavnom), odnosno o semantici koordiniranih struktura.

Ako doista s jedne strane veliko početno slovo, a s druge točku (upitnik ili uskličnik) smatramo dostatnim razlogom da složenu strukturu smatramo rečenicom, morat ćemo utvrditi da su od navedena četiri primjera dva – (5) i (6) – složene rečenice, dok preostala dva – (7) i (8) – sadrže po dvije samostalne rečenice. Čak ako nam se takva konstatacija na prvi pogled i učini operativnom i prihvatljivom,¹⁸ ne možemo se ne upitati kako ćemo utvrđivati rečenične granice u govorenom tekstu?! I dakako sasvim načelno: možemo li pristati na to da pravopisna konvencija zauzme prevažnu ulogu u određivanju jezičnih jedinica?

Čini se da više sreće nećemo imati ni s ritmo-melodijskim kriterijem. (On se pak može uzimati u obzir samo u govorenoj komunikaciji.) Drugim riječima, teško je pretpostaviti da će se u bitnome razlikovati intonacijski obrasci surečenice (kao dijela surečeničnog kompleksa) i odgovarajuće rečenice (kao dijela rečeničnog kompleksa, tj. teksta); dužina stanke, smatramo, relevantnije je mjerilo, no opet ne možemo ustanoviti da je riječ o apsolutnoj kategoriji (razlikovat će se ona od govornika do govornika, od jedne govorne/komunikacijske situacije do druge i sl.).

Naposljetku spomenimo i logičko-semantički kriterij. Naravno da postoji smisljena povezanost između surečenica u složenoj rečenici, ali postoji ona i među rečenicama unutar istoga teksta (usp. i Pranjković 1984: 29–30).¹⁹ Istina, intenzitet tih veza može varirati, i s obzirom na to veće će se i kompleksnije strukture različito segmentirati (primjerice tekst na poglavlja, odlomke, rečenice i sl.), ali, uostalom, ni unutarrečenične veze nisu uvijek istog tipa i iste snage. Napokon, i primjeri koje smo naveli – od (5) do (8) – svjedoče o tome da se isti *semantički potencijal* doista može na različite načine *aktualizirati*.

I što na koncu reći u zaključku? Ovim je tekstom najavljena iznimno kompleksna tema te se samo načelno nastojalo odgovoriti na niz poticajnih pitanja koja su se jedno za drugim otvarala. Upozoravajući na poteškoće u definiranju pojedinih gramatičkih pojmova/kategorija (konkretno: *složena rečenica*, *tekst*, *koordinacija/parataksa*, *subordinacija/hipotaksa*), pa onda i pri uspostavljanju razdjelnica među njima, nije se željelo dovesti u pitanje same te kategorije, nego, prije, upozoriti na to da su to pitanja kojima se ne može i ne smije pristupiti paušalno. I još nešto valja imati na umu! Pri razmatranju (supra)sintaktičkih kategorija ne treba izgubiti iz vida komunikacijski događaj, naime njegove sudionike (govornika i sugovornika) koji (su)kreiraju ovakav ili onakav (su)rečenični kompleks.

¹⁸ Ipak, imamo li na umu da se u četirima primjerima radi o strukturama s istom semantičkom, pa i pragmatičkom vrijednošću (naime istoga propozicionalnog sadržaja i ilokucijske snage), štoviše, uglavnom i podudarnoga segmentnog sastava (izuzev veznih sredstava), takav se zaključak, iako u strogo formalnom smislu korektan, može učiniti besmislenim.

¹⁹ Kad to kažemo, imamo na umu kohezivnost i koherentnost kao bitna svojstva teksta: gdje ona prestaju, prestaje i tekst! Usp. De Beaugrande–Dressler 2010.

Literatura:

- Badurina, Lada (2008), *Između redaka: Studije o tekstu i diskursu*, Hrvatska sveučilišna naklada – Izdavački centar Rijeka, Zagreb – Rijeka.
- Badurina, Lada – Palašić, Nikolina (2012), „Pragmatika veznih sredstava“, u: *Sarajevski filološki susreti I, Zbornik radova (knjiga I)*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, str. 252–265.
- Badurina, Lada (2013), „Red sastavnica na razini složene rečenice i teksta“, u: *Rasprave, časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 39/2, Zagreb.
- Camacho, José (2003), *The Structure of Coordination: Conjunction and Agreement Phenomena in Spanish and Other Languages*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht – Boston – London.
- De Beaugrande, Robert-Alain – Dressler, WolfgangUlrich (2010), *Uvod u lingvistiku teksta*, prevela Nikolina Palašić, Disput, Zagreb.
- Fabricius-Hansen, Cathrine – Ramm, Wiebke (2008), “Editor’s introduction: Subordination and coordination from different perspectives”, u: ‘*Subordination*’ versus ‘*Coordination*’ in Sentence and Text: A cross-linguistic perspective (*Studies in Language Companion Series*), edited by CathrineFabricius-Hansen, WiebkeRamm, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, str. 1–30; dostupno i na adresi <http://folk.uio.no/cfhansen/cfhWrSubCoIntro08.pdf> (zadnji pristup 13. srpnja 2013).
- Firbas, Jan (1992), *Functional Sentence Perspective in Written and Spoken Communication*, Cambridge University Press.
- Halliday, M. A. K. (1975), “Language as Social Semiotic: Towards a General Sociolinguistic Theory”, u: M. A. K. Halliday, *Language and Society*, edited by Jonathan J. Webster, Volume 10 in Collected Works of M. A. K. Halliday, Continuum, London – New York, 2007, str. 169–201.
- Halliday, M. A. K. (2004), *An Introduction to Functional Grammar*, third edition, revised by Christian M. I. M. Matthiessen, Arnold, London.
- Malmkjær, Kirsten (ur.) (1991), *The Linguistics Encyclopedia*, Routledge, London – New York.
- Martin, J. R. (ur.) (2013), *Interviews with M. A. K. Halliday*, Bloomsbury, London – New Delhi – New York – Sydney.
- Morley, G. David (2000), *Syntax in Functional Grammar: An introduction to lexicogrammar in systemic linguistics*, Continuum, London and New York.
- Pranjković, Ivo (1984), *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*, Hrvatsko filološko društvo, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (1993), „Složene strukture bez veznika“, u: I. Pranjković, *Hrvatska skladnja: Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 1993, str. 116–226.
- Silić, Josip (1984), *Od rečenice do teksta: Teoretsko-metodološke pretpostavke nadrečeničnog jedinstva*, Sveučilišna naklada „Liber“, Zagreb.
- Silić, Josip (2006), „Tekst i funkcionalni stilovi“, u: J. Silić, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb, 2006, str. 187–217.
- Silić, Josip – Ivo Pranjković (2005), *Gramatika hrvatskoga jezika: za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Thompson, Geoff (2004), *Introducing Functional Grammar*, Second edition, Hodder Education, London.
- Velčić, Mirna (1987), *Uvod u lingvistiku teksta*, Školska knjiga, Zagreb.

- Zhang, NiinaNing (2009), „Explaining the immobility of conjuncts”, *StudiaLinguistica* 64 (2): 190–238; dostupno i na adresi <http://www.ccunix.ccu.edu.tw/~lngnz/index.files/Immobility.pdf> (zadnji pristup 9. srpnja 2013).
- Zhang, Niina Ning (2010), *Coordination in Syntax*, Cambridge Studies in Linguistics, Cambridge University Press.

Lada BADURINA

COMPLEX SENTENCE AND TEXT

Summary

In this paper we focus on the relationship between the complex sentence and the text. Different types of relations among clauses are taken into consideration: on the one hand grammatical coordination (parataxis) and grammatical subordination (hypotaxis), and on the other logical-semantic dependency and logical-semantic independency. It is determined that the grammatical and the logical-semantic (in)dependency do not have an unambiguous relationship, e.g. *Trebao je navratiti, ali nije se ni javio / Premda je trebao navratiti, nije se ni javio* (He should have come round, but he did not even call / Although he should have come round, he did not even call). When it comes to parataxis, in accordance with the point of view that a complex sentence may be considered a fact of text (J. Silić), we will focus on, and relativize, the issue of clause boundaries, e.g. *Trebao je navratiti, (a) nije se ni javio / Trebao je navratiti. (Međutim/Ali) nije se ni javio* (He should have come round, (and) he did not even call / He should have come round. (However/But) he did not even call). Finally, in relation to defining the term text we will confront two theoretical concepts: one is ascribed to the current syntax of the Prague type and according to it text is seen as a supra-sentence unity (*from sentence to text* perspective); the other, developed within the framework of systemic functional linguistics and/or functional grammar of M.A.K. Halliday, states that text is a semantic unit coded in sentences rather than one composed of them (*from text to sentence* perspective).

Key words: complex sentence (clause complex), parataxis, hypotaxis, text, functional sentence perspective, functional grammar

Ivo PRANJKOVIĆ
Zagreb

O RIJEČIMA SAM I SAMO

U prilogu je riječ o uporabi, značenjima i funkcijama riječi *sām*, *sāma*, *sāmo* (*sāmī*, *sāmā*, *sāmō*) i *sāmo*. Posebna se pozornost riječi *sam* posvećuje kad dolazi kao pojačivač zamjeničkih značenja (njem. *selbst*), npr. *Ni oni sami nisu sigurni*, ali se dakako uzima u obzir i značenje 'usamljen' (njem. *allein*), npr. *Ostali su posve sami*. Analizira se također i poraba (pojačajne) čestice odnosno restriktora *samo*, npr. u iskazima tipa *Samo ti pričaj*, *Dolazi samo on*, *Kupi samo kruha*, *Imam samo pet kuna*, *Prima samo srijedom* i sl., odnosno u sastavu vezničkog spoja korelativnih gradacijskih rečenica *ne samo ... nego i*.

Ključne riječi: intenzifikator, zamjenica, čestica, gradacija, *sam*, *samo*

I.

Za riječ *sam*, *sama*, *samo* stoji u *Rječniku Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti* (dalje u tekstu ARj) da je to zamjenica i/ili pridjev (stoji zapravo pron. adj.) koja je podrijetlom praslavenska riječ i koja se može deklinirati i po nominalnoj (N. *sam*, G. *sama*, D. *samu* itd.) i po pronominalnoj deklinaciji (N. *sam/i*, G. *samog/a*, D. *samom/u/e* itd.). Prvotno je ta riječ (npr. u staroindijskom ili u staroperzijskom) značila 'jednak', 'sličan', 'zajednički' ili 'sav, cio' (usp. Gluhak 1993: 539). U ARj stoji također da riječ *sam* služi „za potvrdu i isticanje imenica i zamjenica, osobito ličnih: ja, ti, on i t. d.“ i da tada znači „sam, glavom, upravo“, npr. *Sam si to rekao*, *sam od svoje volje* (lat. *ipse*, njem. *selbst*).

Dakako u sličnu značenju dolazi *sam* i uz imenice, npr. *Sam Bog zna što će biti* i sl. Blisko je tome i značenje „sam po sebi, samo od sebe; sponte, sua sponte, ultro; von selbst“, npr. *Vrata se sama otvoriše*, *Zrela voćka sama pada* i sl. *Sam* također dolazi uz akuzativ ili dativ povratne zamjenice *sebe* ili *sebi* (samo u toničkom obliku), npr. *Upoznaj sama* (ili *samoga*) *sebe*,¹ *Proturječi samom sebi* i sl.,² a dolazi i uz povratno-posvojnu zamjenicu *svoj*, npr. „Sam se svoga bivstva plaši“ ili *sam svoj majstor*. Vrlo često dolazi *sam* i uz pojedine prijedloge, osobito uz prijedloge *do*, npr. *do samih gradskih vrata*, *kod*,

¹ Ne dolazi u obzir **Upoznaj se sama* ili **Upoznaj se samoga*.

² Upozorava se i na to da se u prijedložnim spojevima u kojima dolaze *sam* i *sebe sam* ne sklanja, „a sebe stoji u padežu koji zahtijeva prijedlog“, npr. *sam o sebi* (a ne **o sam sebi*) ili *sam po sebi* (a ne **po sam sebi*).

npr. *kod samih Rusa, na, npr. na samom središtu, od, npr. od samoga početka, pod, npr. pod samu zimu, pred, npr. pred samu smrt, u, npr. u samu mrklu noć, uoči, npr. uoči samog Božića, za, npr. za samo preživljavanje* itd.

Riječ *sam* rabi se i u značenju „jedini, bez ikoga; solus“, njem. *allein*, npr. „Ne živi čovjek o samom kruhu (lat. *Non in solo pane vivit homo*)“, „Ni je dobro samu čovjeku pribivati“ ili *Ostavili su ga samoga*. Slično je i u primjerima u kojima *sam* dolazi uz brojeve, npr. *U sama tri koša zbijena* ili „za jednoga sama nemoćnika“. Upozorava se također i na posve zastarjelu porabu riječi *sam* u svezi s rednim brojevima, pa bi *sam drugi* značilo „sam i drugi još“, to jest dva, *sam treći* „sam sa dva druga“, to jest tri itd. Upozorava se napokon i na to da prijedložno-padežni izraz *na samu* može dolaziti u značenju priloga *nasamo*, npr. „onđi u zatvoru na samu“, što je također u suvremenome standardnom jeziku arhaično.

Upozorava se u istom rječniku i na porabu riječi *sam* umjesto priloga odnosno čestice *samo* i u (danas također zastarjelim) konstrukcijama tipa „Sami pravedni spasit će se“ ili „Ovo sama smrt može učiniti“.³

Jedno od načelnih pitanja koja se mogu postaviti u vezi s rečenim jest pitanje kojoj vrsti riječi pripada riječ *sam, sama, samo*. Mislim da ona, kad znači lat. *ipse, ipsa, ipsum* odnosno njem. *selbst*, pripada zamjenicama,⁴ ili tako da sama funkcionira kao zamjenička riječ, npr. *Sam si rekao*, ili tako da funkcionira kao svojevrsni intenzifikator zamjenica, kao svojevrsna zamjenička čestica,⁵ npr. *Ni on sam ne zna što bi*. Mislim isto tako da se i u priimničkoj porabi *sam*, kad znači *ipse*, treba interpretirati kao zamjenica (ili eventualno kao zamjenička čestica), npr. *Vrata se sama otvaraju* i sl.

S druge strane kad *sam* znači lat. *solus* (dakle 'usamljen, samotan, pust' ili njem. *allein* (u primjerima tipa *sich sehr allein fühlen*), onda se opisivalo kao pridjev (usp. Žepić 2000: 246 i Hansen-Kokoruš i dr. 2005: 46).⁶ U vezi s

³ U suvremenom jeziku puno bi običnije bilo *Samo pravedni spasit će se* ili *Ovo samo smrt može učiniti*.

⁴ Tako su uostalom riječi *ipse* i *selbst* opisane i u latinskim odnosno u njemačkim rječnicima. U latinskom se *ipse, ipsa, ipsum* označuje kraticom pron., tj. zamjenica (usp. Žepić 2000: str. 139), a u njemačkom se *selbst* opisuje (1) kao nepromjenjiva pokazna (?) zamjenica, npr. *Das muss ich erst selbst sehen*, ili (2) kao prilog, u značenju 'čak, i, također', npr. *Selbst Fahrer war dabei* ili *Das versteht sich von selbst* (usp. Hansen-Kokoruš i dr. 2005: 1546-1547). Po mom mišljenju u prvom navedenom primjeru bilo bi opravdanije govoriti također o (nepromjenjivoj) zamjenici (ili zamjeničkoj čestici), a u drugom bi bilo bolje govoriti o čestici negoli o prilogu (za isticanje).

⁵ U vezi s tim treba pripomenuti da nema načelnih metodoloških zapreka da se među čestice svrstavaju i neke promjenjive riječi, pogotovo zamjeničke, usp. primjerice porabu zamjenica *koji* ili *neki* u primjerima tipa *To je daleko kojih* ili *nekih dvjestotinjak metara*.

⁶ Usput rečeno u novijim hrvatskim jednojezičnim rječnicima, i Aničevu i Šonjinu, *sam* je opisano (samo) kao pridjev, uključujući i njegovu porabu u primjerima tipa *Ni sam ne znam* (usp. Anić 1998: 1029). Šonje doduše govori i o tome da *sam* može doći i u službi „osobne zamjenice“ (usp. Šonje 2000: 1099) u primjerima tipa *Sami smo krivi*, za što mislim da je problematično zbog toga što *sam* ne dolazi umjesto lične zamjenice jer se ona podrazumijeva i u navedenom primjeru (uostalom može se upotrijebiti i zajedno s njom, npr. *Mi sami smo krivi*). Još je problematičnija tvrdnja da *sam* može doći i u službi priloga za što se navodi primjer *Sam ću doći po tebe* (jer bi *sam* tu značilo 'osobno, glavom'). Naime bez obzira na značenjsku bliskost

tim treba spomenuti da je taj pridjev običniji u službi dijela predikata odnosno predikatnoga proširka, npr. *Ona živi sama*, negoli u službi sročnoga atributa, npr. „Nije dobro *samu* čovjeku pribivati“.

II.

Za riječ *samo* (lat. *solum, tantum*), koja je u neposrednoj vezi s riječju *sam, sama, samo*, kaže se u istom ARj da je prilog i veznik. Kao (navodni) prilog samo „suzuje značenje druge riječi i ograničuje predikat na jedno jedino ili na nekoliko odbijajući sve ostalo“ (usp. ARj XIV: 565). To je značenje često u vrlo tijesnoj vezi s isključnim značenjem jer se time što se značenje pojma suzjuje često ujedno takav pojam odjeljuje od drugih pojmova. Primjerice u rečenici *Došla su samo dvojica dvojica se* (ljudi) izdvajaju iz skupine onih koji su mogli ili trebali doći. *Samo* je, drugim riječima, tzv. restriktor koji se dakako može odnositi i na predikat, npr. *Ona se samo nasmijala*, ali i na čitave (jednostavne) rečenice, npr. *Samo ti pričaj!*, a i na druge riječi u rečenici odnosno na druge članove rečeničnoga ustrojstva, pa tako i na subjekt, npr. *Došao je samo Marko*, na objekt, npr. *Kupila je samo haljinu*, na priložnu oznaku, npr. *Dobro se osjeća samo kod kuće* ili *Radit ćemo samo danas i sutra* itd.

Osobito se često *samo* javlja uz brojeve ili uz neodređene kvantifikatore koji upućuju na malu količinu, npr. *Kupio sam samo dvije knjige*, *Posudi mi samo pedeset kuna*, *Pričekajte samo malo* (umjesto *samo malo* ne dolaze u obzir izričaji tipa **samo puno* ili **samo mnogo*). *Samo* može služiti i kao restriktor čitavih subordiniranih surečenica i tada obično dolazi prije subjunktora, npr. *Doći ćemo samo ako nas pozoveš*, *Javit ću ti se samo da te nešto pitam*, *Kupila bi još samo da ima novaca*, *Doputovat ću sutra samo kako bih saznao što se događa*, *Odgovorit ću ti samo kad meni bude volja*, *Radit ćemo samo dok je dan* itd.

Zbog svega što je rečeno mislim da restriktor *samo* ne treba svrstavati u priloge, nego u čestice. Za tu riječ nikako se naime ne može reći da označuje okolnost (ma kako pojam okolnosti široko shvatili), nego kao riječ koja ograničuje značenja drugih jedinica: oblika, riječi, spojeva riječi, surečenica i rečenica, a takve ili slične službe tipične su za čestice.

Kad se (u istom rječniku) o riječi *samo* govori kao o vezniku, navodi se da može biti adverbativni, npr. „Udri, koliko ti drago, samo nemoj kosti prebiti“, ili ekskluzivni, npr. „Svi su raja turska, samo što oni oko Crne Gore žive malo slobodnije nego drugi“. U prvom primjeru mislim da nije riječ o suprotnom značenju, nego (također) o značenju ograničavanja, izuzimanja. Osim toga mislim da u takvim rečenicama *samo* ne funkcionira kao (samostalni) ve-

između rečenice *Sam ću doći po tebe* i *Osobno ću doći po tebe* mislim da je navedena tvrdnja problematična već i zbog toga što je *sam* promjenjivo, a prilog nije, što *sam* u toj rečenici funkcionira kao subjekt (a to za prilog u najmanju ruku nije tipično) te zato što je *sâm* izričaj „u službi priloga“ problematičan jer prilog nije služba, nego vrsta riječi (služba bi eventualno bila adverbijalna, tj. služba priložne oznake).

znik, nego je restriktor (tj. čestica) kao i u dosad navođenim primjerima, a cijela je struktura asindetska.⁷ U drugom primjeru jest doduše riječ o vezniku, ali veznik nije samo, nego kao specifično vezno sredstvo funkcioniraju čestica *samo* i veznik *što* udruženi u složeni veznik, i to subjunktor. Za tu rečenicu može se reći da je isključna (ekskluzivna), ali to nikako ne znači da pripada koordiniranim (nezavisnosloženim) strukturama kakvima su se u nas tradicionalno pribrajale i složene rečenice ovoga tipa. Mislim da je u takvim primjerima riječ o subordiniranim isključnim rečenicama, koje su, uspit rečeno, u našim gramatikama dosada ostale neopisane.⁸ Specifičnost je takvih rečenica u odnosu na navedene složene rečenice tipa *Doći ćemo samo ako nas pozoveš* ili *Javit ću ti se samo da te nešto pitam* u tome što u prethodno navedenim rečenicama *samo* nije dio veznika, nego funkcionira kao restriktor cijele zavisne surečenice. Zato su takve rečenice posve obične i bez restriktora, npr. *Doći ćemo ako nas pozoveš* ili *Javit ću ti se da te nešto pitam*. Kod ovih isključnih (eksceptivnih) subordiniranih rečenica tako nešto nije moguće, usp. *Svi su oni raja turska, *što oni oko Crne Gore žive malo slobodnije*.

Posebnu pozornost zaslužuje riječ *samo* u korelativnim gradacijskim strukturama tipa *Hladno je ne samo u Zagrebu nego (je hladno) i drugdje*. Takve se strukture u nekim opisima smatraju poredbenim subordiniranima (usp. npr. Florschütz 1916: 160–162) odnosno načinskim ili poredbenim (Težak i Babić 1996: 232–233), u nekima se smatraju koordiniranim, i to u jednim opisima sastavnim rečenicama (usp. npr. Barić i dr. 1995: 461 i Katičić 1991: 163), u drugima suprotnim (npr. Raguž 1997: 315 i Pranjković 1997: 234–240), a u trećima gradacijskim rečenicama sui generis (npr. Mrazović i Vukadinović 1990: 369–370). Hudeček i Vukojević (2006) smatraju da strukture s veznim elementima *ne samo ... nego/već (i)* susrećemo i na razini nižoj od rečenične jer se tim elementima po njihovom sudu mogu povezivati pojedini članovi rečeničnoga ustrojstva, npr. subjekti *Ovamo dolaze ne samo stranci nego i domaći*, i objekti, npr. *To može ugroziti ne samo pojedinca nego i cijele zajednice*, i priložne oznake, npr. *To se događa ne samo u zadnje vrijeme nego oduvijek*, i atributi, npr. *Taj slučaj je ne samo žalostan nego i zastrašujući*.⁹ Susreću se također u

⁷ O takvim strukturama, uključujući i ovakve asindetske isključne rečenice, usp. opširnije u Pranjković 1993: 116–226.

⁸ Za razliku od isključnih (ekskluzivnih) rečenica, koje bi pripadale asindetskoj koordinaciji, takve se rečenice ponegdje nazivaju eksceptivnima i pripadale bi subordinaciji (usp. o tome Hudeček i Vukojević 2006: 132; bilješka 6).

⁹ Dakako, pitanje jesu li rečenice ovoga tipa jednostavne proširene ili složene u najmanju je ruku problematično jer se svaka od navedenih rečenica može tumačiti i kao složena rečenica kod koje je u jednoj od surečenica ispušten (zališni) predikat, usp. *Ovamo dolaze ne samo stranci nego (dolaze) i domaći*, *To može ugroziti ne samo pojedinca nego (može ugroziti) i cijele zajednice*, *To se događa ne samo u zadnje vrijeme nego (se događa) oduvijek*, *Taj slučaj je ne samo žalostan nego (je) i zastrašujući*. Oni, međutim, takve rečenice dosljedno smatraju proširenima i upućuju prigovor M. Kovačeviću koji i takve rečenice smatra složenima (koordiniranim), usp. „Zanimljivo je da M. Kovačević u svojim radovima govori samo o koordinacijskome vezniku *ne samo ... nego/već (i)*, a pritom navodi i primjere koji nisu primjeri u kojima taj veznik povezuje surečenice nezavisnosloženih rečenica, nego su primjeri u kojima udvojeni veznik (ne koordinator!) povezuje istovrsne dijelove rečeničnog ustrojstva (pa u skladu s time ne može ni

koordiniranim složenim rečenicama, npr. *Ne traži samo tumačenje tuđih mišljenja nego zahtijeva i vlastiti stav*, u subordiniranim rečenicama, npr. *Ugodno ga je slušati ne samo kad pjeva nego i kad govori*, a osobito je zanimljiva njihova konstatacija da se strukture s tim veznim elementima susreću i na razini teksta, npr. *Nije hladno samo u Zagrebu. Hladno je i drugdje*.

U vezi s takvim strukturama svake je pozornosti vrijedno zapažanje Miloša Kovačevića (usp. Kovačević 2011), koji utvrđuje da takve strukture mogu biti i dvoznačne s obzirom na to je li u njima čestica *samo* restriktor ili antirestriktor. U navedenom primjeru (*Nije hladno samo u Zagrebu. Hladno je i drugdje*) *samo* je antirestriktor (ili kvazirestriktor), koji dolazi uz kvazizanijekani predikat, ali u primjeru *Nije hladno samo u Zagrebu* (ili *Samo u Zagrebu nije hladno*). *Drugdje jest hladno* element *samo* jest (pravi) restriktor, koji dolazi uza stvarno zanijekani predikat (u Zagrebu stvarno *nije hladno*, a drugdje jest hladno).

Vjerujem, na kraju, da je ovaj kratki osvrt na riječi *sam* (*sama*, *samo*) i *samo* u hrvatskome jeziku pokazao kako su te riječi izrazito gramatikalizirane, polifunkcionalne i višeznačne te da stoga, uostalom kao i druge izrazito gramatikalizirane riječi, zaslužuju punu pozornost opisivača gramatičkoga, posebice sintaktičkoga i/ili pragmatičkoga ustrojstva hrvatskoga jezika.

biti govora o koordinaciji koja označuje slaganje surečenica u nezavisnosloženu (koordiniranu) surečenicu (sic?!, I.P.). Takvi su npr. Kovačevićevi primjeri *S Rusima su ih gonili ne samo po Boci, no i dalje čak iza Dubrovnika* (ustrojstvo *ne samo po Boci, no i dalje čak iza Dubrovnika* dvočlana je priložna oznaka mjesta u jednostavnoj proširenoj rečenici ustrojstva *priložna oznaka društva + predikat + priložna oznaka mjesta* (neizrečeni subjekt); *Taj razlog ne vrijedi samo za znanost o znakovima nego i za sve nauke uopće* (ustrojstvo *ne samo za znanost o znakovima nego i za sve nauke uopće* objekt je u jednostavnoj rečenici ustrojstva *subjekt + predikat + objekt*)“ (Hudeček i Vukojević 2006: 129, bilješka 5). Takav svoj stav Hudeček i Vukojević obrazlažu time što zastupaju mišljenje da pojava dvaju predikata čini rečenicu složenom, ali ne i pojava dvaju (istovrsnih) ostalih članova rečeničnoga ustrojstva (subjekata, objekata, priložnih oznaka, atributa), usp. „U našim se gramatikama ne može naći odgovor na pitanje o granicama koordinacije. Dok će se za rečenicu *Ivan sjedi i pjeva* svi složiti da je nezavisnosložena jer ima dva predikata (*sjedi i pjeva*), nema jasna odgovora na pitanje što je npr. s rečenicama *Ivan i Ana idu u kino*, *Ivan ide u grad i u kino*, *Lijepi i pametni Ivan pjeva* itd. Slažemo se s D. Raguzem da se 'u svakoj jednostavnoj rečenici, kakva se susreće u tekstu ili govoru, ne mora naći svaki od tih dijelova (misli se na subjekt, predikat, priložnu oznaku i atribut; napomena naša), ali se neki mogu pojaviti i više puta. Samo se predikat u temeljnoj, jednostavnoj rečenici može naći samo jednom. Čim se pojave dva predikata, riječ je o složenoj rečenici'. Vodeći se tim načelom zaključujemo da se *ne samo nego/već (i)* skupina ostvaruje i kao veznik kojim se povezuju rečenični dijelovi u jednostavnoj rečenici: *U kino ide ne samo Ana nego i Ivan*, *Ivan ide ne samo u grad nego i u kino*, *Ne samo lijepi nego i pametni Ivan ide u grad*, *Kupit ću Mariji ne samo knjigu nego i čokoladu* itd.“ (Hudeček i Vukojević 2006: 128; bilješka 3). Svemu ovdje rečeno može se dodati da nije baš sve jednostavno ni kad je riječ o predikatu/predikatima u rečenicama ovoga tipa. Naime u navedenoj rečenici *Ivan sjedi i pjeva* doista su dva predikata i rečenicu možemo interpretirati kao složenu, ali se postavlja pitanje što je s rečenicama tipa *Ona je lijepa i pametna*. Jesu li i tu dva predikata (*lijepa je i pametna je*) ili jedan predikat koji ima dva imenska dijela!?

Literatura:

- Anić, Vladimir (1998) *Rječnik hrvatskoga jezika*, treće, prošireno izdanje, Novi Liber, Zagreb.
- Barić, Eugenija, Mijo Lončarić, Dragica Malić, Slavko Pavešić, Mirko Peti, Vesna Zečević i Marija Znika (1995) *Hrvatska gramatika*, Školska knjiga, Zagreb.
- Florschütz, Josip (³1916) *Gramatika hrvatskoga jezika za ženski licej, preparandije i više pučke škole*, Zagreb.
- Gluhak, Alemko (1993) *Hrvatski etimološki rječnik*, August Cesarec, Zagreb.
- Hansen-Kokoruš, Renate, Josip Matešić, Zrinka Pečur-Medinger i Marija Znika (2005) *Deutsch-kroatisches Universalwörterbuch / Njemačko-hrvatski univerzalni rječnik*, Nakladni zavod Globus i Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Hudeček, Lana i Luka Vukojević (2006) „*Ne samo ... nego / već (i) ustrojstva*“, *Raspriprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, 32, Zagreb, str. 127-158.
- Katičić, Radoslav (1986) *Sintaksa hrvatskoga književnog jezika. Nacrt za gramatiku*, JAZU i Globus, Zagreb.
- Katnić-Bakaršić, Marina (1996) *Gradacija (Od figure do jezičke kategorije)*, Međunarodni centar za mir, Sarajevo.
- Kovačević, Miloš (1985) „Gradacione konstrukcije za neralizovanu suprotnost u srpskohrvatskom jeziku“, *Naučni sastanak slavista u Vukove dane*, 15/1, Beograd, str. 103–114.
- Kovačević, Miloš (1987) „Gradacione konstrukcije u Vukovom i današnjem jeziku“, *Zbornik radova o Vuku Stefanoviću Karadžiću*, Sarajevo, str. 225–236.
- Kovačević, Miloš (1998) *Sintaksa složene rečenice u srpskom jeziku*, Raška škola, Beograd i Prosjeta, Srbija.
- Kovačević, Miloš (2011) „Kolizija restriktivnog i gradacionog 'samo' u savremenom srpskom jeziku“, u: *Gramatička pitanja srpskoga jezika*, Jasen, Beograd, str. 189-206.
- Mrazović, Pavica i Zora Vukadinović (1990) *Gramatika srpskohrvatskog jezika za strance*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci i Dobra vest, Novi Sad.
- Piper, Predrag (2009) „O semantičkoj kategoriji stepena u srpskoj složenoj rečenici“, *Južnoslovenski filolog*, LXV, Beograd, str. 65–87.
- Pranjković, Ivo (1993) *Hrvatska skladnja. Rasprave iz sintakse hrvatskoga standardnog jezika*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Pranjković, Ivo (1997) „Gradacijske rečenice u hrvatskome jeziku“, *Hrvati i Mađari u svjetlu prožimanja kultura i jezika*, *Biblioteca croatica Hungariae*, knj. 2, Pečuh, str. 234–240.
- Pranjković, Ivo (2001) *Druga hrvatska skladnja. Sintaktičke rasprave*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb.
- Raguž, Dragutin (1997) *Praktična hrvatska gramatika*, Medicinska naklada, Zagreb.
- Ristić, Stana (1999) „Partikula SAMO u svetlu teorije integralnog opisa“, u: Stana Ristić i Milena Radić-Dugonjić *Reč. Smisao. Saznanje: studija iz leksičke semantike*, Filološki fakultet, Monografije, knj. 88, Beograd, str. 128–139.
- Rječnik Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (ARj)*, dio XIV (riječ-Simetrići), Zagreb, 1955, str. 546–556 i 565–566.
- Silić, Josip i Ivo Pranjković (2005) *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*, Školska knjiga, Zagreb.
- Šonje, Jure (2000; gl. urednik) *Rječnik hrvatskoga jezika*, Leksikografski zavod Miroslav Krleža i Školska knjiga, Zagreb.

- Težak, Stjepko i Stjepan Babić (¹¹1996) *Gramatika hrvatskoga jezika. Priručnik za osnovno jezično obrazovanje*, Školska knjiga, Zagreb.
- Vukojević, Luka (1998) „Poredbene rečenice – vrsta načinskih ili poseban strukturno-semantički tip?“, *Riječki filološki dani. Zbornik radova*, Rijeka, str. 181–193.
- Vukojević, Luka (2008) *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb.
- Žepić, Milan (2000) *Latinsko-hrvatski rječnik*, XIII. izdanje, Školska knjiga, Zagreb.

Ivo PRANJKOVIĆ

ON WORDS SAM AND SAMO

Summary

The use, meanings and functions of words *sam*, *sama*, *samo* (*sami*, *sama*, *samo*) and *samo* (oneself and alone) are the focus of this paper. Special attention is paid to the word *sam* when it is used as an intensifier of the meaning of a pronoun (Germ. *selbst*), e.g. *Ni oni sami nisu sigurni* (They themselves are not sure), but its meaning of 'alone' (Germ. *allein*) is also taken into consideration, e.g. *Ostali su posve sami* (They were left completely alone). The use of (intensifying) particle, that is the restrictor *samo*, is also analysed – e.g. *Samo ti pričaj* (Just keep on talking) , *Dolazi samo on* (Only he is coming), *Kupi samo kruha* (Just buy some bread), *Imam samo pet kuna* (I only have five kuna), *Prima samo srijedom* (He only sees people on Wednesdays) . It is also analysed as a part of a correlative coordinator in correlative gradational sentences *ne samo ... nego i* (not only ... but).

Key words: intensifier, pronoun, particle, gradation, *sam*, *samo*

Ismail PALIĆ
Sarajevo

O KOMPLEMENTACIJI I MODIFIKACIJI U SUPSTANTIVNOJ SINTAGMI (KOGNITIVNOGRAMATIČKI PRISTUP)

Članak se bavi kontroverznim pitanjem razgraničenja komplementacije (dopuna) i modifikacije (dodataka) u supstaktivnoj sintagmi bosanskoga jezika. U različitim teorijskim pristupima (tradicionalnoj gramatici, gramatici zavisnosti, generativnoj gramatici i dr.) ovo je pitanje dosad ostalo neriješeno (ili barem nezadovoljavajuće riješeno) prije svega zbog pretpostavke da je komplemente od modifikatora, korištenjem sintaksičko-semantičkih kriterija, moguće odvojiti bez ostatka, tj. da postoji jasna razdjelnica između njih. Ovi kriteriji u radu se podvrgavaju oštroj kritici i pokazuje se da su oni kao identifikacijski testovi neprimjereni. U drugom dijelu rada usvaja se kognitivnogramatički pristup, koji radije insistira na gradacijskom odnosu koji se očituje u stupnju semantičke aktivacije i koji svoje uporište ima na konceptualnoj razini jezika. Tako jedno polno čvorište unutar supstaktivnih sintagmi sačinjavaju prototipične konstrukcije komplementacije, a drugo prototipične konstrukcije modifikacije. Između tih čvorišta raspoređene su, prema stepenu aktivacije, neprototipične konstrukcije.

Ključne riječi: glava, zavisnik, komplement, modifikator, relacijska imenica, semantička aktivacija, prototip

1. Dobar dio istraživanja u oblasti sintakse spojeva riječi (sintagmatike) općenito posvećen je razgraničenju dvaju, kako se obično pretpostavlja, generički različitih tipova zavisnika (dependenata), i to komplemenata (dopuna), na jednoj, i modifikatora (dodataka, adjunkta), na drugoj strani (up., npr., Tesnière 1959; Helbig 1971: 32–35; Samardžija 1986; Engel 1994: 99–100; O’Grady – Dobrovolsky – Aronoff 1997: 169, 177; Carnie 2002: 117; Palić 2011b i dr.). Iako se s dosta dobrih razloga mogu postaviti barem tri ozbiljna pitanja: prvo, da li je takvo razgraničenje opravdano, drugo, ako je opravdano, da li je izvodivo, i treće, ako je izvodivo, kako (i u kojoj mjeri) je izvodivo, mora se nažalost zaključiti da sintaksičari općenito nijednom od tih pitanja nisu posvetili pažnju kakvu zaslužuje. Umjesto toga oni su, intuitivno pretpostavljajući i opravdanost i izvodivost spomenutog razgraničenja, dosta truda uložili u iznalaženje pouzdanih kriterija na kojima bi to razgraničenje trebalo biti zasnovano. Pritom su omiljena tema – na štetu svih drugih – uglavnom bile glagolske (verbalne) sintagme, a među njima one u kojih je glagol glava, a zavisnik neka supstaktivna riječ. Ipak, spoznaje i rezultati do kojih se došlo nikako ne odgovaraju niti pretpostavljenom značaju istraživanog problema niti uloženom trudu niti očekivanjima. Zato se s razlogom postavlja pitanje da li

su pretpostavke bile pogrešne ili pak istraživači nisu bili na visini zadatka. U nastavku ću se pozabaviti ovim pitanjem i na primjeru supstantivnih sintagmi, nadam se, uspjeti pokazati da ipak postavljeni ciljevi objektivno nisu bili dostižni te da umjesto njih treba postaviti ciljeve koji više obećavaju.

2. Zbog činjenice da, kako je već rečeno, razlikovanje između komplemenata i modifikatora ima vrlo istaknut značaj u gotovo svakoj sintaksičkoj teoriji, u dosadašnjim je istraživanjima predložen velik broj kriterija s ciljem razlikovanja tih dviju kategorija. Štaviše, uspostavljeni kriteriji većinom su se predstavljali kao identifikacijski testovi kojima se brzo, pouzdano i jasno u svakom pojedinom slučaju mogu razlučiti komplementi od modifikatora. Neki su od tih kriterija semantički, a drugi dominantno sintaksički. Semantički kriteriji tiču se semantičkog profila glave sintagme, a sintaksički uzimaju u obzir sintaksičko ponašanje zavisnika. U ovom odjeljku ukazuje se na ograničenost primjene i jedne i druge vrste kriterija u supstantivnim sintagmama. Daje se osvrt na najvažnije kriterije koje predlažu Huddleston – Pullum (2002) te Radford (1988), i to najprije na semantičke, a potom na sintaksičke.¹

Prema prvom semantičkom kriteriju (Huddleston – Pullum 2002: 443), semantička uloga komplementa zavisi od glave sintagme, jer su komplementi semantički argumenti glave, koja im dodjeljuje i jednoznačno određuje semantičke uloge. U tom pogledu nema razlike između verbalnih i supstantivnih sintagmi, tj. glave se i u jednom i u drugom tipu sintagmi ponašaju na isti način, što se najbolje vidi pri supstantivizaciji. Tako je u primjeru *plač djece* zavisniku *djece* određena semantička uloga “agens”, a u primjeru *odgoj djece* semantička uloga “tema”, pri čemu se razlika u ulozi leksički i gramatički istovjetnog zavisnika *djece* može uvjerljivo objasniti jedino ukazivanjem na različitu supkategorizaciju imenica *plač* i *odgoj*. Međutim, prvo što se može primijetiti jeste da postoje supstantivne sintagme u kojima glava ne određuje jednoznačno semantičku ulogu zavisnika, npr. *iskrcavanje putnika*, gdje zavisnik *putnika* teoretski podjednako može biti i “agens” i “tema”. Osim toga, ne može se reći da je određenje semantičke uloge zavisnika od strane glave sintagme karakteristično isključivo za sintagme s odnosom komplementacije, budući da je moguće pronaći primjere supstantivnih sintagmi u kojima glava također određuje semantičku ulogu zavisnika, iako takvi primjeri prema ostalim predloženim kriterijima nikako ne bi išli u skupinu sintagmi s komplementacijom, nego isključivo u skupinu sintagmi s modifikacijom. Takvi su, recimo, primjeri *čovjek u mirovini* i *dohodak u mirovini*, gdje se u prvom slučaju semantička uloga zavisnika *u mirovini* može odrediti kao „status/položaj onoga što je označeno glavom sintagme”, a u drugome kao „vremenski okvir onoga što je označeno glavom sintagme”. Slično vrijedi i za primjere *prsten od zlata* i *riječi od zlata*, u kojima zavisnik *od zlata* ima dvije različite semantičke uloge (1) „tvar od koje je načinjeno ono što je označeno glavom sintagme” i (2) „kvalitet onoga što je označeno glavom sintagme”, pri čemu se razlika u semantičkoj ulozi ne može objasniti drukčije nego upućivanjem na razliku u se-

¹ V. i kritičku analizu koju daje Keizer (2004).

mantičkom profilu glava (*prsten, riječi*) navedenih sintagmi. Zbog toga predloženo kriteriju o kojem je ovdje riječ ne može biti priznata apsolutna dokazna vrijednost.

Drugi semantički kriterij jeste kriterij tzv. selekcijskih ograničenja (Huddleston – Pullum 2002: 443). On se najjednostavnije može formulirati na sljedeći način: pojavljivanje nijednog komplementa u supstantivnoj sintagmi nije moguće ukoliko se on ne nalazi na ograničenom popisu mogućih komplementa kao semantičkih argumenata uz tu glavu sintagme. Tako će, npr., glava *tok* moguće komplemente ograničiti na zavisnike tipa *rijeke, vremena, događaja, misli* i sl., pa će biti moguće *tok rijeke, tok vremena, tok događaja, tok misli*, ali neće, npr., **tok kuće, *tok prsta, *tok automobila*.... No čini se da selekcijska ograničenja imaju daleko širu primjenu te da reguliraju upotrebu zavisnika općenito, a ne samo komplementa.² Tako se nedvojbeno može zaključiti da upravo zbog tih ograničenja nije moguće, npr., **razgovor u susretu*, a jeste *razgovor u šetnji*. Iako, dakle, u ovim supstantivnim sintagmama zavisnici nisu komplementi, već modifikatori, njihovo je pojavljivanje omogućeno ili onemogućeno istim pravilima koja vrijede i za komplemente, tj. pravilima selekcijskih ograničenja. S druge strane, može se primijetiti da postoje imenice za koje je inače karakteristično da vežu komplemente (npr. *dio, svojstvo, značaj, uloga, postojanje* i dr.) a čija su selekcijska ograničenja približavaju nuli (recimo uz imenicu *dio* kao glavu u supstantivnoj sintagmi teoretski može stajati skoro svaka druga imenica kao zavisnik, npr.: *dio tijela, dio duše, dio neba, dio razgovora, dio pažnje, dio ljepote*..., pa i *dio dijela*). Među semantičkim kriterijima nadalje se navodi (Huddleston – Pullum 2002: 440) da glava supstantivne sintagme svojim značenjem određuje izbor specifičnog oblika ili ograničenog niza oblika u kojima se pojavljuje komplement. Tako će, npr., uz glavu *ivica* stajati komplement u besprijedložnom genitivu (*ivica stola*), uz glavu *bijeg* u genitivu s prijedlogom *od* (*bijeg od stvarnosti*), uz glavu *želja* u instrumentalu s prijedlogom *za* (*želja za tobom*), a uz glavu *činjenica* u obliku *da*-klauze (*činjenica da se to dogodilo*). Međutim, slabost ovoga kriterija ogleda se u tome što uz neku imenicu kao glavu supstantivne sintagme često mogu dolaziti zavisnici u prilično velikom broju različitih oblika, pa nije jasno koji su od oblika u kojima se ti zavisnici pojavljuju određeni značenjem glave sintagme (tj. komplementi), a koji nisu.³ Npr., kako razvrstati sintagme tipa *vrata sobe, vrata od sobe, vrata na sobi, vrata s lukom, vrata iz dva krila, vrata bez brave?* Gdje god postavili razdjelnicu među ovim

² Selekcijiska ograničenja kao kriterij pripadnosti nekog zavisnika komplementima u osnovi prihvaća i Engel (1994: 99–100), formulirajući pravilo po kojemu su komplementi uvijek karakteristični za leksičke potkategorije, a nikad za cijele kategorije. Na takvo mišljenje već sam se ranije kritički osvrnuo (v. Palić 2011b). U osnovi isti kriterij uzimaju i O’Grady – Dobrovolsky – Aronoff (1997: 169) definirajući komplement kao rečenični element koji je po sebi fraza ili klausa a koji „donosi obavijest o entitetima i prostorima čije je postojanje implicirano značenjem glave” fraze.

³³ Radikalani su u tom pogledu primjer imenice tipa *boravak*, uz koju svaki zavisnik sa semantičkom ulogom „prostor“ ima funkciju komplementa bez obzira na leksičku kategoriju kojoj pripada i oblik koji ima (npr. *boravak u kući/na otvorenom/ispod zemlje/ovdje* itd.)

sintagmama, ne možemo izbjeći izazov da, u skladu sa spomenutim kriterijem, ne ustvrdimo da oblici nekih od zavisnika (tj. modifikatori) u navedenim sintagmama nisu određeni semantičkim profilom glave. Ako je to tako, čime su onda određeni, i da li to znači da njihov popis u tom slučaju uključuje sve obličke mogućnosti koje posjeduje neki jezik? Naravno da ne znači, jer kad bi bilo tako, ne bi postojala nikakva ograničenja za oblike modifikatora, a ona svakako postoje. Tako, npr., za razliku od prihvatljivih sintagmi *kuća od tri kata*, *kuća na tri kata* i *kuća s tri kata*, nisu prihvatljive sintagme **kuća od strmog krova* ili **kuća na strmi krov*, a jedino je prihvatljivo *kuća sa strmim krovom*. Time se nedvojbeno dokazuje da dopuštanje/nedopuštanje oblika bilo kojeg zavisnika – podjednako i komplementa i modifikatora – ovisi o semantičkom odnosu koji se uspostavlja između glave i zavisnika sintagme, a to je samo drukčije formulirana tvrdnja da je oblik zavisnika određen semantičkim profilom glave. Uz rečeno, postoji još jedan problem s kriterijem o kojem je ovdje riječ. Naime, gore navedene sintagme *vrata sobe*, *vrata od sobe* i *vrata na sobi* gramatičari bi vjerovatno s visokim stupnjem saglasnosti svrstali među primjere sintagmi s komplementacijom, dok primjerima kakvi su *vrata moga brata*, *vrata od drveta* i *vrata na baglamama* ne bi priznali taj status, nego bi zavisnike u njima radije označili modifikatorima. Naravno, treba zapaziti oblički paralelizam u navedenim primjerima: *vrata sobe* – *vrata moga brata*, *vrata od sobe* – *vrata od drveta*, *vrata na sobi* – *vrata na baglamama*. Ako je pretpostavka tačna, to onda znači da ni isti od glave odabrani oblik zavisnika nije u svakom slučaju dokaz da je riječ o komplementu. Rješenje bi moglo biti u primjeni kriterija semantičke uloge zavisnika (koji je ovdje razmatran kao prvi), ali bi takav postupak po prirodi stvari obezvrijedio značaj kriterija specifičnog oblika, o kojemu je ovdje riječ.

Među najznačajnijim sintaksičkim kriterijima razgraničenja komplementa i modifikatora navode se broj mogućih zavisnika, zatim koordinacija, redoslijed i dislokacija zavisnika.

Prema uvjerenju gramatičara (Huddleston 1984: 261), broj komplementa u supstantivnoj sintagmi strogo je ograničen, dok je broj modifikatora načelno slobodan. Tako, npr., glava *ubistvo* veže samo jedan komplement (*ubistvo čovjeka*) i veći broj modifikatora (npr. *ubistvo vatrenim oružjem na ulici u dva sata poslije ponoći bez svjedoka*). Glava *služba* veže dva komplementa (npr. *služba vojnika domovini*) i također veći broj modifikatora (npr. *služba s vršnjacima u vojsci u trajanju od jedne godine*). Stroga ograničenost broja komplementa i načelno nepostajanje takvih ograničenja za modifikatore zaista izgleda kao čvrsto pravilo. Međutim, to pravilo ne može biti samostalno iskorišteno kao praktični test razlikovanja komplementa i modifikatora u supstantivnoj sintagmi zbog proste činjenice da su najčešći primjeri takvih sintagmi s jednim zavisnikom, pa kako onda znati o čemu je riječ – o komplementu ili modifikatoru – jer se i jedan i drugi u supstantivnoj sintagmi najčešće pojavljuju jedanput? Pa i kad imamo sintagme s više zavisnika, moguće je da je jedan od njih ili dva komplementi, a ostali modifikatori, kao što je moguće i da su svi komplementi ili pak svi modifikatori.

Od kriterija broja zavisnika nije nimalo upotrebljiviji ni sintaksički kriterij koordinacije (Radford 1988: 190). Naime, prema pravilima koordinacije moguće je koordinirati samo jedinice koje imaju istu sintaksičku funkciju, dakle komplemente s komplementima (npr. *predsjednik stranke i vlade*), a modifikatore s modifikatorima (npr. *predsjednik u drugom mandatu i u ostavci*), a nije moguća koordinacija komplementa s modifikatorom (**predsjednik stranke i u drugom mandatu*⁴) niti modifikatora s komplementom (**predsjednik u drugom mandatu i stranke*). Ni ovom pravilu kao takvom načelno ne može biti prigovora, ali ono ne može biti formalni test razlikovanja komplemenata od modifikatora, jer i kad se utvrdi kako zavisnike nije moguće koordinirati, ništa nam ne govori o tome koji je od njih komplement, a koji modifikator. Nadalje, ovakva formulacija pravila koordinacije loša je i nedostatna jer uzima u obzir samo sintaksičku prirodu elemenata, a ne i semantičku, koja je također važan uvjet koordinacije. Tako pored funkcionalne istovrsnosti za koordinaciju sintaksičkih elemenata potrebna je i njihova semantička istovrsnost, tj. jednakost semantičke uloge. Ako ona ne postoji, koordinacija nije moguća, pa ni onda kad je riječ o funkcionalno istovrsnim elementima, svejedno bili oni komplementi ili modifikatori. Zbog toga je jednako neprihvatljiva koordinacija dvaju komplemenata s različitim semantičkim ulogama (npr. **odustajanje kupca i od kupovine*⁵) kao i dvaju takovrsnih modifikatora (npr. **kuća na brdu i na dva kata*, **autobomil moga brata i crvene boje*). Dakle, i kad se utvrdi da koordinacija nije moguća, to nužno ne znači da je riječ o funkcionalno raznovrsnim elementima rečenice, tj. u ovom slučaju kombinaciji komplementa i modifikatora.

Sljedeći među predloženim sintaksičkim kriterijima (Radford 1988: 177) tiče se redosljeda komplemenata i modifikatora u odnosu i predviđa da bliže glavi sintagme (po pravilu u kontaktnom položaju s glavom) stoje komplementi, a dalje od nje modifikatori. Takav je slučaj bez sumnje u primjerima kakvi su *poraz domaćina pred punim tribinama*, *sljedbenik ideologije od prvoga dana*, *izlaz iz tramvaja u slučaju nužde* i sl., jer nije prihvatljivo **poraz pred punim tribinama domaćina*, **sljedbenik od prvoga dana ideologije*, **izlaz u slučaju nužde iz tramvaja*. S druge strane, međutim, postoje supstantivne sintagme u kojima taj redosljed ne mora obavezno biti poštovan, npr.: *odustajanje u posljednjem času od kupovine*, *zločin bez presedana nad civilima*, i one su i češće nego što bi se moglo misliti ako se ima u vidu aktualizirani red riječi u rečenici, a ne apstraktni, tj. gramatički. Štaviše, narušavanje redosljeda glava + komplement + modifikator obavezno je u situacijama gdje poštovanje takvog redosljeda ne bi rezultiralo namjeranim značenjem sintagme ili bi dovelo do dvoznačnosti, kao u primjeru: *saglasnost u stranci s kadrovskom politikom* i *saglasnost s kadrovskom politikom u stranci*.

Komplementi i modifikatori razlikuju se i po podobnosti da budu dislocirani od glava sintagmi u kojima su zavisnici. U tom pogledu modifikatori su

⁴ Ova sintagma može biti prihvatljiva ukoliko se riječ *i* tumači kao pojačajna čestica, a ne kao veznik, ali tada nije riječ o koordinaciji niti je značenje ono koje bi odgovaralo koordinaciji.

⁵ V. prethodnu napomenu.

mного slobodniji, pa se znatno češće dislociraju, dok su komplementi bitno ograničeniji, pa se mnogo rjeđe dislociraju (Radford 1988: 191). Tako je, npr., rečenica *Odnio je torbu s dokumentima* moguća i u obliku *Torbu je odnio s dokumentima*, tj. s dislokacijom modifikatora (*s dokumentima*) od glave supstantivne sintagme (*torbu*). S druge strane, ne čini se prihvatljivim, bar ne u istoj mjeri, rečenicu *Odnio je dio novca* preobličiti u *?Dio je odnio novca*, dislocirajući komplement *novca* od glave *dio*, a, zbog potencijalne dvoznačnosti, nikako nije prihvatljivo u rečenici *Odnio je ključ od kuće* dislocirati komplement *od kuće* od glave *ključ* te dobiti rečenicu *Ključ je odnio od kuće*. Ipak, prvo što se mora primijetiti jest da ovaj kriterij nije čvrst i precizan, tj. nije riječ o postojanom pravilu, nego o različitim tendencijama koje u pogledu mogućnosti dislociranja pokazuju modifikatori, na jednoj, i komplementi na drugoj strani. Nadalje, izgleda da ni te tendencije nisu u svakom slučaju apsolutne i neupitne. Poznato je da svaka dislokacija za sobom povlači promjenu pragmatičke, često i semantičke, a nerijetko i sintaksičke strukture rečenice. Zbog toga ni gore navedene rečenice *Odnio je torbu s dokumentima* i *Torbu je odnio s dokumentima* ne znače nužno isto (prva rečenica sadrži jednu “temu” izrečenu supstantivnom sintagmom *torba s dokumentima*, a druga dvije “teme” – *torba* i *dokumenti*). Zato treba biti vrlo oprezan pri tvrdnji da je ovdje riječ o “istim” rečenicama. Osim toga, mogu se pronaći rečenice koje svjedoče o upravo obrnutim tendencijama, tj. da se lakše dislocira komplement nego modifikator, čemu dokaz mogu biti sljedeći primjeri u kojima je prihvatljiva ili barem prihvatljivija dislokacija komplementa (*Pročitao je samo izvode iz izjave* – *Samo je izvode pročitao iz izjave*), a zbog očigledne promjene značenja rečenice nikako nije prihvatljiva dislokacija modifikatora (*Prijatelj iz djetinjstva podsjetio me je na jedan događaj* – **Prijatelj me je podsjetio na jedan događaj iz djetinjstva*; *Upoznao sam čovjeka s malo sreće* – **Čovjeka sam upoznao s malo sreće*).

3. Neprimjerenost i nedostatnost semantičkih i sintaksičkih kriterija o kojima je bilo riječi u prethodnom poglavlju samo ukazuje na pogrešno uvjerenje gramatičara da su supstantivne riječi u pogledu sposobnosti vezivanja komplementa i modifikatora apsolutno usporedive s verbalnim (a i drugim leksičkim) riječima, te su i na njih primjenjivi kriteriji koji su izvorno predloženi za verbalne riječi. Poteškoće na koje se nailazi pri pokušaju razgraničenja komplementa i modifikatora u supstantivnim sintagmama izazvane su naročitom prirodom supstantivnih riječi kao glava tih sintagmi. Da supstantivne riječi zaista mogu posjedovati neka od temeljnih konceptualnih svojstava verbalnih riječi, ukazao je sasvim jasno Fillmore (1968: 61–62) izdvajajući među imenicama skupinu onih koje označavaju entitete koji neotuđivo pripadaju nekom drugom entitetu (npr. dio kakve cjeline) i koje je nazvao “inherentno relacijskim”. Takve imenice obrazuju sintagme na sličan način kao glagoli vežući za sebe komplemente. Fillmoreovu početnu ideju razradio je kasnije Löbner (1985: 292) te uspostavio razliku između imenica koje je nazvao “vrsnim” i onih koje je nazvao “relacijskim”. Prve svrstavaju predmete u vrste, klasificiraju ih, a druge opisuju predmete kao nešto što stoji u nekoj vezi ili relaciji s drugim predmetima. Nadalje, Löbner (1985: 295) razlikuje relacijsku i nerelacij-

sku upotrebu imenica te ističe da je prva tipična za relacijske, a druga za vrsne ili nerelacijske imenice, ali da je također moguće da relacijske imenice budu upotrijebljene nerelacijski, a nerelacijske da budu upotrijebljene relacijski. Na prvi pogled, ovo Löbnerovo razlikovanje relacijske/nerelacijske upotrebe imenica doima se prilično kontroverznom jer, čini se, opasno podrija samu podjelu na relacijske i nerelacijske imenice, koja nedvojbeno ima temeljni značaj za razgraničenje komplemenata i modifikatora. Može čak izgledati važnijim kako je neka imenica upotrijebljena od toga kojoj kategoriji imenica (relacijskim ili nerelacijskim) ona izvorno pripada. Ipak, nema nikakve sumnje da je takvo razlikovanje utemeljeno, opravdano i potrebno. Drugo je, međutim, pitanje kako ga treba tumačiti. Pripadnost neke imenice kategoriji relacijskih ili nerelacijskih imenica određena je njezinim semantičkim profilom, tj. time da li ona konceptualno nužno ostvaruje ili ne ostvaruje nekakvu relaciju s nekom drugom imenicom. Postoje dobri razlozi da se vjeruje kako je ta razlika kognitivno utemeljena. Prema tome, ako relacije ima, ona je stalna, postojana, i ne može biti izbrisana. Ono što se događa pri tzv. nerelacijskoj upotrebi relacijskih imenica jeste to da se korelacijska imenica ne eksplicira, i to zato što je obavijest o korelacijskom predmetu u kontekstu ili situaciji već prisutna. Takav je, recimo, slučaj s upotrebom relacijskih imenica u egzistencijalnim rečenicama u kojima se rečeničnom tvrdnjom izriče odnosna relacija, kao u gornjem primjeru *Kuća ima dva ulaza* (nemoguće je **Kuća ima dva ulaza u kuću* ili **Kuća ima dva ulaza u sebe*, a moguće, ali sasvim nepotrebno *Kuća ima svoja dva ulaza*). Isto vrijedi i za relacijske imenice u rečenicama kojima se izriču tvrdnje koje vrijede općenito, tj. uključuju svaki zamislivi korelacijski predmet (npr. *Ime je znak*; *Rastanak je uvijek težak*), te, iz istih razloga, one u kojima uz relacijsku imenicu stoji univerzalni kvantifikator (npr. *Svako dijete treba poštovati svoje roditelje*; *Bilo kakva greška može biti kobna*). Vrsta ovakvih upotreba može biti još. Prema tome, relacijska imenica uvijek ostaje po naravi relacijska, a da li će se uz nju pojaviti i druga imenica kojom će biti ekspliciran korelacijski predmet, to ovisi o semantičkoj strukturi rečenice. Nepojavljivanje takve imenice uvjetovano je, dakle, višom obavijesnom jedinicom, tj. rečenicom, a ne samom relacijskom imenicom ili supstantivnom sintagmom u kojoj je ta imenica glava.

Ipak, nerelacijska upotreba relacijskih imenica nije nešto što bi bilo karakteristično samo za imenice kao kategoriju. Poznato je da glagoli kao prototipične, središnje relacijske riječi također mogu biti upotrijebljeni na sličan način, kao u primjerima: *Djeca jedu*; *On piše*; *Bolje je gospodariti nego služiti* i sl. Isto se odnosi i na pridjeve, npr.: *Vreća je prepuna*; *Da mi je samo osjetiti da sam sit* i sl. te priloge, npr.: *Otišli su daleko*; *Teško je biti sam* i sl. Dakle, relacijske imenice usporedive su s glagolima, pridjevima i priložima. Za sve njih karakteristično je da u sintagmama u kojima su glave vežu komplemente kao zavisnike te da ti zavisnici u određenim sintaksičkim i semantičkim uvjetima mogu biti neeksplicirani. Međutim, relacijska upotreba nerelacijskih (vrsnih) imenica nema svoj pandan među ostalim relacijskim kategorijama riječi (glagolima, pridjevima i priložima), te predstavlja zbilja naročitu pojavu. Npr. imenice *kuća* ili *drvo* konceptualno ne pripadaju relacijskim

imenicama, tj. postojanje predmeta koji one označavaju ne dovodi se u nužnu vezu s postojanjem nekog drugog predmeta, ali u primjerima *Kuća bogatih razlikuje se od kuće siromašnih* i *Tamo raste drvo masline* ta je veza (*kuća – bogati, siromašni; drvo – maslina*) uspostavljena. Takvo što nije moguće glagolima. Istina, među njima su uopće rijetki oni koji pripadaju nerelacijskim. Npr. glagol *grmjeti* (u značenju atmosferskog zbivanja) nema relaciju ni prema jednom učesniku ili argumentu, i ne može je nikad ni dobiti. Glagol *šetati* ima relaciju samo prema agensu kao učesniku (*Djeca šetaju*), on samo tako može biti upotrijebljen, i nikakva druga upotreba pri kojoj bi se pojavio neki drugi učesnik (npr. direktni objekt) ne dolazi u obzir (usp. **Djeca šetaju šetnju/stazu*).⁶ Jednako vrijedi za pridjeve i priloge. Jedino je, dakle, nerelacijskim imenicama načelno moguće da budu upotrijebljene na sličan način kao i relacijske, i upravo je ta mogućnost jedna od ključnih za razmišljanje problema kojim se ovdje bavimo. Pitanje je, naime, da li relacijsku upotrebu nerelacijskih imenica treba podvesti pod pojavu komplementacije, izjednačujući na taj način kategorijalnu pripadnost imenica (relacijske/nerelacijske) i njihovu upotrebu (relacijska/nerelacijska), ili pak to dvoje treba razdvojiti te relacijsku upotrebu nerelacijskih imenica smatrati primjerima modifikacije. Također, ako je primjerenije ovo drugo, pitanje onda ostaje ono početno: kako razgraničiti komplementaciju od modifikacije.

4. Za bolje razjašnjenje (ako već ne i konačno razrješenje) ovih otvorenih pitanja najzahvalniji bi mogao biti kognitivnogramatički pristup. Naime, kako vjeruje Keizer (2004: 341), razlikovanje odnosa komplementacije i modifikacije u supstantivnim sintagmama ima svoje uporište u različitoj konceptualizaciji, tj. načinu na koji pohranjujemo podatke u svijesti i izvodimo ih iz nje. Koristeći se pojmom “općih spoznajnih struktura” kao hijerarhijske mreže međusobnih odnosa različitih jedinica koje je čine, Keizer (2004: 342) raspravlja o tome kako jedne spoznajne strukture, kad se aktiviraju, putem asocijacije bude druge spoznajne strukture s kojima su povezane i tako redom sve dok se ne dostigne razina prostih vrijednosti ili “primitiva”, ili dok se relacija u tolikoj mjeri ne udalji od početne vrijednosti da postane neizravna, pa prema tome i neobavijesna. Pri tome se na hijerarhijskome vrhu, kao neka vrsta stereotipnog znanja, po pravilu nalazi obavijest koja je dio svake od umreženih spoznajnih struktura. Npr. riječ “crkva” automatski budi spoznajne strukture koje sadržavaju različite dijelove od kojih se crkva sastoji, zatim sve ono što se kulturološki i historijski općenito veže za crkve itd. Na hijerarhijskom vrhu asocijativnog lanca vjerovatno će biti “toranj”. S druge strane, “toranj” će pokrenuti lanac asocijacija koje će dovesti do “crkve” kao hijerarhijski više spoznajne strukture, ali također i do drugih spoznajnih struktura u čijoj se mreži jedinica nalazi “toranj”. “Crkva”, na jednoj, i “toranj”, na drugoj strani, putem asocijacije bude jedno drugo, ali to čine na različite načine, a razlika se tiče

⁶ Ovdje ipak treba upozoriti na primjere tipa *Trči utrku, Istrčao je svoj najbolji rezultat* i sl., koji se mogu čuti u sportskom žargonu, i koji protivreče iznesenom zaključku. No ja smatram da su oni, čak i ako su uopće prihvatljivi, sasvim periferni, te stoga ni na koji način ne narušavaju općenito pravilo.

“konceptualne perspektive”, kako je naziva Keizer (2004: 342). Složenije strukture kakve su cjeline (npr. crkva) asocijativno bude prostije kakvi su dijelovi te cjeline, tj. podstrukture (npr. toranj, križ, oltar itd.), dok prostije (npr. toranj) bude složenije, tj. nadstrukture (npr. sve građevine s tornjem). Iako konceptualna perspektiva neke spoznajne strukture može biti potencijalno dvosmjerna i ovisna o kontekstu (npr. “crkva” može biti podstruktura nadstrukture “grad”), ipak postoji jaka tendencija da u nekih tipova spoznajnih struktura ona bude jedna. Takav je slučaj upravo s relacijskim imenicama. One se kognitivno mogu opisati kao one koje automatski aktiviraju neku drugu opću spoznajnu strukturu u kojoj koncept pobuđen relacijskom imenicom funkcionira kao atribut; to znači da su relacijske imenice konceptualizirane iz perspektive neke druge (složenije) spoznajne strukture, dok nerelacijske tipično nisu konceptualizirane kao dio neke druge spoznajne strukture. (Keizer 2004: 344)

Za razliku od pristupa u kojima se pretpostavlja da različite kategorije imaju jasne i precizne granice te da su one odredive na temelju čvrstih kriterija, u kognitivnoj se gramatici prihvata obrnuta pretpostavka, tj. da su kategorije gradirane, da se one najbolje očituju prototipovima kao svojim najboljim primjerima te da su razlikovanja pojedinih primjera od prototipova moguća u tolikoj mjeri da oni postaju gotovo podjednako udaljeni od dvaju različitih prototipova na liniji njihova međusobnog razgraničenja. Zbog toga se načelno i ne može govoriti o čvrstim granicama među različitim kategorijama, već radije o rubnim i prijelaznim područjima između kategorija popunjenim neprototipičnim jedinicama koje se često ravnopravno mogu smatrati dijelovima i jedne i druge kategorije. Kognitivnogramatički pristup, napokon, ima odlučujuću prednost nad ostalima u tome što vrlo jasno i potpuno opravdano u središte zanimanja postavlja glavu supstantivne sintagme i njezine sposobnosti semantičke “aktivacije”.

U pokušaju kognitivnogramatičkog razgraničenja odnosa komplementacije i modifikacije u supstantivnim sintagmama potrebno je prije svega utvrditi i definirati prototipove i jedne i druge kategorije. Prototipičnim supstantivnim sintagmama s odnosnom komplementacije mogu se smatrati one u kojima glave imaju najviši stupanj semantičke aktivacije zavisnika. Obrnuto, prototipičnim supstantivnim sintagmama s odnosnom modifikacije mogu se smatrati one u kojima glave nemaju sposobnost semantičke aktivacije zavisnika.

Uvjete prototipičnih supstantivnih sintagmi s odnosom komplementacije najbolje zadovoljavaju one u kojima su glave izvedene relacijske imenice. One su na nultom stupnju. Riječ je, najprije, o deverbativnim imenicama, koje su po svojoj konceptualnoj prirodi vrlo bliske glagolima kao riječima koje se odlikuju “konceptualnom zavisnošću”, a udaljene od imenica kao riječi s odlikom “konceptualne autonomnosti” (Langacker 1991: 14). Deverbativne imenice u pogledu sposobnosti vezivanja svojih komplemenata ne razlikuju se bitno od glagola od kojih su izvedene; načelno zadržavaju sve komplemente, u istom ili drukčijem obliku od onoga koji imaju kad stoje uz ishodišne gla-

gole.⁷ Mogu imati jedan komplement (npr. *šuštanje haljine, zvonjava trama-
vaja*), dva (npr. *pomoć starijih mlađima; razočarenje ljudi u državu*), rijetko
tri (npr. *prijetnja roditelja djeci prstom*). U bosanskome jeziku komplement sa
semantičkom ulogom "agens" ne može biti ostvaren u nekongruentnoj sup-
stantivnoj sintagmi u obliku svoga prvog izbora (tj. u besprijedložnom geniti-
vu) ako je u isto vrijeme ostvaren komplement sa semantičkom ulogom "te-
ma" (nije moguće, npr. **izdaja izdajnika države* niti **izdaja države izdajnika*,
nego samo *izdaja države od /strane/ izdajnika*) ili ako je agens označen lič-
nom zamjenicom (usp. **šetnja mene, *galama njih*).

Uvjete prototipičnih supstantivnih sintagmi s odnosom komplementacije
jednako ispunjavaju (i nultom stupnju pripadaju) i one u kojima su glave
deadjektivne imenice. One također preuzimaju semantičke argumente od prid-
jeva od kojih su izvedene. Većinom je riječ o jednom komplementu sa se-
mantičkom ulogom "nosilac svojstva", koji uz deadjektivnu imenicu redovito
ima drukčiji gramatički oblik (u bosanskome besprijedložni genitiv) od onoga
u kojem stoji kad je uz pridjev (nominativ) (npr. *dubina rijeke, jačina struje*).
Rjeđi su pridjevi, a time i deadjektivne imenice s dva komplementa (npr. *Oda-
nost mladih idealima; zaljubljenost pjesnika u prirodu* i sl.), a ne susreću se
primjeri s tri ili više komplemenata.

Na prvom stupnju udaljavanja od prototipa stoje supstantivne sintagme u
kojima su glave izvedene relacijske imenice sa značenjem položaja u kakvoj
organizaciji ili zajednici, kao što su *upravnik, direktor, predsjednik, rukovodi-
lac* i sl.... (npr. *upravnik preduzeća, direktor banke, predsjednik vlade*).
Dobar broj ovakvih imenica (one izvedene od glagola) zapravo je vrlo blizak
tzv. pravim deverbativnim imenicama, ali se od njih razlikuje time što ne
označava opredmećenu radnju, nego vršioća radnje.

Na drugom stupnju udaljavanja od prototipa stoje supstantivne sintagme
u kojima su glave imenice koje se odlikuju minimalnim selekcijskim ograni-
čenjima (koja su ponekad ravna nuli). Takve su: *dio, vrsta, tip, svojstvo, oso-
bina, karakteristika, uloga* i dr. (npr. *dio dvorišta, vrsta životinja, svojstvo ra-
doznalosti, uloga mučenika*). Ovakve imenice imaju izrazito oslabljeno leksič-
ko značenje. U jednom slučaju riječ je o imenicama čiji sadržaj nije uopće
opisiv bez pojma relacije (npr. *dio, vrsta, tip*), a u drugome riječ je zapravo o
tome da je u spoju s takvim imenicama semantički glavni zavisnik (npr. *Svoj-
stvo, osobina, karakteristika*).

Na trećem su stupnju one supstantivne sintagme u kojima su glave osnov-
ne relacijske imenice koje znače predmete koji neotuđivo pripadaju drugim
predmetima, uglavnom u smislu u kojem taj odnos tumači Fillmore (1971).
Tu spadaju potkategorije rodbinskih i sl. naziva (*otac, majka, sin, kći, roditelj*,

⁷ Deverbativne imenice u ovom se pogledu razlikuju od glagola u tome što je uz njih općenito
veća mogućnost nenavodenja komplemenata, ali ta pojava nema nikakva utjecaja na relacijski
status takvih imenica budući da prisustvo i odsustvo zavisnika nije pouzdan kriterij za razgrani-
čenje relacijskih i nerelacijskih imenica.

brat, sestra, muž, suprug, supruga /žena/, stric, tetka, punica itd.) i dijelova tijela (*ruka, noga, glava, kosa, stomak, leđa* itd.).

Na četvrtom su stupnju udaljavanja supstantivne sintagme u kojima su glave osnovne relacijske imenice sa značenjem integralnih dijelova kakve cjeline (npr. *zidovi utvrde, točkovi kolica, drška metle* i sl.).

Napokon, na petom stupnju, kao najudaljenije od prototipa, stoje supstantivne sintagme u kojima su i glavom i zavisnikom označeni predmeti koji se kao takvi odlikuju konceptualnom autonomijom, ali zahvaljujući aktiviranju semantičkog odnosa pripadanja jedan od njih (onaj označen glavom) postaje konceptualno zavisn od drugoga (onog označenog zavisnikom). Riječ je o relacijskoj upotrebi nerelacijskih imenica, na koju je već ranije ukazano kao na jednu od glavnih poteškoća u pokušaju strogog razgraničenja komplementa i modifikatora u supstantivnoj sintagmi (npr. *kuća prijatelja, automobil moga brata* i sl.).

Kako se može primijetiti, glavna matrica udaljavanja različitih vrsta supstantivnih sintagmi s odnosom komplementacije od njihova prototipa jeste aktiviranje odnosa pripadanja jednog predmeta drugome u širokom smislu. To je udaljavanje stupnjevito, a stupnjevanje različitih konstrukcija ima svoje kognitivno uporište i potvrdu. Npr. sintagme u kojima su glave osnovne relacijske imenice sa značenjem integralnih dijelova kakve cjeline s obzirom na konceptualnu perspektivu glave kao prostije spoznajne strukture ne razlikuju se od sintagmi u kojima su glave relacijske imenice sa značenjem dijelova tijela i rodbinskih naziva. Ipak, kod ovih prvih asocijativno je aktiviranje korelacijskog predmeta manje često, a time i manje snažno. Zbog toga su one niže na vertikalnoj skali udaljenosti od prototipa. Posebno su, s gledišta našeg zanimanja u ovom radu, značajne supstantivne sintagme koje stoje najniže (na petom stupnju) na predloženoj skali (npr. *kuća prijatelja, automobil moga brata*). One su označene kao neprototipične. S jedne strane, one su bliske konstrukcijama s odnosom komplementacije jer je konceptualna perspektiva njihovih glava jednaka konceptualnoj perspektivi koju imaju glave u prototipičnim sintagmama ove vrste. Međutim, takva je konceptualna perspektiva ovdje omogućena tek sekundarnim aktiviranjem spoznajne strukture zavisnika kao složenije, a glave kao prostije. Tako u navedenim primjerima spoznajna struktura “osoba” uključuje kao podređene spoznajne strukture “kuća” i “automobil”, iako izvan njihove sintagmatske veze takva hijerarhizacija nema svoje nužno uporište u spoznaji. Zbog toga postoje dobri razlozi da se ovakve konstrukcije smatraju prijelaznim tipom između odnosa komplementacije i modifikacije.

Opisana stupnjevita struktura supstantivnih sintagmi s odnosom komplementacije, na čijem se jednom kraju nalaze prototipične konstrukcije, a na drugome neprototipične, može se predstaviti sljedećom slikom:

SUPSTANTIVNE SINTAGME S ODNOSOM KOMPLEMENTACIJE prototipične konstrukcije

0. glava sintagme izvedena relacijska imenica:
deverbativna (*šuštanje haljine, pomoć starijih mlađima...*)
deadjektivna (*dubina rijeke, odanost mladih idealima...*)
1. glava sintagme relacijska imenica sa značenjem položaja u nekoj organizaciji ili zajednici (*upravnik preduzeća, direktor banke...*)
2. glava sintagme osnovna relacijska imenica s minimalnim selekcijskim ograničenjima (*dio dvorišta, vrsta životinja...*)
3. glava sintagme osnovna relacijska imenica sa značenjem dijela tijela, srodstva ili sl. (*ruke radnika, sin bogataša...*)
4. glava sintagme osnovna relacijska imenica sa značenjem integralnog dijela kakve cjeline (*zidovi utvrde, drška metle...*)

5. glava sintagme nerelacijska imenica upotrijebljena relacijski
(*kuća prijatelja, automobil moga brata...*)

neprototipične konstrukcije

SUPSTANTIVNE SINTAGME S ODNOSOM MODIFIKACIJE

neprototipične konstrukcije

Slika 1.

5. U ovom radu razmotreno je pitanje mogućnosti razgraničenja supstantivnih sintagmi s odnosom komplementacije, na jednoj, i onih s odnosom modifikacije, na drugoj strani. Predloženi kriteriji za razgraničenje podvrgnuti su kritičkom preispitivanju, te se pokazalo da se oni ne mogu uzimati kao identifikacijski testovi. Kao primjereniji usvojen je kognitivnogramatički pristup, koji ne prihvaća postojanje čvrstih granica među različitim kategorijama, nego radije pretpostavlja da su kategorije organizirane gradacijski, da se one očituju prototipovima kao svojim najboljim primjerima te da su udaljavanja pojedinih primjera od prototipova moguća u tolikoj mjeri da oni zauzimaju položaj na granici kategorija. Polazna je pretpostavka u ovom radu da je odnos komplementacije karakterističan za relacijske imenice kao glave sintagmi te da među njima treba tražiti prototip. Relacijske imenice i kognitivno se razlikuju od nerelacijskih po tome što su one prostije spoznajne strukture i što je njihova konceptualna perspektiva uvijek usmjerena ka nekoj složenijoj spoznajnoj strukturi. Prototipičnim supstantivnim sintagmama s odnosom komplementacije označene su one u kojima su glave deverbativne i deadjektivne imenice.

Širenje konstrukcija udaljavanjem od prototipa postavljeno je vertikalno i ustanovljeno ukupno pet stupnjeva (1. glava sintagme je relacijska imenica sa značenjem položaja u kakvoj organizaciji ili zajednici; 2. glava sintagme je osnovna relacijska imenica s minimalnim selekcijskim ograničenjima; 3. Glava sintagme je osnovna relacijska imenica sa značenjem dijela tijela, srodstva ili sl.; 4. glava sintagme je osnovna relacijska imenica sa značenjem integralnog dijela kakve cjeline i 5. glava sintagme je nerelacijska imenica upotrijebljena relacijski). Konstrukcije na petom stupnju udaljenosti označene su neprototipičnima, čime je ostavljena mogućnost da im se pristupa i iz polja substantivnih sintagmi s odnosom modifikacije.

Literatura:

- Carnie, Andrew (2000), *Syntax. A Generative Introduction*, Blackwell Publishing Ltd.
- Engel, Ulrich (1994), *Syntax der deutschen Gegenwartssprache*, Berlin
- Fillmore, Charles (1968). „The case for case”. u: Bach, E./R. Harms (ur.), *Universals in Linguistic Theory*, New York: Holt, Rinehart and Winston, str. 1–88.
- Helbig, Gerhard (1971), „Theoretische und praktische Aspekte eines Vallenzmodells”. u: G. Helbig, *Beiträge zur Valenztheorie*, Pariz, str. 31–49.
- Huddleston, Rodney (1984), *Introduction to the grammar of English*, Cambridge: Cambridge University Press
- Huddleston, Rodney i Geoffrey K. Pullum (2002), *The Cambridge grammar of the English language*, Cambridge: Cambridge University Press
- Keizer, Evelien (2004), „Postnominal PP complements and modifiers: a cognitive distinction”, *English Language and Linguistics*, 8, str. 323–350.
- Langacker, Ronald W. (1991), *Foundations of cognitive grammar*, vol. 2: *Descriptive application*, Stanford: Stanford University Press
- Löbner, Sebastian (1985), „Definites”, *Journal of Semantics*, 4, str. 279–326.
- O’Grady, William, Michael Dobrovolsky i Mark Aronoff (1997), *Contemporary linguistics. An Introduction*, New York: St. Martin’s Press
- Palić, Ismail (2011a), „O glagolima koji vežu obvezatne adverbijalne dopune u bosansko-me jeziku”, *Suvremena lingvistika*, god. 37, sv. 2, br. 72, Zagreb, str. 201–217.
- Palić, Ismail (2011b), „Za novi pristup gramatičkoj strukturi rečenice u bosnistici”, *Pismo. Časopis za jezik i književnost*, IX/1, Sarajevo, str. 39–68.
- Petrović, Vladislava i Kosta Dudić (1989), *Rečnik glagola sa gramatičkim i leksičkim dopunama*, Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva; Novi Sad: Zavod za izdavanje udžbenika; Sarajevo: Svjetlost
- Pranjković, Ivo (1993), „Osnove valentnosti imenica i pridjeva u hrvatskome književnom jeziku”, *Kontrastivna analiza engleskog i hrvatskog jezika*, IV, Zagreb, str. 29–40.
- Radford, Andrew (1988), *Transformational grammar. A first course*, New York: Cambridge University Press
- Samardžija, Marko (1986), „Dopune u suvremenom hrvatskom književnom jeziku”, *Radovi Zavoda za slavensku filologiju*, XXI, Zagreb, str. 1–32.
- Tesnière, Lucien (1959), *Éléments de syntaxe structurale*, Pariz

ON COMPLEMENTATION AND MODIFICATION IN THE NOUN
PHRASE
(A COGNITIVE APPROACH)

Summary

The main subject of my interest in this article was the question of complementation and modification in the noun phrases and the possibility of their delimitation. In the first part I offered a critical analysis of the proposed criteria for the complementation/modification distinction showing that they cannot be taken as a reliable identification test. In the second part I adopted a more suitable cognitive approach which generally does not accept the firm borders between different conceptual categories but rather their gradual organization. It means that every category is best represented by its prototype as its best example. Besides by the prototype, a category is also represented by non-prototypes as a result of the semantic extension of the prototype. Non-prototypes do not reflect a category in the best way, they are more peripheral and eventually they can be at the border between two categories making their delimitation more relative. It is not-surprisingly true for complements and modifiers in the noun phrases. I believe that only relational noun heads take complements. They are different from the non-relational ones because they are simpler cognitive structures and their cognitive perspective is always directed towards more complex cognitive structures. I marked as prototypical noun phrases with complements those which have deverbative and deadjectival nouns as heads. The semantic extension of the prototype includes five levels: (1) the head of the phrase is a noun meaning a position in an organization or community; (2) the head of the phrase is a noun with the minimal selection restrictions; (3) the head of the phrase is a noun meaning a body part, kinship etc.; (4) the head of the phrase is a noun meaning an integral part of the whole; (5) the non-relational head noun is used relationally. The constructions (5) are at the complementation/modification border and can also be seen as non-prototype of modification.

Key words: head of the phrase, dependent, complement, modifier, relational noun, semantic activation, prototype

Alen KALAJDŽIJA
Sarajevo

TAUTOLOGIJA U EPSKOM POETSKOM DISKURSU

U radu se na osnovu građe iz Hörmannove zbirke usmene epike analiziraju tautološke konstrukcije koje su nastale posredstvom utjecaja epske poetske formule čiji je primarni zadatak strukturno i prozodijsko zaokruženje epskog deseterca. Prema građi iz korpusa dolazi se do zaključka da postoji nekoliko tautoloških kategorija na osnovu čega se vrši njihova klasifikacija. Navedeni primjeri upućuju na primjetan udio epskog diskursa u savremenom jeziku s obzirom na pojavu tautologija, ali se isto tako dolazi do zaključka da neke forme, pored praktično uvjetovanih oblika vezanih za epsku poetsku gramatiku, služe i za stilizaciju jezičkog izraza epskog diskursa.

Ključne riječi: tautologija, epika, epska poetska formula, pleonazam, zalihost

1. Uvod

Tautologija je gramatičko-semantička pojava koja se javlja onda kada određeni nivo jezičke jedinice biva upotrijebljen kao višak, budući da se tim dijelom jezičke jedinice ne dobija novo značenje niti se njime nijansira značenjski sadržaj iskaza u komunikaciji. Tautologija se prvenstveno odnosi na strukturne jezičke jedinice koje imaju status jezičkog znaka, dok se ispod ovoga ranga ne može govoriti o tautologiji, s obzirom na to da je za tautologiju najvažniji sadržajni, tj. značenjski aspekt preko kojega se ustanovljavaju formalni obrasci prepoznavanja navedene pojave. Postoje, međutim, određene vrste tauto-iskaza koje su ispod nivoa jezičkog znaka, kakve su npr. Tautofonija – gdje se govori o podudarnosti pojedinih fonema u različitim leksemama, i tautotonija – pod kojom se podrazumijeva podudarnost prozodijskih struktura različitih leksema.¹

U nizu leksikografskih objašnjenja značenja tautologije, Rikard Simeon ističe i onu prema kojoj je tautologija „reduantna konstrukcija koja se sastoji od dvije ili više riječi, od kojih svaka izražava isti pojam“, odnosno „u stilistici, retorici i poetici: definira se kao suvišno ili čak besmisleno ponavljanje riječi, rečenica ili ideja...“² Midhat Riđanović tautologiju definira kao „gomila-

¹ Šipka, Danko: *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad, 1998, str. 51. Inače, navedena pojava nema faktički nikakve veze s viškom ili ponavljanjem strukturnih dijelova iskaza, već služi kao stilistička forma u rimovanju.

² Simeon, Rikard: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih termina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969, str. 595–596.

nje' dva ili više identičnih semantičkih elemenata na način koji te elemente – osim jednog – čini suvišnim.“³ Pored toga, ovaj autor tautologiju dijeli na eksplicitnu i implicitnu.⁴

U lingvističkoj literaturi tautologija se nekada poistovjećuje s pleonazmom, budući da se obje baziraju na principu zalihosti, tj. viška obavijesti u komunikaciji, premda postoje i određena mišljenja prema kojima se navedeni pojmovi mogu razdvojiti kao dvije posebne kategorije:

„Pleonazam i tautologija vrste su zalihosti jer u njima dolazi do ponavljanja obavijesti. I pleonazam i tautologija promatraju se i kao jezični problem i kao stilske figure. I pleonazam i tautologija višeznačni su nazivi jer označuju jezičnu pojavu i, procesom metonimizacije, izričaj koji je nastao tom jezičnom pojavom. Tautologija je odnos koji se temelji na sinonimiji, tj. u istome se izričaju pojavljuju sinonimi, npr. *lijep i krasan, gnusan i odvratn, glup i blesav*. Poseban je slučaj kad se dvaput ponovi isti izraz (npr. *lijep i lijep, ide i ide*). Pleonazam se katkad određuje kao pojam nadređen tautologiji, a katkad samo kao pojava u kojoj je značenje jednoga sastavnog elementa uključeno u značenje drugoga sastavnog elementa (npr. *izići van*).“⁵

Za epski diskurs tautologija može biti zanimljiva u odnosu na stilski i poetički obrazac, pa se navedena gramatičko-semantička pojava ne mora nužno kvalificirati negativnim definiranjem ili normativnim odbacivanjem, imajući pri tome posebno u vidu činjenicu da epski diskurs ima svoj formalni pojavni okvir unutar kojega se razvrstavaju riječi u tekstu. U tom smislu, kada se govori o prirodi dijalekatskih presijecanja u epskom diskursu, može se izreći generalni stav da dijalekatsko porijeklo pjevača epskih pjesama ne uvjetuje pojavljivanje ili frekventnost tautoloških pojava te da iz toga proizlazi da se epska tautologija, funkcionirajući kao opća i naddijalektalna osobina epskog poetičkog kruga, pojavljuje kao tipičan stilski izraz epskog diskursa. Prema formalnim pokazateljima, u epskom diskursu postoji nekoliko tipova eksplicitne tautologije koja se realizira uglavnom na gramatičkim planovima, unutar kojih se može govoriti i o specifičnijim podtipovima.⁶ Zbog toga treba istaći činjenicu da u epskom diskursu eksplicitna tautologija direktno zavisi od

³ Ridanović, Midhat: *Jezič i njegova struktura*, Svjetlost, Sarajevo, 1985, str. 337.

⁴ Ibidem, str. 338.

⁵ Hudeček, Lana; Lewis, Kristian; Mihaljević, Milica: „Pleonazmi u hrvatskome standardnom jeziku, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, br. 37/1, Zagreb, 2011, str. 42.

⁶ U ovome istraživanju nisu obuhvaćene kategorije koje pripadaju tautološkom ponavljanju gramatičkih morfema, npr. u kategorijama slaganja adjektiva uz supstantiv ili u kategoriji katentivnih glagola uz koje dolaze punoznačni glagoli kod kojih se može ponavljati gramatički rod, ili logičkoj tautologiji tipa „ne vidjeti na oči“, „ustati na noge“, „sići dolje“ i sl., već su obuhvaćene one kategorije koje formalno zavise od zahtjeva epske poetske formule i koje su eksplicitno navedene. Navedeni pristup inetencionalno je primijenjen zbog obimnosti građe koja nudi izuzetno visok stepen spomenutih tautologija.

formalnih strana epskog deseterca, te da se ona kao pojava transponira na formalni jezički izraz, sudjelujući u specifičnoj stilizaciji teksta.

2. Tvorbena tautologija

Pod tvorbenom tautologijom u epskom diskursu podrazmijeva se upotreba istih ili značenjski maksimalno bliskih leksema, čime se dobija zališnost, tj. višak neke od upotrijebljene riječi, što istovremeno izaziva nagomilanost elemenata u takvoj strukturi. Konkretnije kazano, ova vrsta epske tautologije može se podvesti pod tautološku hibridnu složenicu, o kojoj npr. govori Rikard Simeon,⁷ unutar koje se prepoznaju principi ulančavanja dviju različitih leksema koje se objedinjuju u jednu riječ – složenicu. U epskom diskursu to potvrđuju primjeri kombinacije dvaju brojeva: *oba + dva / dvije / dvoje*, na osnovu čega se može govoriti o *tautološkoj brojevnoj složenici*:

Obadva mu uha odrezao (A1: 798)⁸; *Obadva* su na noge skočila (A4: 144); Nego, Hadžo, *obadva* ti svijeta (A6: 336); *Obadvije* ide uz *skaline* (A9: 376); Nego Mujo, *obadva* ti sv'jeta (A21: 1538); Rosa njemu pruži *obadvije* (A25: 449); *Obadvije* puške isturio (A26: 1102); Odvedi ih, *obadva* ti sv'jeta (A27: 399); *Obadva* su u krv ogreznula (A31: 782); *Obadvije* raširio ruke (A32: 400); Kopilane, ti si vlaški s *obadvije* strane (B40: 24); *Obadvije* znadem harambaše (B47: 188); *Obadvije* ljepše prihvatilo (B71: 269); Pa *obadva* po bedemu *šeću* (B73: 270); crn vam obraz na *obadva* svita (C1: 731); Sastaviše *obadva* junaka (C4: 1021); dale grane s [s'] *obadvije* strane (C10: 581).

Pored ove vrste tautološke složenice, u epskom diskursu pojavljuje se još jedna, tautološkoj složenici bliska vrsta, koja se ipak podvodi pod drugu kategoriju: *tautološku polusloženicu*, kako to potvrđuju primjeri tipa: *Sabah-zora*, ptice zapjevaše (A25: 428) ili Kad je *sabah zora* zapučila (C8: 13). Ova vrsta tvorbene tautologije sastavljena je pak od dviju leksema orijentalnog i slavenskog porijekla. Navedena tautološka polusloženica, i pored jasno eksplicirane tautologije, sadrži veoma značajan stilski efekt koji se u bosanskom jeziku i

⁷ Simeon, Rikard: *Navedeno djelo*, str. 596.

⁸ Napomena o izvorima. Izvor za proučavanje građe iz epskog diskursa uzet je iz Hörmannove zbirke bošnjačke epike, koja je doživjela različita izdanja i imenovanja. U ovome istraživanju korištena je izvorna građa, i to ona koja se odnosi na prvu publiciranu zbirku iz 1888–1889. te kasniji tekstološki izvori kojima se bavila u svojim istraživanjima Đenana Buturović. Oznake za navedene simbole predstavljene u zagradi: A – primjer je uzet iz prve knjige Hörmannove zbirke, publicirane 1888. godine, broj koji slijedi oznaka je za pjesmu pod rednim brojem u zbirci, a broj koji dolazi nakon dvotačke označava redni broj stiha. Isto tako, među simbolima se pojavljuje oznaka B – što predstavlja drugu knjigu iz 1889, a oznaka C kasnije publicirane pjesme iz Hörmannove zbirke u redakciji Đenane Buturović (1966). Eksplicacija zagrada [] upućuje na rukopisno stanje građe preuzeto iz djela Đenane Buturović (1976). Uvršteni simboli uzeti su radi jednostavnijeg navođenja primjera, a njihova provjera može se izvršiti uvidom u same zbirke iz Hörmannove kolekcije.

njegovim različitim stilovima često može čuti, i nije „tautologizirana“ kao što je to tautološka brojevnica složenica tipa *obadva / odviše / obadvoje*.

Naime, upotreba tautološke brojevnice u standardnom jeziku nije normirana, dok neformalna jezička upotreba poznaje ove konstrukte. Izvorište ovih oblika u savremenom jeziku trebalo bi se locirati u usmenom epskom diskursu, prema čemu je osnovni razlog upotrebe tautološke složenice deseterački stih. Jasno je da izostavljanje jednog ili drugog člana brojne složenice *obadva / obadvije* narušava epsku deseteračku formulu u zavisnosti od strukture samoga stiha.⁹ Primjeri ovakvoga tipa ukazuju na utjecaj epske jezičke tradicije na savremeni jezik. Zanimljivost u vezi s ovom tautološkom brojnom složenicom jeste upravo i u njenu prvom elementu, koji se redovno upotrebljava samo u petrificiranom obliku *oba*, mada bi se trebalo očekivati slaganje s oblikom ženskog roda, kada dolazi u konstrukciji s oblikom *dvije*: *Obadva* mu uha odrezao (A1: 798) vs. *Obadvije* raširio ruke (A32: 400), gdje bi se zapravo u drugom primjeru trebao upotrebljavati oblik *objedvije*, koji je analogan obliku *obadva*. To, međutim, ni u jednom primjeru iz korpusa nije zabilježeno. Međutim, navedena konstatacija može se i relativizirati, posebno u vezi sa starijim jezičkim stanjem, kada je npr. u anketi *Pitanja o govoru prostoga naroda* u sarajevskom govoru u jeziku Bošnjaka sporadično zabilježen i oblik s ikavskim jatom: „obidvije“.¹⁰ Na osnovu toga može se govoriti o leksikaliziranosti i okamenjenosti navedene konstrukcije, u kojoj je prvi član uvijek imenica *oba*, dok je drugi član promjenjiv u zavisnosti od toga da li obilježava muški, ženski ili srednji rod. To dalje navodi na zaključak da je ovakva tvorba svojstvena posebnim oblicima književnog jezika, te da nije rezultat spontanog jezičkog razvitka, jer bi spontani jezički razvitak prepoznao kongruenciju. U pitanju je intencionalni oblik koji je očito prvo zahvatio usmeni diskurs zbog potreba deseterca, a kasnije se analoški prenio i na druge stilove i organske idiome bosanskoga jezika.

Ova tautološka brojna konstrukcija, pored toga što dolazi u konstrukciji *oba* + glavni broj *dva / dvije*, pojavljuje se i u konstrukciji *oba* + zbirni broj

⁹ Shodno zakonomjernostima epskog deseterca, postoji isto tako nemali broj primjera koji ilustriraju samostalnu upotrebu broja *oba / obje / obi*, npr.:

Oba ćemo u njoj *istruhnuti* (A21: 895); *Ispašće* [ispast će] ti *oba* oka vrana (A25: 385); *Jednaci ste oba* u obrazu (A26: 874); *Dvije* djede, *oba* Čekerklića (A28: 386); *Obje* b'jele raskrilila ruke (A38: 66); *Gospojice, oba* ti svijeta (B42: 222); *Obje* su mu ruke zadrhtale (B44: 260); *Obje* pobre konje povedoše (B60: 864); Često pada na *oba* koljena (B62: 15); *S obje* strane, za *oba* kajasa (B65: 126); *Pa kad pane na oba* kolina (C1: 46); *Iz avlije oba* išćereše (C1: 131); *Gospojice, oba* ti svijeta (C9: 570), odnosno broja *dva / dvije / dvi*:

U tom danu dva jaka sahata (A24: 467); *Ti ostavi dva* mlagjajna sina (A29: 134); *Dok dogioše dva* brata roljena (A32: 223); *I pred četom dvije* harambaše (B41: 7); *Uz koljeno [kolino] dvije* harambaše (B43: 67); *Dvije* glave [Do *dvi* glave] do dva Musagića (B45: 136); *Dvije [dvi]* guje, *dv'je [dvi]* Hrnjice mlade (B46: 114); *Dva* rećeta rad toga mejdana [izim tog *mejdana*] (B49: 410); *Nu to n'jesu dva* orla krstaša (B54: 86); *Dvije* halke od suhoga zlata (B69: 153); *Dv'je [Dvi]* Kozlice i *dv'je [dvi]* Opuzlice (B61: 380).

¹⁰ Halilović, Senahid: „Sarajevski govor do kraja XX stoljeća“; u: Halilović, Senahid; Tanović, Ilijas; Šehović, Amela: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Biblioteka Bosnistika, Slavistički komitet, Sarajevo, 2009, str. 26.

dvoje: obadvoje. I kod ovog oblika, situacija je slična prethodno iznesenoj konstataciji.

3. Sintaksičke tautologije

Tautologija se u epskom diskursu najčešće pojavljuje kao sintaksički uvjetovana pojava. Sintaksičke tautologije brojnije su od tvorbenih, a zasnivaju se na kombiniranju sintaksičkih jedinica koje funkcioniraju kao sadržajni višak, koji značenjski opterećuje tekst gomilanjem onih jedinica koje ne nose novo značenje. Međutim, kako je već naglašeno, epska tautologija, posjedujući specifičan prozodijski deseterački karakter, sublimira i specifičan poetički i stilski izraz, vidno prisutan u epskom tekstu. Za sintaksički uvjetovane tautologije može se reći da se one zasnivaju na principu sintaksičkih gomilanja i ponavljanja, čime se upućuje na specifičnost njihova stilskog aspekta, čime se ova pojava zapravo približava pleonazmu.

3.1. Enklitički tautološki dativ

Tipičan primjer sintaksičkih tautologija jesu primjeri ponavljanja enklitičkog oblika ličnih zamjenica i puni oblik prisvojnih zamjenica u jednoj rečenici. Naime, u ovim sintaksičkim tautološkim konstrukcijama enklitički oblik lične zamjenice funkcionira kao posesivni dativ koji se značenjski preklapa s upotrebom posesivne zamjenice:

Prištedi *mi moju* rusu glavu (A14: 505); I sablja *ti tvoja* dimiskija (A25: 114); Ne ću babo, života *mi moga* (A28: 298); Ne znam Angjo, *mojega mi* dina (A31: 267); O trgovče, života *ti tvoga* (A34: 304); Opremi *mi moga* [mog tamo] gjogata (B43: 7); Ne znam, brate, *mojega mi* dina (B44: 129); Hajirli *ti tvoje* rane bile (B45: 250); Čuvajte *mi moju* bjelu kulu (B52: 189); Bih, Ivane, zakona *mi moga* (B56: 134); Jesam, mati, *mojih mi* očiju [Jesam, moja mati, očiju *mi*] (B63: 16); Ajme *meni*, huda srećo *moja* (B65: 17).

Navedeni primjeri pokazuju način funkcioniranja ove konstrukcije koja se pojavljuje i u savremenom jeziku, posebno u zakletvama, npr.: Ne znam Angjo, *mojega mi* dina (A31: 267); Ne znam, brate, *mojega mi* dina (B44: 129); Jesam, mati, *mojih mi* očiju [Jesam, moja mati, očiju *mi*] (B63: 16), pa se postavlja pitanje zašto se ove konstrukcije pojavljuju u usmenom epskom diskursu. Odgovor je, čini se, poprilično jasan. Upotreba ovih tautoloških konstrukcija tiče se usmene poetske epske formule i njenih deseteračkih zahtijeva. Bez ekspliciranja enklitike ili prisvojne zamjenice bio bi narušen deseterac: Ne znam Angjo, dina *mi* (A31: 267), ili I sablja *tvoja* dimiskija (A25: 114), odnosno Jesam, moja mati, očiju *mi*. Način funkcioniranja ovih konstrukcije tiče se primarno enklitike i njezina rasporeda. Zbog zakonomjernosti vezanih za obavezni red riječi, enklitika se povlači prema početku rečenice ili eventualno sintagme. Otuda se primjer Daj *ti meni tvojega* gjogata (A32: 802) treba

tretirati kao oblik izveden iz strukture: Daj meni *tvojega ti* gjogata (A32: 802) ili Da *mi* sigješ do *moga* Bunića (B42: 27) < Da sigješ do *moga mi* Bunića (B42: 27) i sl.

Dakle, sintaksička tautološka konstrukcija s enklitičkim dativom može se definirati kao ponavljanje sintaksičkih elemenata s istim značenjem ali različitim funkcijama, pri čemu se posesivni ili prisvojni dativ (koji nekada formalno odgovara i dativu interesiranja) značenjski podudara s prisvojnim pridjevom, s kojim dijeli svoje porijeklo, i koji se vežu za zajednički upravni član. U tom smislu, enklitički dativ popunjava poziciju nekongruentnog atributa sa značenjem posesivnosti, dok prisvojni pridjev zauzima poziciju kongruentnog atributa sa značenjem posesivnosti, vežući se za zajednički upravni član sintagme. To potvrđuju i primjeri: Ne znam Angjo, *mojega mi* dina (A31: 267), gdje članovi *mojega* i *mi* dolaze uz supstantiv *din*; ili: Halal'te *mi*, *moje* age drage (B42: 458), gdje se članovi *mi* i *moje* uvode po supstantivnoj riječi *age* i sl.

Enklitički tautološki posesivni dativ pojavljuje se u sljedećim značenjskim kategorijama: a) zakletva: Ne znam, brate, *mojega mi* dina (B44: 129); b) zapovijed: Daj *ti* meni *tvojega* gjogata (A32: 802); Drugu sprema u rosno Primorje, / A na ruke Primorcu Aleksi: / Da *mi* sigješ do *moga* Bunića (B42: 25–27); c) želja: E 'vako [vako] mu tucak besjedio: / Primako ti dorat na mejdanu / I sablja *ti tvoja* dimiskija (A25: 112–114).

U nekim slučajevima, ali znatno rjeđe u korpusu, u navedenoj tautološkoj poziciji može se pojaviti i puni oblik lične zamjenice u dativu, kada zbog zakonomjernosti metra odgovara njegov puni oblik: Šta to *tebi tvoje* knjige kažu (B50: 504) / Rgjava *mi moje* knjige kažu (B50: 512) < Šta ti to tvoje knjige kažu, što se može eventualno podvesti pod posebnu potkategoriju.

Poseban podtip tautološkog enklitičkog dativa mogao bi se definirati i kao dativ s proleptičkom funkcijom, slično kategoriji rečenice s proleptičkim konstituentom.¹¹ Ono što veže ove dvije kategorije jeste činjenice da se upotrebljava verbalna riječ iz skupine prijelaznih glagola te da dalji objekt obilježen dativom u ovom slučaju označava i subjekt zavisne rečenice koja se uvodi po navedenom glagolu: Vjerujem ti, što ti meni kažeš (A5: 64), budući da je vidljiv višak u konstrukciji koja se može izraziti i kao: Vjerujem što (ti) meni kažeš, odnosno Vjerujem ti što mi kažeš, tj. Vjerujem što mi kažeš.

3.2. Unutarnja tautologija

Druga vrsta sintaksičkoga tautološkog ponavljanja jeste tzv. unutarnja tautologija u kojoj se: a) objekt rečenične ili sintagmatske strukture podudara s korijenom glagola uz koji se uvodi;¹² ili b) adverb rečenične strukture podudara s korijenom glagola po kojem se uvrštava:

¹¹ Up. Kovačević, Miloš: *Kroz sintagme i rečenice*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.

¹² Kristal, Dejvid: *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd, 1985, str. 266.

Tu su oni *noću prenoćili* (A1: 734); Dva vezira *zimu zimovala* (A2: 1); Za tim malo *povremilo vrijeme* (A2: 166); Pa on sio *misli premissljati* (A3: 3); *Dvorbu* hajduk Huseine *dvori* (A4: 1); Otkad' s *carem ljuti boj bijemo* (A9: 151); Baš si danas *lovak ulovio* (A12: 307); *Rano rani* od Primorja Luka (A14: 1); Kakov sam ja noćas *san usnila* (A20: 168); *Lov loviti* Mitrovića lugu (A22: 109); Tu su bijel *danak predanili* (A23: 181); Jer je mene *mjera namjerila* (A24: 191); Vino piju, *eglen eglendišu* (A24: 387); Beže sjedi, *pijuć hladno pivo* (A25: 234); Pa me bješe *namjer namjerila* (A26: 277); Tu su *danak zadanili* bili (A32: 1379); *Mobu moli* Bojković Alija (A34: 1); A daidži *mjesto namjestio* (A36: 33); *Rano rani* Hrnjičiću Mujo (B50: 1); *Dan danio*, dv'je *noće noćio* (B50: 399); *Rano rani* serdar *Mustaf'-aga* (B57: 1); *Piće pili* mladi Udbinjani (B60: 1); *San usnio* Osman *Čustoviću* (B65: 1); Za njima su *potjer potjerali* (B69: 314); Da se učim *četu četovati* (B71: 21); Pa su sjeli *večer večerati* (B74: 204); ne bi li nas *mira namirila* (C1: 562); *dan daniti*, noći *putovati* (C3: 283).
 Stambolije na *sejir* ustanule, / Te *sejire* Mujova Halila (A32: 1402–1403).

Primjeri iz korpusa pokazuju sljedeće odnose koji pripadaju prvoj skupini unutarnje tautologije, koja bi se mogla nazvati *objektna unutarnja tautologija*: noću prenoćiti: Tu su oni *noću prenoćili*; lov(ak) (u)loviti: Baš si danas *lovak ulovio*; *Lov loviti* Mitrovića lugu; dan(ak) pre-/ zadaniti: Pa i tu su *danak predanili*; Tu su *danak bili zadanili*; večer večerati: Pa su sjeli *večer večerati*; pivo / piće piti: Beže sjedi, *pijuć hladno pivo*; *Piće pili* mladi Udbinjani; namjer namjeriti: Pa me bješe *namjer namjerila*; mjera namjerila: Jer je mene *mjera namjerila*; sejir sejiriti: Stambolije na *sejir* ustanule, / Te *sejire* Mujova Halila; boj biti: Otkad' s *carem ljuti boj bijemo*; eglen eglend(is)ati: Vino piju, *eglen eglendišu*; mjesto namjestiti: A daidži *mjesto namjestio*; san usniti: *San usnio* Osman *Čustoviću*; potjer potjerali: Za njima su *potjer potjerali*; mir namiriti: ne bi li nas *mira namirila*; zimu zimovati: Dva vezira *zimu zimovala*; vrijeme povremiti: Za tim malo *povremilo vrijeme*, *dvorbu dvoriti*; *Dvorbu* hajduk Huseine *dvori*; mobu moliti: *Mobu moli* Bojković Alija.

Druga semantička skupina znatno je rjeđa i pojavljuje se u samo jednoj sintagmatskoj konstrukciji – *rano raniti*: *Rano rani* od Primorja Luka; *Rano rani* Hrnjičiću Mujo; *Rano rani* serdar *Mustaf'-aga*. Ova skupina mogla bi se imenovati *adverbnom unutarnjom tautologijom*. Ova druga skupina sintaksički je jednostavnija i podrazumijeva u drugom dijelu stiha subjekt koji vrši radnju. Prva skupina semantički je raznovrsnija, sintaksički je razuđenija i prozodijski je heterogenija. Tako se dešava da konstrukt glagola i imenice koji se izvode iz istoga korijena može doći i u prvom i u drugom dijelu stiha, a rjeđe može biti rastavljen u dvjema vremenskim cjelinama ograđenim četvercem i šestercem. U praktičnom smislu, u usmenom epskom korpusu ovakvi primjeri vežu se za svojevrsni leksički poetizam.

3.3. Tautološki niz

Treća vrsta sintaksičke tautologije mogla bi se nazvati *tautološkim nizom* u kojem dolazi ili do ponavljanja istih ili bliskih leksema, ili pak do ponavljanja leksema koje isto znače, samo što su posrijedi riječi različitog porijekla. Zapravo, može se kazati da je ovo najtipičnija vrsta eksplicitne tautologije zbog toga što se zasniva na sinonimiji, gdje se u istom iskazu upotrebljavaju sinonimne lekseme.¹³ Kod ove vrste tautologije u epskom diskursu primjećuje se da upotreba istih ili bliskih riječi može biti formalno označena veznikom *i*:

Pa staviše *pika* i *bilješke* (A9: 470); Ode bane *misliti* i *premišljati* (A12: 87); Od staroga *vakta* i *zemana* (A25: 501); Sve su age *šenli* i *veselo* (A26: 4); Vav'jek pio *šenli* i *veselo* (A33: 188); Biju *barde*, a biju *lumbarde* (B40: 1216); Vrlo Omer *sahtli* i *kaharli* (B40: 1314); Sve mu *hale* i *ahvale* kaži (B42: 606); Sve su age *šenli* i *veselo* / A Hrnjica *sahtli* i *kaharli* (B46: 5–6); Niz gradove drugi otpucuju, / po kulama *šibe* i *prangije* (C11: 131).

Tautološki niz s ekspliciranim veznikom *i* uvjetovan je metrom, a njegovo preciznije terminološko definiranje moglo bi se proglasiti *konjunktivnim tautološkim nizom*. Među leksemama koje se daju tautološki pojavljuju se najčešće sinonimne bosanske riječi (*misliti* i *premišljati*), ili one riječi koje su porijeklom iz drugih jezika, najčešće orijentalnih i riječi koja slijedi iz bosanskog jezika (*šenli* i *veselo*), mada se pojavljuje i kombiniranje s romanizmima (*pika* i *bilješka*), ili se upotrebljavaju dvije sinonimne riječi iz orijentalnih jezika (*sahtli* i *kaharli*; *vakat* i *zeman*), ali i neologizmi koji su uvjetovani epskom formulom (*barde* i *lumbarde*). Tako, prvi primjer upućuje na gotovo identično značenje leksema *misliti* i *premišljati*. Njihova razlika prvenstveno se zasniva na glagolskom vidu, te na dodanom značenju koje se formira dodavanjem prefiksa *pre-*. U tom smislu, ovaj primjer može se komotno i ne smatrati tautološkim. Drugi primjeri, pak, pokazuju pravu tautološki pozadinu iskaza. Jedina razlika između ekspliciranih leksema koje izražavaju tautologiju jeste u porijeklu riječi: jedna je leksema orijentalnog a druga domaćeg porijekla: *šenli* i *veselo*, *pika* i *bilješka*, ali i to pokazuju i oni primjeri u kojima se javljaju dvije lekseme stranoga porijekla koje imaju sinonimno značenje. Zanimljivo je da se ovakve konstrukcije mogu uočiti u tekstovima predstandardne provenijencije, kakav je npr. i vjeronaučni udžbenik *Sehletul-vusul* Omera Hume iz 1865. godine,¹⁴ u kojem se pojavljuju konstrukcije slične navedenoj,

¹³ Više o tome: Hudeček, Lana i dr., *Nav. članak*, str. 42.

¹⁴ Primjeri ovoga tipa koji se povezuju veznikom *i* zabilježeni u ilmihalu jesu: *dunjaluk* i *svit*; *ekseri* i *čivije*; *faldžini* i *gataridžije*; *hrsuzluk* i *kradenje*; *ortak* i *pomagač* i dr., gdje se vidi da se prva orijentalna leksema tumači narednom bosanskom, što očito postaje i neka vrsta leksičkog manira. Up. Hume, Omer: *Sehletul-vusul. Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010, str. 123–126.

a posve je izvjesno da u alhamijado literaturi ovakvi primjeri služe za isticanje svojevrsnog leksičkog manirizma.¹⁵

3.4. Prijedloška tautologija

Četvrta vrsta epskih sintaksičkih tautologija zasniva se na ponavljanju istog prijedloga uz različite imenice. Na sintaksičkom planu dešava se da analitička sintaksema s ponovljenim prijedlogom funkcionira kao apozicija, a nije rijetka pojava da navedena sintaksema obavlja neku drugu sintaksičku funkciju, iako se prijedlog ponavlja tautološki te na komunikacijskom planu ne sadrži novinu:

Pitaju se *za* mir i *za* zdravlje (A4: 90); *Do* bijela grada *do* Travnika (A5: 143); *Bega u* skut i *u* ruku ljubi (A23: 50); *Na* Kladuši *na* bijeloj [bjeloj] kuli (A28: 2); *Pitaše se za* mir i *za* zdravlje (B53: 140); *Na* Kladuši *na* bijeloj kuli (B57: 2); *Od* Kladuše *na* grad, *na* Udbinu (B60: 1156); *Na* ravnome, *na* polju Mršljanu (B65: 264); *Svodeći je na* bunar *na* vodu (B67: 285); *Ti si sašo* u Gračac u Liku (B67: 480); *za* djevojku, *za* vijernu ljubiu (C2: 36).

Među navedenim primjerima najčešće se pojavljuje ponovljeni prijedlog na: *Od* Kladuše *na* grad, *na* Udbinu; *Na* ravnome, *na* polju Mršljanu; *Svodeći je na* bunar *na* vodu; *Na* Kladuši *na* bijeloj [bjeloj] kuli. Zatim slijedi prijedlog za: *Pitaju se za* mir i *za* zdravlje; *Pitaše se za* mir i *za* zdravlje; *za* djevojku, *za* vijernu ljubiu; te prijedlog u: *Bega u* skut i *u* ruku ljubi.

Jasno je da ponavljanje istih prijedloga ima prozodijsku funkciju, iako je sa semantičkog i sintaksičkog stanovišta njihovo ponavljanje suvišno, zališno i nepotrebno. Zbog toga je ova vrsta tautologije, također kao i sve ostale vrste, uvjetovana usmenom poetskom formulom, na osnovu koje je epski poetski diskurs značajno stiliziran te ovakva vrsta nagomilavanja istih jezičkih jedinica očito predstavlja i svojevrsan formalni stilski pokazatelj epske provenijencije teksta.

3.5. Frazeološka i kolokacijska usmenopoetska tautologija

Kao poseban podtip tautologije među navedenim primjerima ističe se i pojava frazema i kolokata čiji se strukturni elementi pojavljuju tautološki, o čemu govore Hudeček i dr., samo pod pojmom *frazeološkog pleonazma*.¹⁶ Naime, usmeni poetski diskurs obiluje onim vrstama leksičkih jedinica koje se pojavljuju u čvrstim, petrificiranim formama, pri čemu se pravi razlika između usmenopoetskih kolokata i usmenopoetskih frazema. Ustaljena višekomponentna konstrukcija sastavljena od leksičkih jedinica pripada usmenopoetskom frazemu kada dođe do promjene tj. pomjerenja značenja jednog ili više

¹⁵ Up. Kalajdžija, Alen (2007): „Transliteracija alhamijado pjesme 'Ibrahime terzija' iz 1895. godine“, *Književni jezik*, br. 23/1, Institut za jezik, Sarajevo, str. 108.

¹⁶ Hudeček, Lana i dr., *Nav. članak*, str. 44.

članova navedene konstrukcije po principu metaforizacije ili metonimizacije,¹⁷ odnosno pripada usmenopoetskom kolokatu koji se pojavljuje ustaljeno ali ne mijenja značenje.¹⁸ U ekscerpiranim primjerima prevladava princip kolokacijske tautologije, dok je značajno manji udio frazeološke, što se može razumjeti semantičkim nepomjeranjem tautološki uspostavljenih odnosa među leksemima. Jedan od primjera frazeološke tautologije jeste i npr. *nemati kuće ni kućišta*, što označava „osjećaj siromaštva, usamljenosti, samoće“: Gjuljić kuće ni kućišta nema (B62: 1528); ja ti kuće ni kućišta nemam (C2: 1151), gdje se lekseme kuća i kućište pojavljuju u odnosu tautologije. Navedeni primjer potvrđuje princip *frazeološke tautologije*. Princip *kolokacijske tautologije* nešto je frekventniji od frazeološke, kako to potvrđuju naredni primjeri: *din i iman*: Amin bože s *dinom i imanom* (B41: 229); *hrti i ogari / zagari*: I za njime *hrti i ogari* (A4: 247); Pa on uze *hrte i zagare* (A33: 346); *hal i ahval*: Sve mu *hale i ahvale* kaži (B42: 606); *serhat i Krajina*: Nek' beg kupi *serhat i Krajinu* (A26: 883); *para i dinar*: Mi nećemo *pare ni dinara* (A1: 507). Ovaj vid tautologije zasniva se u epskom diskursu na ustaljenosti dvokomponentne strukture unutar koje stoje dva ista člana koja mogu biti porijeklom različite lekseme a čiji je značenje jednako. Zbog toga je ona bliska tautološkom nizu.

4. Zaključak

Pojava tautologije u epskom poetskom diskursu predstavlja specifičan poetski i stilski okvir pojavljivanja leksičkih zaliha ili viškova koji ne doprinose semantičkom nijansiranju iskaza rečenice. Tautologija u epskom diskursu uglavnom je eksplicitne prirode pošto je vezana za specifičan okvir jezičkog pojavljivanja u kojem deseterac igra glavnu ulogu formalnog okvira i korektora izraza prema kojem se navedeni jezički izraz upravlja. Zbog deseteračkih zahtjeva epskog diskursa cio jezički materijal nužno se specijalizira kao formalni oblik epske formule, koja onda značajno utječe na jezički izraz epike uopće. Tako se desilo i s eksplicitnim tautologijama u epskom diskursu koje su bitno predisponirane formalnim deseteračkim okvirom preko kojega kasnije cijeli epski jezički izraz poprima obojen stilski repertoar. Primjetno je da su neki tipovi epske tautologije naslijeđeni i u savremenom jeziku, kakav je recimo slučaj s tautološkom složenicom, ili značajno rjeđe enklitičkom tautologijom u dativu, dok su ostali tipovi uglavnom ostali vezani za formalne pokazatelje jezičkog i stilskog naboja epskog diskursa, koji se, istina, mogu pronaći i u savremenom jeziku, ali su vezani za specifičan stilski registar, npr. u bosanskim sevdalinkama.

¹⁷ Kada npr. konstrukcija „sivi soko“ označava junaka, onda je frazema, a kada ne, onda je ustaljena konstrukcija koju zovemo usmenopoetskim kolokatom.

¹⁸ Up. Kalajdžija, Alen: „Usmena kolokacija i frazeologizaciju u epu 'Ženidba Smailagić Meha'“, Međunarodni znanstveni skup: *Return of the Song: The Milman Parry Collection and Its Reception in the World / Povratak pjesme: Zbirka Milmana Parryja i njeni recepcijski odjeci u svijetu*, Tuzla, 3–6. jula 2008.

Kad su posrijedi konkretni eksplicitni tautološki konstrukti u epskom diskursu, oni se svode na šest kategorija, a uzimajući u obzir i određene potkategorije, onda ih je ukupno jedanaest:

- a) tautološka složenica koja se dijeli u dvije grupe: 1. tautološka brojevnica složenica (npr. *obadva*) i 2. tautološka polusloženica (npr. *sabah-zora*)
- b) enklitički tautološki dativ (npr. *mojega mi* dina), uz dodatna dva podtipa: 1. s punim oblikom dativa zamjenice (*tebi tvoje*) i 2. tip s proleptičkim konstituentom (npr. *vjerujem ti što ti...*);
- c) unutarnja tautologija s dvama podtipovima: 1. objektna unutarnja tautologija (*lov lovio*) i 2. adverbna unutarnja tautologija (npr. *rano rani*);
- d) tautološki niz koji se preciznije može definirati kao konjunktivni tautološki niz (npr. *šenli i veselo; pike i bilješke*)
- e) prijedloška tautologija (npr. *na Kladuši na bijeloj kuli*).
- f) frazeološka i kolokacijska tautologija (npr. *Gjulić kuće ni kućišta nema* odnosno *Amin bože s dinom i imanom*)

Na osnovu izvršene podjele ističe se zaključak da se može govoriti o devet posebnih vrsta eksplicitnih epskih tautologija. Ono što posebno treba istaći jeste činjenica navedeni tipovi tautologija značajno stiliziraju sami epski poetski diskurs te da ovakva vrsta nagomilavanja i ponavljanja identičnih ili maksimalno bliskih jezičkih jedinica očito predstavlja svojevrsan formalni stilski pokazatelj epske provenijencije teksta.

Izvori:

- Hörmann, Kosta (1888): *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Knjiga prva, Zemaljska štamparija, Sarajevo
- Hörmann, Kosta (1889): *Narodne pjesme Muhamedovaca u Bosni i Hercegovini*, Knjiga druga, Zemaljska štamparija, Sarajevo
- Buturović, Đenana (1966): *Narodne pjesme Muslimana iz Bosne i Hercegovine. Iz rukopisne ostavštine Koste Hörmanna*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Buturović, Đenana (1976): *Studija o Hörmannovoj zbirci muslimanskih narodnih pjesama*, Svjetlost, Sarajevo

Literatura:

- Halilović, Senahid: „Sarajevski govor do kraja XX stoljeća“; u: Halilović, Senahid; Tanović, Ilija; Šehović, Amela: *Govor grada Sarajeva i razgovorni bosanski jezik*, Biblioteka Bosnistika, Slavistički komitet, Sarajevo, 2009.
- Hudeček, Lana; Lewis, Kristian; Mihaljević, Milica: „Pleonazmi u hrvatskome standardnom jeziku, *Rasprave Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje*, br. 37/1, Zagreb, 2011.
- Humo, Omer: *Sehletul-vusul. Grafija i leksika Sehletul-vusula*, Muzej Hercegovine, Mostar, 2010.
- Kalajdzija, Alen: „Transliteracija alhamijado pjesme 'Ibrahime terzija' iz 1895. Godine“, *Književni jezik*, br. 23/1, Institut za jezik, Sarajevo, 2007.

- Kalajdžija, Alen: „Usmena kolokacija i frazeologizaciju u epu 'Ženidba Smailagić Meha'“, Međunarodni znanstveni skup: *Return of the Song: The Milman Parry Collection and Its Reception in the World / Povratak pjesme: Zbirka Milmana Parryja i njeni recepcijski odjeci u svijetu*, Tuzla, 3–6. jula 2008.
- Kovačević, Miloš: *Kroz sintagme i rečenice*, Svjetlost, Sarajevo, 1992.
- Kristal, Dejvid: *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd, 1985.
- Riđanović, Midhat: *Jezik i njegova struktura*, Svjetlost, Sarajevo, 1985.
- Simeon, Rikard: *Enciklopedijski rječnik lingvističkih termina*, Matica hrvatska, Zagreb, 1969.
- Šipka Danko: *Osnovi leksikologije i srodnih disciplina*, Matica srpska, Novi Sad, 1998.

Alen KALAJDŽIJA

TAUTOLOGY IN EPIC POETIC DISCOURSE

Summary

The paper uses material from Hörmann's collection of oral epic poetry and analyzes tautological constructions made under the influence of the epic poetic formula whose primary aim is a structural and prosodic completion of the epic decasyllable. According to the materijal we can conclude that there are several tautological categories based on which their classification is done. Given examples point out to a noticeable part of the epic discourse in the modern language in regards to tautologies, but also one comes to conclusion that some forms, apart from practically conditioned forms related to the epic poetic grammar, serve also for stylization of the linguistic expression of the epic discourse.

Key words: tautology, epic poetry, epic poetic formula, pleonasm, redundancy

Rajka GLUŠICA
Nikšić

JEZIČKA ISTRAŽIVANJA NJEGOŠEVOG DJELA (REZULTATI I PERSPEKTIVE)

*Književno delo Petra Petrovića Njegoša značajno je i po jeziku,
koliko i po književno-umetničkoj vrednosti svojoj.*

Mihailo Stevanović

U ovom radu autorka predstavlja dosadašnja lingvistička istraživanja Njegoševog djela, bolje reći one najznačajnije radove koji čine temelj u rasvjetljavanju jezičkog tkanja velikog pjesnika, bez ambicije da daje konačne sudove o kvalitetu već napisanog. Tu se prije svega govori o posebnim izdanjima: monografijama i knjigama studijskog karaktera posvećenim Njegoševom jeziku. Pored pregleda onoga što je urađeno autorka ukazuje na one aspekte Njegoševog jezičkog izraza koji nijesu istraženi, bolje reći na ono što nedostaje da bi se dobio kompletan opis i analiza Njegoševog jezika i poetskog i proznog, tj. na potrebna istraživanja uz naznaku i smjernice u kojim pravcima mogu da idu buduća lingvistička, lingvostilistička i lingvokulturološka istraživanja Njegoševog jezika.

Ključne riječi: Njegošev jezik, dosadašnja istraživanja, mogućnosti i perspektive izučavanja Njegoševog jezika.

1. Uvod

Djelo najznačajnijeg crnogorskog i južnoslovenskog pjesnika XIX vijeka, Petra II Petrovića Njegoša predmet je konstantnog interesovanja naučnika iz različitih naučnih disciplina već sto osamdeset godina,¹ od knjiga, monografija i radova posvećenih njegovom životu i djelu stvorena je čitava jedna biblioteka² i posebna naučna disciplina – njegošologija.³ Pored značajnih re-

¹ Prvi tekst o nekom Njegoševom djelu (*Pustinjak cetinjski*) napisao je Teodor Pavlović 1834. godine u časopisu *Letopis* (Novi Sad). Prvi prikazi *Gorskog vijenca* pojavili su se u godini izdanja 1847. iz pera Stanka Vraza u zagrebačkoj *Danici* i Đovanija Frančeskija u zadarskom listu na italijanskom jeziku *La Dalmazia*. Prvo izdanje *Gorskog vijenca* sa komentarima, istovremeno i prvo izdanje latinicom priredio je crnogorski pripovjedač Stjepan Mitrov Ljubiša i štampano u Zadru 1868. godine. Prvi prevod *Gorskog vijenca* na neki strani jezik bio je prevod na njemački Johana Kirstea, profesora Univerziteta u Gracu 1886. godine. Prva istorijsko-književna monografija o Njegošu naslovljena *Petar II Petrovič Njegoš, vladika crnogorski i njegova književna djelatnost* Petra Aleksijevića Lavrova objavljena je na ruskom jeziku 1887. u Moskvi. Iste godine pojavio se i prvi ruski prevod *Gorskog vijenca* J. G. Lukjanovskog.

² Bibliografi i njegošolozi su utvrdili da bibliografija o Njegošu i njegovom djelu dostiže broj od oko 21 hiljadu bibliografskih jedinica od čega 400 čine samostalne publikacije. Dobrilo Aranović je popisao posebna izdanja o Njegošu u Zborniku radova sa naučnog skupa *Petar drugi*

zultata postignutih u tumačenju Njegoševog djela, filozofije, religije, a onda i u rasvjetljavanju činjenica iz njegovog života, historijskih okolnosti, politike, diplomatije, ratništva, i drugog, ipak se može reći da je ostalo još mnogo toga što tek treba da dobije naučno uobličjenje i verifikaciju. Dva su uzroka takvog stanja: jedan je u veoma kompleksnom i inspirativnom Njegoševom djelu koje i dalje intrigira i izaziva na nova čitanja i tumačenja, a drugi je u razvoju novih naučnih paradigmi, novih naučnih disciplina i njihovih metoda koji omogućavaju drugačije pristupe i različite perspektive posmatranja i istraživanja, a samim tim i nova otkrića i rezultate.

Predmet ovoga rada jesu lingvistička ispitivanja Njegoševog djela i to ne sva, već samo posebna izdanja: monografije i knjige studijskog karaktera, ona djela koja su do sada predstavljala kamen temeljac u rasvjetljavanju jezičkog tkanja velikog pjesnika. U ovom radu nemamo ambiciju da izričemo konačne sudove o kvalitetu već napisanog, već da napravimo pregled knjiga o Njegoševom jeziku do sada napisanih, da bismo na osnovu toga mogli sagledati postignuto, ali i ono što nedostaje, tj. ono što tek treba istraživati, sa kojih aspekata i eventualno kojim naučnim metodama. Ovo je prvi rad ovakve vrste u kojem se pravi sinteza i pregled urađenog u jezičkim izučavanjima Njegoševog djela, takođe se prvi put daju smjernice u kojim pravcima bi mogla da idu buduća jezička istraživanja djela ovog još uvijek neprevaziđenog književnog i jezičkog stvaraoca.

2. Dosadašnja istraživanja

Veliki dio literature o Njegoševom djelu, pa i one lingvističke, posvećen je *Gorskom vijencu*, najznačajnijem Njegoševom tekstu, a najveći dio literature o *Gorskom vijencu* posvećen je tumačenjima pojedinih nedovoljno jasnih, tamnih mjesta ili stihova u spjevu. Prvi komentar *Gorskog vijenca* dao je crnogorski pripovjedač Stjepan Mitrov Ljubiša, priređujući četvrto izdanje djela na našem jeziku, a prvo latinicom 1868. u Zadru i započeo težak posao tumačenja pojedinih stihova. Drugi komentator *Gorskog vijenca* bio je Johan Kirste, profesor univerziteta u Gracu i prvi prevodilac ovog djela na njemački jezik 1886. god. Treći komentator *Gorskog vijenca* jeste Milan Rešetar koji je priredio deveto izdanje ovog djela iz 1890. u Zagrebu sa opširnim objašnjenjima na 80 strana, sa 450 napomena i rječnikom od 500 manje poznatih riječi. Milan Rešetar se bavio *Gorskim vijencem* pola vijeka i za to vrijeme pripremio deset izdanja (osam čiriličnih i dva latinična), posljednje izdanje objavio je 1940. godine i važio za jednog od najboljih poznavalaca i tumača tog Njegoševog djela. Pored Rešetarovih postoje brojni komentari i tumačenja uz

Petrović Njegoš dvjesto godina od rođenja (1813-2013), ur. Radomir V. Ivanović, CANU, Podgorica 2014. str. 461–514.

³ Neki naučnici početak nješkošologije, kao interdisciplinarnu naučnu oblast koja se bavi Njegošem i njegovim djelom, vezuju za pismo Vuka S. Karadžića Lukijanu Mušickom pisanom u Beču 3. septembra 1833. god. u kojem Vuk obavještava Mušickog o Njegoševom boravku u Beču prije odlaska u Rusiju radi zavladičenja, i intuitivno najavljuje budućeg pjesnika. (R.V. Ivanović: 2014, 347–374).

nova izdanja *Gorskog vijenca* (Trifuna Đukuća, Đuze Radovića, Vuka Pavićevića, Salka Nazečića, Antuna Barca, Rista Dragičevića, Vida Latkovića, Nikole Banaševića, Slobodana Tomovića, Radmila Marojevića i drugih) ili kao posebni radovi i studije. Lingvisti su, sa svoje strane, dali veliki doprinos semantičkom preciziranju brojnih stihova *Gorskog vijenca*, ali i drugih Njegoševih tekstova, upravo koristeći jezička znanja i eksplikacije.

2.1. Prve radove o Njegoševom jeziku dao je Danilo Vušović,⁴ među njima se obimom i značajem izdvaja prva, a u međuratnom periodu i jedina monografija o jeziku našeg najvećeg pjesnika, pod naslovom *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, koja predstavlja njegovu doktorsku disertaciju odbranenu na Filozofskom fakultetu u Beogradu 1929. godine. Njegoševo djelo je bilo za D. Vušovića glavna i filološka i lingvistička preokupacija. U monografiji je dao prikaz fonetskih, morfoloških i sintaksičkih osobina Njegoševa jezika, a u ostalim radovima je komentarisao i objašnjavao značenja pojedinih stihova, najčešće iz *Gorskog vijenca*. Priredio je dva izdanja cjelokupnih Njegoševih djela 1935. i 1936. godine i napisao pogovor prvom, a predgovor drugom izdanju. Sve to ukazuje na činjenicu da je D. Vušović u svom veoma kratkom stvaralačkom periodu treće decenije XX vijeka veoma doprinio proučavanju Njegoševog djela i jezika.

U svom najvažnijem radu o Njegoševom jeziku Vušović mladogramatičarskim metodom, inače karakterističnim za A. Belića i našu lingvistiku prve polovine XX vijeka, analizira osobine Njegoševog jezika⁵ poredeći ih sa pojavama u crnogorskim narodnim govorima, prevashodno onim iz pjesnikovog zavičaja, njevuškim i starocrnogorskim, ali i crnogorskim u cjelini. I u zaključku autor iznosi konstataciju da je Njegošev jezik *uglavnom, narodni jezik i to onakav kakvim se govori u Crnoj Gori* (Vušović 2004: 166). Prikaz osnovnih fonetskih, morfoloških i sintaksičkih osobina Njegoševa jezika autor je dao pregledno, ali bez iscrpnih analiza i objašnjenja, čime se potvrđuje sami naslov monografije: *Prilozi proučavanju...* Kako se autor usredsredio samo na gramatički opis jezika u monografiji nema zalaženja u složenost Njegoševog poetskog izraza i pjesničke strukture, niti analize svih onih sredstava koja je pjesnik koristio da bi postigao vrhunsku umjetnost. Vušovićeva monografija s

⁴ Danilo Vušović (1900–1939) rođen je u Vidrovanu kod Nikšića. Studije srpskohrvatskog jezika i književnosti završio je 1926. god. na Filozofskom fakultetu u Beogradu. Samo tri godine po diplomiranju odbranio je doktorsku disertaciju pod naslovom: *Prilozi proučavanju Njegoševa jezika*, pred komisijom u sastavu: A. Belić, S. Kuljbakin i H. Barić. Disertacija je objavljena u Biblioteci Južnoslovenskog filologa, knj. 3, u Beogradu 1930. str.1–103. i u *Južnoslovenskom filologu* IX, iste godine, str. 93–195. Vušovićev naučni opus nije veliki. Napiso je jednu monografiju iz dijalektologije: *Dijalekat istočne Hercegovine* (1927), pored doktorske disertacije i nekoliko radova o jeziku Njegoševog djela (sve što je napisao o Njegošu sabrano je u knjizi *O Njegoševom jeziku*, Vušović 2004) i više članaka iz problematike savremenog srpskohrvatskog jezika.

⁵ U svojoj doktorskoj disertaciji D. Vušović je ekcerpirao građu iz sljedećih Njegoševih djela: *Gorski vijenac* iz 1847. godine, *Lažni car Šćepan Mali* iz 1851, *Luča mikrokozma* iz 1845, neke pjesme iz *Ogledala srpskog* iz 1845, *Manje pesme* (izdanje Srpske književne zadruge 1912. god.) i Njegoševu prepisku iz *Njegoševe spomenice* (Cetinje 1926), dakle, korišćena su prva izdanja analiziranih djela.

obzirom na vrijeme, literaturu i naučnu metodologiju u okviru koje je nastala nije ni mogla dati više, ali ona i dalje predstavlja veoma solidan početak jezičkih izučavanja Njegoševog djela. Pored toga ona je nagovijestila potrebu novih izučavanja i pristupa toj kompleksnoj problematici.

2.2. Nakon Vušovićeve knjige literatura o Njegoševom jeziku je narasla ali je uglavnom bila vezana za jezičke pojave u *Gorskom vijencu*. O grafiji i ortografiji rukopisa *Gorskog vijenca* tačnije onih 1528 stihova koji su 1889. pronađeni u Bečkoj dvorskoj biblioteci (*Gorski vijenac* ima 2438 stihova) u poređenju sa prvim štampanim izdanjem iz 1847. iscrpno je pisao novosadski profesor Aleksandar Mladenović⁶ (Mladenović 1970). Autograf Njegoševog djela detaljno se analizira ne samo s aspekta grafije i pravopisa, već i jezički i tekstološki dok se prvo izdanje *Gorskog vijenca* konsultuje samo u onim slučajevima u kojima odstupa od rukopisa. Mladenović utvrđuje da Njegoš u svojim rukopisima koristi 36 slova, tzv. građanske ćirilice, to su: *a, b, v, z, d, ħ, e, ж, з, u, ū, i, k, l, m, n, o, p, c, t, h, y, ф, x, ц, ч, њ, ш, њ, њ, њ, jat, e, ю, я*. U Njegoševoj građanskoj azbuci imamo šest slova kojih nema u crkvenoj, to su: *ħ, ħ, њ, я, ū, e*.

Njegoševa grafija u načinu obilježavanja glasova *ħ, ħ, њ* i vokalnog *r* predstavlja korak naprijed u odnosu na staru azbuku i usavršenija je čak od Vukove jer je Vuk vokalno *r* obilježavao sa sekvencom *er* ili sa poluglasnikom uz samoglasničko *r*.⁷ Grafeme *њ, њ* nemaju glasovnu vrijednost, već se pišu na kraju riječi s tim što Njegoš veoma rijetko upotrebljava meki poluglas, najčešće u kombinaciji sa *l* i *n* da bi označio glasove *lj* i *nj*, ali ne na kraju brojeva, imenica ženskog roda na suglasnik *i* u glagolu *jesam* kako to propisuje ruskoslovenska norma⁸ i prema kojoj se u prvom izdanju *Gorskog vijenca* ispravljao Njegošev rukopis.⁹ Od grafema koje koristi Njegoš samo je *i* višefunkcionalna, njom se označavaju glasovi *j* i *i*. Grafema *ы* služi za označavanje vokala *i*. Četiri grafeme *e, я, ю* i *jat* označavaju grupe *ja, ju* i *je*. Samo se glasovi *i* i *j* označavaju na više načina: *i - њ, u, i, a j - ū, i* (Mladenović 1970: 276).

U pravopisu Njegoševog rukopisa zastupljen je i morfološki i fonetski princip bilježenja suglasničkih grupa, tako da se može reći da se u pogledu pravopisa Njegoš znatno udaljio od tradicionalnog načina pisanja, naročito u primjerima fonetskog i mješovitog načina bilježenja suglasničkih grupa, dok u vezama prefiksa i nove riječi Njegoš nije blizak ni Vukovim pravopisnim principima. Ukratko, što se pravopisa tiče Njegoš je između tradicionalnog i progresivnog Vukovog načina pisanja (Mladenović 1970: 299–305).

⁶ Akademik SANU Aleksandar Mladenović (1930–2010) rođen je u Bitolju, a umro u Beogradu. Diplomirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu, doktorirao 1963. na temu *O narodnom jeziku Jovana Rajića*. Bavio se istorijom srpskohrvatskog jezika. Univerzitetsku karijeru gradio na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu.

⁷ Vuk je samoglasničko *r* obilježavao sekvencom *er* u *Pismenici* i u svojim prvim pismima ali je vrlo brzo počeo da koristi isti znak i za samoglasničko i za suglasničko *r*. Vokalno *r* sa poluglasnikom u radnom glagolskom pridjevu ispred *o* Vuk je bilježio i u *Rječniku* (Glušica 1997: 21–22)

⁸ Mrazović, Avram, *Rukovodstvo къ slavenstĕi grammatičĕ*, Budim 1840. str. 26–28.

⁹ Unošenje mekog poluglasnika u prvo izdanje *Gorskog vijenca* iz 1847. učinio je neko drugi koji je bolje od Njegoša poznao ortografske norme onoga vremena, (Mladenović 1970: 310–311).

A. Mladenović je analizirao grafijske, ortografske i druge odlike prepisa Milorada Medakovića *Posvete prahu oca Srbije* pronađenom u Arhivu SANU¹⁰ u odnosu na prvo štampano izdanje (Mladenović 1972) i takođe konstatuje znatne razlike među njima. Bavio se i ortografskim i grafijskim karakteristikama kompletnog prvog izdanja *Gorskog vijenca*. Sve te radove, ali i druge o Njegoševom jeziku objedinio je u jednu knjigu – *Knjigu o Njegošu, studije i članci* (Mladenović 1989) koja obuhvata četiri rada o jezičkoj problematici drugih Njegoševih tekstova i dvanaest posvećenih *Gorskom vijencu*. Radovi su uglavnom lingvistički, ali ima i onih koji su filološke i tekstološke orijentacije.

2.3. Kad su u pitanju podaci o rukopisu *Gorskog vijenca* ili bolje reći 1528 stihova napisanih Njegoševom rukom onda ne treba zaobići veoma informativnu i značajnu monografiju akademika CANU Jevta M. Milovića¹¹ naslovljenu *Rukopis Gorskog vijenca Petra II Petrovića Njegoša* (Milović 1982). Iako ovu monografiju ne možemo svrstati u lingvističke ona je veoma značajna za jezička ispitivanja *Gorskog vijenca* jer u njoj autor minucioznom analizom utvrđuje kritičku varijantu prvog dijela teksta *Gorskog vijenca*. Detaljno upoređuje stanje u rukopisu sa onim u prvom bečkom izdanju iz 1847. godine i donosi brojne podatke vezane za istorijat i nastanak rukopisa i prvog izdanja. Što je jako važno za jezička izučavanja u knjizi je dat faksimil rukopisa svih 1528 stihova na osnovu kojega se mogu vršiti analize grafije, ortografije, fonetsko-fonoloških osobenosti i drugih jezičkih istraživanja u kojima je od presudne važnosti originalni piščev tekst.

U knjizi je vjerno prenesen originalni Njegošev tekst sa svim greškama i ispravkama u pisanju. Rekonstruisane su sve precrtane riječi, izrazi i stihovi, koji su stavljani u uglaste zgrade, tako da možemo pratiti kako su pojedini stihovi nastajali, mijenjali se dok nijesu dobili konačan oblik, tj. možemo pratiti pjesnikov stvaralački napor da dođe do željenog i najboljeg izraza. Tako je, pokazuje autor knjige, pjesnik imao stvaralačku muku i u traženju samog naslova za svoj spjev. Na spoljnoj stranici prvog lista rukopisa on je napisao dva imena: *Izviškre* i *izvite iskre*, podvukao ih jednom linijom da bi ih kasnije izlomljenom linijom precrtao i ispod tih naslova napisao »*vijenac Gorski*« i njega podvukao jednom linijom (Milović 1982: 37).

2.4. Značajan doprinos i poseban pečat izučavanju Njegoševog jezika dao je Mihailo Stevanović¹² svojim dvjema knjigama naslovljenim *Jezička*

¹⁰ Pero Šoć je pronašao Medakovićeve prepis *Posvete* u Arhivu SANU, v. Šoćev rad „Posveta Gorskog vijenca“, *Zbornik radova Instituta za proučavanje književnosti*, Beograd 1951. str. 317–325.

¹¹ Akademik CANU Jevto M. Milović (1908–1991) rođen je u Banjanima, umro u Podgorici, književni historičar, stručnjak za slavistiku i germanistiku, čitavog života bavio se Njegošem i njegovim djelom. O tome je napisao veliki broj radova i tri knjige, pored spomenute o rukopisu *Gorskog vijenca*, tu su još *Staze ka Njegošu* 1983. i istoriografska knjiga o Njegoševom dobu i njegovoj ulozi u tom vremenu, pod naslovom *Petar II Petrović Njegoš u svom vremenu* u izdanju CANU 1985.

¹² Akademik SANU Mihailo Stevanović (1903–1991) rođen je u Stijeni Piperskoj u Crnoj Gori, umro u Beogradu. Studirao u Beogradu 1923–1927. na Filozofskom fakultetu u Beogradu kod profesora A. Belića. Doktorirao 1934. na temi *Istočno-crnogorski dijalekat*. Nakon toga započeo

tumačenja u komentarima Njegoševa *Gorskog vijenca* (Stevanović 1976) i *O jeziku Gorskog vijenca* (Stevanović 1990) i dvotomnim *Rečnikom Njegoševa jezika* radenom sa saradnicima u izdanju SANU 1983. godine, zatim, brojnim radovima i priređivanjima za štampu različitih Njegoševih tekstova. Od Njegoševa djela, kako sam kaže, nikad se čitavog svog radnog vijeka nije udaljavao. Njegoša uz Vuka, smatra tvorcem našeg književnog jezika, *Njegoš je bio svojevrsan stvaralac jezika, kao što je i pesničko delo njegovo i čudesnim uobličavanjem jezika kojim je pisano postalo izvrsno i veliko* (Stevanović 1990: 4). Stevanović insistira na tome da je Njegošev jezik pjesnički jezik, ne običan jezik njegovog zavičaja, već pjesnički jezik drukčiji nego u ostalih naših književnika *jer je drukčija njegova osnova, ne samo dijalekatska nego i poetska, i filozofska, i istorijska, i etička, drukčiji su pogledi na moral, posebni pogledi na svet, narodnost i religiju, pa i na okosnicu speva, naime, na borbu za oslobođenje, koja čini suštinu dela* (Stevanović 1990: 8).

Iz samih naslova Stevanovićevih knjiga može se uočiti da se autor u njima bavi najznačajnijim Njegoševim tekstom i to sa aspekta tumačenja, komentaranja i razjašnjavanja značenja pojedinih lekskema, konstrukcija i stihova. U tom poslu služi se lingvističkim analizama i tumačenjem jezičkih sredstava što je bilo manje zastupljeno u komentarima prije Stevanovića, iako je među komentatorima bilo filologa i lingvista (M. Rešetar, Lj. Stojanović, D. Vušović). Stevanović se bavi i lingvističkim problemima s kojima se sreća čitalac ovog djela, što naravno ne interesuje one komentatore koji nastupaju sa književnoteorijskih polazišta. Posebnu pažnju posvećuje odnosu između Njegoševog i Vukovog jezičkog izraza i nalazi da je obojici osnova bila ista, a to je jezik prostoga naroda i jezik narodnog stvaralaštva, s tim što je Njegošev jezik i pjesnički jezik pa se Njegoš kao pjesnik i odnosio prema jeziku (Stevanović 1990: 202–204).

Svjestan grandioznosti Njegoševog djela Stevanović ističe tezu da je njegovo djelo značajno i po jeziku koliko i po svojoj književno-umjetničkoj vrijednosti. *Jer, pre svega treba imati na umu da je umetnička vrednost književnog dela umnogome uslovljena umešnošću i umetnošću izbora, i skladnošću jezičkih sredstava kojima će književnik-umetnik svoje zamisli i ideje svoje misli i poruke savremenicima i potomstvu kazati... Znamo da u našoj književnosti od Njegoševa dela i jezika kojim je ono pisano nemamo rečitijeg dokaza za to* (Stevanović 1990: 202). U svom radu i neprestalnom bavljenju Njegoševim stihom, jezikom, leksičko-semantičkim analizama i tumačenjima M. Stevanović je postigao vrijedne rezultate koji su veoma značajni za potpunije razumijevanje Njegoševog izuzetnog i kompleksnog djela i jezika.

2.5. Branislav Ostojić, akademik CANU, u knjizi *Prilozi o Njegoševu jeziku* (Ostojić 1997) sabrao je svoje oglede o nekim svojstvima Njegoševog stiha i jezika. Osnovne stavove o Njegoševom jeziku kao poetskom jeziku i o odnosu između Njegoševog i Vukovog jezičkog izraza Ostojić preuzima od M. Stevanovića: *Njegošev i Vukov jezik je u osnovi isti – jezik prostoga naro-*

univerzitetsku karijeru u Skoplju, da bi čitav radni vijek proveo na katedri u Beogradu. Jedan je od najznačajnijih naših lingvista XX vijeka.

da i jezik narodnog stvaralaštva s tim što je Njegošev jezik pjesnički jezik, a kao pjesnik se odnosio i prema jeziku (Ostojić 1997: 16–18) i dodaje da narodni jezik i pjesnička tradicija nijesu bili Njegošu dovoljni, te da *dubina i širina njegove poetske i filozofske inspiracije nije mogla ostati u uskim granicama folklornog izraza. Prebravši i najskrivenije kutke čudesne narodne metaforike, Njegoš otvara sefove religioznih i opštekulturnih evropskih leksičkih fondova i u svoj jezik ugrađuje znatnu građu iz tih sefova* (Ostojić 1997: 26). Ostojić ističe da je Njegoš tragao za pjesničkim sredstvima koja odgovaraju dubini misli i jačini pjesničkih osjećanja, poštujući i zakonitosti stihovanog ritma, što znači da je gramatički sistem Njegoševog jezika u stvari poetska gramatika – što traži i posebno gledanje na njegove jezičke osobenosti.

Pored ogleđa u kojima se razmatra Njegošev jezik sa teorijsko-standardnojezičkog i formalno gramatičkog aspekta, Ostojić se bavi semantikom i tumačenjem manje poznatih i razumljivih leksema, izraza i sintagmatsko-rečeničnih konstrukcija. Predmet njegovog interesovanja su i leksičko-sintaksičke osobenosti kletvi i deprecijativa u *Gorskom vijencu*, kao i semantičke vrijednosti nekih pejorativa i drugih leksema, izraza ili čitavih stihova. Dobro oslonjen na već uspostavljene istine o Njegoševom jeziku, Ostojić daje neka nova rješenja problema vezanih za sintaksičku strukturu i semantičku polivalentnost pojedinih riječi, izraza i stihova.

2.6. Posebnim leksičkim slojem Njegoševih poetskih ostvarenja bavi se Svetozar Stijović¹³ u monografiji pod naslovom *Slavenizmi u Njegoševim pjesničkim delima* (Stijović 1992) koja predstavlja prerađenu verziju doktorske disertacije odbranjene na Filološkom fakultetu u Beogradu 1991. godine.¹⁴ Ova doktorska teza nije posvećena onome što Njegošev jezik vezuje za crnogorske govore, već suprotno, onom leksičkom sloju koji ga upravo odvaja od tih govora i čini ga književnim. Stijović u monografiji o Njegoševim slovenizmima pokazuje da je veliki pjesnik mnogo više zahvatio iz crkvenoslovenskih i ruskih izvora nego bilo koji drugi značajniji južnoslovenski književnik njegovog vremena. Dva su razloga za takvo stanje: prvi, apstraktna leksika i tematika nekih Njegoševih djela poput *Luče mikrokozma* i manjih misaonih pjesama kakve su: *Misao, Filozof, astronom i poeta*, a drugi razlog je Njegoševo dobro poznavanje crkvenoslovenskog i ruskog jezika.

Stijović analizira fonetske, tvorbene i semantičke odlike slavenizama upotrijebljenih u Njegoševoj poeziji, kao i tematsku i metričku uslovljenost upotrebe slovenizama. Kao poseban kvalitet ove monografije treba istaći bogati *Rječnik* Njegoševih slavenizama u kojem je za svaku riječ data precizna kvali-

¹³ Redovni profesor Svetozar Stijović (1939–2000) rođen je u blizini Dečana, umro u Beogradu. Diplomirao ruski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Bavio se Njegoševim jezikom i onomastikom. Predavao je Upporednu gramatiku slovenskih jezika na Filozofskom fakultetu u Nišu i Filološkom fakultetu u Prištini.

¹⁴ Stijović je doktorsku disertaciju pod naslovom *Ruski i crkvenoslovenski elementi u jeziku Njegoševih pjesničkih dela* branio pred komisijom koju su sačinjavali: akademik Pavle Ivić, prof. dr Mila Stojnić, prof. dr Slavko Vukomanović i prof. dr Radojica Jovičević. U disertaciji su analizirani svi Njegoševi pjesnički sastavi objavljeni u njegovim Celokupnim delima, Prosveta Beograd, Obod Cetinje, 1975.

fikacija kategorije u koju spada. Stijović zaključuje da Njegoševim pjesničkim djelima crkvenoslovenskih jezičkih elemenata ima mnogo i različito od djela do djela. Kako su to najčešće riječi sa apstraktnim značenjem, vezane za pojmove iz religije, filozofije, etike i sl. to njihova upotreba zavisi od tematike i sadržaja teksta. Tako će, na primjer *Luča mikrokozma* sadržavati veliki broj takvih leksema, dok ih recimo u pjesmama *Kula Đurišića* i *Čardak Aleksića* uopšte nema (Stijović 1992: 10). Njegoš je koristio slavenizme ne zato da bi izbjegao narodnu leksiku, nego da bi je dopunio u onim vidovima i oblastima gdje je ona bila nedovoljna. Naravno da su slavenizami stilski potentni jer ta vrsta leksike nosi i posebne stilske valere.

2.7. Rusisti su u jezičkim analizama Njegoševog djela postigli značajne rezultate, pored Stijovićeve monografije ističemo knjige dvoje rusista Radmila Marojevića sa Filološkog fakulteta iz Beograda i Ane Pejanović sa Filozofskog fakulteta u Nikšiću. R. Marojević se intenzivno bavi Njegoševim tekstovima, naročito rekonstrukcijom originalnog teksta i izradom kritičkog izdanja prije svega *Gorskog vijenca*. Njegova knjiga *Gorski vijenac: izvorno čitanje* iz 1999. godine, a naročito kritičko izdanje *Gorskog vijenca* sa tekstologijom iz 2005. na 1005 strana, predstavlja značajan izvor informacija o mnogim jezičkim i tekstološkim problemima najznačajnijeg Njegoševog djela, kao i uspješnih tumačenja i rješenja. Autor ovih knjiga svrstava se u red odličnih poznavalaca Njegoševog djela, iako se ne možemo složiti sa nekim njegovim tvrđenjima i postupcima u kritičkom izdanju (stav o istorijskoj osnovi istrage poturica, izmještanje *Posvete* i lica, uvođenje novih slova, prije svega jata i niza drugih...).

Njegošev *Gorski vijenac* poslužio je još jednom kao tema doktorske disertacije, ovoga puta je Ana Pejanović istraživala frazeološke jedinice ovog spjeva i njihove prevodne ekvivalente u tri prevoda na ruski jezik. Ona je najprije sprovedla žanrovsku klasifikaciju prema kojoj su frazeološke jedinice razvrstane po strukturalnim, semantičkim i funkcionalnim osobenostima u osam grupa. Posebna se pažnja poklanja frazeologizmima koji imaju izrazitu kulturnu konotaciju i predstavljaju koncepte u jezičkoj slici svijeta govornika. Glavni dio disertacije *Frazeologija Gorskog vijenca* bavi se translatoškom problematikom, tj. analizom prevoda frazeoloških jedinica na ruski jezik u tri prevoda *Gorskog vijenca*: Mihaila Zenkevića, Jurija Kuznecova, i Aleksandra Šumilova, i to s aspekta teorije i prakse prevodenja.

Autorka se, naročito u drugom dijelu knjige poziva na lingvokognitivne i lingvokulturološke teorije u ruskoj lingvistici, pa na osnovu kognitivne analize utvrđuje makro i mikrokoncepte koji se realizuju preko frazeologizama u *Gorskom vijencu*, što u neku ruku predstavlja uvođenje novih savremenih naučnih metoda i teorija u njegošologiju.

2.8. Nova metoda istraživanja Njegoševog jezika primijenjena je i u knjizi *Frekvencijski rečnici Gorskog vijenca i Luče mikrokozma* dr Zdravka Vukčevića (Vukčević 2005), a to je kvantitativna ili statistička analiza rečničke strukture dva najznačajnija Njegoševa djela, i to na nivou leksičkih odrednica i na nivou svih u tekstu upotrijebljenih morfoloških oblika. U *Rječnicima* su popisane sve riječi po opadajućem redosljedu, uključujući tu i naslove, lična i

geografska imena, lica i autorove napomene iz fus nota, a onda je izvršena lematizacija. Iako nije obuhvaćeno cjelokupno Njegoševo stvaralaštvo, i pjesničko i prozno, preko kojeg bi se analiziralo Njegoševo leksičko blago (ukupan fond tekućih riječi Njegoševog opusa iznosi 242 646 riječi), ipak ovi *Rječnici* imaju veliki značaj jer nam daju dragocjene podatke o svim leksemama koje se u ovim spjevovima koriste, raspoređenih po čestoti upotrebe u "leksička jezgra", tj. riječi najveće frekvencije ali i onih jedinične frekvencije, onih koje se upotrebljavaju samo jednom ili hapaksa koji odražavaju kreativnu snagu pjesnika.

Iz *Rječnika* saznajemo da *Gorski vijenac* ima 3 203 odrednica sa 16 820 tekućih riječi, a *Luča* 2 298 odrednica i 10007 tekućih riječi; da je šest najfrekventnijih imenica u *Gorskom vijencu*: *knez, Vuk, Turčin, Janko, Bog, vladika*, a u *Luči*: *nebo, tvorac, duša, mir, prostor, legion*; sedam najčešćih pridjeva u *Vijencu* su: *sav, grdan, mlad, divan, krvav, turski, crn*, a u *Luči*: *nebesni, sav, mračan, strašan, svijetao, besmrtn, vječan*; dok su prvih šest najfrekventnijih glagola skoro identični u oba spjeva, u *Vijencu*: *jesam, biti, htjeti, nijesam, moći znati*, a u *Luči*: *jesam, htjeti, biti, moći, vidjeti, znati*. Urađene su veoma detaljno kvantitativne analize odnosa leksičkih odrednica i tekućih riječi na raznim nivoima korpusa, zatim distribucije kategorija riječi, kao i distribucija najfrekventnijih riječi. Posebna pažnja je poklonjena najmanje frekventnim riječima ili riječima jedinične frekvencije (idiosinkratske riječi ili hapaksi) čija je informativnost i stilska obilježenost najveća. Takvih riječi u dva Njegoševa djela ima više od 51% ukupnog leksičkog fonda. Svi ovi podaci veoma su važni za analizu leksičkog potencijala i lingvostilistička i druga istraživanja Njegoševe poetske gramatike.

3. Mogućnosti novih istraživanja

3.1. Kako se iz prethodnog pregleda može uočiti da je najveći broj radova i jezičkih stručnjaka bio je vezan za *Gorski vijenac*, ipak možemo konstatovati da i pored vrijednih rezultata, čak i najznačajnije Njegoševo djelo čeka svoju monografiju (ili više monografija) u kojoj bi bile obrađene osnovne jezičke karakteristike, i to na svim jezičkim nivoima, počev od grafije, ortografije, fonetsko-fonoloških osobnosti, morfoloških, tvorbenih, leksičkih i sintaksičkih odlika, i gdje god je moguće, analiza se treba vršiti na osnovu pišćevih autografa. To isto važi i za druga Njegoševa djela, prije svega *Luču mikrokozma, Lažni car Šćepan mali*, a onda i ostala pjesnička, svakako i prozna, ali i epistolarna ostvarenja. S obzirom na to da Njegoševa djela pripadaju različitim književnim vrstama i formama, pa čak i različitim registrima, treba ih zasebno analizirati uz primjenu adekvatnih i svrsishodnih naučnih metoda i literature. Dakle, ovdje se otvara veliki prostor za nova jezička istraživanja čiji bi rezultati dali mogućnost sagledavanja svih Njegoševih gramatičkih i normativnih kategorija i pojava.

3.2. Teme koje su veoma okupirale jezičke stručnjake i o kojima su napisani brojni radovi jesu: odnos između Njegoša i Vuka Karadžića; njihovi pogledi na književni jezik, grafiju i ortografiju; Njegošev doprinos pobjedi Vu-

kove jezičke reforme; udio Njegoševog jezika u izgradnji Vukova modela književnog jezika i sl. Ove teme bi se, takođe, mogle sagledati iz drugog aspekta, prije svega sa aspekta jezičke situacije u Crnoj Gori, tj. kroz Njegošev odnos prema jeziku i normi uspostavljenoj u njegovo vrijeme u Crnoj Gori i uticaj te norme na književni jezik¹⁵ u Crnoj Gori tokom XIX vijeka. Ispitivanje tog odnosa, ali i Njegoševog odnosa prema Vukovom jeziku i normi samo je započet u radu (Glušica 2013) u kojem su izneseni stavovi da je Njegoš svojom snagom i uticajem uspostavio prvu jezičku normu u Crnoj Gori kroz dva normativna djela *Bukvar* i *Gramatiku* koje potpisuje njegov sekretar Dimitrije Milaković, i koja se praktikovala u novoosnovanim školama, periodici i tipografiji. U osnovi je to bio narodni jezik, koji se ne podudara sa govornim jezikom, grafija je građanska ćirilica, a pravopis više fonetski nego etimološki. Uticaj tradicije i Njegoša u normi književnog jezika osjećao se u Crnoj Gori čitavim XIX vijekom, uprkos zvanično priznatoj Vukovoj reformisanoj grafiji i pravopisu 1863. godine.

Što se tiče književnog jezika na narodnoj osnovici u Crnoj Gori u XIX vijeku nema suprostavljenih strana. Tradicionalno se piše narodnim jezikom i taj se kontinuitet nastavlja. Nema radikalnih prekida i rezova kako je to bilo u drugim sredinama srpskohrvatskog jezika (Srbiji i Hrvatskoj, a dijelom i u Bosni i Hercegovini). Međutim, kad je u pitanju grafija i pravopis tu postoje dvije suprotstavljene strane, na jednoj je Njegoš sa svojom normom postavljenom u trećoj deceniji XIX vijeka, a na drugoj Vuk sa reformisanom i pojednostavljenom ćirilicom i fonetskim pravopisom. Za Njegoševog života u Crnoj Gori važila je Njegoševa norma, nakon njega tragove stare norme nalazimo tokom skoro čitavog XIX vijeka. Međutim, iako je imao velikog uticaja, ono što je progresivnije i jednostavnije vremenom je pobijedilo. Godina koja se uzima kao prekretnica je 1863. kad se u cetinjskoj školi zvanično prihvata Vukov pravopis i reformisana ćirilica i 1871. dvadeset godina nakon Njegoševe smrti, kada počinju da izlaze nedjeljni listovi *Crnogorac* i *Crnogorka* štampani po novom fonetskom pravopisu i vukovskom ćirilicom (Glušica 2013: 11–25).

3.3. Većina istraživača Njegoševog jezika ističe da je to prije svega pjesnički jezik i da se on ne može ispitivati samo sa formalno-gramatičkog aspekta, već da bi se upotpunila i dobila prava, adekvatna slika Njegoševog jezika i njegove posebnosti moraju se uključiti i izučavanja estetske i stilističke komponente njegove, što i jeste ako ne glavni a ono svakako nezaobilazan aspekt analize jednog poetskog djela. Uprkos takvom stavu lingvostilističkih istraživanja poetske ili estetske funkcije jezika u Njegoševim književnim ostvarenjima skoro da nema, broj radova o stilizaciji, tj. estetskoj funkciji Njegoševa jezika veoma je mali. Skoro je za ne vjerovati da su do sada napisana samo četiri teksta u kojima se autori bave lingvostilističkim analizama nekog

¹⁵ Termin književni jezik koristimo u onom značenju koji je imao u XIX vijeku, a to je bio jezik pismenosti, jezik knjige, dakle, jezik kojim se pišu udžbenici, časopisi, kalendari, knjige, pisma, pravna dokumentacija, zakoni, memoari, dokumenta državnih tijela i sl. za razliku od govornog narodnog jezika.

Njegoševog teksta.¹⁶ Iz tih radova saznajemo da Njegoševa djela čini jednu figurativnu polihromiju, da je Njegoš virtuozi figurativnog izražavanja pa i na tom planu Njegoševa djela pokazuje svoj jedinstveni karakter i suštinsku individualnost (Radulović 2011: 176).

Upravo u domenu različitih stilističkih pristupa i modela: lingvostilističkih, pragmatilističkih, diskursnostilističkih i kognitivnostilističkih istraživanja možemo očekivati veliki broj radova s obzirom na to da je interferencija lingvističkog i stilističkog pristupa najcjelovitiji i najbolji način pri proučavanju jezika i stila nekog pisca, pa sam tim i Njegoševa. Treba obraditi stilistička sredstva i jezičke jedinice sa aspekta njihove ekspresivne vrijednosti i estetske (umjetničke) funkcije. Možemo očekivati i radove koje pripadaju kritičkoj diskursnoj stilistici koja proučava diskurse kao moć/znanje, tj. odnose moći i jezika, moći i diskursa.

3.4. Kognitivno-lingvistički i lingvokulturološki pristupi u istraživanju Njegoševih djela su u zametku. U *Gorskom vijencu* se rekonstruiše sociokulturni kod crnogorskog društva u ratnom i herojskom vremenu "borbe neprestane" u kojem se uspostavio herojsko-patrijarhalni model svijeta i mišljenja, što svakako ne treba poistovjećivati sa stvarnim kulturnim modelima i društvenom praksom koja je egzistirala u tom vremenu. Ipak, zbog visokog stepena referencijalnosti možemo uspostaviti paralelu između antropoloških, etnografskih i historijskih činjenica i pojava u stvarnosti Crne Gore Njegoševog doba i onoga što je u kulturnom modelu uspostavljenom u ovom Njegoševom djelu. Davno je primijećeno da je *Gorski vijenac* svojevrsna enciklopedija crnogorskog života koju možemo proučavati kroz makro i mikrokoncepte izražene određenim jezičkim konstrukcijama. Očigledno da se jeziku Njegoševa djela treba ponovo vratiti. Pručiti ga sa lingvističkog, stilističkog i lingvokulturološkog aspekta. To je jedini način da se sagleda njegova posebnost i neponovljivost.

4. Zaključak

Dosadašnja jezička istraživanja Njegoševog djela dala su značajne ali nedovoljne rezultate i uglavnom su bila usmjerena u nekoliko pravca:

1. Jezičkom analizom i tumačenjima doprijeti do pravih značenja pojedinih stihova u Njegoševim djelima, prije svega u *Gorskom vijencu*;
2. Istraživan je odnos Njegoševog jezika i narodnih crnogorskih govora, prije svega govora Njegoševog zavičaja;
3. U najvećem broju radova istraživan je odnos Njegoševog jezika prema Vukovom modelu književnog jezika i njegov značaj za pobjedu Vukovih ideja;

¹⁶ Miloš Kovačević u svojoj knjizi *Stilske figure i književni tekst* (Trebnik, Beograd 1998) ima tri rada o pojedinim stilskim figurama u Njegoševim tekstovima: *Entimemi i epifonemi u Gorskom vijencu*, *Hipotipoze u malim pjesmama Njegoševim* i *Figurativnost slike žene u Gorskom vijencu*. Zorica Radulović ima rad naslovljen *Stilističke karakteristike u djelu Petra II Petrovića Njegoša* u kojem analizira poređenje, ponavljanje, paranomaziju, metaforu, etimološke figure i folklorne elemente.

4. Sporadično je Njegošev jezik ispitivan u odnosu prema literarnoj tradiciji crnogorskoj i vojvođanskoj i prema savremenim mu srpskim pjesnicima koji su mogli uticati na njega, ili je ispitivano ono što je književno u Njegoševom jeziku, npr. slavenizmi.

5. I na kraju ispitivan je odnos prema normi zajedničkog srpskohrvatskog jezika u upravo u odnosu na tu normu neki Njegoševi oblici su okarakterisani kao dijalektizmi, provincijalizmi i sl.

Iz ovog pregleda jezičkih istraživanja i pravaca u kojima su se ona odvijala, može se uočiti, da i pored znatnog broja knjiga i priloga o odlikama Njegoševog jezičkog izraza, nedostaju detaljne i sveobuhvatne monografske obrade najprije Njegoševih djela u stihu, ali i njegove proze i pisama. S obzirom na to da se radi o različitim književnim formama ili čak različitim registrima, potrebno je njima primijeniti prikladne metode istraživanja. Naročito je potrebno i poželjno primijeniti savremene naučne paradigme i metode, te sa novih naučnih polazišta sagledati Njegoševu djelo. Ono je još uvijek skoro neaktaknuto s aspekta lingvostilističkih i lingvokulturoloških i semiotičkih istraživanja, dok je recimo registrovano potpuno odsustvo primjene metoda analize diskursa, kritičke analize diskursa, pragmalingvistike, kognitivne lingvistike i drugih novijih naučnih pristupa i teorija.

Bogata literatura o Njegoševom jeziku pokazuje da, iako je Njegošev književnojezički izraz sa više aspekata proučavan, očigledno ostaje još mnogo toga što treba izučiti i napraviti naučne sinteze i verifikaciju. Literatura nastajala od prve monografije o Njegoševom jeziku do danas nije mala, ali ona ukazuje na činjenicu da se jezičkom izrazu Petra II Petrovića Njegoša treba konstantno posvećivati posebna i svestrana pažnja, te da je izučavanje Njegoševog jezika i djela i dalje jedan od najvažnijih zadataka montenegristike i slavistike.

Literatura:

- Glušica, Rajka (1997), *Jezuk Marka Miljanova*, Kulturno-prosvjetna zajednica Podgorice, Podgorica
- Glušica, Rajka (2013), „Njegošev jezik u odnosu na književni jezik u Crnoj Gori XIX vijeka“, Zbornik radova *Njegoš u ogledalu vjekova*, ur. Sava Anđelković i Paul-Louis Thomas, FDU, Sorbona, Podgorica 2013. str. 11–25. ISBN 978-86-90747-2-7
- Ivanović, V. Radomir (2014), „Naznačajnije monografije i komentari kao podsticaj razvoju negošologije u drugoj polovini XIX vijeka“, Zbornik radova sa naučnog skupa *Petar drugi Petrović Njegoš dvjesta godina od rođenja (1813-2013)*, ur. Radomir V. Ivanović, CANU, Podgorica, str. 347–374.
- Kovačević, Miloš (1998), *Stilske figure i književni tekst*, Trebnik, Beograd
- Marojević, Radmilo (1999), *Gorski vijenac: izvorno čitanje*, Centar za informativnu djelatnost, Nikšić, JU Unireks MB, Beograd
- Marojević, Radmilo (2005), *Gorski vijenac, Kritičko izdanje, Tekstologija*, CID, Podgorica
- Milović, M. Jefto (1982), *Rukopis Gorskog vijenca Petra II Petrovića Njegoša*, CANU, Titograd

- Mladenović, Aleksandar (1970), „O rukopisu i prvom izdanju „Gorskog vijenca“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga XIII/1, Novi Sad, str. 273–334.
- Mladenović, Aleksandar (1972), „Grafijske, pravopisne i druge odlike Posvete u Gorskog vijencu“, *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga XV/1, Novi Sad, str. 143–169.
- Mladenović, Aleksandar (1989), *Knjiga o Njegošu, studije i članci*, Književne novine, Beograd, Dečje novine, Gornji Milanovac
- Ostojić, Branislav (1997), *Prilozi o Njegoševu jeziku*, Nikšićke novine, Nikšić
- Pejanović, Ana (2010), *Frazeologija Gorskog vijenca*, CANU, Podgorica
- Radulović, Zorica (2011), "Stilističke karakteristike u djelu Petra II Petrovića Njegoša", u knjizi *Ogledi, prikazi, stavovi*, Unireks Janiks,, Podgorica Beograd
- Stevanović, Mihailo (1990), *O jeziku Gorskog vijenca*, SANU, Naučna knjiga, Beograd
- Stevanović, Mihailo (1976), *Jezička tumačenja u komentarima Njegoševa Gorskog vijenca*, SANU, Knjiga 27, Beograd
- Stevanović, Mihailo i saradnici (1983), *Rječnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, u dvije knjige, SANU, CANU, Narodna knjiga, Obod, Prosveta, SKZ, Beograd
- Stijević, Svetozar, *Slovenizmi u Njegoševim pesničkim delima*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojadinovića, Sremski Karlovci – Novi Sad
- Vukčević, Zdravko (2005), *Frekvencijski rečnici Gorskog vijenca i Luče mikrokozma*, CANU, Podgorica
- Vušović, Danilo (1930), „Prilozi proučavanju Njegoševa jezika“, *Južnoslovenski filolog IX* Beograd, str. 93–195.
- Vušović, Danilo (2004), *O Njegoševom jeziku*, priredio Drago Ćupić, Oktoih, Centar za kulturu Nikšić, Podgorica

Rajka GLUSICA

LANGUAGE RESEARCH OF THE WORKS WRITTEN BY NJEGOS (RESULTS AND PROSPECTS)

Summary

The author of the paper gives an overview of the current linguistic research of the works clarifying the linguistic masterpiece of the great poet, having no ambitions to impose definitive judgments about the quality of an already written. First of all, the author enlightens the monographs and papers devoted to the study of language, pointing out those aspects of Njegos' linguistic expressions that have not been researched yet in order to obtain a full description and analysis of his language of poetry and prose, offering, at the same time, some guidance in which direction could go future linguistic, linguistic and stylistic research of his language.

Keywords: the language of Njegos, already carried out researches, possibilities and perspectives of research of the language of Njegos.

Миодарка ТЕПАВЧЕВИЋ
Никшић

МОРФОЛОШКЕ ОСОБИНЕ ИМЕНИЦА У ДЈЕЛИМА ПЕТРА II ПЕТРОВИЋА ЊЕГОША

„С Његошем се доиста догодило и догађа што и са свим великим духовима који су успјели да отму комад од вјечности – што их више вријеме од живих људи одваја, то све њихово добија већи, чистији и апстрактији значај... Све пролази, али се граде живот и смисао и остаје оно што је по својој природи непролазно и недокучиво – дјело, Његош.“ (Милован Ђилас, Његош, 538)

Циљ овог рада јесте да пружимо преглед основних морфолошких карактеристика именица у дјелима Петра II Петровића Његоша и допринесемо бољем познавању његовог језика, као и да што потпуније представимо у којој мјери се у његовом књижевном језику огледа дијалекатски карактер његов. Указаћемо на разлике у односу на савремени књижевнојезички узус, на одређене неуједначености које су карактеристичне за Његошев језички систем којима се он уклапа у дијалекатски идиом и књижевнојезички израз тог времена.

Кључне ријечи: именице мушког рода, именице женског рода, именице средњег рода, Петар II Петровић Његош, црногорски говори.

Књижевно дјело Петра II Петровића Његоша подједнако је значајно и занимљиво како по језику, тако и по књижевно-умјетничкој вриједности. О његовом језику доста је написано, па и поред тога његово књижевно дјело, тематски и садржајно слојевито и разноврсно, и данас нуди доста тема лингвистима. Овај рад је само један мали прилог таквом приступу Његошевој писаној ријечи. Ако покушамо да дамо суд о вриједности Његошевог језика, питамо се да ли је то могуће јер се ради о слојевитом, специфичном, богатом, а надасве посебном и оригиналном језичком изразу. Ако уопште има потребе постављати такво питање, могло би се одговорити и потврдно и одрично. Потврдно јер је народношћу карактера језика којим је писано, с једне стране, и мисаоношћу и поетичношћу с друге стране, Његошево дјело снажно потврдило животност и животворност његовог књижевнојезичког изрази; а одрично зато што Његошево вишезначно слојевито дјело и данас читаоца наводи на размишљање и представља сложен, разноврстан и непресушан извор за разнолика језичка истраживања и тумачења.

Циљ овог рада јесте да пружимо преглед основних морфолошких карактеристика именица у дјелима Петра II Петровића Његоша и допринесемо бољем познавању његовог језика, као и да што потпуније пред-

ставимо у којој мјери се у његовом књижевном језику огледа дијалекатски карактер његов.¹ Указаћемо на разлике у односу на савремени књижевнојезички узус, на одређене неуједначености које су карактеристичне за Његошев језички систем којима се он уклапа у дијалекатски идиом и књижевнојезички израз тог времена.

А 1. У падежним облицима једнине именица мушког и средњег рода нарочиту пажњу завређују вокатив и инструментал који показују неке специфичности у односу на савремену књижевнојезичку норму.

а) Кад је ријеч о вокативу, код именица које се завршавају на непалаталан сугласник имамо наставак *-е*, а код именица чија се основа завршава на палаталан сугласник региструјемо наставак *-у*, што одговара савременом језичком стању, али не и разноврсности која се среће у староцрногорским говорима (Стевановић 1991: 11; Пешикан 1965: 143; Стевановић 1933–1934: 62; Милетић 1940: 397; Вујовић 1969: 215): *поне* (Р II, 88), *побратиме* (Р II, 44), *брате* (Р I, 48), *боже* (Р I, 39), *књаже* (I, 352), *влаше* (Р I, 91), *Вуче* (Р II, 598), *султане* (Р II, 283, 594), *кнеже* (Р I, 351), *кавурине* (Р II, 586), *брче* (Р II, 599), / *пријатељу* (Р II, 161), *ђетићу* (Р I, 202), *Ђуприлићу* (Р II, 277), *Батрићу* (Р II, 569), *Хотаишу* (Р II, 562).

Ријетка одступања забиљежили смо код именица у којима се иза непчаних сугласника јавља наставак *-у*: *поносу* (Р II, 87), *штиту* (Р II, 521), односно иза предњонепчаних *-е*: *Милоше* (Р II, 597). Колебања се јављају у језику старијих црногорских приповиједача С. Љубише, краља Николе, М. Миљанова (Тепавчевић 2010: 199; Ненезић 2010: 127; Глушица 1997: 104–105).

б) Код именица које се завршавају консонантом *р* биљежимо наставке *-у* и *-е*, као и у савременом језику и црногорским народним говорима²: *господаре* (Р I, 98, 127, 375), *сердаре* (Р II, 278), *царе* (Р II, 585), *барјактаре* (Р II, 607), *везире* (Р II, 609), / *господару* (Р I, 98, 127), *сердару* (Р II, 278), *доктору* (Р II, 646).

У Његошевом језику јављају се и примјери старог вокативног облика некадашњих *ї* основа: *господи* (Р I, 127), што је забиљежено и у језику других Петровића (Ненезић 2010: 131).

2. Од сингуларних именичких облика специфичан је и инструментал именица мушког рода, гдје је репартиција наставака *-ом* и *-ем* знатно поремећена у односу на савремену норму.

¹ Корпус за наше истраживање сачињавају примјери из *Речника Петра II Петровића Његоша*, књига I и II, у редакцији Михаила Стевановића и сарадника Милице Вујанић, Милана Одавића и Милосава Тешића, Београд, 1983.

² И с наставком *-е* и с наставком *-у* употребљавају се именице које се завршавају сугласником *р* што је условљено некадашњом двоваријантном природом овог сугласника (Стевановић 1991: 191–192). Паштровићи имају наставак *-е/-у*, а понекад се употребљава облик без наставка (Јовановић 2005: 247). За говоре исп.: оба наставка имају: Пешикан 1965: 143; Стевановић 1933–1934: 62; Ђупић, 1977: 74; Вуковић 1938–1939: 50; Станић 1974: 188; у Црмници је чешћи наставак *-е* (Милетић 1940: 397); док је у Мрковићима чешћи *-у* (Вујовић 1969: 215); у говорима Колашина само је заступљен наставак *-е* (Пижурица 1981: 116).

а) Именице са основинским завршетком на ненепчани сугласник имају наставак *-ом*: *грлом* (Р I, 136), *Србом* (Р II, 332), *Бечом* (Р II, 537), *капетаном* (Р II, 561), *гласом* (Р II, 568), *крстом* (Р II, 574), *архимандритом* (Р II, 581), *градом* (Р II, 583), *богом* (Р II, 588), *ферманом* (Р II, 591).

б) Наставак *-ем* јавља се код именица које се завршавају било којим предњонепчаним сугласником: *плачем* (Р II, 35), *кључем* (Р I, 351), *мачем* (Р I, 431), *огњем* (Р I, 431), *ножем* (Р I, 532), *Ђорђем* (Р II, 560), *пољем* (Р II, 594).

Репартиција инструменталних наставака *-ом* и *-ем* не показује одступање у односу на савремену књижевнојезичку норму (Стевановић 1991: 194–200), чиме се Његошев језик поклапа са стањем забиљеженим код већине старијих црногорских писаца,³ али не и са црногорским говорима.⁴

в) Код именица са основинским завршетком на *-р* у Његошевом језику углавном имамо наставак *-ом* без обзира на значење: *царом* (Р II, 482), *шатором* (Р II, 278), *везиром* (Р II, 557, 595), *сердаром* (Р II, 561), *патријархом* (Р II, 572), *наговором* (Р II, 580), / *царем* (Р I, 431; Р II, 580).

Према савременој књижевнојезичкој норми именице које се завршавају сонантом *-р* и означавају имаоца неког занимања, звања, и лице уопште имају оба инструментална наставка *-ем* и *-ом*, док именице које означавају било какву ствар или апстрактну именицу имају само наставак *-ом* (Стевановић 1991: 196–197). Разноликост је евидентна и у црногорским говорима, као и у језику старијих црногорских писаца са овог подручја.⁵

³ Поклапања се савременом нормом забиљежена су у језику владике Данила (Младеновић 1973: 126), Петра I (Остојић 1976: 126–127), Љубише (Тепавчевић 2010: 201), Л. Томановића (Суботић 1981: 107), Николе I (Ненезић 2010: 132); са једним примјером изузетка у језику М. Миљанова (Глушица 1997: 105). На другој страни, ширење наставака некадашњих тврдих основа *-ом* на рачун меких основа *-ем* евидентно је у језику А. Змајевића (Пижурица 1989: 272), В. Поповића (Суботић 1976: 70).

⁴ Продирање наставака тврде промјене у категорију именица чија се основа завршава палаталним сугласником јавља се у говору Мрковића доследно (Вујовић 1969: 216). У Црмници је поремећена употреба *-ом/-ем*, као и у Ускоцима (Милетић 1940: 398–399; Станић 1974: 187–192). У СК-Љ је забиљежено продирање наставка *-ом* (Пешикан 1965: 144–145), док су у источноцрногорским, западноцрногорским и говорима Пиве и Дробњака, забиљежени много рјеђи случајеви употребе наставка *-ем* иза тврдих сугласника (Стевановић 1933–1934: 65; Вушовић 1927: 36; Вуковић 1938–1939: 51).

⁵ Оба наставка напоређо се употребљавају у Црмници (Милетић 1940: 398–399), западноцрногорским (Вушовић 1927: 36), ускочком (Станић 1974: 190), само наставак *-ом* са малим одступањима забиљежен је у колашинском говору (Пижурица 1981: 118). У паштровском говору само је у употреби наставак *-ом* (Јовановић 2005: 248). Оба наставка без обзира на то да ли је *р* било меко или тврдо имају Петар I и Љубиша (Остојић 1976: 127; Тепавчевић 2010: 201). Углавном наставак *-ом* имају Миљанов и Поповић (Глушица 1997: 105; Суботић 1976: 71). Наставак *-ом* има и Томановић са изузетком именице *цар* (Суботић 1981: 108). Само наставак *-ом* употребљава Никола I Петровић (Ненезић 2010: 138–139).

г) Именица *пут* у овом падежу има оба наставка: *путем* иде (Р II, 200), ако тијем *путем* тајним (Р II, 330), *путом* ходит (Р II, 200), иде свакоје својим *путом* (Р II, 200).

Савремена књижевнојезичка норма препоручује облик *путем* кад се ова именица употребљава у просекутивном значењу, док је облик *путом* резервисан за сва друга значења.⁶ Међутим, Његош ову именицу употребљава у просекутивном значењу и са једним и са другим наставком, чиме се он удаљава од норме савременог језика. Језички израз старијих црногорских приповиједача у овом погледу показује праву неуједначеност.⁷

д) Код именица са основом на сугласник *-ц*, који је некад био умекшан, Његош употребљава инструментални наставак *-ем*, док црногорски народни говори знају за обје варијанте инструменталног наставка: *правцем* (Р II, 119), *лонцем* (Р I, 119) (Милетић 1940: 399; Јовановић 2005: 249; Ћупић 1977: 75; Вушовић 1927: 37; Станић 1974: 190–191; Вуковић 1938–1939: 51).

3. а) У генитиву множине именица мушког и средњег рода претежнија је употреба старијих облика, тј. са наставком *-ах*, у односу на савремене књижевнојезичке форме са наставком *-а*, а таква ситуација забиљежена је и у црногорским народним говорима.⁸ Нема неких специфичности које би условиле једну или другу варијанту, при чему се исте именице јављају у објема варијантама, што је одлика и других старијих писаца са црногорског подручја⁹:

дана (Р I, 141, 146), *гласова* (Р I, 116), *новаца* (Р I, 187), *совјетника* (Р I, 188), *јордама* (Р I, 431), *мегдана* (Р I, 431), *војника* (Р I, 559), *цекина* (Р II, 485), *метара* (Р II, 557), / *главах* (Р I, 560), *јунаках* (Р I, 146), *духовах* (Р I, 37), *краљевах* (Р I, 371), *војниках* (Р I, 37), *невољниках* (Р I, 112), *гласовах* (Р I, 116), *данах*

⁶ По мишљењу Стевановића облик *путом* добијен је гласовним путем (од меког полугласника) у некадашњем књижевном, тј. црквеном језику (Стевановић 1991: 197). Александар Белић сматра да је овај облик настао „далеко пре историјског времена развитка нашег језика, на овај начин: у лок. једн. стари је облик *пути* који се на нашем земљишту потпуно подударало са обликом *муџи*; именица *муџ* имала је у инстр. једн. облик *муџем*, па је тај облик, место свога *путъм*, добила именица *пут*” (Белић 1999: 163).

⁷ Петар I употребљава само наставак *-ом*, Миљанов и Поповић само *-ем*, док паралелизам употребе одликује језик Стефана Љубише, Лазара Томановића и Николе I (Остојић 1976: 127; Глушица 1997: 106; Суботић 1986: 71; Тепавчевић 2010: 202; Суботић 1981: 108; Ненезић 2010: 132–133).

⁸ Исп. за говоре: Вујовић 1969: 219; Милетић 1940: 400, Пешикан 1965: 146. У паштровском говору посебну боју генитиву множине дају примјери са *к* као замјеником некадашњег *х*, иако нијесу распрострањени (Јовановић 2005: 254).

⁹ Петар I чешће користи облике са наставком *-ах* (Остојић 1976: 128). Владика Данило има само наставке са крајњим *-х* (Младеновић 1973: 128), док Миљанов зна само за облике без крајњег *-х* (Глушица 1997: 107). Вук Поповић и Никола I употребљавају обје варијанте, мада је чешћи облик са *-а* (Суботић 1976: 73–74; Ненезић 2010: 39–140). Наставак *-ах* заступљен је са свега два примјера у језику Л. Томановића (Суботић 1981: 113). Љубиша напоредо употребљава обје варијанте (Тепавчевић 2010: 203–204).

(Р I, 122), *гробовах* (Р I, 135), *ђедовах* (Р I, 135), *градовах* (Р I, 135), *бојевах* (Р I, 146), *вitezовах* (Р I, 187), *Црногорацах* (Р I, 188), *милионах* (Р I, 256), *топовах* (Р I, 256), *Тураках* (Р I, 305), *Јеврејах* (Р II, 543), *враговах* (Р II, 559), *мајсторах* (Р I, 559), *ускоках* (Р I, 559), *хајдуках* (Р II, 280).

б) Именица *људи*, као суплетивна у генитиву множине има наставке *-и* (из старе *i* деklinације) и чешћи *-их*: и неколико *људи* (Р I, 559), од *људих* чините (Р I, 560), нек се стиди *људих* (Р I, 419), гомила *људих* (Р I, 559), што одликује језик и других Петровића Николе I (Ненезић 2010: 134).

в) Именица *мјесец* јавља се са наставцима *-ах* и *-а*: има четири *мјесеца* (Р I, 443), није им се уредба *месецах* допала (Р I, 443).

г) Његошев језик не одликује се старим двојинским наставцима *-у/-ију*. Ови наставци мање су познати или уопште непознати старијим црногорским приповиједачима и народним говорима.¹⁰ И у савременом језику веома мали број именица има старе дуалске наставке *-у/-ију* у генитиву множине.¹¹

У Његошевом језику именице *гост*, *уста*, *нокат* имају наставак *-ах*: око *гостах* (Р I, 128), из *устах* (Р II, 448), од *устах* (Р II, 449), до *нока-тах* (Р I, 552).

У савременом језику именица *гост* у генитиву множине поред наставка *-а* има још чешће наставак *-и* (Стевановић 1991: 209). Док су на једној страни, паралелни облици *гости* и *гостију* / *гости* и *госта* регистровани у неким црногорским говорима, дотле је на другој страни, у великом броју других црногорских говора, забиљежен само облик *гости*.¹²

Овај облик није забиљежен ни у сусједним говорима источне Херцеговине, док су регистровани облици неких других именица као: *кокошију*, *костију*, *очију*, *прсију*, *ушију* (Пецо 1964: 128). Именица *нокат* у савременом језику има чешће наставак *-ију*, поред наставка *-а* (Стевановић 1991: 209).

¹⁰ Старе облике двојине *-у/-ију* уопште немају владика Данило (Младеновић 1973: 128), Петар I (Остојић 1976: 128), Анто Даковић (Остојић 1989: 101). Само наставак *-у* код именица *-а* деklinације регистрован је у језику М. Миљанова (Глушица 1997: 111), док је у језику краља Николе I забиљежен *-у* код именица треће и *-ију* код четврте Стевановићеве врсте (Ненезић 2010: 140, 149, 151). Језик Стефана Љубише одликује се старим двојинским наставцима *-у/-ију* (Тепавчевић 2010: 205–206). Стари двојински наставци забиљежени су у говорима Мрковића (Вујовић 1969: 228), источноцрногорским (Стевановић 1933–1934: 70).

¹¹ То су именице мушког, средњег и женског рода: *нога – ногу*, *рука – руку*, *слуга – слугу*, *очи – очију*, *уши – ушију*, *кост – костију*, *ваши/уши – вашију/ушију*, *кокоши – кокошију*, *гост – гостију*, *нокат – ноктију*, *прст – прстију* и *прси – прсију* (Николић 1981: 82–100).

¹² У Пиви *гости* и *гостију*, у источноцрногорским *гости* и *госта* (Вуковић 1938–1939: 52; Стевановић 1933–1934: 68), у Црмници, староцрногорским, Бјелопавлићима, Ускоцима *гости* (Милетић 1940: 402; Пешикан 1965: 146; Ћупић 1977: 78; Станић 1974: 197).

4. И у Његошевом језику, као и у језику многих старијих црногорских приповиједача, и у народним говорима уопштен је контаминирани наставак *-има* у дативу, инструменталу и локативу множине¹³:

вјешт *бојевима* (Р I, 88), вјешти турскијем *гостима* (Р I, 88), предадоше *Турцима* (Р II, 404), пише *људима* (Р II, 449), к *шаторима* (Р II, 515), / с *ножевима* (Р I, 532), са *Турцима* (Р II, 242), с *топовима* (Р II, 242), с *реповима* (Р II, 242), с *зливоцима* (Р II, 242), под вјечнијем *сњеговима* (Р II, 54), под црнијем *валовима* (Р II, 54), пред *војницима* (Р II, 133), пред *варварима* (Р II, 133), Дедаловим *крилима* (Р I, 380), с *вјешалима* (Р I, 88), заборављен *људима* (Р II, 410), међу *духовима* (Р I, 432), под *седлима* (Р II, 55), / на *прозорима* (Р I, 540), висе о златним *олуцима* (Р I, 540), води је по *манастирима* (Р II, 41), прогласити по *градовима* (Р II, 41).

Међутим, на другој страни, опет у складу са књижевнојезичком традицијом говореном и писаном у Његошевим текстовима забиљежени су и други наставци, који се јављају у занемарљивом броју примјера у односу на наставак *-има*. Тако Његош употребљава и стари наставак *-ма*¹⁴: Јек громовах *Црногорцима* каза (Р I, 330), метне *Турцима* (Р I, 434), убоја се *синовма* (Р II, 283), / с *дусма* (Р I, 196), *крилма* лепћу (Р I, 380), с *крилма* (Р I, 380), страшним *устма* (Р II, 448), под *кључевма* (Р I, 441).

Михаило Стевановић истиче да је у савременом језику уопштен наставак *-има*, а да су облици са *-ма* уколико се јављају веома архаични (Стевановић 1991: 210). Само наставак *-има* употребљавају Миљанов, Томановић, док владика Данило, Петар I, Љубиша, Никола I поред овог и имају и неке друге наставке (Глушица 1997: 107; Суботић 1981: 115; Младеновић 1973: 130–131; Остојић 1976: 130; Тепавчевић 2010: 207; Ненезић 2010: 136).

Нијесмо забиљежили дативне наставке *-ом* и *-ам*, који су одлика неких старијих писаца и народних говора.¹⁵ У Његошевом језику овај наставак се може тумачити и метричким разлозима, наиме, Његош скраћује број слогова у стиху редукцијом једног вокала у облицима множине на *-има* (Стевановић 1951–1952: 21). Вук је такође употребљавао облике на -

¹³ Овај наставак настао је контаминацијом множинског инструменталног наставка *и* и двојинског наставка *-ма* (Белић 1999: 197).

¹⁴ Од говора Црне Горе јавља се у Мрковићима (Вујовић 1969: 220); Црмници (Милетић 1940: 402–403); СК-Љ говорима (Пешикан 1965: 148); источноцрногорским (Стевановић 1933–1934: 70–71); Пиви (Вуковић 1938–1989: 53). За Лепетане и Пераст види Суботић 1976: 76, напомена, 19. И Вук је у почетку користио ове облике, а касније све мање (Стевановић 1987: 100–102). За војвођанске види: Херити 1983: 172–174.

¹⁵ Наставак *-ом* евидентиран је у језику Петра I (Остојић 1976: 130); владике Данила (Младеновић 1973: 130–131); а дјелимично се чува и у мрковићком говору (Вујовић 1969: 220). Петар I зна за наставак *-ам* (Остојић 1976: 130). Од говора Црне Горе понекад се јавља у Мрковићима (Вујовић 1969: 220); СК-Љ говорима (Пешикан 1965: 148); западноцрногорским (Вушовић 1927: 38).

ма, који су каснији граматичари, почев од Даничића, као и неки писци вуковци кроз цио XIX вијек употребљавали напоредо с наставком *-има* (Стевановић 1987: 100–102).

Старији инструментални наставци *-ма*, *-ама*, *-и* забиљежени су у језику многих војвођанских писаца,¹⁶ док су наставци *-и*, *-ма* карактеристични за далматинске и славонске писце.¹⁷

Ипак, можемо закључити да се наставак *-ма* и у језику нашег писца јавља у занемарљивом броју примјера у односу на наставак *-има*, који у потпуности доминира. Забиљежили смо и паралелно јављање ова два наставка у неким примјерима.

Стари локативни облик, а данашњи генитив, јавља се уз предлог *по* и *о*: удесити о *ратиштaх* (Р II, 245), по *селах* (Р II, 315).

Није чест ни у језику старијих црногорских приповиједача владике Данила, Петра I, Стефана Љубише, спорадично се јавља код Николе I Петровића, док је нешто обичнији код Марка Миљанова.¹⁸ И у Вуковом материјалу народних пјесама чува се наставак *-ах* у локативу множине (Маретић 1963: 178). Облик генитива који се користи у служби локатива множине јавља се у многим црногорским говорима.¹⁹

Стари наставак *-и* у локативу множине забиљежили смо у примјерима: на *небеси* (Р I, 145), на *рамени* (Р II, 208), у *волови* (Р I, 87).²⁰

У Његошевом језику неке именице средњег рода имају наставак *-ама* као именице женског рода на *-а* умјесто наставка *-има*: у *људствама* траје (Р I, 419), с *писмама* (Р II, 186), у *сунцама* (Р II, 313). Вушовић сматра да су ови облици можда настали према облицима у руском језику (исп. руски *обществами*, *виселицами*) (Вушовић 1930: 30). Интересантно је да у Вуковом језику најчешће именице средњег рода на *-ије* добијају наставак *-ама* у дативу, инструменталу и локативу (Стевановић 1991: 115). Фреквенција ових падежних форми је ниска у Његошевом језику, али је илустративна са историјскојезичке стране. Александар Белић констатује мијешање из најразличитијих група наставака разбијене двојин-

¹⁶ О томе видјети Јерковић 1972: 115, фуснота 349.

¹⁷ Пецо констатује да у босанскохерцеговачким говорима побјеђују нови облици, али се и стари грчевито боре за опстанак, нарочито облици *Д/И/Л* на *-ма* (Пецо 1994: 80). Наставак *-и* забиљежен је и у језику далматинских и славонских писаца XVII и XVIII вијека – исп.: Маретић 1963: 155; Игњатовић 1974: 117; Марковић 1958: 95; Чигоја 2001: 119; Вукмановић 1971: 97–98.

¹⁸ Ријетко се јавља у језику владике Данила – само код именица женског рода и то су једини примјери локатива уопште (Младеновић 1973: 134); и у језику Петра I забиљежена су два примјера код именица женског рода (Остојић 1976: 133). Није чест ни у Љубишином језику (Тепавчевић 2010: 210). Никола I и Миљанов употребљавају стари локативни облик уз предлог *по* (Ненезић 2010: 142; Глушица 1997: 109).

¹⁹ За црногорске говоре исп.: Пешикан 1965: 148; Вушовић 1927: 38; Вуковић 1938–1939: 57; Ћупић 1977: 80; Јовановић 2005: 332–333; генитивни облик умјесто локативног јавља се доследно у источноцрногорским (Стевановић 1933–1934: 69–70).

²⁰ Многи старији писци из Војводине употребљавали су овај наставак (Јерковић, 1972: 116, напомена, 352; Херити 1983: 181–182). Архаичне форме овог облика распрострањене су не само у Војводини, већ и у Посавини и Шумадији (Кашић 1968: 69, напомена 298). Заступљен је и код фрањевачких писаца XVIII вијека (Чигоја 2001: 121).

ске категорије и њихово неуједначено распоређивање у говорима (Белић 1999: 196).

5. У акузативу множине осим наставака *-e* за мушки и *-a* за средњи род, који се поклапају са стањем у савременом језику, забиљежен је и наставак *-и*. Јавља се код лексеме *гост*: чврсте кости за опаке *гости* (Р I, 128), поред: за горске се *госте* не приправља (Р I, 128).

Овај наставак је био у широкој употреби у западним штокавским говорима, као и далматинским све до XVIII вијека,²¹ а евидентан је и код неких косовско-ресавских говора (Стевановић 1950: 105–106). Ширењем инфикса *-ов/-ев* наставак *-и* постепено нестаје и у акузативу. На црногорском говорном простору овај облик јавља се у староцрногорским говорима (Пешикан 1965: 141), а налази своју примјену и у западноцрногорским говорима.²² Употреба овог наставка забиљежена је у језику владике Висариона, Петра I, Стефана Љубише и владике Данила (Младеновић 1977: 32; Остојић 1976: 131; Тепавчевић 2010: 208; Младеновић 1973: 127). Да ли је овај наставак у језику нашег писца чисто литерарна црта, или је у питању утицај народних говора не можемо са сигурношћу утврдити. У сваком случају, Његош је сачувао стару архаичну форму.

6. У језичком материјалу који је предмет анализе нарочито је изражена употреба именица мушког рода са инфиксом *-ов/-ев* и без њега. Множински облици именица мушког рода са инфиксом *-ов/-ев-* јављају се у српскохрватском језику већ у XIII и XIV вијеку, али до XVII вијека преовлађују краћи облици. Дужи облици су у порасту у XVII вијеку, мада ни кроз XVIII вијек немамо стабилизовану ситуацију (Остојић 1976: 134, напомена 387). У данашњем савременом језику инфикс *-ов/-ев-* јавља се углавном код једносложних именица, као и код именица које су добијале једносложну основу губљењем непостојаног *a*, и једног броја двосложних именица (Стевановић 1991: 200–206; Маретић 1963: 143–146). У језику Петра II јављају се извјесна колебања у употреби краћих и дужих облика множине именица мушког рода, тако да се исте именице јављају и са инфиксом и без њега. Да би се добила потпуна слика и да би се могао успоставити однос између његовог језика и савременог, као и народних говора црногорских, издвојићемо примјере по падежима посматрајући:

- а) примјере без уметка *-ов/-ев-*
- б) примјере са уметком *-ов/-ев-*
- в) колебаљиве случајеве.

Номинатив мн.

а) *боги* (Р I, 38, 458), *боји* (Р I, 42), *броди* (Р I, 53), *брци* (Р I, 52), *гласи* (Р I, 116), *длани* (Р I, 162), *знаци* (Р I, 262), *зуби* (Р I, 266), *кнези* (Р I, 351; Р

²¹ О употреби наставка *-и* у језику далматинских писаца детаљније види: Младеновић 1968: 89.

²² Забиљежени су примјери: у *гости*, наша је наше људи, оваке људи, за вас странце људи (Вушовић 1927: 35).

II, 521), *краљи* (P I, 411), *лафи* (P I, 401), *мачи* (P I, 431), *миши* (P I, 442), *мрави* (P I, 453), *мрази* (P I, 136), *преци* (P I, 598), *своди* (P II, 273), *спужи* (P II, 330), *топи* (P II, 388), *тигри* (P I, 396), *оци* (P I, 134, 598),

б) *бјесови* (P I, 25), *брегови* (P I, 52), *витежеви* (P I, 80, 371), *витезови* (P II, 607), *духови* (P I, 195), *зидови* (P II, 272), *лавови* (P I, 396), *лафови* (P I, 401), *мужеви* (P I, 52, 458), *пламови* (P I, 48), *послови* (P II, 95), *сватови* (P I, 260), *снови* (P II, 253), *сњегови* (P I, 136), *синови* (P I, 42, 282), *трудови* (P II, 399),

в) *громови* (P I, 136), *громи* (P I, 136), *цареви* (P I, 38), *цари* (P II, 482),

Генитив мн.

б) *боговах* (P I, 38), *бродова* (P I, 53), *вјетрових* (P I, 86), *витезових* (P I, 80), *воловах* (P I, 92), *гласових* (P I, 116), *гласова* (P I, 116), *громових* (P I, 136), *краљевих* (P I, 42), *репових* (P II, 233), *рогових* (P I, 266), *послових* (P II, 95), *преткових* (P II, 134), *свјетових* (P I, 195), *топових* (P I, 86), *часова* (P I, 492), *хатова* (P I, 146), *шанцевих* (P II, 514),

в) *зубових* (P I, 266), *зубах* (P I, 266),

Датив мн.

б) *синовма* (P II, 283),

в) *робима* (P II, 233), *робовима* (P II, 233),

Акузатив мн.

а) *брке* (P I, 52), *боје* (P I, 42), *громе* (P I, 136), *зубе* (P I, 266), *знаке* (P I, 262), *мосте* (P I, 53), *млине* (P I, 446), *после* (P II, 95), *сине* (P II, 282),

б) *бадњакове* (P I, 12), *богове* (P I, 38), *бродове* (P I, 53), *волове* (P I, 92), *вукове* (P I, 396), *духове* (P I, 195), *јеленове* (P I, 316), *лавове* (P I, 396), *ратове* (P II, 225), *робове* (P II, 233), *топове* (P II, 388), *трошкове* (P II, 398), *хатове* (P I, 87),

в) *вјетрове* (P I, 86), *вјетре* (P I, 86), *витезове* (P I, 80), *витезе* (P I, 80), *дарове* (P I, 146), *даре* (P I, 146), *друмове* (P I, 191), *друме* (P I, 191), *гласове* (P I, 116), *гласе* (P I, 116), *краљеве* (P I, 371), *краље* (P I, 371), *сватове* (P I, 260), *свате* (P I, 260), *стихове* (P II, 347), *стихе* (P I, 146), *трудова* (P II, 399), *туде* (P II, 399), *часове* (P I, 492), *часе* (P I, 492),

Вокатив мн.

б) *синови* (P II, 283), *храмови* (P II, 477),

Инструментал мн.

а) *над царима* (P II, 482), *мишима* (P I, 442),

б) *с вјетровима* (P I, 86), *громовима* (P I, 136), *с ножевима* (P I, 532), *лавовима* (P I, 396), *са сватовима* (P I, 260), *топовима* (P I, 53), *храмовима* (P II, 477),

Локатив мн.

б) *у пословима* (P II, 95).

На основу изложеног материјала можемо закључити да су именице са инфиском *-ов/-ев-* фреквентније од именица без инфикса. Такође, више је примјера једносложних именица него двосложних.²³ Највише примјера јавља се у номинативу, генитиву, акузативу и инструменталу. У вокативу и локативу смо забиљежили само дуже облике, а у номинативу, генитиву, дативу, акузативу, и инструменталу и краће и дуже.

Запажамо да се инфикс *-ов/-ев-* јавља код именица као и у савременом језику, са мањим одступањима, као нпр. *бадњакове, јеленове, трудо-ве, претковах, зубовах* и сл. Ситуација је нешто другачија код краћих множинских облика, који се чешће данас употребљавају са проширењем него у Његошевом језику, а многе краће облике норма не прихвата, као: *боги, боји, броди, кнези, краљи, лафи, мрази, топи, вјетри, мости, сини* и сл. Са друге стране, већину дублета које користи Његош дозвољава и савремена норма, и то углавном у пјесничке сврхе.²⁴ Колебања инфикса су веома ријетка, што одговара стању у неким црногорским говорима.²⁵ Забиљежили смо их у примјерима: *витежеви/витезови* (Р I, 80), *кнезови/кнежеви* (Р I, 351), *путови/путеви* (Р II, 200).²⁶

Б Деклинациони систем именица женског рода на *-а* у једнини нема неких већих одступања од стања у савременом књижевном језику. Неслагања са нормом забиљежили смо у неким падежним облицима.

1. Код појединих личних и властитих имена присутна су колебања у дистрибуцији вокативних наставака. За разлику од савремене норме у којој лична имена најчешће имају облик номинатива једнине у служби вокатива (Стевановић 1991: 231), у Његошевом језику имамо понекад и наставак *-о* што није забиљежено у црногорским говорима, али јесте у литерарној традицији тога доба (Пешикан 1965: 144; Милетић 1940: 404–405; Јовановић 2005: 299; Вуковић 1938–1939: 55; Тепавчевић 2010: 216; Ненезић 2010: 150): Еј делијо *Мусо* (Р II, 600), *Нево, Волго* (Р II, 602), поред примјера: *Алија* (Р II, 530), *Илија* (Р II, 570), *Никола* (Р II, 580).

2. Успостављање велара у дативу и локативу једнине евидентирали смо у примјерима: у крвавој *битки* (Р I, 30), *к науки* (Р I, 498).

²³ Исп. и једносложне и вишесложне за говоре: Јовановић 2005: 249–250; Вујовић 1969: 217; Милетић 1940: 400–401; Пешикан 1965: 131–133. Нијесу забиљежени примјери вишесложних именица са овим уметком ни у језику владике Данила (Младеновић 1973: 127), Петра I (Остојић 1976: 134). Нешто мало примјера јавља се у језику М. Миљанова (Глушица 1997: 109–110), В. Поповића (Суботић 1976: 72), Л. Томановића (Суботић 1981: 118), док је нешто више у употреби у језику Стефана Љубише и Николе I (Тепавчевић 2010: 215; Ненезић 2010: 146).

²⁴ Тако стање јавља се и код других Петровића касније, и то Николе I (видјети Ненезић 2010: 142).

²⁵ Од говора та појава јавља се у Мрковићима (Вујовић 1969: 217) и у Црмници (Милетић 1940: 399). Није забиљежена у Паштровићима (Јовановић 2005: 249–250). Нема ширења инфикса *-ов* на рачун *-ев* ни у језику владике Данила (Младеновић 1973: 127), Петра I (Остојић 1976: 134), Николе I (Ненезић 2010: 147), М. Миљанова (Глушица 1997: 109–110), Л. Томановића (Суботић 1981: 118).

²⁶ Норма дозвољава и једну и другу варијанту код именица *нос, пут*, док код именице *кнез* само облик *кнежеви* (Стевановић 1991: 205).

Именица *Бока* јавља се и са неизмијењеним и са измијењеним основинским сугласником²⁷: у *Боки* (Р II, 539), по *Боци* (Р II, 539).

3. а) У генитиву множине именица женског рода на *-а* у језику Петра II преовлађује наставак *-ах* поред рјеђег *-а*:

избах (Р I, 120), *пушаках* (Р I, 134; Р II, 543), *хиљадах* (Р I, 137), *ћесах* (Р I, 146), *јабуках* (Р I, 301), *хаљинах* (Р I, 305), *пјесанах* (Р I, 559), *вилах* (Р II, 541), *главах* (Р I, 114, 560), *годинах* (Р I, 122), *пјесанах* (Р II, 30), *ранах* (Р II, 219), *овацах* (Р I, 559), *кућах* (Р II, 558), / *робиња* (Р I, 186), *земаља* (Р I, 187), *засједа* (Р I, 187), *душа* (Р II, 545), *пара* (Р II, 16), *оваца* (Р I, 554).

б) Стари генитив без наставка *-а* јавља се у ријетким примјерима: тридесет *тисућ* (Р II, 396), девет *стотин* (Р II, 152).

в) У Његошевом језику евидентно је одсуство наставка *-и* у генитиву плурала ових именица, што је у складу са црногорским народним говорима,²⁸ као и црногорском литерарном традицијом.²⁹

г) Именице *рука*, *слуга* јављају се са наставком *-ах*, а именица *нога* поред овог има и наставак *-а*: *с руках* (Р I, 552, 559), *слугах* (Р I, 307), *ногах* (Р II, 306, 645), *нога* (Р I, 531). Нијесмо забиљежили стари двојински наставак *-у* код ових именица.

4. Што се тиче датива, инструментала и локатива множине код ових именица, у анализираном корпусу, уопштен је стари двојински наставак *-ама*:

бједама још ће покарати (Р I, 24), / под *сабљама* (Р II, 55), *с јабукама* (Р II, 334), / у *прсима* (Р II, 410), у *лучама* (Р I, 414), у *наукама* (Р I, 498), у *олујама* (Р II, 411), на *ногама* (Р II, 411), по *водама* (Р II, 40), по *њивама* (Р II, 40).

Међутим, регистровали смо и стари дативни наставак *-ам* у дативу, инструменталу и локативу наведених именица, а што је одлика и писаца из владајуће кућа Петровића, а забиљежена је и у народној поезији: *к услугама* (Р I, 325), / жестокијем *минам* (Р I, 438), *лучам* (Р I, 414), *с надеждама* (Р I, 474) / по *кахвам* се хвалит (Р I, 40).³⁰

У Његошевом језику код ових именица ријетко се јављају у локативу облици генитива на *-ах*, исп. по *гранах*, као и у језичком изразу већи-

²⁷ И Вук има облик *Боци* (Суботић 1981: напомена 286). Стевановић даје облике *Боки* и *Боци* (Стевановић 1991: 131). Маретић у својој *Граматици* наводи дублетне форме – *Боци/Боки* (Маретић 1963: 81, 99, 168).

²⁸ Вујовић 1969: 224; Милетић 1940: 406; Пешикан 1965: 146; Ђупић 1977: 78; Вушовић 1927: 37; Вуковић 1938–1939: 56; Пижурница 1981: 124; Станић 1974: 204. Јавља се једино код Муслимана у источноцрногорским говорима (Стевановић 1933–1934: 69).

²⁹ Видјети за црногорске писце: Младеновић 1973: 128; Остојић 1976: 137–138; Остојић 1989: 101; Глушица 1997: 111; Тепавчевић 2010: 217; Ненезић 2010: 148–149; Суботић 1976: 74–75; Суботић 1981: 114.

³⁰ Дативни, инструментални и локативни облици са наставком *-ам* јављају се и у језику Николе I Петровића, који се тумаче метричким разлозима (Ненезић 2010: 152). Слични примјери јављају се у језику народних пјесамa (Стевановић 1951–1952: 21–22).

не црногорских писаца тог периода,³¹ иако је та особина честа у црногорским говорима.³²

В Именице женског рода на консонант показују незнатна одступања од савременог књижевнојезичког стандарда у инструменталу једине и генитиву множине. Што се тиче осталих множинских падежа, једино неподударење имамо код именице *груди* у инструменталу множине, са наставком *-ма*: кроје мраку *грудма* (Р I, 138), *грудма* (Р I, 138), поред наставка *-има* у локативу множине: у нашим *рудима* (Р I, 138).

1. Код ових именица облик инструментала има углавном наставак *-ју*, који је најзаступљенији.³³

са *помоћу* (Р II, 84), *сољу* (Р II, 317), *памећу* (Р II, 14), с *жалошћу* (Р I, 209), са мојом *жалошћу* (Р I, 209), с *љубављу* (Р I, 416), *крвљу* (Р I, 373), пресветом *мудрошћу* (Р I, 458), пламеном *гордошћу* (Р I, 125), *вјерношћу* (Р I, 86), *вјечношћу* (Р I, 88), *жећу* (Р I, 116), *глаћу* (Р I, 116), са *жаркошћу* (Р I, 210), *људошћу* (Р I, 420), са *мрачношћу* (Р I, 455), *неученошћу* (Р I, 522), једном *ријечју* (Р II, 231), са врховном *влашћу* (Р I, 91), са братском *љубавју* (Р I, 416), пресветом *мудрошћу* (Р I, 458), благородном *гордошћу* (Р I, 125), с ужасном *људошћу* (Р I, 420).

Наставак *-и* забиљежили смо у примјеру: *глади* (Р I, 116).

Његош користи и трећи наставак *-ом*, истина ријетко: твојом *срћом* (Р II, 314), са *помоћом* (Р II, 84), што је забиљежено и код других писаца из владајуће куће Петровића (Ненезић 2010: 154).

Из анализираног материјала можемо закључити да се наставак *-ју* углавном јавља код именица у инструменталу које уза се немају неку одредницу која би их диференцирала од других падежа. Међутим, забиљежили смо и примјере изузетака, а таква неуједначена употреба инструменталних наставака имала је ослонаца у црногорским народним говорима, али и у језику старијих писаца са подручја Црне Горе.³⁴

³¹ У језику Петра I јавља се само у вези са предлогом *по* (Остојић 1976: 139), као и у језику владике Данила (Младеновић 1973: 134), М. Миљанова (Глушица 1997: 111), Николе I (Ненезић 2010: 149). Љубиша употребљава генитивни облик у локативу углавном са предлогом *по* и ријетко са предлогом *о* (Тепавчевић 2010: 219).

³² Видјети у црногорским говорима: Пешикан 1965: 148–149; Стевановић 1933–1934: 69–70; Вушовић 1927: 38–39; Вуковић 1938–1939: 37, 57; Ћупић 1977: 80; Пижурница 1981: 125.

³³ У својој *Граматици* Маретић констатује да Вук и Даничић знају за оба наставака, али да је облик на *-и* код Даничића много рјеђи у употреби (Маретић 1963: 175–176). Иван Поповић наводи групу аутора који искључиво знају за наставак *-ју*, и оних који дају предност *-ју*, али користе и *-и* (Поповић 1952: 170–180).

³⁴ У Мрковићима преовлађује наставак *-ом*, ријетко се јавља *-ју*, а наставак *-и* нема (Вујовић 1969: 227). У црмничком говору *-ју* је обичније, а *-и* се јавља у изразима (Милетић 1940: 407). У источноцрногорским најчешћи је наставак *-и*, рјеђе се јавља *-ом/-ем*, и ријетко *-ју* (Стевановић 1933–1934: 65). У СК-Љ редовно је *-ју*, осим код именица на *-ч*, *-ж*, *-ш*, *-ћ*, *-р*, гдје доминира *-и* (Пешикан 1965: 145); такво стање је и у говору Колашина (Пижурица 1981: 126). Скоро увијек је *-и* у Пиви (Вуковић 1938–1939: 58), док је напоредна употреба забиљежена у западноцрногорским (Вушовић 1927: 37). Напоредна употреба регистрована је у језику Петра I и Николе I (Остојић 1976: 139–140; Ненезић 2010: 149–

2. Генитив множине именица женског рода на сугласник јавља се са наставцима *-их* и *-и*, као и у црногорским говорима и црногорској писаној ријечи старије епохе (Пешикан 1965: 146–147; Пижурица 1989: 279; Глушица 1997: 113): *стварих* (Р II, 343), од *прсих* (Р II, 194), никакве *власти* (Р I, 91).

Именица *мисао* у генитиву множине поред наставка *-их мислих* (Р I, 441), има наставак *-ах* и непостојано *а* у основи: *мисалах* (Р I, 441), што је карактеристично и за језик старијих црногорских приповиједача (Суботић 1976: 79; Глушица 1997: 113; Ненезић 2010: 154).

Г Напомене о именицама

Од морфолошких особина Његошевог језика истичу се нека именичка образовања која су са морфолошке тачке гледишта данашњег књижевног језика мање обична или представљају у неким случајевима архаизме.

1. Нека женска имена у номинативу имају наставак *-е*, чиме се Његошев језик подудара са стањем забиљеженим у црногорским говорима (Пешикан 1965: 142; Милетић 1940: 405, Јовановић 2005: 298–299): да је озад *Маре* са сватовима (Р II, 592), поред облика са *-а*: прокле *Мара* свог сина Станишу (Р II, 592).

2. У језику Петра II именица *дан* поред облика од основе *дан-* : на *дан* (Р I, 146), исти тај *дан* (Р I, 146), за *дан* (Р I, 146), *дан* не свиће (Р I, 146), *дан* велики (Р I, 146), *дана* суђенога (Р I, 146), *дани* свети, *дани* слатки (Р I, 146), *дан* данашњи (Р I, 146), о Савину *дану* (Р II, 246), до Петрова *дана* (Р II, 24), има и облике од старих основа *днев-*, *дн-*, који су карактеристични и за многе старије црногорске писце (Пижурица 1989: 200, 265–266; Младеновић 1973: 137; Младеновић 1977: 32; Остојић 1976: 66, 125; Глушица 1997: 41–42; 100; Тепавчевић 2010: 222–223; Ненезић 2010: 152–153; Суботић 1976: 77, Суботић 1981: 119): два *дни* (Р I, 146), три *дни* (Р I, 146), / *дневи* ноћи непрестано свуд се турска крв пролива (Р I, 146), ту чамају и *дневи* и ноћи (Р I, 146), ја се сјећам тешке *дневи* (Р I, 146), уздишући за твоје младости сладосне *дневи* рајскога живота (Р I, 146).

Стари двојински облик *дни* јавља се уз бројеве као и у језику А. Змајевића, владике Данила и Петра I.³⁵ Стари дативни облик *дневи* јавља се у служби номинатива и генитива и акузатива.³⁶

150). Владика Данило има само наставак *-у* (Младеновић 1973: 126). Миљанов користи три наставка за овај падеж *-ју*, *-и*, *-ом/-ем* (Глушица 1997: 112). Само наставак *-и* има Поповић (Суботић 1976: 71). Томановић и Стефан Љубиша придружују се Његошу, односно чешће користе наставак *-ју* (Суботић 1981: 109–111; Тепавчевић 2010: 220).

³⁵ Пижурица 1989: 265; Остојић 1976: 125; Младеновић 1973: 125. У језику *Николе I* јавља се и у самосталној употреби (Ненезић 2010: 152–153).

³⁶ Облик *дневи* у генитиву забиљежен је код владике Данила (Младеновић 1973: 137), Петра I, (Остојић 1976: 125), Даковића (Остојић 1989: 98). Змајевић и Миљанов га употребљавају за множинске падеже (Пижурица 1989: 266; Глушица 1997: 100). У језику *Николе I* јавља се у служби генитива и локатива и једном ном. мн. (Ненезић 2010: 152). Стари дативни облик *дневи* код Љубише забиљежен је у служби номинатива, генитива, акузатива и локатива (Тепавчевић 2010: 223).

У називима црквених празника јављају се облици *дан* и *дни*: *Ђурђево дан* (Р I, 202), *дана Ђурђевога* (Р I, 202), на *Спасов дан* (Р II, 324), о *Савину дану* (Р II, 246), *Госпођиндан* (Р I, 128), *Видовдан* (Р I, 146), до *Ђурђева дне* (Р I, 202).

Овакви облици које смо забиљежили у језику нашег писца имају упоришта у писаној литерарној традицији, али и у народним говорима црногорским.³⁷ Вук употребљава *Ђурђево дан*, *Јован дан*, о *ђурђево дне* (Карацић 1964: XXXVIII).

Именица *подне* не проширује основу у зависном падежу: до *подне* (Р II, 59), око *подне* (Р II, 59), од пред *подне* (Р II, 59), што одговара стању у старијим црногорским говорима – црмничком и СК-Љ, као и језику литерарне традиције – језику Стефана Љубише, Николе I и Вука Поповића (Милетић 1940: 404; Пешикан 1965: 141; Тепавчевић 2010: 224; Ненезић 2010: 146; Суботић 1976: 78).

3. У Његошевом језику поред облика *камен* налазимо и старе облике *кам* и *ками*:

камен: на *камен* сједећи (Р I, 336), идоли се од *камена* тресу (Р I, 336), удар нађе искру у *камену* (Р I, 336), и први сам *камен* црногорски пољубио (Р I, 336), од *финога камена* изнесен (Р I, 337), олтар прави на *камен* крвави (Р I, 337),

кам: *кам* их сјече (Р I, 336), *кам* би црка од ове жалости (Р I, 336), по *кам* о грлу (Р I, 336), без њега би у *кам* очајала (Р I, 336),

ками: *ками* ледни (Р I, 338), студен *ками* оста (Р I, 338), вељи *ками* на-траг им се врати (Р I, 338), онај *ками* што је претекао (Р I, 338).

Многи црногорски говори знају за ове облике који се употребљавају и прилошки као и у клетвама.³⁸ Миљанов употребљава облике *камен*, *ками*, као и Вук Поповић (Глушица 1997: 101; Суботић 1986: 77). Сва три облика користе Андрија Змајевић, Стефан Љубиша, Никола I Петровић (Пижурица 1989: 267; Тепавчевић 2010: 224–225; Ненезић 2010: 151–152).

Облици *ками* и *кам* јављају се и у прилошком значењу и у клетвама, мада смо забиљежили и облик *камен* у том значењу:

што је вило, *каменом* ти стале (Р I, 336), мучи, вило, стали ти с *каменом* (Р I, 336), / *кам* им у дом (Р I, 336), *кам* да ми је (Р I, 336), у *кам*

³⁷ Облик старих консонантских основа *дн-* регистрован је у језику Петра I (Остојић 1976: 125), М. Миљанова (Глушица 1997: 100), А. Даковића (Остојић 1989: 98), С. Љубише (Тепавчевић 2010: 223), Николе I (Ненезић 2010: 153), у језику цетињског „Орлића” (Суботић 1988: 163). Исп. говоре: Пешикан 1965: 139; Вујовић 1969: 212; Милетић 1940: 403; Јовановић 2005: 254–255. Форму *дневи* у називима празника користе владика Данило (Младеновић 1973: 137), Љубиша (Тепавчевић 2010: 223), Поповић (Суботић 1976: 77), Томановић (Суботић 1981: 119–120).

³⁸ У црногорским говорима видјети: Вујовић 1969: 211; Милетић 1940: 396; Пешикан 1965: 133–134; Стевановић 1933–1934: 71–72; Вушовић 1927: 35; Вуковић 1938–1939: 53, 57; Ђупић 1977: 72; Пижурица 1981: 113; Јовановић 2005: 255–256.

ударило (Р I, 336), у кам затуцати (Р I, 336), / да му ками дамо (Р I, 337), ками Турству (Р I, 338), ками ви је благо, Црногорци (Р I, 338).

4. Од именица старих консонантских основа забиљежили смо и именице *пламен*, *грмен*, *кремен* које се јављају и у краћем и у дужем облику:

плам (Р II, 33), *плавови* (Р II, 33), у *грм* (Р I, 134), крије се у *грм* (Р I, 134), из *грмена* великога лафу трудно изаћ није (Р I, 134), ка да сам му свезан украј пута баш за *грмен* од јеле зелене (Р I, 134), *крем* витешки изострише (Р I, 377), *крем* о огњилу (Р I, 377), подијелио нечесово *кремење* (Р I, 377).

Ови облици забиљежени су у језику старије црногорске књижевности, као и у народним говорима Црне Горе (Тепавчевић 2010: 225; Ненеџић 2010: 145; Милетић 1940: 396).

5. Именица средњег рода *чудо* има форму као и у књижевном језику: *чудо* су слонови (Р II, 509), он сам собом *чудо* сочињава (Р II, 509), од ненадна *чуда* (Р II, 509), хвала богу *чуда* великога (Р II, 509). У множини јављају се остаци старе *с* промјене:³⁹ и Погачов поради *чудеса* узне Казан (Р II, 509), доста за *чудеса* (Р II, 509), једно од *чудеса* свјетскијех (Р II, 509), гомиле *чудесах* (Р II, 509).

6. У Његошевом језику карактеристичне су и именице са словенским наставком *-ије*, које се јављају поред именица са домаћим наставком *-ње*:

страданије (Р II, 509), *спасеније* (Р II, 324), *прошеније* (Р II, 193), *преданије* (Р II, 134), *решеније* (Р II, 230), *мученије* (Р I, 461), *званије* (Р I, 252), *зданије* (Р I, 254), *зачетије* (Р I, 249), *бесмртније* (Р I, 21), / *страдање* (Р II, 509), *спасење* (Р II, 324), *прошење* (Р II, 193), *мучење* (Р I, 461), *мољење* (Р I, 450), *вјеровање* (Р I, 86), *дијељење* (Р I, 157), *надање* (Р I, 472), *живљење* (Р I, 215).

Вук је често употребљавао ове именице са наставком *-ије* и у зрелом добу стварања (Стевановић 1987: 115). Овај наставак се јавља и у језику старијих црногорских приповиједача Петра I, М. Миљанова, Стефана Љубише, Николе I Петровића (Остојић 1976: 126; Глушица 1997: 100–101; Тепавчевић 2010: 227; Ненеџић 2010: 227). Забиљежен је у сјеверно-црногорским говорима (Вуковић 1938–1939: 53; Вушовић 1927: 35).

7. Именица *војвода* у текстовима Петра II употребљава се са два лика – новим *војвода* и старим *војевода*:⁴⁰ гордо лежи велики *војвода* (Р I, 95), славни *војвода* (Р I, 95), *војводе* плачу (Р I, 95), *војвода* Драшко Поповић (Р I, 95), / два вишњег вјерни *војевode* (Р I, 96), два *војевode* (Р I, 96), *војевode*, мудри фелдмаршали (Р I, 96).

³⁹ И у Вука *чудеса* /*чудо* (Ивић 1964: 127). Облик *чудеса* карактеристичан је за неке зетске говоре (Вушовић 1930: 28).

⁴⁰ Владика Данило ову именицу пише доследно са фонетизмом *-оје-* (Младеновић 1973: 78). Петар I чешће користи старију варијанту (Остојић 1976: 136). Љубиша напореда употребљава оба лика (Тепавчевић 2010: 227).

8. Његош именице *рат*, *отров*, *степен* употребљава поред мушког и у женском роду, што се не слаже са савременим књижевним узусом у коме су ове именице мушког рода (Стевановић 1991: 217):

рат им зато објавити (Р II, 225), вјешт сам *рату* и крвљењу (Р II, 225), *рат* сте дигли на свемогућега (Р II, 225), / посијаше *отров* на пасиште (Р I, 605), *отрови* му чашу искапио (Р II, 605), / у највиши *степен* (Р II, 345), у највећем *степену* (Р II, 345), до овога *степенна* (Р II, 345),
ер имамо *рати* с каурима (Р II, 225), неће *рати*, неће мира (Р II, 225), мир без *рати* ствар је од подруге (Р II, 225), / из чаше *отрови* (Р II, 605), / *степен највећу* (Р II, 345).

Колебања у роду код ових именица евидентна су и у црногорским говорима, као и литерарној традицији.⁴¹

9. Облици *лаж/лажа*⁴² и *жеђ/жеђа*⁴³ мијењају се по III и IV Стевановићевој врсти:

није ништа било осим једна *лаж* (Р I, 397), његова заклетва не би ништа друго била до гола *лаж* (Р I, 397), / мучени глађу и *жеђу* (Р I, 211), добро им се *лаже* сударају (Р I, 397), у њој своје *лаже* каје (Р I, 397), од тога гласа није чуо... него сам *лажама* прикрива своје планове (Р I, 397), / но ме мори твоја света *жеђа* (Р I, 211), јунака је *жеђа* обузела (Р I, 211).

10. Именица *гусле/гусли* деклинира се по III и IV, а *јасле/јасли* по IV врсти:⁴⁴

⁴¹ Исп. за говоре (Вујовић 1969: 227). У Црмници поред промјене по мушком роду, заступљена је и промјена по женском у зависним падежима (Милетић 1940: 409). Источно-црногорски знају и за једну и за другу варијанту (Стевановић 1933–1934: 71). Чешћа је употреба у мушком роду у СК-Љ, осим у темпоралном генитиву (Пешикан 1965: 142). Колебање између ове двије промјене забиљежено је у сјеверноцрногорским (Вуковић 1938–1939: 50, Вушовић 1927: 35; Пижурица 1981: 132). Љубиша има промјену и по I и по IV Стевановићевој промјени (Тепавчевић 2010: 228). Именица *рат* женског је рода у језику владике Данила (Младеновић 1973: 137) и Петра I (Остојић 1976: 136, 140). Облике *рат* и *рати* има и Поповић (Суботић 1976: 77). И Вук користи паралелне форме (Ивић 1964: 128).

⁴² Исто је регистровано и у језику Петра I (Остојић 1976: 141), В. Поповића (Суботић 1976: 79), Николе I (Ненезић 2010: 156); владика Данило има само промјену по III врсти (Младеновић 1973: 137), као и Змајевић (Пижурица 1989: 269–270).

⁴³ Само *а-* деклинацију има Змајевић, Љубиша и Миљанов, док Никола I има промјену по III и по IV врсти (Пижурица 1989: 269–270; Тепавчевић 2010: 228–229; Глушица 1997: 102; Ненезић 2010: 156).

⁴⁴ Именица *гусли* мијења се по IV у језику Петра I и М. Миљанова, а по III и ријетко по IV у Николе I (Остојић 1976: 141; Глушица 1997: 103; Ненезић 2010: 157). Љубиша користи и један и други облик (Тепавчевић 2010: 230). Као Његош и Миљанов употребљава облик *јасли* (Глушица 1997: 103). Вук у *Рјечницима* даје облик *гусле*, мада у писмима користи облик *гусли*, који је понио из родитељског дома (Стевановић 1987: 217).

И наше су утирали сузе вјешти звуци дивнијех *гусалах* (Р I, 139), *ђе се гусле* у кућу нечују (Р I, 139), *узми гусле* (Р I, 139), *све у гусли* гласе, *твоје гласе а у гусли* јасне (Р I, 139), *узнем гусли*, *начнем пјесну појат* (Р I, 139), *опјеваного Омеровим гуслима* (Р I, 139), / *малене су јасли* за два хата (Р I, 309), *ђе је небо јасли* освештало (Р I, 309).

11. Плуралија тантум *прса/прси* и *плећа/плећи* употребљавају се по I и по IV врсти, а таква употреба у Његошевом језичком изразу могла је наћи ослонца у литерарном опусу стваралаца тога периода, али не и у народним говорима, који знају само за облике по IV врсти.⁴⁵

поче косу низ *прса* чешљати (Р II, 194), залуду се у *прса* будило (Р II, 194), / у *прси* широке (Р II, 194), и обрћу *прси* Московима (Р II, 194), *пуца срце у прсима* (Р II, 194), *страдам од прсих* (Р II, 194), *из мојијех плећах* (Р II, 37), *рашири с плећах* кабаницу (Р II, 37), *на плећима* (Р II, 37), *клети Турци плећа* окренуше (Р II, 37), / *бјеле власи низ плећи* просуо (Р II, 37), *да и плећи* од кавура бране (Р II, 37), *тада Турци плећи* окренуше (Р II, 37).

12. Именицу *њедра* поред низа примјера у множини у основном и фигуративном значењу, Његош употребљава фигуративно и у једнини:

у *њедра* срце изгорело (Р I, 536), *из њедарах* њине њежне мајке (Р I, 536), у нашим *њедрима* (Р I, 536), у *њедрима* ноћи спава (Р I, 537), *пође у земље њедрима* (Р I, 537), *угриј хладна земна њедра* (Р I, 537), у *њедру* свесвјетија бесмртне се искре роје (Р I, 537), *избјежају из мрачнога њедра* (Р I, 537), *из хладнога земаљскога њедра* (Р I, 537).

Употреба ове именице у једнини у основном и фигуративном значењу одлика је и језика Николе I Петровића (Ненезић 2010: 157–158).

13. Поред књижевних облика *недаћа*, *слобода света*, *завјеса* Његош користи и облике *недаћ*, *слобод*, *свет*, *завјес*, због потребе стиха. Ови за данашње језичко осјећање необични облици објашњавају се као именице на консонант које имају ослонца у народним говорима (Вушовић 1930: 26), или као облици крњег акузатива односно номинатива именица женског рода на -а (Стевановић 1951–1952: 21):

ал’ се бојим несрећне недаће (Р I, 507), *те удари недаћ* у харему (Р I, 507), / *опита слободом* (Р II, 304), *брањаше и слободу* црногорску (Р II, 304), *слобод* црногорског гњ’језда (Р II, 304), / *на освету* ту позива (Р I, 589), *брза света*, *готова штета* (Р I, 589), *раздражена свет* чинит (Р I, 589), *и на свет* дозивати (Р I, 589), / *док се једна* *подиже завјеса* (Р I, 224), *покри их тајности завјесом* (Р I, 224),

⁴⁵ Исп. за писце: Глушица 1997: 103; Ненезић 2010: 157; Тепавчевић 2010: 231–232. Исп. само по IV је и у СК-Љ, Црмници и Ускоцима (Пешикан 1965: 141; Милетић 1940: 404; Станић 1974: 206). И *прсију* и *прси* имају источноцрногорски, говори Пиве и Дробњака, и источне Херцеговине (Стевановић 1933–1934: 70; Вуковић 1938–1939: 58; Пецо 1964: 128).

мрачну *завјес* дижеш (P I, 224), под мрачну *завјес* сакри ми те вјечно (P I, 224).

14. Неке именице као *вијеће* јављају се у сва три рода – *вијеће*, *вијећа*, *вијећ*:

онда *вијећ* војсковође са владиком својим чине (P I, 77), па разумни *вијећ* брже свијећаше, утврдише да пропуште турску војску (P I, 77), / те *вијеће* за све граде (P I, 77), / кад данашњу премислим *вијећу* (P I, 77), те *вијећу* за све чине (P I, 77).

На основу свега наведеног можемо закључити да кад је ријеч о овом морфолошком сегменту Његошевог језичког система на општем нивоу постоји подударност са данашњом књижевнојезичком нормом.

Ипак, увијек се мора имати на уму сва сложеност пјесничких елемената који су код Његоша могли условити једну или другу језичку форму односно облик. Међутим, то не значи да је Његош свом пјесничком изразу жртвовао све остало и произвољно мијењао облике и начин изражавања народног језика на ком је стварао и то језика пјесниковог родног краја старе Црне Горе. Употреба дијалекатских облика или ријечи књижевног језика у великој мјери зависила је и од поетског момента. Његошев именички систем одликује паралелизам дијалекатских и књижевних црта тако међу њима биљежимо оне које су за савремени језик архаичне – чешћа и досљеднија употреба именичких наставака са крајним *x* (*-ах* и *-их*) у генитиву множине; или црте које су биле својствене старијој фази књижевног, па и Вуковог језика али не и савременом данашњем језичком стандарду – употреба именица мушког рода без инфикса *-ов/-ев*, повремена употреба наставка *-ма* у Д/И/Л неких именица (*синовма*, *грудма*, *Црногорцма*, *устма*); акузатив множине осим наставака *-е* за мушки и *-а* за средњи род, који се поклапају са стањем у савременом језику, има и наставак *-и* (*гости*); употреба старог дативног наставка *-ам* у дативу, инструменталу и локативу именица женског рода на *-а*, (*услугам*, *минам*, *лучам*, *надеждам*, *кахвам*); ријетка употреба старог локативног облика а данашњег генитива (по *гранам*, по *ратиштам*, по *селах*). Одликује се Његошев језички израз и великим бројем интересантних именица које су специфичне по облику, роду и броју (*дан*, *дневи*, *дни*; *камен*, *кам* и *ками*; *рат*, *отров*, *степен* / *рата*, *отрова*, *степен*; *недаћа*, *слобода освет*, *завјеса* / *недаћ*, *слобод*, *освет*, *завјес*; *вијеће*, *вијећа*, *вијећ*). Дистрибуција двојакних наставака за поједине падеже само је незнатно нарушена. Наравно неке дијалекатске црте које су се очувале у морфолошком систему нијесу у превази над прогресивним језичким елементима. Те дијалекатске црте јављају се на простору црногорских народних говора, а одликују и језик старије црногорске књижевности, па је разумљиво што су нашле мјеста и у Његошевој писаној ријечи. Оне су понекад условљене и пјесничким моментом.

И поред двије компоненте – општејезичке и дијалекатске, може се говорити и о поетскојезичкој компоненти која доминира. Често је у Његошевом опредјељивању за општејезичку или дијалекатску компоненту

односно облик поетски моменат био одлучујући. Њиховим комбиновањем Његош је постигао снагу израза и облика језичких средстава.

Литература:

- Белић 1999:** *Историја српског језика, Речи са деklinацијом*, књ. II, св. 1, Изабрана дела, четврти том, Београд, 1999.
- Биговић-Глушица 1997:** Рајка Биговић-Глушица, *Језик Марка Миљанова*, Подгорица, 1997.
- Вујовић 1969:** Лука Вујовић, *Мрковићки дијалекат*, Српски дијалектолошки зборник, XVIII, Београд, 1969.
- Вукмановић 2002:** Јован Вукмановић, *Паитровићи*, антропогеографско-етнолошка испитивања, ЦИД, Подгорица, 2002.
- Вуковић 1938–1939:** Јован Вуковић, *Говор Пиве и Дробњака*, Јужнословенски филолог, XVII, Београд, 1938–1939.
- Вушовић 1927:** Данило Вушовић, *Диалекат Источне Херцеговине*, Српски дијалектолошки зборник, III, Београд, 1927.
- Вушовић 1930:** Данило Вушовић, *Прилози проучавању Његошева језика*, Јужнословенски филолог, IX, Београд, 1930.
- Ивић 1964:** Павле Ивић, *О Вуковом Рјечнику из 1818. године*, Поговор уз фототипско издање Рјечника, Београд, 1964, стр. 19–245.
- Игњатовић 1974:** Душанка Игњатовић, *Језик штампаних дела Јеролима Филиповића фрањевачког писца XVIII века*, Београд, 1974.
- Јерковић 1972:** Јован Јерковић, *Језик Јакова Игњатовића*, Нови Сад, 1972.
- Јовановић 2005:** Миодраг В. Јовановић, *Говор Паитровића*, Универзитет Црне Горе, 2005.
- Караџић 1964:** *Српски рјечник, истолкован њемачким и латинским ријечима, Српска граматика*, Беч, 1818, (Приредио Павле Ивић), Београд, 1964.
- Кашић 1968:** Јован Кашић, *Језик Милована Видаковића*, Нови Сад, 1968.
- Маретић 1963:** Томо Маретић, *Граматика хрватскога или српскога књижевног језика*, Загреб, 1963.
- Марковић 1958:** Светозар Марковић, *Језик Ивана Анчића (босанског писца XVII века)*, Српски дијалектолошки зборник, XIII, Београд, 1958.
- Младеновић 1968:** Александар Младеновић, *Језик Петра Хекторовића*, Матица српска, Нови Сад, 1968.
- Младеновић 1973:** Александар Младеновић, *Језик Владике Данила*, Нови Сад, 1973.
- Младеновић 1977:** Александар Младеновић, *Језик у писмима цетињског владике Висариона с краја XVII века*, Зборник за филологију и лингвистику, XX/1, Нови Сад, 1977, стр. 1–43.
- Милетић 1940:** Бранко Милетић, *Црмнички говор*, Српски дијалектолошки зборник, IX, Београд, 1940.
- Ненезић 2010:** Соња Ненезић, *Језик Николе I Петровића*, Црногорска академија наука и умјетности, књига 71, Подгорица 2010.
- Николић 1981:** Мирослав Николић, *Именице с наставцима -у/-ију у генитиву множине*, Наш језик, XXV/1–2, Београд, 1981, стр. 82–99.
- Остојић 1976:** Бранислав Остојић, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ, књ. 8. Одјељење умјетности, књ. 1, Титоград, 1976.
- Остојић 1989:** Бранислав Остојић, *Језик Мемоара Војводе Анта Даковића*, Никшић, 1989.

- Пешикан 1965:** Митар Б. Пешикан, *Староцрногорски средњокатунски и љешански говори*, Српски дијалектолошки зборник, XV, Београд, 1965.
- Пецо 1964:** Асим Пецо, *Говор источне Херцеговине*, Српски дијалектолошки зборник, XIV, Београд, 1964.
- Пецо 1994:** Асим Пецо, Из деklinационе проблематике босанскохерцеговачких говора (дaтив, инструментaл и лoкaтив мнoжинe), Јужнoслoвeнски филолог, L, Београд, 1994, стр. 51–97.
- Пижурица 1981:** Мaтo Пижурицa, *Гoвoр oкoлинe Кoлaшинa*, ЦАНУ, књ. 12, Oдјeљeњe умјeтнoсти, књ. 2, Титoгpaд, 1981.
- Пижурица 1989:** Мaтo Пижурицa, *Језик Андријe Змaјeвићa*, ЦАНУ, књ. 22, Oдјeљeњe умјeтнoсти, књ. 2, Титoгpaд, 1989.
- Пoпoвић 1952:** Ивaн Пoпoвић, *Инструментaл жeнскoг рoдa нa суглaсник*, Наш језик, III, св. 7–10, Београд, 1952, стр. 170–180.
- Стaнић 1974:** Милијa Стaнић, *Ускoчки гoвoр I*, Српски дијалектолошки зборник, књ. XX, Београд, 1974.
- Стевановић 1933–1934:** Михaилo Стeвaнoвић, *Истoчнoцрнoгoрски дијaлeкaт*, Јужнoслoвeнски филолог, XIII, Београд, 1933–1934.
- Стевановић 1950:** Михaилo Стeвaнoвић, *Ђaкoвaчки гoвoр*, Српски дијалектолошки зборник, XI, Београд, 1950, стр. 1–152.
- Стевановић 1951–1952:** Михaилo Стeвaнoвић, *Некe oсoбинe Њeгoшeвa језикa*, Јужнoслoвeнски филолог, XIX, Београд, 1951–1952, стр. 17–33.
- Стевановић 1983:** Михaилo Стeвaнoвић, *Рeчник језикa Пeтрa II Пeтрoвићa Њeгoшa*, Београд, 1983.
- Стевановић 1987:** Михaилo Стeвaнoвић, *Кaрaктeр дијaлeктизaмa у језику Вукa Кaрaцићa*, Вук у свoмe и нaшeм врeмeну, Мaтицa српскa, Нoви Сaд, 1987, стр. 196–219.
- Стевановић 1987:** Михaилo Стeвaнoвић, *Језик у Вукoвy дeлу и сaврeмeни српскoхрвaтски језик*, Вук у свoмe и нaшeм врeмeну, Мaтицa српскa, Нoви Сaд, 1987, стр. 91–174.
- Стевановић 1991:** Михaилo Стeвaнoвић, *Сaврeмeни српскoхрвaтски језик I (Грaмaтички систeми и књижeвнoјeзичкa нoрмa)*, Београд, 1991.
- Субoтић 1976:** Јелисaвeтa Субoтић, *Одликe грaфијe, прaвoписa и језикa у јeднoм нeпoзнaтoм писмy Вукa Пoпoвићa*, Зборник зa филологију и лингвистику, XIX/2, Нoви Сaд, 1976, стр. 61–75.
- Субoтић 1981:** Јелисaвeтa Субoтић, *Језик Лaзaрa Тoмaнoвићa у њeгoвим нaучним списимa с крaјa XIX вијeкa*, 1981.
- Субoтић 1986:** Јелисaвeтa Субoтић, *Некe мoрфoлoшкe oсoбинe језикa писaмa Вукa Пoпoвићa*, Зборник зa филологију и лингвистику, XXIX/2, Нoви Сaд, 1986, стр. 69–95.
- Субoтић 1988:** Јелисaвeтa Субoтић, *Одликe ријeчи сa дeклинaцијoм у језику цeтињскoг „Орлићa” (1865–1885)*, Зборник зa филологију и лингвистику, XXX/1, Нoви Сaд, 1988, стр. 157–176.
- Тeпaвчeвић 2010:** Миoдaркa Тeпaвчeвић, *Језик Стeфaнa Митрoвa Љубишe*, Црнoгoрскa aкaдeмијa нaукa и умјeтнoсти, књигa 70, Пoдгoрицa, 2010.
- Херити 1983:** Питeр Херити, *Књижeвни језик Емaнуилa Јaнкoвићa*, Нoви Сaд, 1983.
- Ђупић 1977:** Дрaгo Ђупић, *Гoвoр Бјeлoпaвлићa*, Српски дијалектолошки зборник, XXIII, Београд, 1977.
- Чигoјa 2001:** Брaнкицa Б. Чигoјa, *Језик Пaвлa Пaпићa, бoсaнскoг фрaњeвцa из првe пoлoвинe XVII вeкa*, Библиoтeкa Јужнoслoвeнскoг филологa, књ. 19, Београд, 2001.

Miodarka TEPAVČEVIĆ

MORPHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF NOUNS IN THE
WORKS OF PETAR II PETROVIC NJEGOS

Summary

The aim of this paper is to provide an overview of the main morphological features of nouns in the works of Petar II Petrovic Njegos and contribute to a better knowledge of its language, and to fully represent the extent to which his character was reflected in his literary expression. We will point out the differences in relation to contemporary literary language structure, certain imbalances that are characteristic of Njegošev language system which help him fit in the dialect idiom and expression of literary language of the time.

Keywords: masculine nouns, feminine nouns, nouns neuter, Petar II Petrovic Njegos, Montenegrin speeches

Сања ШУБАРИЋ

Никшић

О ФОНЕТИЗМУ КОНСОНАНАТА У ДОКУМЕНТИМА ЦРНОГОРСКОГ СЕНАТА

Као дио фонетских одлика језика докумената Црногорског сената, централног управног и судског органа у Црној Гори од 1831. до 1879. године¹, овом приликом представљамо резултате анализе којом је праћено: 1. губљење консонаната и упрошћавање консонантских група; и 2. уметање и супституција консонаната. Забиљежено стање показује разноликост облика, која је примарно условљена великим бројем кореспондената.

Кључне ријечи: документа Црногорског сената, губљење консонаната, упрошћавање консонантских група, уметање консонаната, супституција консонаната

Правитељствујушчи сенат црногорски и брдски, у свакодневном комуницирању Црногорски сенат, као централни орган управне и судске власти формиран је 1831. године реорганизацијом дотадашњег Правитељства суда црногорског и брдског. Функционисао је до 1879, када је тадашњом реформом државног система укинут. Током прве двије деценије функционисања Сената на челу црногорске државе био је Петар II Петровић Његош. У периоду 1852–1860. дјелатност Сената одређена је владавином књаза Данила Петровића. Посљедње двије деценије (1860–1879) Сенат дјелује у условима владавине књаза Николе I Петровића.

Због објективних околности анализа коју смо спровели у темељена је управо на списима из периода владавине књаза Николе I. Тумачени материјал објединио је документа чији је адресант Сенат, али и рукописе у којима је Сенат именован као адресат. Самим тим у одабраном корпусу нашли су се различити предмети који су били у ингеренцијама Сената као носиоца власти – наредбе, молбе, пресуде, уговори, обавјештења, ноте, писма, телеграми... Поједини списи формом и садржином више су на нивоу приватне него службене комуникације. Документа у цјелини представљају писани израз ондашњих административних службеника, пи-

¹ Списе Сената као грађу која је била предмет шире језичке анализе представили смо и пописали (попис 740 аутографа) у: *Јотовање у рукописима Црногорског сената*, Ријеч, Часопис за науку о језику и књижевности, Нова серија, бр. 3, Никшић, 2010, 61–79; *О облицима аориста и имперфекта у рукописима Црногорског сената*, Гласник Одјељења умјетности, 28, ЦАНУ, Подгорица, 2010, 69–85; *Морфолошке карактеристике презента у документацији Црногорског сената*, FOLIA LINGUISTICA ET LITTERARIA, Часопис за науку о језику и књижевности (10), Филозофски факултет, Никшић, јануар 2015, 8–22.

сани израз самих представника оновремене власти, али су и одраз различитог нивоа писмености обичних људи, поријеклом из различитих крајева Црне Горе.

Писари у служби Сената владају устаљеном композицијом текста и обликују је у складу са друштвеним рангом адресата, али показују колебљивост израза. Документа чији је адресат Сенат, поред оних која су институционално верификована, чине и рукописи које су исписивали обични људи из народа – појединци различите писмености из различитих дијалекатских средина. Колебљивост језичког израза, својствена и ондашњим књижевницима, свакако да је у случају грађе Сената посебно условљена бројношћу кореспондената. За језички корпус у цјелини можемо рећи да је утемељен на народним говорима различитих крајева Црне Горе, да ријетко указује и на појаве које нису потврђене истраживањима црногорских дијалеката и литерарног стваралаштва са црногорског простора, али да сасвим гласно времену настанка показује прогресивност својствену Вуковом моделу књижевног језика. Такав израз у служби државне администрације прилагођаван је функционалном оквиру – проширује се управном и судском терминологијом различитог поријекла, а са друге стране ограничва једноличним изразима и формулацијама. Анализа је показала да се функционалност језичког израза списа Сената испољила на свим језичким нивоима, осим на фонетском, а да је различита дијалекатска припадност кореспондената најупечатљивија управо на фонетском плану.

1. Губљење консонаната и упрошћавање консонантских група

Појаве губљења консонаната и упрошћавања консонантских група у списима Сената заступљене су у свим позицијама ријечи, али не у једнакој мјери.

1. Редукција сугласника у иницијалној позицији сведена је на сасвим ограничен број случајева:

а) Према старијем облику *кџто* у списима Сената заступљен је облик из кога је после извршене метатезе изгубљено иницијално експлозивно *т*:

ко Д55, Д212, Д216, Д261, Д279, Д317, Д367, Д442, Д454, Д497, Д609, Д688, *коће* Д461.

Једино одрична замјеница за лица, поред уобичајене форме *нико*, сасвим ријетко има лик у коме након извршене метатезе није упрошћена сугласничка група: *нитко* Д90, Д618, Д711, *ниткоме* Д393, а у једном случају забиљежили смо и облик без метатезе: *никто* Д99² (поред: *нико* Д77, Д138, Д243, Д274, Д278, Д279, Д402, Д428, Д522, Д591, *никог* Д255, *ником* Д402, *никога* Д646...). Облици именичких замјеница за лица са сугласником *т* испред *к*, потврђени су и у језику В. Карацића, а као старије

² Паралелизам облика *нитко* и *никто* ријетким примјерима потврђен је и у Његошевем језику (вид. Вушовић 1930, стр. 31). У језику Николе I утврђена је досљедност облика *ко*, а форма *нитко* потврђена је са пар примјера (из штампаних извора) (Ненезић 2007, стр. 113).

облике признала их је и књижевна норма XX вијека.³ Међу црногорским говорима једино говори Мрковића знају за архаичне облике *тко*, *нитко*, *њетко*...⁴, а у црмничком говору уз досљедност облика *ко* забиљежен је паралелизам *нико* – *нитко* и *неко* – *њетко*, с тим што су ликови са сугласником *т* рјеђи.⁵

б) Мјесни прилог *гдје* најчешће се јавља у лику са упрошћеном групом *гд* и јотованим очуваним сугласником:

ђе Д94, Д96, Д110, Д111, Д119, Д122, Д123, Д135, Д147, Д167, Д274, Д279, Д282, Д300, Д326, Д380, Д400, Д403, Д430, Д475, Д486, Д531, Д541, Д546, Д609, Д610, Д638, Д644, Д646, Д648, Д653, Д658, Д666, Д671, Д693, Д694, Д698, Д710, Д713, Д716, Д735, Д738, *ђесмо* Д114, *ђеије* Д380, *ђесам* Д449, *ђесу* Д476, Д532, Д560, Д608, *ђега* Д486, *ђеби* Д589, *ђесе* Д670, *ђе год* Д541, *иђе* Д481, *ниђе* Д666.

У мањем броју присутни су и примјери са очуваном групом и извршеним јотовањем:

зђе Д86, Д89, Д98, Д103, Д107, Д120, Д138, Д328, Д337, Д393, *негђе* Д120, Д422, *Гђегодъ* Д129, *игђе* Д273, Д469, Д645, *негђе* Д646, *нигђе* Д103, Д120, Д278, Д348, Д380, Д476, Д490, Д541, Д646, Д668, Д735, Д738.

Поједине од представљених сложених прилошких форми забиљежили су и истраживачи црногорских говора (у СК-Јь говорима уз *неђе*, *ниђе* чује се и *негђе*, *нигђе*)⁶, а потврђене су и књижевним изразом XIX вијека.⁷

О очувању групе *гд* без извршеног јотовања свједоче сасвим ријетки примјери: *гдје* Д382, Д398, Д527, *гдјесе* Д523. Малобројност ових примјера разумљива је ако се има у виду стање биљежено у језику црногорских приповједача – нису регистровани ни у језику Петра I, Николе I (изостају из аутографа), М. Миљанова, а у језику С. М. Љубише егзистирају као рјеђа форма (уз *ђе*).⁸

в) Дијалекатско губљење иницијалног експлозивног *п*⁹, које је имало одраза и у књижевном изразу ондашњих писаца¹⁰, у списима Сената сведено је на примјере: *шеницу* Д73, *шеничног* Д595 (поред: *пшенице* Д327).

³ Стевановић 1981, стр. 273–274.

⁴ Вујовић 1969, стр. 147.

⁵ Милетић 1940, фуснота 4, стр. 372.

⁶ Пешикан 1965, стр. 116.

⁷ Вид. Ненезић 2007, стр. 113.

⁸ Остојић 1976, стр. 114; Ненезић 2007, стр. 113; Биговић-Глушица 1997, стр. 93; Тепавчевић 2007, стр. 142.

⁹ Вуковић 1938–1939, стр. 27; Пижурица 1981, стр. 105; Милетић 1940, стр. 372 и 373; Вујовић 1969, стр. 154.

¹⁰ Упор.: Вушовић 1930, стр. 18; Ненезић 2007, стр. 113; Тепавчевић 2007, стр. 142; Остојић 1989, стр. 89; Биговић-Глушица 1997, стр. 93.

г) Топоним *Чево* према изворима јесте примјер из кога је изгубљено иницијално *к* (према лат. споменицима *Cisseva* и *Cissevi*).¹¹ Конкретан облик и његове изведенице присутни су и у нашем материјалу:

Чевлянахъ Д138, *изъ Чева* Д141, *Чевљанима* Д484, *од Чевсков=Бјеличког* Д589, *Чевљанина* Д636, *из Чева* Д697.

Ипак, забиљежили смо и чување изворног иницијалног *к*: *Кчево* Д595.

д) О губљењу иницијалног *ј* у примјерима типа *јесам, једно, јер, је-сена...*, познатом у неким крајевима Црне Горе (Грахово, Бањани)¹², не можемо судити због утврђене граfiјске нестабилности и непрецизности (секвенцу *је* представљају графеме *е, е, е*, с тим што графема *е* има и гласовну вриједност фонеме *е*).

2. За сугласнике *д* и *т*, као и *ј* и *в*, карактеристично је губљење из медијалне позиције. У изолованим случајевима биљежили смо и губљење неких других сугласника.

А. Прилично обиман дио издвојене грађе илуструје губљење сугласника *д* и *т*.

а) Примјери у којима је дошло до губљења експлозива *д* испред наставка *-ство* мање су заступљени од оних у којима је исти сугласник у конкретној позицији очуван:

– *Воивосво* Д39, *Воивоство* Д62, *Госпоство* Д285, *Госпоства* Д285, *срества* Д454, Д477, *Војвоства* Д536, Д634, Д665, *воивоство* Д665, *посреством* Д728;

поред:

– *Воиводство* Д22, Д26, Д38, Д40, Д42, Д95, *Воиводству* Д25, Д46, Д62, Д64, Д84, Д96, Д97, Д179, *Војводство* Д50, Д66, Д143, Д172, *Војводство* Д191, Д249, Д250, Д254, Д258, *посредством* Д296, *Посредством* Д360, *сродству* Д382, *средства* Д409, Д719, *Војводству* Д413, *средствама* Д414, *војводства* Д490.

Однос примјера забиљежених у вези са експлозивом *т* испред наставка *-ство* другачији је – присутнији су примјери у којима је дошло до губљења:

– *братства* Д169, Д379, *Агенство* Д289, Д293, *пунољества* Д620, *упусто* Д630, *братвеници* Д674, *братства* Д721, *Братству* Д721,

поред:

– *братства* Д304, *братством* Д448, *примјетства* Д504.

У вези са именицама *присуство* и *одсуство*, које се у савременом књижевном језику изводе од општег дијела придјева *присутан* и *одсутан* и које губе дентал *т* с краја општег дијела испред *-ство* због наго-

¹¹ Вид. Вушовић 1930, стр. 19.

¹² Вушовић 1930, стр. 18.

миланости зубних сугласника¹³, имамо неуједначеност облика. Прва именица досљедно се употребљавала у облику који одговара савременој књижевнोजезичкој норми – губи се зубно *t* с краја општег дијела:

Присутву Д98, Д138, Д382, Д471, Д480 (поред: *присутвовао* Д382, *присудствовао* Д679).

Друга, пак, именица показује вишеваријантност:

– *одсутву* Д229, Д326, Д354, – *осутву* Д584;

али и:

– *осутству* Д665, – *одсудству* Д433, – *осудству* Д356, Д467, Д529, Д631 (последњи примјери посебно илустративни, када је ријеч о несигурној употреби дентала *д*: изостаје прво етимолошко *д* испред *с*, али се јавља неетимолошко *д* испред наставка *-ство*).

Испадање сугласника *д* и *т* пред наставком *-ство*, као одлика народних говора¹⁴, обиљежило је писани израз старијих црногорских писаца¹⁵.

б) Неуједначено стање забиљежили смо и када је ријеч о денталима *д* и *т* испред наставка *-ски*.

Група *-дск-* или се чува или је измијењена у *-цк-*¹⁶:

– *Брдскомъ* Д20, *брдскѣ* Д115, *Брдскоме* Д102, *Брдскога* Д80, Д89, Д109, Д126, Д131, *Заградскимъ* Д162, *судски* Д209, Д510, *Народске* Д327, *Брдском* Д406, *судским* Д473, *судским* Д510, *Цариградске* Д526, *градској* Д631;

– *Брцкога* Д14, *брцком* Д171, *Брцког* Д267, *брцкомъ* Д284 Д285, *Брцкому* Д339, *Цариграцком* Д380, *грацкије* Д488, *љуцки* Д497, *Брцком* Д543, Д608, *Биограцког* Д620, *грацкој* Д637, *грацку* Д645.

Вјероватно аналогичном према примјерима и једне и друге групе заступљени су и облици у којима умјесто *-дск-* односно *-цк-* стоји *-дцк-*:

Брдцкога Д6, *Брдцкомъ* Д136, Д137, *Брдцком* Д296, Д300, Д309, Д377, Д435, Д474, Д483, *Биоградцком* Д535.¹⁷

Губљење дентала *д* потврђује само један примјер: *Брскому* Д198.

¹³ Вид. Стевановић 1981, стр. 114.

¹⁴ Вујовић 1969, стр. 147; Јовановић 2005, стр. 196, 199; Милетић 1940, стр. 373; М. Пешикан 1965, стр. 114; Стевановић 1933–1934, стр. 51; Вушовић 1927, стр. 32; Вуковић 1938–1939, стр. 32; Ћупић 1977, стр. 61; Станић 1974, стр. 138.

¹⁵ Паралелизам облика са *д* и *т* испред *-ство* и облика без *д* и *т* испред истог наставка присутни су и у језику Петра I (Остојић 1976, стр. 112), Николе I (Ненезић 2007, стр. 114), С. М. Љубише (Тепавчевић 2007, стр. 138). Владика Данило имао је постојане групе *-дств-* и *-тств-* (Младеновић 1973, стр. 110 и 111). У језику М. Миљанова *д* и *т* губе се испред *-ство*, а још чешће се јавља *цв < д/т + -ство* (Биговић-Глушица 1997, стр. 88).

¹⁶ Сажимање *-дск-* и *-тск-* > *-цк-* одговара стању у црногорским говорима: упор.: Пешикан 1965, стр. 127; Милетић 1940, стр. 336 и 373; Стевановић 1933–1934, стр. 51; Вуковић 1938–1939, стр. 32; Ћупић 1977, стр. 61; Станић 1974, стр. 125.

¹⁷ Облик *брдцки* забиљежен је у Његошевом изразу (Вушовић 1930, стр. 25). М. Пижурица регистровао је у језику А. Змајевића примјере са групама *-дцк-* и *-тцк-*, третирајући их као правописни, а не фонолошки проблем (Пижурица 1989, стр. 252). Исте групе имао је и С. М. Љубиша (Тепавчевић 2007, стр. 138).

Група *-тск-* углавном је измијењена у *-цк-*:
Сенацког Д281, *азијацке* Д348, *азијацки* Д348, *брацком* Д421, *Зецу*
Д474, *Доброцке* Д490, *сенацки* Д515, *Српско-Хрвацки* Д531, *Српско-*
Хрвацком Д531,
поред: *Кокотске* Д9, *Добротску* Д360, *сенатским* Д364.

в) Појединина префиксална образовања указују на различиту очуваност дентала *д*.¹⁸

Примјери показују да се крајње префиксално *д* углавном чувало испред групе *-ст* основне ријечи, док се крајње префиксално *д* углавном губило испред *-сј-*:

– *представљно* Д20, *представи* Д67, Д304, *одступио* Д80, Д177, *представио* Д89, *одступа* Д110, *одступити* Д114, Д116, *представља* Д164, *представи се* Д221, *одступила* Д460, *представијо* Д676;

али и:

– *престаvio* Д140, *престављамо* Д327, *преставиму* Д367, *оступе* Д371, *престави* Д603;

– *предсџдательница* Д60, *Предсједник* Д364, Д381, Д384, Д471, *Предсједнику* Д417,

али и:

– *Пресједник* Д167, Д201, Д217, Д221, Д379, Д382, Д385, Д421, Д535, Д716, *Пресџдник* Д172, Д179, *подпресџдник* Д246, *Пресједника* Д326, Д390, Д391, Д631, Д725, *Пресједатељу* Д488, *пресједника* Д529, *Пресједнику* Д696.

Сугласник *д* показује нестабилност и испред почетне секвенце основне ријечи *-бр-*: *одбрајати* Д412, *одбрану* Д412, *одбране* Д638, поред: *обрану* Д20, Д430, Д645, *обранити* Д363, Д645, *обране* Д365.¹⁹

г) Зубно *д* досљедно изостаје испред групе *шт* у сложеници: *рашта* Д105, Д481, Д489, Д600, што одговара данашњој норми која подразумијева губљење сугласника *д* који се нашао „у групи од више сугласника на блиском одстојању од другог праскавог дентала *т*“.²⁰

д) У вези са групом *-ждн-* биљежимо паралелизам: *нуждно* Д21, Д114, Д335, Д397, Д676, *нуждност* Д111, *нужднџм* Д117, *нуждна* Д217, *нуждни* Д249, поред: *нужно* Д464, Д573, Д633, Д638, *нужности* Д465,

¹⁸ Испадање дентала из префикса одлика је црногорских дијалеката: упор.: Јовановић 2005, стр. 195–196; Милетић 1940, стр. 377–379; Пешикан 1965, стр. 114; Стевановић 1933–1934, стр. 50–51; Вушовић 1927, стр. 31; Вуковић 1938–1939, стр. 31–32.

¹⁹ У језику Петра I секвенца *-дбр-* увијек је сведена на *-бр-* (Остојић 1976, стр. 113), а исто упрошћавање утврђено је и код Николе I (на основу штампаних извора) (Ненезић 2007, стр. 114). У вези са истом секвенцом у језику С. М. Љубише и М. Миљанова утврђен је паралелизам (*-дбр-/-бр-*) (Тепавчевић 2007, стр. 139; Биговић-Глушица 1997, стр. 89). Интересантно је да је у језику Ј. Хаџића група *дб* у облицима изведеним од глагола *бранити* била постојана у глаголској парадигми, док се у именичкој сводила на *б* (Суботић 1989, стр. 119).

²⁰ Стевановић 1981, стр. 116.

нужне Д578²¹; иста напоредност одликује и стваралаштво појединих ондашњих књижевника.²²

ђ) Различиту постојаност оклузивног *д* испред назалног *н* илуструју глаголски облици:

– *запану* Д73, *допане* Д280, *не пропане* Д332, *да му дане* Д532, *запанути* Д591, *пане* Д653, *напани* Д675, *пани* Д675, *допанути* Д679²³;
– *дадне* Д79, Д210, *не пропаднемъ* Д112, *данепадне* Д336, *им дадну* Д405, *и да му даднете* Д659, Д660.

е) Број забиљежених примјера са упрошћеном сугласничком групом *-стн-* знатно је мањи од оних у којима иста сугласничка група остаје неупрошћена:

– *часном* Д289, *прежалосну* Д342, *непристрано* Д363, *ласно* Д434, *мјесних* Д472, *извјесног* Д473, *болесну* Д480, *мјесни* Д524, *жалосно* Д635, *болесне* Д655, *шеснајест* Д671, *извјесно* Д695, *жалосније* Д703, поред:

– *частнимъ* Д2, Д3, *самовластном* Д117, *йзвеѣстније* Д119, *самовластно* Д123, *радостниемъ* Д132, *частному* Д155, *извјестно* Д168, *Намјестничеству* Д188, *Намјестничества* Д188, *користна* Д193, *користније* Д262, *мѣстниѣма* Д291, *честни* Д298, *извјестних* Д381, *властнику* Д393, *болестног* Д410, *мјестној* Д475, Д477, *мјестна* Д477, *намјестник* Д509, *мјестне* Д524, *миестном* Д636, *шестнајест* Д675, *умјестне* Д679, *властници* Д721, *милостни* Д733.

Овакав однос датих примјера имао је потпору у литерарном изразу XVIII и XIX вијека: Петар I и Његош били су досљедни у етимолошком писањању групе *-стн-*, а С. М. Љубиша наизмјенично је писао *-стн-* и *-сн-*.²⁴

У облику неодређеног вида мушког рода придјева група *ст* углавном је постојана: *болестанъ* Д35, *болестан* Д212, Д214, Д724, *савјестан* Д643, *радостан* Д653 (усамљен примјер из кога изостаје *т*: *ревносан* Д653).

О очуваној групи *-стм-* и њеном упрошћавању свједоче примјери: *устмено* Д123, Д342, Д369, Д462, Д696 и *усмено* Д18, Д202, Д471, Д611.

ж) Етимолошко *т* из секвенце *-ти-* нисмо забиљежили (*оца* Д1, Д91, Д221, Д636, *оцемъ* Д91, *оцу* Д547, *оцуми* Д673, *Оцу* Д730), док је

²¹ Иако су се облици *нуждан* и *нужан* дуго времена сматрали као дублети, данашњи правописни приручници углавном предност дају облику *нужан*, „јер је сасвим необично *нуждан* у значењу 'неопходан'” (Пешикан и др. 1994, стр.152; Клајн 2009, стр. 171; Пешикан и др. 2010, стр. 43; *Правопис црногорскога језика* 2010, стр. 254). Исте облике као дублете признаје *Правопис српскохрватског језика* (1988, стр. 51, 193), као и *Правопис српскога језика са речником* Р. Симића и др. (1993, стр. 75–76, 382). Можемо рећи да данашњи свакодневни језички израз ипак не познаје облик *нуждан*.

²² Вид. Тепавчевић 2007, стр. 139.

²³ Ови облици (са изгубљеним оклузивом) одговарају црмничком говору (Милетић 1940, стр. 374–375), а забиљежени су и као дио израза писаца XIX вијека (Ненезић 2007, стр. 115).

²⁴ Остојић 1976, стр. 113; Вушовић 1930, стр. 19–20; Тепавчевић, 2007, стр. 139.

етимолошко *đ* донекле очувано у групи *-дц-*: на *Сердце* Д432, *предци* Д515, *Домородца* Д722 (поред: *Суцемъ* Д130, *срца* Д421, у *Срце* Д504). Чување дентала *đ* и *т* испред африкате *ц* као одлика старијег литерарног израза објашњавано је утицајем рускословенске ортографије.²⁵

з) За облик футура првог углавном је карактеристично губљење праскавог *т* испред сливеног *ћ*:

– *даваћеш* Д245, *вратићеш* Д402, *огласићеш* Д402, *чистићемо* Д448, *изгубиће* Д720, *платиће* Д710, *казаћете* Д589, *Радићеш* Д677.

Ипак као одраз фонолошке нестабилности и неуједначеног правописног узуса издвојили смо и: *иматће* Д129, *бытће* Д138; *јавит ћу* Д676, *саставит ће те* Д680, *узет ће те* Д680; *остатиће* Д256, *успјетиће* Д517.

Б. Из медијалне позиције понекад се губи и сугласник *ј*.

Графијска непрецизност, неуједначеност и недоследност у обиљежавању сугласника *ј*, показала је да су ограничене могућности поузданих закључака о фонетским реализацијама овог сонанта. Ипак, наводимо примјере у којима је према поређењу аутографа и према стању у појединим црногорским говорима извјесно губљење гласа *ј*.

а) Изостанак сонанта *ј* из придјева изведених суфиксом *-ски* од именица са творбеном основом на *-ј*, као особину многих народних говора²⁶, потврђују примјери: *чаришки* Д230, *аустриску* Д238, Д696, *Краински* Д300, *аустриска* Д696, али није редовна појава: *таліанскій* Д108, *аустријски* Д253, Д579, *аустријској* Д338, *Аустријанском* Д361, *гимназијске* Д530, *аустријску* Д666, *ћупријског* Д728, *аустријске* Д738 (поред: *аустринску* Д696, *аустринској* Д693; *аустријански* Д471, *аустријанског* Д471).

б) Губљење сугласник *ј* из облика императива испред множинског наставка који почиње сугласником, као дијалекатску црту²⁷ својствену и литерарном изразу старијих црногорских писаца²⁸ илуструју примјери: ондар *питате* Д389, добро *испитате* Д442, *припитате ... Ива* Д443, *приморате* дајо жито Д470, и *гледате* да се неби ... посвадили Д585, *немоте* присиљавати Д615, *Скужате* и нама пошљите Д617, поред чешћих: *Савѣтуи те* Д90, *немоите* Д236, Д699, *немојте* Д444, Д542, Д698, *чувајте* Д454, *немојте* Д569, *Пропитајте* Д573, *подајте* Д698, *Немојте* Д726.

в) Интересантно је да нисмо потврдили губљење сонанта *ј* из старог палаталног сугласника из облика присвојних придјева мушког и женског рода, као једну од општијих карактеристика црногорских говора: *Божју* Д482, *божјом* Д644, *помоћи Божјом* Д680, *Божја Ви вјера* Д726, поред: *Божјю* Д144, *божјю* Д144, *божијој* Д611, *Божјије* Д686. Колеб-

²⁵ Вид. Остојић 1976, стр. 113. Упор. и Младеновић 1973, стр. 36 и 37; Ушовић 1930, стр. 20; Ненезић 2007, стр. 115; Тепавчевић 2007, стр. 140.

²⁶ Вид. Станић 1974, стр. 106.

²⁷ Вид. Милетић 1940, стр. 319–320; Пешикан 1965, стр. 118; Стевановић 1933–1934, стр. 88–89; Ушовић 1927, стр. 23; Ћупић 1977, стр. 42;

²⁸ Упор.: Остојић 1976, стр. 116; Остојић 1989, стр. 89; Ненезић 2007, стр. 116; Тепавчевић 2007, стр. 144; Биговић-Глушица 1997, стр. 91.

љивост у употреби сонанта *j* у овој позицији показали су владика Данило, Петар I, Његош, Никола I, С. М. Љубиша...²⁹

В. Уочљиво је и губљење уснено-зубног *v*, сугласника пасивне артикулације, што је појава позната извјесним дијалектима српскохрватског језика.³⁰

а) Губљење сугласника *v* из секвенце *svj*, карактеристично за црногорске говоре³¹, потврђујемо примјерима:

Сјдоци Д126, *сѣдока* Д166, *сѣдоке* Д192, Д294, Д356, *сѣдоциј* Д192, *сѣдоцима* Д294, Д297, *сѣдоци* Д297, Д356, *сједочим* Д358, *Седоци* Д407, *сједок* Д460, *сједочи* Д553.

Ова врста сугласничког упрошћавања потврђена је и литерарним стваралаштвом.³²

Ипак, именица *свједок* и њени деривати у нашој грађи много чешће имају очувну групу *svj*.

Свѣдоке Д18, *свѣдоцима* Д21, Д156, *свѣдочи* Д35, Д68, *свѣдока* Д46, Д185, Д430, *посвједочй* Д135, *освѣдочио* Д144, *свједоци* Д155, Д421, Д546, *свједоцима* Д155, Д354, Д382, Д480, Д511, *свѣдоцимо* Д170, *свједочи* Д252, Д288, Д358, Д391, Д464, Д515, Д658, *посвједочио* Д382, *освједочење* Д385, Д457, *освједочити* Д424, Д666, Д721, *свједочанства* Д511, *Свједочба* Д527, *свједочанствима* Д546, *свједочанство* Д665, *свједочбе* Д727...

б) Дијалекатско губљење сонанта *v* из лексеме *човјек*, блиско и старијим писцима са црногорског говорног подручја³³, ограничено је на мањи број примјера:

чоика Д183, Д440, *чојак* Д462, Д646, *чојека* Д504, *чојека* Д649,

(поред: *човѣка* Д89, Д99, Д169, *човѣкъ* Д99, Д103, *човѣку* Д99, *Човѣкъ* Д99, *човјеку* Д305, *човкек* с *човјеком* Д462, *човјеком* Д546, *човјека* Д567, Д728, *човјек* Д643, Д660, Д666).

в) Као спорадичне случајеве губљења сугласника *v* забиљежили смо и примјере: *ођен* Д122, *некаке разговоре* Д285, *никака дијела* Д344, *мртацах*³⁴ Д601, *никаку* фамилију Д609, *наредбе никаке* Д612³⁵, а уочен је

²⁹ Младеновић 1973, стр. 107, 28; Остојић 1976, стр. 116; Вушовић 1930, стр. 19; Ненезић 2007, стр. 115; Тепавчевић 2007, стр. 144.

³⁰ Белић 1972, стр. 107.

³¹ Упор.: Вујовић 1969, стр. 173; Милетић 1940, стр. 310; Пешикан 1965, стр. 117; Стевановић 1933–1934, стр. 54; Вушовић 1927, стр. 18; Ћупић 1977, стр. 37; Вуковић 1938–1939, стр. 45.

³² Остојић 1976, стр. 113; Ненезић 2007, стр. 116;

³³ Упор.: Младеновић 1973, стр. 112; Остојић 1976, стр. 113; Ненезић 2007, стр. 116; Остојић 1989, стр. 88; Тепавчевић 2007, стр. 141; Биговић-Глушица 1997, стр. 91.

³⁴ Вид. Станић 1974: стр. 142. Облик *мртац* поред црногорских говора, има и говор Дубровника, као и говор бачких Буњеваца (Младеновић 1964, фуснота 284, стр. 80).

³⁵ Губљење сугласника *v* из секвенце *kv* у облицима демонстративних квалитативних замјеница и неких других придјевских замјеница одлика је ускочког говора (Станић 1974, стр. 141–142).

и случај губљења *v* испред *o*, појаве својствене појединим народним говорима (црмничком говору, СК-Љ говорима, говору Бјелопавлића...³⁶): да *ћаолу* Д646 (поред: *ћаволисана* Д645, *ћавољи* Д651).

Г) Поводом медијалних сугласничких група издвојили смо и сљедеће.

а) За групу *-ћ + -ски* карактеристично је губљење фрикативног елемента сугласника *ћ* и његово свођење на праскави елемент *t*, што је резултирало употребом сливеног *ц* (*ћск > тск > ц*): *Брајцу* Д421, *Миљаницу* Д444, *Бјелопавличке* Д489, Д587, *нишицки* Д556, *Нишицког* Д557, *Бјелопавлицким* Д587, *Беклицком* Д588, *очиницу* Д599. Ипак, присутни су и примјери исте врсте у којима је једноставно редуковано струјно *s* иза африкате *ћ*: *Црнојевићку* Д58, *Никшићког* Д194, *Васојевићком* Д213, *Бјелопавлићке* Д658, Д659, *Нишићке* Д675, *билећког* Д696, *Никшићком* Д738. Паралелизам датих облика одговара стању које су биљежили истраживачи црногорских говора.³⁷

б) Из топонома Никшић углавном се губи *к*: *нишицки* Д556, *Нишицког* Д557, *пролазе Нишићи* Д624, *Нишићке* Д675³⁸, поред: *Никшићког* Д194, *Никшићком* Д738.

в) Архаична консонантска група *стр*, дијалекатски потврђена на ширем подручју³⁹, присутна је и у списима Сената: *безъ остре* Д133, *остро* Д141, *остру саблю* Д268 (поред: *оитро* Д679). Писане потврде овог архаизма оставили су писци старије књижевности – А. Змајевић, Петар I, Његош, М. Миљанов, С. М. Љубиша.⁴⁰

г) У глаголу *метнути* упрошћавање групе *-тн-* сасвим је ријетко: *метите* Д563, *мету* Д720 (поред: *метнути* Д120, *метну* Д129, *метну* Д169, *метнуга* Д366, *Метни* Д379, *метнули су* Д399, *метни* Д671). Ово губљење сугласника *n* распрострањено је у војвођанским говорима⁴¹, а истраживачи црногорских говора забиљежили су исти глагол у коме је група *-тн-* сведена на *-н-*.⁴²

д) И у називима поједених мјесеци јавља се редукција сугласника. Из именице *октобар*, која најчешће има форму са уметнутим *m* – *октомбар*, понекад се губи праскаво *t*: *Окомбра* Д5, *Отобра* Д148, Д150⁴³.

³⁶ Милетић 1940, стр. 304; Пешикан 1965, стр. 117; Ћупић 1977, стр. 38. О појави *аво > ао* в. и: Вујовић 1969, стр. 179.

³⁷ Упор.: Милетић 1940, стр. 336; Пешикан 1965, стр. 127; Ћупић 1977, стр. 61; Пижурица 1981, стр. 103–104.

³⁸ Губљење сугласника *к* из групе *ки* (истим примјером) потврђено је у СК-Љ говорима (Пешикан 1965, стр. 117).

³⁹ Упор.: Вујовић 1969, стр. 209; Милетић 1940, стр. 358–359; Стевановић 1933–1934, стр. 41. За говор Херцеговине, призренско-тимочке и косовско-ресавске говоре в. изворе дате код: Кашић 1968, фуснота 256, стр. 59.

⁴⁰ А. Змајевић, *Језик А. Змајевића*, стр. 250–251; Остојић 1976, стр. 115; Вушовић 1930, стр. 24–25; Биговић-Глушица 1997, стр. 93; Тепавчевић 2007, стр. 143.

⁴¹ Кашић 1968, фуснота 254, стр. 59.

⁴² Вид. Милетић 1940: стр. 374.

⁴³ Упор. са примјерима којима се илуструје појава губљења праскавог *к* испред праскавог *t* у црмничком говору (Милетић 1940, стр. 373).

Редукција праскавог *n*, као и у паштровском говору⁴⁴, својствена је именици *септембар*: *Сетембра* Д5, Д161, Д322, Д546, као и *сетебра* Д343 (поред: *Сетембра* Д3, Д41, Д179, Д224, Д377, Д378, Д383, Д398...).

ђ) За поједине ријечи страног поријекла карактеристично је губљење сугласника *n*: *Иштутута* Д478, *Иструкторном* Д637, *истракторном* Д637 (али и: *инструкције* Д61, Д120, као и: *инструкцију* Д7); *Сетенција* Д222, *сетенцију* Д222, *сетенцију* Д329, (према: *Сетенција* Д144).

е) Фрикативно *s* изостаје испред сливеног *ц* у романизму: *Екцеленца* Д157, *Екцеленце* Д157 (< лат. *excellencia*), а праскаво *k* изгубило се испред фрикативно-праскаве групе *sn* такође романског облика: *еспедиција* Д226 (< лат. *expeditio*).

3. Ријетки примјери потврдили су губљење сугласника у финалној позицији.

а) За разлику од стања својственог већини црногорских говора⁴⁵, списи Сената показују досљедну очуваност сугласничке групе *-st*:

вѣрност Д2, Д3, *приврженост* Д3, *честь* Д3, Д10, Д12, Д15, Д20, Д56, Д60, Д72, Д76, Д81, Д104, Д107, Д108, Д132, Д145, Д230, *собственост* Д9, *Свѣтлост* Д20, Д56, Д138, *старост* Д54, *милост* Д55, Д162, *сигурност* Д56, *благодарност* Д60, *дужност* Д111, Д119, Д205, Д212, Д377, Д494, Д564, Д590, Д635, Д637, Д712, *непријатност* Д114, *Несигурност* Д132, *неправљност* Д138, *цѣлокупност* Д165, *истинитост* Д167, *жалост* Д227, *власть* Д291, *Дужност* Д393, *маленкост* Д428, *прављност* Д428, *строгост* Д618, Д686, Д708.

Постојаност финалне групе *-st* код именица одлика је црмничког говора⁴⁶, а њено чување претпоставља се и у његушком говору.⁴⁷

б) О чувању финалне групе *-шт* свједочи прилиг *још*: *јошт* Д8, *јошт* Д29, Д56, Д60, Д82, Д99, Д132, Д161, Д230, *јошт* Д177, Д291, Д457, Д494, Д594, Д646, Д678, Д679, Д671 (поред: *још* Д10, Д32, Д34, Д42, Д50, Д54, Д77, Д115, Д169, Д170, *још* Д378, Д569, Д586, Д590; *јоште* Д103, *јоште* Д110, Д111, Д119). Исти облик са очуваном групом *-шт* био је својствен и В. Караџићу, а имали су га и црногорски писци XIX вијека.⁴⁸

в) За финалне групе *-зд* и *-жд* нисмо регистровали примјере.

г) Према лат. облику *contractus* присутне су форме у којима је крајња консонантска група *-kt* сведена на *t*: *контрата* Д101, Д112, Д164,

⁴⁴ Јовановић 2005, стр. 208.

⁴⁵ В.: Јовановић 2005, стр. 198–199; Пешикан 1965, стр. 113; Ћупић 1977, стр. 59; Стевановић 1933–1934, стр. 57; Вушовић 1927, стр. 31; Вуковић 1938–1939, стр. 32; Пижурица 1981, стр. 105; Станић 1974, стр. 135.

⁴⁶ Вид. Милетић 1940, стр. 386–387.

⁴⁷ Вид. Ненезић 2007, стр. 117.

⁴⁸ Пецо 1963–1964, стр. 15; Вушовић 1930, стр. 20; Ненезић 2007, стр. 117; Тепавчевић 2007, стр. 144.

контратъ Д112, контратима Д112, контрату Д112, Контрат Д164, Д460, Д487, Д491, Контрата Д256, Д457, контрат Д282. У ријетким примјерима сачувана је изворна финална сугласничка секвенца: *Контрак-та* Д164, *Контракт* Д164, Д276.

д) Страна финална група *-nt* такође је сведена на *-t*: *скрите* Д312, *скрит* Д312 (< енгл. *script* < лат. *scriptum*).

ђ) Финално *j* понекад изостаје из облика датива личне замјенице за 3. лице женског рода: изволило *io* допуштити Д91, и да *io* извадите нђ више поменуте новце Д91, да *io* € има Д216, и ако *io* € ко Д216, кој *jo* га Д470, онда ... приморате *дајо* жито Д470, *тејо* дугује Д634, да *jo* ни од главнице Д634⁴⁹ (поред: ова *ioj* € казн сведена Д230, да *joj* на мири Д309, да *joj* то Д349, да *joj* гледате Д640, ето *joj* Д644, да *joj* се Д659, да *joj* нећеш Д739...).

Није очекивана релативно постојана употреба крајњег *j* у показној замјеници *тај*: *тај* Д63, Д76, Д82, Д174, Д308, *таи* Д263, Д280, *Тай* Д275, *тај* Д356, Д368, Д397, Д430, Д465 (поред: *не та човек* Д177, *таће бит* Д261), с обзиром на чињеницу да је исти облик без крајњег *j* односно са нестабилним *j* потврђен као дио литерарног израза старијих црногорских писаца.⁵⁰

4. За лексему *поштовање* и придјев *поштовани* карактеристично је губљење цијелог иницијалног слога, што може бити стилски условљен манир – скраћивање примарно својствено службеном обраћању адресанта адресату:

итованя Д132, *итовану* Д360, *итованог* Д413, *велеитованом* Д466, *итованом* Д637 (поред: *поштованя* Д88, *поштованѣ* Д89, *поштовања* Д124, Д213, Д305, Д379, *поштована* Д159, *поштовано* Д684).

2. Уметање и супституција сугласника

С обзиром на вријеме настанка рукописа Сената и бројност кореспондената који су учествовали у његовој преписци не изненађује забилежена колебљивост у употреби консонаната.

а) Секундарно *j* појављује се:

– готово досљедно у бројевима друге десетице⁵¹: *дванајест* Д220, Д480, *петнајест* Д350, Д684, *четрнајест* Д384, *петнајестъ* Д465, *еданајест* Д575, *Дванајест* Д675, *шеснајест* Д675, као и: *дванајст* Д220, *петнајст* Д256;

– често у облику радног глаголског придјева:

бијо Д111, Д379, *станјо* Д114, *увидјо* Д119, *наредијо* Д195, Д201, *купијо* Д195, Д379, Д408, *живијо* Д195, Д410, *желијо* Д212, Д213, Д217, Д218, Д219, *заповједијо* Д221, *жалијо* Д225, Д667, *учинијо* Д366,

⁴⁹ Сонант *j* из истог облика губи се и у СК-Љ говорима (Пешикан 1965, стр. 121).

⁵⁰ Упор.: Остојић 1976, стр. 116; Тепавчевић 2007, стр. 145.

⁵¹ Секундарно *j* у истој позицији имају Његош и Никола I (Вушовић 1930, стр. 18; Ненезић 2007, стр. 118).

Д378, Д410, Д427, *хтијо* Д372, Д374, Д483, *добијо* Д373, *оставијо* Д379, *изплатијо* Д389, *пуштијо* Д400, *узаимијо* Д416, *обалијо* Д427, *донијо* Д457, *Разумијо* Д467, *хотијо* Д474, *одрешијо* Д475, *вредијо* Д573, *разумијо* Д618, *изволијо* Д725, *преставијо* Д730...;

(поред: *живио* Д58, *оцрнио* Д75, *понио* Д97, *пренио* Д90, *стио* Д105, *изволио* Д107, Д108, *чинио* Д112, *учинио* Д119, Д137, Д144, Д147, Д156, Д177, Д216, Д230, Д291, Д296, Д438, *хтио* Д120, Д138, Д635, *употребио* Д130, *видио* Д138, Д177, *желіо* Д152, Д277, *чинио* Д164, *разуmio* Д169, Д175, *приніо* Д179, *починіо* Д230, *понио* Д239, *увидио је* Д253, *стио* Д267, *изволио* Д275, *хтио* Д358, Д636, Д730, *вредио* Д663, *чинио* Д681, *живио* Д713, Д735, *понио* Д735...);

– појединим партикулама и прилошким ријечма:

јево Д366, Д383, Д399, Д416, Д419, Д495, Д529, Д540, Д613, Д709, *јевоти* Д534; *јето* Д498 (и: *ево* Д6, Д101, Д431, Д465, Д503, Д612, Д702, *Ево* Д507, Д651, Д671...; *Ето* Д112, Д671, *етои* Д329, *ето* Д465, Д501, Д687, Д702...); *дојста* Д622, *дојуста* Д728; *јонет* Д155, Д490, Д694; *ондај* Д503, *тадај* Д608.

Секундарно почетно *ј* јавља се у усамљеном примјеру именице Европа: *Јевропи* Д477⁵² (поред: *европеинскомъ* Д121, *Европа* Д165, *Европске* Д175, *Европска* Д183); исти облик биљеже и проучаваоци језика црногорских писаца XIX вијека.⁵³

Појава неетимолошког *ј* испред сугласника карактеристична је за лексему *поданик*: *подајнику* Д106, Д108, *подајницима* Д108, Д267, *подајници* Д253, Д568, *подајника* Д289, *подајник* Д301, Д537, *подајнике* Д345, *подајник* Д374, *подајника* Д423, Д725, Д738, *Подајницима* Д568, *подајницима* Д706. Та форма одлика је црмничког говора.⁵⁴ У списима Сената нешто је мањи број примјера исте лексеме без секундарног *ј*: *поданикъ* Д1, *поданика* Д1, Д21, Д74, Д94, Д326, Д417, *поданику* Д5, Д471, *поданик* Д168, Д471, *поданицима* Д731.

И именице *убица* и *убиство* присутне су у лику са *ј*: *убијцу* Д546, *убијством* Д546. Без обзира на то што је некадашњи књижевни правопис у конкретном случају признавао сугласник *ј* испред наставака *-ца* и *-ство*, каснија тумачења поричу његову оправданост у том положају.⁵⁵

О појави секундарног *ј* у енклитичким облицима личне замјенице 3. лица множине *им* и *их* свједоче ријетки примјери: *колико јим је* Д515, *ево јих* Д515, *који јим се не одазивају* Д675, иако је та појава присутна у црногорским говорима и писаној ријечи старијих писаца.⁵⁶

⁵² Облик забиљежен у ускочком говору (Станић 1974, стр. 106).

⁵³ Ненезић 2007, стр. 118; Тепавчевић 2007, стр. 146; Биговић-Глушица 1997, стр. 94.

⁵⁴ Милетић 1940, стр. 330.

⁵⁵ Вид. Белић 1972, стр. 69; Стевановић 1981, стр. 142.

⁵⁶ Стевановић 1933–1934, стр. 30. Упор. Тепавчевић 2007, стр. 146; Биговић-Глушица 1997, стр. 94.

Данас уобичајен турцизам *бадава* (према тур. *bedava* < *bādiḥewā*⁵⁷), Вук је забиљежио и у лику *бадјава*, везујући га за подручје Босне⁵⁸. У преписци Сената присутна су оба облика: *бадава* Д378 и *бадява*⁵⁹ Д98.

б) Извјесна је и дијалекатска супституција сугласника *ј* сугласником *н* у присвојним придјевима (настала аналогijом према присвојним придјевима са основом на *-н-*): *аустринскоме* Д5, *Аустринску* Д34, Д226, Д227, Д621, Д655, *Австринска* Д74, *аустринске* Д168, *Аустринском* Д177, Д696, *Кривошинско* Д238, Д244, *кривошинском* Д245, *аустринског* Д432, *чаршински* Д535, *Аустринске* Д665, Д675, *аустринској* Д672, Д693, *аустринскоме* Д674, *Аустринска* Д676, *аустринску* Д696, *Цаминско* Д704, *Аустринској* Д730⁶⁰ (према нпр.: *Далматинском* Д188, *Американскимъ* Д357...). Поред књижевних ликова истих придјева и рјеђе форме из које је изгубљен сугласник *ј*, евидентирали смо и један случај у коме је *ј* супституисано са *м*: *аустринском* Д259.

в) Усамљен је примјер секундарног *р* у предлогу *без*: *без чистине* Д465; из истог документа потичу и примјери: *без даљег* Д465, *без да сам* Д465; у осталим документима досљедно је *без*: *без* Д144, Д260, Д348, Д434, Д480, Д555, Д578, Д591, Д462, Д629, Д730... и: *безумном* Д117, *безплатежно* Д117, Д118, *безопасно* Д226, *безуспјешно* Д643, *безумност* Д646... Глас *р* у овом случају могао се појавити према старом предлогу *през*.⁶¹

г) Промјену познату многим приморским говорима – замјену финалног *-м* са *-н*⁶², потврђују облици који припадају истом документу: *наодѣнъ* Д101, *молѣнъ* Д101, *улаженъ* Д101, *Остаснъ* Д101, *примѣнъ* Д101, *снайдублѣнъ* Д101.

д) Поједини називи мјесеци у преписци Сената показали су се као облици који су подлегли испадању сугласника, али и као облици захваћени уметањем и супституцијом консонаната:

– уметнуто *м*⁶³: *Октомбра* Д152, Д324, Д348, Д379, Д380, Д381, Д382, Д383, Д504, Д544, Д712, *октобра* Д325, Д398, Д677 (поред: *Октобра* Д579);

⁵⁷ Шкаљић 1985, стр. 110.

⁵⁸ Карацић 1972, стр. 11. А. Шкаљић није забиљежио облик *бадјава* али јесте *бајдала* („*оно што се добива бадава; пљачка?*“) (Шкаљић 1985, стр. 110 и 113).

⁵⁹ Облик *бадјава*, познат старијој књижевности, као варијантни лик потврђен је у говорима јужне и источне Србије, говору Косова и Метохије... (Младеновић 1964, фуснота 290, стр. 81).

⁶⁰ Упор.: Милетић 1940, стр. 392; Стевановић 1933–1934, стр. 55; Станић 1974, стр. 154. Иста супституција потврђена је у језику: Петра I (Остојић 1976, стр. 117), Његоша (Вушовић 1930, стр. 17), Николе I (Ненезић 2007, стр. 118), С. М. Љубише (Тепавчевић 2007, стр. 145), М. Миљанова (Биговић-Глушица 1997, стр. 94), А. Даковића (Остојић 1989, стр. 90).

⁶¹ Вид. Вушовић 1930, стр. 30; Остојић 1976, стр. 117. Упор. Куна 1970, стр. 95.

⁶² Појава општепозната у Паштровићима (Јовановић 2005, стр. 174–180). За говор Мрковића, на основу ријетких примјера, претпоставља се да је иста појава прије остатка млетачког утицаја из XV–XVI в. него утицај Паштровића (Вујовић 1969, стр. 209). Упор. и Милетић 1940, стр. 365.

– к супституише *ц*: *Декембра*⁶⁴ Д237, Д244, Д324, Д325, Д591, *декембра* Д151, Д397, *Декембрија* Д259 (поред: *Децембра* Д399, Д478, Д613, Д693);

– в супституише *б*: *Септемвра* Д6, *Септемврија* Д233 (поред: *Септембра* Д3, Д41, Д179, Д224, Д377, Д378, Д383, Д398);

– ч супституише *т*: *Марча* Д139, Д299, *марча* Д609⁶⁵ (поред: *Марта* Д265, Д372, Д494, Д527, Д623, Д692, Д732...).

ђ) Према облицима: *облигацији* Д205, *облигације* Д205, Д228, *Облигација* Д391, *облегацију* Д528, усамљен је примјер истог романизма са уметнутим *н* – *облеганцију* Д528.

е) Колебање у употреби сугласника посебно је уочљиво у лексички страног поријекла (турцизмима, романизмима, грецизмима, једном мађаризму...).

б~м: турске *мунаре* Д448;
од *бунара* Д673 (< тур. *bunar, rınar*⁶⁶);

ј~љ: *тољага* Д242, *15. тољаге* Д449, *толјагом* Д532, *тољака* Д698
(*тојага, тољага* < тур. *toyağa*⁶⁷);

ј~г⁶⁸: *мегдан* Д474;
меидан Д371, *мејдан* Д371 (*мејдан/мегдан* < тур. *meydan* < ар. *māydān*⁶⁹);

к~ћ: *ћурию* Д187, *ћурию* Д282, *ћурије* Д409, *ћурију* Д639, Д663, Д702, *ћуријашу* Д639, *ћурије* Д639, Д702;
кирицие Д105, *кирию* Д105, Д108, *кирије* Д417, *кирије* Д673 (< тур. *kira* < ар. *kirā*⁷⁰);

к~ћ~ц: своје *ћесе* Д211, две *цесе* Д327 (*кеса/ћеса* < тур. *kese* < ар. *kīse*⁷¹);

м~н: *каймакана* Д246, *кајмаканом* Д348, *с кајмаканом* Д454, *Кајмакан* Д676,

⁶³ У овом случају вјероватно аналошко – према *септембар* (вид. Милетић 1940, стр. 392). Облик *октомбар* забиљежен је у говору Бјелопавлића (Ћупић 1977, стр. 619), источноцрногорском дијалекту (Стевановић 1933–1934, стр. 55), говорима западне Црне Горе (Вушовић 1927, стр. 29)...

⁶⁴ Облик забиљежен и у језику Николе I (Ненезић 2007, стр. 118).

⁶⁵ Упор. Милетић 1940, стр. 369.

⁶⁶ Шкаљић 1985, стр. 154.

⁶⁷ Шкаљић 1985, стр. 618.

⁶⁸ Упор. *з~ј*: Остојић 1976, стр. 118 и *ј~з*: Биговић-Глушица 1997, стр. 94. Према поставци грађе у овим монографијама глас *ј* употребљен је умјесто *з*, иако је *з* у конкретном случају каснијег поријекла (в. Остојић 1976, стр. 118, фуснота 316). Ми смо се управљали изворним обликом па је према нашој поставци *з* употребљено умјесто *ј*.

⁶⁹ Шкаљић 1985, стр. 454; 453.

⁷⁰ Шкаљић 1985, стр. 409.

⁷¹ Шкаљић 1985, стр. 406.

- каймакама* Д138, *Кајмакаму* Д494 (*кајмекам/кајмакам* < тур. *каутакат*⁷²);
- н~м: *таборъ мизама* Д140;
низам Д86, турске војске *низама* Д645, *Низама* Д671, Д672, Д674, табора *низама* Д676 (*низам* < тур. *nizam* < ар. *niẓām*⁷³);
- б~п: *републике* Д371 (< лат. *res publica*);
- в~п: 50 велики *Куперта* Д187, 200 велики *куперта* Д293;
добрих кувертах Д574 (< фр. *couverte*⁷⁴; или пак: итал. *coperta*⁷⁵);
- з~с: *консулима* Д7, *Консула* Д7, *Консулу* Д77, Д90, *Консулства* Д357, *Консулства* Д461, *Консулата* Д471, *консулатом* Д649, *консуле* Д674; *конзулу* Д61, *Козулу* Д73, *конзула* Д98, *конзуль* Д106, *конзулима* Д108, *Конзули* Д119, Д120, *конзуле* Д120, *Конзулат* Д228, *конзулу* Д454 (< лат. *consul*⁷⁶);
- з~ц: *Транцитъ* Д39 (< лат. *transitus*);
- љ~ли: *баталион* Д562, Д617, Д633, *баталиона* Д610, Д613, Д657;⁷⁷
батаљона Д644 (< фр. *bataillon* односно итал. *battaglione*);
- с~з: *интереза* Д407, *с' интересом* Д620;
Интересѝ Д111, *интересъ* Д165, *интереса* Д381, Д731 (< лат. *interesse*⁷⁸);
- с~ц: *финанцијално* Д409, *Финанције* Д478 (< фр. *finances* < лат. *finis*⁷⁹);
- г~ђ: *летурђију* Д679;
литургија Д636 (< грч. *leiturgia*);
- х~ц: *Арцибискуп* Д679, *Арцибискупу* Д679;
Архимандрит Д458 (< грч. *archi-* < *árchein*⁸⁰);
- с~ш: *пашапортах* Д371, *пашапорат* Д372, Д374, *пашапората* Д378, *Пашапораца* Д446,
паспорат Д249, Д305, Д337 (< мађ. *paszus* < њем. *Pass* < фр. *passe*⁸¹).

⁷² Шкаљић 1985, стр. 384.

⁷³ Шкаљић 1985, стр. 493–494.

⁷⁴ Клајн и Шипка 2007, стр. 620.

⁷⁵ В. Липовац-Радуловић 1997, стр. 154.

⁷⁶ Клајн и Шипка 2007, стр. 643.

⁷⁷ Б. Милетић је забиљежио да се у Црмници јавља *лј* према итал. *љ* (*баталјон*, али и *баталеон/баталион/батаљон*) (Милетић 1940, стр. 370–371). Вид. и: Станић 1974, стр. 64.

⁷⁸ Клајн и Шипка 2007, стр. 524.

⁷⁹ Клајн и Шипка 2007, стр. 1326.

⁸⁰ Клајн и Шипка 2007, стр. 148.

⁸¹ Клајн и Шипка 2007, стр. 901.

С обзиром на познату оновремену графичку непрецизност гласа *ц*, фонетска колебљивост *ж-ц* може се претпоставити, али не и утврдити у примјерима:

из скуцати Д197, *куцати* Д418, *покуцамо* Д484, *куцамо* Д484, *скуца* Д528; *накужати* Д152, *накужао* Д177, *Скужаћеиш* Д199, *скужати* Д296, *Скужаћете* Д317, *скужао* Д525, *Скужаћете* Д526, *скужа* Д528 (< итал. *scusare*);

иандара Д502; *жандарима* Д597 (< фр. *gendarme* < *gens d'arms*⁸²).

Уз облике: *цесарских* Д220, *цесарски* Д252, Д354, *дуката Цесарски* Д327, забиљежили смо и: *дукат ћесарски* Д252, *ћесарску* Д559, *с' ћесаром* Д675. Иако је по неким истраживачима у конкретном случају *ће* < *цв*⁸³, етимологија ових облика (*цесар* < лат. *caesar*; *ћесар* < нгрч. *kaïsar* < лат. *caesar*, према Гају Јулију Цезару⁸⁴ односно *ћесар* < лат. *Caesar*, њем. *Kaiser*⁸⁵) указује на то да је глас *ћ* настао под утицајем страног фонетизма (постоји претпоставка да „...ћесар одговара ромејском изговору Кесар”⁸⁶). Дакле, овим облицима потврђујемо и колебљивост *ц-ћ*.

Група *сп* у ријечима страног поријекла углавном прелази у *шп*: *шпага* Д187, *шпiona* Д377, *шпioni* Д377, *шпаг* Д460..., а према њима је аналогичном могао настати и облик *корешпондирати* Д186, који, ипак није досљедан: *кореспонденцију* Д120, *кореспонденције* Д251 (< лат. *correspondentia*).

Страно *ск* среће се као *шк* и *ск*: *скапула* Д227, *Скриня* Д242, *скрпите* Д312, *скрп* Д312, *скриња* Д458, у *скрињу* Д723 и *шкурета* Д187, *шкатулу* Д187, *бешкота* Д595, па и: *граду Сант* = *Франчишку* Д326, у *Сант* = *Франчишко* Д326.

У страним ријечима група *ст* прелази у *шт*: *Поштарину* Д187, *куштуме* Д421, *Иштитута* Д478, *штицу* Д715, али се и чува: *кастигъ* Д55, *кастигао* Д87⁸⁷, *администрацију* Д188, *постарину* Д299, *администрирате* Д326, *цистерну* Д472, *цистерна* Д472, *Конзисторије* Д475, *тестаменту* Д524, *Администрацији* Д578, *кастрадину* Д717.

ђ) Остали случајеви колебања у употреби консонаната углавном припадају домаћој лексици, а неки од њих већ су потврђени писаном ријечју старијих писаца и препознају се као дијалекатска црта црногорских говора. Такав је случај супституције праскавог *д* сродним *т* у примјерима: *праветнога* Д133, *Праветномъ* Д222, *неправетно* Д298, *праветно* Д430, *неправетну* Д430, *праветну* Д430, Д458, *праветносудије* Д733

⁸² Клајн и Шипка 2007, стр. 467.

⁸³ Младеновић 1973, стр. 63, 102; Милетић 1940, стр. 345; Вушовић 1927, стр. 16.

⁸⁴ Клајн и Шипка 2007, стр. 1282, 1436. О етимологији ових лексема в. Шубарић 2008, фуснота 8, стр. 365.

⁸⁵ Вујаклија 1996/97, стр. 914.

⁸⁶ Станић 1974, фуснота 154, стр. 130. Упор. и Милановић 2006, стр. 38.

⁸⁷ У овом случају Његош је имао *шт* (Вушовић 1930, стр. 25). На сјеверу Црне Горе утврђена је напоредност сугласничких група *ст* и *шт* (Станић 1974, стр. 154).

(поред: *праведна* Д88, *неправедно* Д162...) ⁸⁸; исту супституцију потврђују и облици: *отважно* Д117, *относно* Д226, Д585, Д734, *отличан* Д326, *изватит* Д371, *отриче* Д495 (поред: *одличне* Д4, *односно* Д384, Д413, Д433, Д681...). Супституцију уснено-зубног *в* усненим *м* потврђујемо лексемом којом је иста појава илустрована и у језику Петра I: *непоколебимост* Д282. ⁸⁹ Варијантности: *њ~ћ*: *имаће* Д710 и *имања* Д124; *л~р*: *Арбанију* Д517, *Арбанија* Д644, *с' арбанијом* Д646; *д~ђ*: *љући* Д366 и *људе* Д332, *људи* Д367, Д566, Д640, *људих* Д371, *људи* Д532; *наређило* Д107; *када се њма свићи* Д129, имају потврду и у изразу М. Миљанова. ⁹⁰ Прелаз *б~в*, познат говорима сјеверне Црне Горе и црмничком дијалекту ⁹¹, ограничен је на примјер: *Дровњачког* Д566, *дровњачког* Д610 и *Дробњачка* Д677, Д706, али и *дробњјак* Д331.

Поред уобичајених облика са африкатом *ћ*, биљежили смо и облике који указују на колебљивост *ћ~т*: *обетавајући* Д177, *нете* Д291, Д453, Д632, Д708, *кои те се* Д356, *обетао* Д428, Д465, *обетаваше* Д430, *како те то* Д438, *оте* Д440, Д449, Д708, *тете воде поћи* Д448, *обетало* Д465. Паралелизам ове врсте утврђен је као одлика црмничког говора. ⁹²

О поремећеном осјећају за глас *м* у одређеним позицијама свједоче делабијализовани облици: *Јенчице* Д166, *поденчио* Д241 (поред: *подемчит* Д312, *јемчимо* Д328, *под јемчити* Д424, *подјемчи* Д461, *подјемчио* Д663, као и: *ујамчили су ми* Д363, *јамчи* Д394; *емство* Д312, *јемство* Д526; *јемце* Д512, *јемци* Д568 (од *јемац* ⁹³)).

Као усамљене случајеве консонантске супституције издвојили смо: *з~с*: *Сатаијо* Д447; *т~џ*: *именцовати* Д103; *м~н*: *монка* Д352 (и *момка* Д507); иако се могу третирати као *lapsus calami*, поводом облика *монка* да се претпоставити и аналошка делабијализација – према облицима исте именице у којима је *м* испред *ч* и *џ* прешло у *н* ⁹⁴ – усамљен примјер: *мончад* Д313 (поред: *момче* Д301, Д451, *момчади* Д371, Д390, *момчета* Д451, Д452, *момчад* Д547, *момчадима* Д569).

Усамљени примјер *оцкрвнио ковчек* Д167 одговара појави забиљеженој на простору сјеверне Црне Горе – пискави сугласник *с* у извјесним позицијама прелази у африкату *џ* (нпр.: *џклад*, *Џмиљана*, *џкврња* (упор. *осквернавити*)...). ⁹⁵

⁸⁸ Колебљивост *д~т* овим облицима потврђена је у језику: Петра I (Остојић 1976, стр. 118), Николе I (Ненезић 2007, стр. 118), С. М. Љубише (Тепавчевић 2007, стр. 148), М. Миљанова (Биговић-Глушица 1997, стр. 94). Забиљежена је и као одлика црмничког говора (Милетић 1940, стр. 367).

⁸⁹ Вид. Остојић 1976, стр. 118.

⁹⁰ Упор. Биговић-Глушица 1997, стр. 94–95.

⁹¹ Вид. Станић 1974, стр. 153; Милетић 1940, стр. 363.

⁹² Милетић 1940, стр. 367.

⁹³ Дијалекатски прелаз *м* у *н* углавном је карактеристичан за позицију испред свих врста сугласника – „испред сонаната, као и испред вокала, ове промене готово нема” (вид. Станић 1974, стр. 116 и 117).

⁹⁴ Упор.: Милетић 1940, стр. 333; Станић 1974, стр. 116 и 117.

⁹⁵ Вид. Станић 1974, стр. 121.

Слабом изговорном дистанцом гласова *ч* и *ћ* могу се објаснити супституције *ч~ћ* и *ћ~ч*:

– *юћеръ* Д58, *У оћекйваню* Д101, *Вйсокопоћитанйемъ* Д101, *вйше-рећеногъ* Д101, *йз Спйћа* Д122;

– *Бѣлопавличкогъ* Д72, да може *черати* Д85, *Бечира* Д85, *Бѣлопавлича* Д87, *плачати* Д88, *плача* Д88, *Враничко полъ* Д107, *йзплачено* Д110, *нечемо* Д123, *указачеду* Д123, *Васојевичко* Д598, Д601, *васојевички* Д656.

Варијације *ш~с* (*насло се* Д63, *Терговисте* Д63, *сто* скорје Д101, *стету* Д130, *засто* Д130, *ниста* Д142, *сто е* Д147, *сто служи* Д147, *сто самъ* Д158...) и *ж~з* (*козурице* Д63, *с' козурицама* Д63, *најблйза* Д135, *залостни* Д133...) вјероватно представљају само графичко колебање настало према латиничним ознакама истих консонаната, али се за примјере са појавом *ст* умјесто *шт* може претпоставити и утицај колебљивог прихватања стране групе *ст* (в. горе: *поштарина/постарина, ишти-тут, кастиг...*).

И овом приликом задржаћемо се на примјерима за које није извјесно јесу ли резултат графичке неиздиференцираности *л/љ* и *н/њ* или фонетских колебања консонаната *л* и *љ*, *н* и *њ*.

Може се претпоставити да међу сљедећим примјерима има оних у којима графема *л* одговара изговору меког *л* умјесто палатала *љ* и да тако репрезентују појаву својствену појединим дијалектима нашег језика⁹⁶:

здравле Д6, *жителима* Д9, *кавалеру* Д105, *понеделник* Д116, *темелног* Д117, *узадоволйтй* Д118, *пријателскй* Д119, *землишта* Д132, *задоволну* Д165, *полубише* Д222, *озбилне* Д227, *своеволно* Д242, *доброволно* Д276, *здравле* Д285, *земле* Д343, *покровителство* Д357, *задоволне* Д372, *доброволно* Д383, *озбилношћу* Д430, *јавламо* Д508, *артилерије* Д535, *понећелник* Д589, *понећелника* Д595, *оставлен* Д658, *лешко поле* Д701.

Према овим примјерима издвојили смо и облике именица за које се може претпоставити да имају сугласник *л* као резултат даљинске дисимилације *љ* са *њ* (по палаталности): *бавленя* Д4, *разумленъ* Д4, *споразумленъ* Д4, *мишленъ* Д15, *употреблење* Д205, Д228, *дозволење* Д258, *сла-*

⁹⁶ По М. Стевановићу врло је вјероватно да је ова појава у источноцрногорски дијалекат доспјела из говора Косова и Метохије (Стевановић 1933–1934, стр. 44); Л. Вујовић питање о сонантима *л* и *љ* у нашим периферијским говорима дуж границе албанског језика сматра једним од најинтересантнијих и још непречишћених проблема описне и историјске дијалектологије нашег језика и бави се њиме на основу дијалекатске грађе из говора Мрковића. Вујовић, на основу примјера из источноцрногорског дијалекта (*здравле* и *снопле, влера* и *млера...*), закључује да се у тим говорима прелаз *љ* у *л* десио тек пошто се извршило најновије јотовање (Вујовић 1969, стр. 156–162; 196). Меко *л* чује се у појединим ријечима и у паштровском говору (Вукмановић 1960, стр. 145). Упор.: и Милетић 1940, стр. 367. Појава замјене гласова *л* и *љ* одликовала је израз С. М. Љубише (Тепавчевић 2007, стр. 147) и М. Миљанова (Биговић-Глушица 1997, стр. 22–26).

влења Д496, злоупотреблења Д382, опредјеленја Д384, одјелења Д549 (али и: неспоразумлене Д123).⁹⁷

Претпоставка о обрнутој фонетској супституцији (дијалекатски изговор гласа љ умјесто л испред и⁹⁸) важи за примјере:

мољим Д443, *на годиљи* Д443, *стаљи* Д443, *дијељио је* Д443, *мољећи* Д550, *Љијева Ријека* Д550, *дијељи* Д550, *аљи* Д550, *уљијеву Ријеку* Д550, *мољимо* Д699 (поред: *тољко* Д550, *Зељенике* Д699).

За супституцију сугласника л са љ знали су и књижевници XIX вијека⁹⁹.

Недостатак графије али и одраз дијалекатске депалатализације њ – н¹⁰⁰ могу представљати примјери:

ниховихъ Д25, Д97, *Нђгушима* *нихова* Д43, *нихове* Д49, *уживане* Д111, *увђрене* Д111, Д114, *расуждену* Д114, Д122, *увјерене* Д124, *Сиечна* Д167, *нима* Д283.

Овдје наводимо и усамљени примјер *крайна* нужда Д132. Овај дијалекатски лик – са дисимилованим *јњ* у *јн* потврђиван је литерарним изразом напоредо са књижевном формом коју карактерише очувана палаталност: *крајњи/крајња*.¹⁰¹

Сугласник н у глаголским именицама: *разјасненја* Д384, *Поправљање* Д497, могао је настати дисимилацијом по палаталности (њ: њ, њ: љ).

Уз примјере: *мањкају* Д336, *немањкају* Д407, *мањка* Д487, који се тумаче као облици настали аналогично према *мање*, присутни су и: *суманкати* Д145, *суманкали* Д166, *манка* Д351, Д487, *наманкаменат* Д444, *манкала* Д457, *манкати* Д491 (< итал. *manicare*).¹⁰² (Ријетко: *майкало* Д105, *майкају* Д371; вјероватно резултат редукције назалног елемента – од *мањкати*¹⁰³).

Колебљивост њ~н показују и облици: *конче* Д240 (вјероватно резултат дисимилације по палаталности њ: ч), поред: *коњче* Д591; *Љешнани* Д699, *љешнани* Д700 (може се претпоставити даљинска дисимилација љ: њ), поред: *Љешњани* Д248; *ланску* Д112, *ланског* Д306 (употребу н умјесто њ могла је условити асимилација по мјесту артикулација с: н)¹⁰⁴, поред: *лањске* Д104, *лањска* Д256, *лањског* Д608¹⁰⁵. Нестабилна употреба

⁹⁷ Упор. Ненезић 2007, стр. 121; в. и облике глаголских именица са даљинском дисимилацијом из језика Ј. Хаџића (Суботић 1989, стр. 116).

⁹⁸ Упор. Стевановић 1933–1934, стр. 44.

⁹⁹ Вид. Тепавчевић 2007, стр. 147.

¹⁰⁰ Упор. за перашки дијалекат: Пижурица 1989, фуснота 514, стр. 259; в. и Милетић 1940, стр. 365–367.

¹⁰¹ Вид. Суботић 1989, стр. 117–118.

¹⁰² Упор. Милетић 1940, стр. 367, 234–235.

¹⁰³ Вид. Пешикан 1965, стр. 116.

¹⁰⁴ Упор. Суботић 1989, фуснота 151, стр. 116.

¹⁰⁵ И у данашњем свакодневном говору могу се чути оба облика – *лањски* и *лански*, иако је нормативан само први (в. Пешикан и др. 1994, стр. 400; Пешикан и др. 2010, стр. 355; *Правопис црногорскога језика* 2010, стр. 222).

истих сугласника (или пак само њихових графема) огледа се и у придјевском пару: *Требинског*¹⁰⁶ Д246 (према Требиње) и *Неготињског* Д535 (од Неготин) (али и: *Гусиње: Гусињскоме* Д75). (Испитујући графију докумената Сената – биљежење консонаната *љ* и *њ* – издвојили смо и: *Цетински* Д470, *Цетинској* Д477, *Цетинску* Д491, као примјере у којима није извјесна гласовна вриједност графеме *н*, поред: *Цетињске* Д252, *Цетињском* Д571, Д588...)

Према страним облицима вен. *fameglia* и итал. *famiglia*¹⁰⁷ имамо напоредност облика: *фамиљи* Д362, *фамељу* Д726; *фамилиа* Д159, *фамилија* Д447, Д655, *фамилијах* Д447.

3. Закључак

Пратећи појаву губљења сугласника и упрошћавања сугласничких група утврдили смо: одрична замјеница за лица поред уобичајене форме *нико*, у једном случају забиљежена је у облику без метатезе – *никто*, а са неколико примјера потврђен је и лик у коме након извршене метатезе није упрошћена сугласничка група – *нитко*; експлозивни *д* и *т* губе се испред наставка *-ство*, али се сугласник *д* показао постојанијим (*Војводство : Воивоство; братства : брства*); губљење дентала *т* с краја општег дијела испред *-ство* досљедно је у именици *присуство*, а нередовно је у облицима именице *одсуство* (*одсутву : осутству/одсудству*); група *-дск-* остаје непромијењена (*судски*), даје *-цк-* (*љуцки*) или се пак аналошки реализује као *-дцк-* (*Брдицом*); група *-тск-* углавном се реализује као *-цк-* (*сенацки*); крајње префиксално *д* обично се чува испред групе *-ст* (*одступити*), а крајње префиксално *д* обично се губи испред *-сј-* (*Пресједник*); сугласник *д* није стабилан испред почетне секвенце основне ријечи *-бр-* (*одбрану : обрану*); за групу *-ждн-* карактеристично је недосљедно упрошћавање (*нуждно : нужно*); нестабилност оклузивног *д* испред назалног *н* показују поједине глаголске форме (*данепадне : не пропане; дадне : да му дане*); према забиљеженој грађи група *-стн-* чешће се чува него што се упрошћава (*извјестно : извјесно*); ни група *-стм-* није досљедно редукована (*устмено : усмено*); потврђено је етимолошко *-дц-* (*предци : Суцмъ*), али не и етимолошко *-тц-* (*оца, оцу*); није велики број примјера са очуваним сугласником *т* испред сливеног *ћ* у облику футура I (*платиће : иматће*); сонант *ј* из придјева изведених суфиксом *-ски* од именица са творбеном осномом на *-ј* некад се губи, а ријетко се супституише сугласником *н* (*аустријску : аустриску : аустринску*); повремено се губи сугласник *ј* из облика императива испред множинског наставка који почиње сугласником (*немојте : немоте*); дијалекатска појава губљења сонанта *ј* иза старог палаталног сугласника из облика при својних придјева мушког и женског рода, блиска и изразу старијих црногорских писаца, није потврђена рукописима Сената (*Божію, Божју*); су-

¹⁰⁶ Овај придјев у истом облику има и А. Змајевић (Пижурица 1989, стр. 260).

¹⁰⁷ Липовац-Радуловић 1997, стр. 78.

гласник *v* из секвенце *свј* повремено се губи (*свједоци* : *свдоци*); ријетким примјерима потврђено је губљење сонанта *v* из лексеме *човјек* (*чојак*, *чојека*); за групу *-ћ + -ски* карактеристична је редукција струјног *с* (*Бјелопавлићке*), или пак свођење на сливено *ц* (*Бјелопавличке*); из топонима Никшић углавном се губи *к* (*Нишићке*); чува се стара консонантска група *стр* (*остро* поред *оштро*); редукцију сугласника повремено потврђују и називи мјесеци (*Сетембра*, *Отобра*), као и неке друге ријечи страног поријекла (*Сетенција*, *Екцеленца*); финална група *-ст* код именица сасвим је постојана (*дужност*, *строгост*); недоследност финалне групе *-шт* показује прилог *јошт* : *још*; понекад се упрошћавају и финалне групе у појединим страним ријечима (*Контрат*, *скрит*); крајње *ј* понекад изостаје из облика датива личне замјенице за 3. лице женског рода (*тејо* дугује), док је неочекивана релативно постојана употреба крајњег *ј* у показној замјеници *тај*.

Секундарно *ј* често је у облику радног глаголског придјева (*хтио* : *хтијо*); његова недоследна употреба илустрована је и другим категоријама ријечи (*јево*, *јопет*, *дојуста*, *ондај*, *Јевропи*, *подајник*, *убијством*, *колико јим је*, *бадјава*). Предлог *без* једном је потврђен у лику са секундарним *р* (*брез*). Уметање и супституција консонаната захватили су и поједине називе мјесеци (*Октомбра*, *Декембра*, *Септемвра*, *Марча*). Колебање у употреби сугласника уочљиво је у лексици страног поријекла (*кирије* : *ћирије*; *конзулима* : *консулима*; *литургија* : *летурђију*). Забиљежена колебања у употреби консонаната унутар домаће лексике углавном су препозната као дијалекатска црта црногорских говора и потврђена писаном ријечју старијих писаца (*неправедно* : *неправетно*; *неће* : *нете*; *подјемчи* : *поденчио*...). Потврђене су супституције *ч~ћ* и *ћ~ч*, условљене слабом изговорном дистанцом гласова *ч* и *ћ* (*јућеръ*, *нечемо*). Издвојени су и примјери који могу бити одраз граfiјске неиздиференцираности *л/љ* и *н/њ*, али и показатељ фонетских колебања консонаната *л* и *љ*, *н* и *њ* (*своеволно*, *злоупотреблења*, *мољимо*; *Сиечна*, *разјасненја*, *Љешнани*...).

Литература:

- Белић 1972: Белић Александар, *Основи историје српскохрватског језика I, Фонетика, универзитетска предавања*, Научна књига, Београд, 1972.
- Биговић-Глушица 1997: Биговић-Глушица Рајка, *Језик Марка Миљанова*, Културно-просвјетна заједница, Подгорица, 1997.
- Вујаклија 1996/97: Вујаклија Милан: *Лексикон страних речи и израза*, јубиларно издање, Просвета, Београд, 1996/97.
- Вујовић 1969: Вујовић Лука, *Мрковићки дијалекат*, СДЗБ, XVIII, Београд, 1969, 73–401.
- Вукмановић 1960: Вукмановић Д-р Јован: *Паитровићи*, антропогеографско-етнолошка испитивања, Цетиње, 1960.
- Вуковић 1938–1939: Вуковић Јован, *Говор Пиве и Дробњака*, ЈФ, XVII, Београд, 1938–1939, 1–113.
- Вушовић 1927: Вушовић Данило, *Диалекат Источне Херцеговине*, СДЗБ, III, Београд, 1927, 1–70.
- Вушовић 1930: Вушовић В. Данило, *Прилози проучавању Његошева језика*, Библиотека ЈФ, Београд, 1930.

- Јовановић 2005: Јовановић Миодраг, *Говор Паштровића*, Универзитет Црне Горе, Подгорица, 2005.
- Кашић 1968: Кашић Јован: *Језик Милована Видаковића*, Филозофски факултет, Нови Сад, 1968.
- Караџић 1972: Караџић Стефановић Вук, *Српски рјечник*, истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима, Нолит, Београд, 1972.
- Клајн 2009: Klajn Ivan: *Rečnik jezičkih nedoumica*, Deseto izdanje, Нови Сад, 2009.
- Клајн и Шипка 2007: Клајн И. и Шипка М.: *Велики речник страних речи и израза*, Прометеј, Нови Сад, 2007.
- Куна 1970: Herta Kuna, *Jezičke karakteristike književnih djela Dositeja Obradovića*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela, knjiga XXXVI, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 21, Sarajevo, 1970.
- Липовац-Радуловић 1997: Lipovac-Radulović, Vesna: *Romanizmi u Crnoj Gori*, Budva i Raštrovići, Novi Sad, 1997.
- Милановић 2006: Милановић, Александар: *Кратка историја српског књижевног језика*, Завод за уџбенике, Београд, 2006.
- Милетић 1940: Милетић Бранко, *Црмнички говор*, СДЗб, IX, Београд, 1940, 209–663.
- Младеновић 1964: Младеновић Александар: *О народном језику Јована Рајића*, Матица српска, Нови Сад, 1964.
- Младеновић 1973: Младеновић Александар, *Језик владике Данила*, Матица српска, Нови Сад, 1973.
- Ненезић 2007: Ненезић Соња, *Језик Николе I Петровића*, докторска дисертација, Никшић, 2007.
- Остојић 1976: Остојић Бранислав, *Језик Петра I Петровића*, ЦАНУ, Посебна издања, Књига 8, Одјељење умјетности, Књига 1, Титоград, 1976.
- Остојић 1989: Остојић Бранислав, *Језик Мемоара војводе Анта Даковића*, НИО УР, Никшић, 1989.
- Пецо 1963–1964: Пецо Асим: *Једно поређење Вукова језика са говорима јекавске Херцеговине*, ЈФ, XXVI, 1–2, Београд, 1963–1964, 177–218.
- Пешикан 1965: Пешикан Митар, *Староцрногорски средњокатунски и њешански говори*, СДЗб, XV, Београд, 1965, 1–294.
- Пешикан и др. 1994: Пешикан Митар, Јерковић Јован, Пижурница Мато, *Правопис српскога језика*, Матица српска 1994.
- Пешикан и др. 2010: Пешикан Митар, Јерковић Јован, Пижурница Мато, *Правопис српскога језика*, Матица српска 2010.
- Пижурица 1981: Пижурица Мато, *Говор околине Колашина*, ЦАНУ, Одјељење умјетности, Књига 2, Титоград, 1981.
- Пижурица 1989: Пижурица Мато, *Језик Андрије Змајевића*, ЦАНУ, Одјељење умјетности, Књига 5, Титоград, 1989.
- Правопис сх. језика 1988: *Правопис српскохрватског језика*, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб, школско издање, 1988.
- Правопис црногорскога језика 2010: *Правопис црногорскога језика*, Министарство просвјете и науке Црне Горе, Подгорица, 2010.
- Симић и др. 1993: Симић Радоје и др.: *Правопис српскога језика са речником*, Београд – Никшић, 1993.
- Станић 1974: Станић Милија, *Ускочки говор I*, СДЗб, књига XX, Београд, 1974, 1–259.
- Стевановић 1933–1934: Стевановић Михаило, *Источноцрногорски дијалекат*, ЈФ, XIII, Београд, 1933–1934, 1–128.
- Стевановић 1981: Стевановић Михаило, *Савремени српскохрватски језик I*, Научна књига, Београд, 1981.

- Стевановић 1987: Стевановић Михаило, *Језик у Вукову делу и савремени српско-хрватски књижевни језик*, Вук у своме и нашем времену, Матица српска, Нови Сад, 1987, стр. 91–174.
- Суботић 1989: Суботић Љилана, *Језик Јована Хаџића*, Матица српска, Нови Сад, 1989.
- Тепавчевић 2007: Тепавчевић Миодарка, *Језик Стефана Митрова Љубише*, докторска дисертација, Никшић, 2007.
- Ћупић 1977: Ћупић Драго, *Говор Бјелопавлића*, СДЗБ, књига XXIII, Београд, 1977.
- Шкаљић 1985: Škaljić Abdulah: *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*, „Svjetlost”, Sarajevo 1985.
- Шубарић 2008: Шубарић Сања: *О лексичи страног поријекла у документима Црногорског сената*, Зборник радова Седми лингвистички скуп „Бошковићеви дани”, ЦАНУ, Подгорица, 2008, стр. 361–378.

Sanja ŠUBARIĆ

ON THE PHONETISM OF CONSONANTS IN THE DOCUMENTS OF THE MONTENEGRIN SENATE

Summary

As part of the phonetic characteristics of the language of the documents of the Montenegrin Senate, the central administrative and judicial authority in Montenegro from 1831 to 1879, in this paper we present the results of the analysis which observed the following: 1. loss of consonants and simplification of consonant groups and 2. insertion and substitution of consonants. The recorded state shows the diversity of forms, which is primarily caused by a large number of correspondents.

Following the examples of loss of consonants and consonant groups simplification we have found that: a negative personal pronoun in addition to the usual form *нико* was in one case observed in the form without metathesis – *никто*, and a form was confirmed by a few examples in which after the metathesis the consonant group was not simplified – *нитко*; the plosives *ð* and *m* are lost before the ending *-ство*, while the consonant *ð* proved to be more stable (*Војводство* : *Вововство*; *братства* : *брасства*); the loss of the dental consonant *m* at the end of the general part before *-ство* is consistent in the noun *присуство*, while it is inconsistent in the forms of the noun *одсуство* (*одсуству*: *осутству/одсудству*); the group *-дск-* remains unchanged (*судски*), becomes *-цк-* (*љуџки*) or is else analogically realized as *-дицк-* (*Брдицом*); the group *-тск-* is mainly realized as *-цк-* (*сенаџки*); the final prefixal *ð* is usually kept before *-ст* (*одступити*), while the final prefixal *ð* is usually lost before *-сј-* (*Пресједник*); the consonant *ð* is unstable before the starting sequence of the basic word *-бр-* (*одбрану* : *обрану*); inconsistent simplification is characteristic of the group *-ждн-* (*нуждно* : *нужно*); the occlusive *ð* is instable before the nasal *n* in some verb forms (*данепадне* : *не пропане*; *дадне* : *да му дане*); according to the recorded material the group *-стн-* is more often kept than simplified (*устмено* :

услено); the group *-стм-* is also not reduced in a consistent manner (*устмено* : *услено*); the existence of etymological *-дц-* (*предци* : *Суцмъ*) has been confirmed, but this cannot be said about etymological *-тц-* (*оца*, *оцу*); there are no many examples of the preserved consonant *m* before the affricate *ћ* in the form of Future I (*платиће* : *иматиће*); the sonant *j* in adjectives derived by the suffix *-ски* from the nouns with the formative basis ending in *j* is sometimes lost, and rarely substituted by the consonant *н* (*аустријску* : *аустриску* : *аустринску*); the consonant *j* is occasionally lost in the imperative form before plural endings beginning with a consonant (*немојте* : *немоте*); the dialectal phenomenon of the loss of the sonant *j* after old palatal consonants in possessive masculine and feminine adjective forms, which is close to the style of older Montenegrin writers has not been confirmed by the Senate manuscripts (*Божію*, *Божју*); the consonant *в* in the sequence *свј* is occasionally lost (*свједоци* : *свдоци*); the loss of the sonant *в* in the lexeme *човјек* (*чојак*, *чојека*) has been confirmed by rare examples; the reduction of the fricative *с* is characteristic of the group *-ћ + -ски* (*Бјелопавлићке*), or the reduction to the affricate *ц* (*Бјелопавлицке*); from the toponym Никшић, *к* is mostly lost (*Нишићке*); the old consonant group *стр* (*остро* alongside *оштро*) is kept; the reduction of consonants is periodically confirmed by the names of months (*Сетембра*, *Отобра*), as well as some other words of foreign origin (*Сетенция*, *Екцеленца*); the final group *-ст* in nouns is quite stable (*дужност*, *строгост*); the final group *-шт* in nouns is completely consistent (*дужност*, *строгост*); the inconsistency of the final group *-шт* is visible in the adverb *јошт* : *још*; final groups in foreign words are sometimes also simplified (*Контрат*, *скрит*); the final *j* is sometimes omitted from the dative form of third-person feminine personal pronouns (*тејо* дугује), while a relatively stable use of the final *j* in the demonstrative pronoun *тај* is an unexpected finding.

The secondary *j* is frequent in the form of present active participle (*хтио* : *хтијо*); its inconsistent use is also illustrated by other categories of words (*јево*, *јопет*, *дојиста*, *ондај*, *Јевропи*, *подајник*, *убијством*, *колико јим је*, *бадјава*). The adverb *без* has once been confirmed in the form with the secondary *p* (*брез*). Insertion and substitution of consonants are also present in the names of certain months (*Октомбра*, *Декембра*, *Септемвра*, *Марча*). Variation in the use of consonants is evident in the lexicon of foreign origin (*кирије* : *ћирије*; *конзулима* : *консулима*; *литургија* : *летурђију*). The observed variation in the use of consonants within the local vocabulary is generally recognized as a dialectal feature of Montenegrin vernaculars and confirmed through the written texts of older writers (*неправедно* : *неправетно*; *неће* : *нете*; *подјемчи* : *поденчио*...). The substitutions *ч~ћ* and *ћ~ч* have also been confirmed, caused by the proximity of articulation of *ч* and *ћ* (*юћеръ*, *нечемо*). Some examples have also been singled out that may be a reflection of the graphic undifferentiatedness of *л/љ* and *н/њ*, but also an indication of the phonetic variation of the consonants *л* and *љ*, *н* and *њ* (*своеволно*, *злоупотребења*, *мољимо*; *Сиечна*, *разјаснења*, *Љешнани*...).

Miloš KRIVOKAPIĆ
Nikšić

ROMANIZMI U PISMIMA SERDARA I GUVERNADURA RADONJIĆA

Sloj riječi preuzetih iz romanskih jezika u pismima serdara i guvernadura Radonjića rezultat je nemalog uticaja njihovog govornog idioma, crnogorskih govora, djelimično i venecijanskog dijalekta italijanskog jezika. Sve lekseme registrovane u njihovim pismima, bez obzira na to odakle potiču, odavno su postali nezamjenjivi dio crnogorskih govora. U pismima Radonjića romanizmi su, stoga, strane riječi samo po svom porijeklu, jer su one, većinom, direktno preuzete iz njihovog govornog idioma, a tamo su one odavno postale neraskidivi segment jezičkog narodnog tkiva.

Ključne riječi: leksema, leksika, jezik, govor, dijalekat, govori, idiom, tuđice, romanizmi, italijanizmi, latinizmi

Pisma serdara i guvernadura Radonjića, nastala u osamnaestom i prvim trima decenijama devetnaestog vijeka, pisana su nekaligrafskim brzopisnim tipom ćirilice, narodnim jezikom Njeguša koji se u potpunosti uklapa u staro-crnogorske govore.

Sagledavajući leksički fond Radonjića možemo konstatovati da su u njemu najbrojnije lekseme koje su i danas karakteristične za naš savremeni književni jezik. Jedna od bitnih karakteristika pisama Radonjića jeste upotreba brojnih leksema osobenih za crnogorske govore i slovenizama. Tuđice, koje su u upotrebi u savremenim crnogorskim govorima, čine znatan dio leksičkog fonda ovih pisama. Za jezik Radonjića na leksičkom nivou osoben je autohtoni narodni izraz, a primjese stranih uticaja izražene su ni manje ni više nego što je to slučaj u crnogorskim govorima. I u pismima Radonjića i u crnogorskim govorima tuđice su apsorbovane i zajedno sa narodnim jezikom predstavljaju neraskidivu cjelinu.

Među tuđicama najbrojnije su lekseme iz italijanskog jezika, zatim iz turskog (ali preko njega i iz arapskog i persijskog), a veoma ih je malo iz latinškog, grčkog i drugih jezika. Stoga je vjerovatno da su latinizmi, nešto grecizama i jedan usamljeni germanizam došli u crnogorske govore, a time i u jezik Radonjića, posredno preko italijanskog (preciznije venecijanskog dijalekta).

Romanizmi

Sloj riječi strane provenijencije u pismima Radonjića uglavnom je produkt jakog uticaja dijalekatske baze, manjim dijelom i italijanskog jezika (konstrukcije /za/+infinitiv). Kao i slovenizmi, tako su se i tuđice, osobito italijanizmi, odavno odomaćili u crnogorskim govorima i postali njihov neodvojiv segment.

Latinizmi i italijanizmi

Priliv posuđenica iz italijanskog jezika, koji je zahvatio govore duž Crnogorskog primorja (Musić 1972:40; Bojović, Luketić, Šekularac 1990: 5–9), nije mimoišao ni starocrnogorske govore (Pešikan 1965:166–186). Dakle, romanske posuđenice koje su iz latinskog jezika i njegovih derivata prešle u starocrnogorske govore (posredno i neposredno i u jezik Radonjića) prilagodile su se pravilima tog govora.

Latinizmi u ovim pismima nijesu brojni. Oni su, vjerovatno, u jezik Radonjića ušli posredno preko italijanskog jezika. U pismima Radonjića registrovani su sljedeći latinizmi:

- /zabulati/ potiče od riječi /bula/, koja je porijeklom latinizam i ima značenje: dvostranog pečata na poveljama vladara i crkvenih poglavara; sama povelja, papska poslanica (Stevanović i dr. 1967: 302). Sa prefiksom /za/ leksema /bula/ dobija značenje: zatvoriti (u koverat), zapečatiti (bulom). U crnogorskim govorima nije registrovana leksema /zabulati/, ali „u Konavlima i susjednom hercegovačkom području javlja se romanizam (za)bulati, čije je osnovno značenje istovjetno kao i kod glagola pečatiti i muhurleisati“ (Pujić 1982: 222). Dakle, ova leksema je u jezik Radonjića došla, vjerovatno, posredstvom (pisane) komunikacije sa pisarima koji su znali i za leksemu /bula/, ali i za /zabulati/: *molimo Vašu preuzvišenost da mi je opet zabulanu pošljete* (SP41);
- Jezus /lat.Iesus/ – Isus Hristos: *nije reka ni Jezus* (VIP20);
- okuriti/lat.ocurere/ – sukobiti se, desiti se: *ne okuri među njima koje zlo* (SP20), *okuri što okuri* (SP28), *što je okurilo prvi dan u Krtole među 18 Luštičana i našijema* (VIP4); Musić za ovaj glagol kaže da je u govore Crnogorskog primorja došao od italijanskog glagola correre, occorrere, sa značenjem „poći za rukom“. U tim govorima kaže se „nije mu okurilo“ ili „okurilo mu je“ (1972: 196);
- ocat /lat.acetum/ – sirće: *i tako u prvu neđelju našo je ... drpića na šuran đe prodava ocat* (SP11);
- portik /lat. porticus, it.portico/ – hodnik, trijem: *vragužeo debeli reka pod portik da takvijeh serdarah ima dosta* (VIP15);
- sakretar /lat.secretus/ – sekretar, tajnik: *sakretarom* (SP20, SP34);
- spenca/sr. lat.spensa/ – novac, trošak: *toliko im ljudi šiljao s mojiem spencama* (SP20); Musić za leksemu /spenca/ navodi da ima značenje: kupovina na trgu, trošak za kupovinu (Musić 1972:224);

- raprezentant /lat.repraesento/ – predstavnik: *raprezentant* (SP34);
- tastamenat /lat.testamentum/ – testament, oporuka: *tastamenta* (VIIP19, VIIIP19); Takođe, i u crmničkom govoru registrovano je tastament (Miletić 1940:261);
- frater/lat.frater/ – katolički kaluđer: *da ni frater ot spasa, dosad bih pod zemljom bio* (VIP3).

Italijanizmi, iako nijesu karakteristični za današnji književni jezik, nedvojiv su segment savremenih crnogorskih govora. Većina italijanizama registrovanih u pismima Radonjića osobena je i za jezik vladike Danila (Mladenović 1973:7–195), Petra I (Ostojić 1976:31–264) i većinu crnogorskih govora. Italijanizmi su najfrekventniji u pismima popa i serdara Vukala i serdara i guvernadura Staniše. U pismima Radonjića registrovani su sljedeći italijanizmi (samo po porijeklu) koje su crnogorski narodni govori odavno preuzeli i apsorbovali u svoj leksički korpus:

- avizati /avvisare/ obavijestiti, opomenuti, javiti: *da ni rečete da ve nije-smo avizali* (VIP4), *poslali tamo da avizaju* (VIP4), *vaše plemenito gospodstvo biće avizano* (SP27), *bio je avizan* (SP32). „Crnogorci oštromnog zovu avizan, svemu se može avizat, ali kažu i dovijat“ (Medaković 1860:32);
- baketa /bacchetta/ – šiba, šipka, prut: *baketama nas tiskaju kako je beneto onomadne činio* (SP26); U Crnoj Gori baketa je dugo vremena bila i oznaka glavarstva. Prilikom izbora glavara dobijana je baketa kao simbol vlasti. Prvi zapisani slučaj dobijanja bakete uz glavarstvo zabilježen je prilikom proglašenja za glavara Draška Popovića (ličnosti iz „Gorskog vijenca“, rodonačelnika čevskog bratstva Draškovića) u doba vladike Danila (Drašković 1999: 26); „Kao spoljašnji znak opštinskog kapetana (predsjednika opštine) bio je štap ili baketa /od it.bacchetta/“ (Musić 1972:129);
- banda/banda/ – strana,kraj: *a to se zlo čuje na ovu bandu* (VIP12), *dođe u ove bande preuzvišeni providur đeneral* (VIP12);
- galija /galea/– ratna lađa, starinski brod na vesla i na jedra: *i u galije ih niz more vodite* (JP2); Musić ističe da je u govor sjeverozapadne Boke leksema /galija/ došla od ven. galia (Musić 1972:145), a istim putem (preko mletačkog dijalekta) vjerovatno i u jezik Radonjića;
- gvardijan /guardiano/-čuvar, stražar: *gardijani nas strapacaju* (SP6); U Crnoj Gori, u vrijeme Njegoša, predsjednik Crnogorskog senata Ivan Ivanović Vuković ustanovio je gvardiju i perjanike. Perjanici su bili thelohranitelji, a gvardija je imala funkciju sadašnje policije. Međutim, pošto je u doba serdara Staniše Radonjića korišćena leksema /gvardijan/ (dakle, više od sedam decenija prije Njegoša) vjerovatno je imala izvorno značenje stražar, čuvar;
- guvernadur /governatore/ – namjesnik: *guvernadur Vukale Stanišić* (VIIP2), *to pišite guvernaduru* (VIP18); Musić navodi da je guvernadur: guverner, upravitelj provincije i da ta leksema potiče od ven. governor.

U ovoj leksemi imamo mletački sufiks /-dor/-dora, koji u govoru sjeverozapadne Boke daje reflekse -dur/-dura (Musić 1972:114,149). Tako je i u jeziku Radonjića i u crnogorskim govorima;

- kančalarija/kanzalerija/cancelleria/ – poslovna prostorija, pisarnica: *kako piše u kančalariju* (SP34), *e ćemo doći i učiniti pismo po kanzaleriji* (JP8);
- kastig, kastigati /ven. castigo,castigare/ – kazna, ukor, nakaza, bruka, kazniti, ukoriti: *vidimo da nemaju kastig ničesova* (SP18), *kako ćete kastigat koga drugoga kad ne hoćete njega* (VIIP2); Kastiganje je bilo javna kazna za one koji nijesu poštovali odluku crnogorskih sudova i predstavljalo je najveću sramotu i za pojedinca i za bratstvo;
- kunpanija/compagnia/ – društvo: *soldat ot kumpanije kapetan Delandiš ranio je jednog našeg Njeguša* (SP25); Kaže se „činit kunpaniju“ što je kalk italijanskog izraza „far compagnia“ (Musić 1972:179);
- kuřin/konřin/confine, confinare/ – granica, graničiti, granična međa: *što je kuřin Crnici i Paštroviću* (VIP12), *udrili su na dva buljuka životinje cucke koje su bile pobijegle ... na konřin hercegovački* (SP3);
- lišencija /licenza/ – dozvola, dopuštenje, odobrenje: *bez Vaše lišencije uljest neću* (VIP3);
- manjkati /mancare/ – nedostajati, nedostatak nečega: *nećemo manjkat i unaprijed gružat Vaše preuzvišeno gospodstvo* (VIP6), *neću manjkat za obslužit* (SP10);
- miritati/meritare/ – zaslužiti: *ne hoće ga mušetati što je miritao* (VIIP2), *prevedri princip davao našijema starima za naše mirite* (VIIP2);
- oblegati/ablligare/ – obavezati se: *molim Vašu preuzvišenost da me ne biste oblegali* (SP32), *oblegali Vuka Ivova iz Krtolah* (SP26);
- pasati /passare/ – proći: *drugi Crnogorci pasaju na ove bande* (SP13), *pasavalo je dvoje dece dobrocke* (SP19), *no će se stvari ispravne pasavati* (SP32);
- preša/pressa/ – žurba, neophodnost, hitnja: *za nas armata nije ot preše* (VIP8), *preuzvišeno gospodstvo u prešu* (VIP3), *kad bi principu bila preša, ko bi za njega prije krv prolio* (VIIP1);
- providur /provveditore/ – visoki nadzorni činovnik u Veneciji, pokrajinski poglavar: *uzvišenom providuru Kverincu* (SP4); Kao i kod lekseme /guvernadur/ i u ovom slučaju (providur) imamo modifikovani vencijski sufiks -dur/-dura (Musić 1972:114);
- skužati/nakužat/akužati/potkužati /scusare/ – namiriti, naplatiti: *da mu činite skužat njegovo* (SP23), *e ću moje skužat brzijeh dana* (SP17), *akužat preuzvišenom gospodinu* (VIP4), *nešto podkužajemo i vratismo* (SP7), *ne branimo nadkužat njihovo* (SP34);
- skrokati/ škrokati /scroccare/ – naprazno škljocanje: *škroka na mene puškom iz njegove kuće* (VIP6), *skrokaše na mene puškom* (SP12);
- stima/stima/ – procjena, poštovanje: *niti imamo stimu kako drugi oficija* (SP20); *ostajemo sa svom mojom stimom i rešpetom* (JP7); Pored ovog značenja, leksema /stima/ ima u Crnoj Gori i značenje častiti nekoga, do-

bro ga ugostiti. Tako da su porodice koje su bile na glasu da svoje goste časte „obilato icem i picem“, ali i da ih ispoštuju, nazvane stimadurima. I u ovoj leksemi imamo modifikovani vencijski sufiks –dor/–dora koji je dao refleks –dur/–dura, a tako je i u starocrnogorskim govorima. Sličan je slučaj i sa /bastati/, čiji je korijen italijansko basta/dosta/, koje je doživjelo, takođe, semantičku metamorfozu, pa su ga Crnogorci tokom stoljeća upotrebljavali (i danas ga upotrebljavaju) kao sinonim za glagole: moći, pristajati, dolikovati, biti kadar, a izvedena je i imenica bastadur/čovjek kome sve basta (koji je moćan ili kome priliči/dolikuje sve da uradi);

- užanca /it.usanza; ven.uzanza/ – običaj, navika: *kako je užanca* (SP31);
- faliti/fallire/ – nedostajati: *ako bih što falio* (SP20), *te bi falio i vjeru polomio* (SP30), *mi se bojasmu da što ne falimo* (VIP11);
- fešta /festa/ – praznik, proslava: *imamo, preuzvišeni gospodine, sada feštu što zovemo Gospu* (VIP11);
- forca /forza/ – sila, snaga, moć: *ufati i stavi u force* (VIP6);
- cekin /zeccine/ – mletački dukat: *dao moje tri cekina* (SP11).

Pored ovih leksema koje su Radonjići najvjerovatnije preuzeli iz crnogorskog govora toga doba, u njihov jezik posredstvom pisane komunikacije ili, pak, iz neposrednih susreta sa predstavnicima Mletačke Republike ušli su i sljedeći italijanizmi:

- armata /armata/ – vojska, armija: *armata je izljudla na Bijelo more* (VIP8);
- afronto/ affronto/ – teška uvreda: *a mi da smo kćeli trpijet afronte i bojeve, Turke bismo trpijeli* (SP30);
- gracija/grazia/ – milost,hvala: *primljena ta gracija za kneza* (JP8), *za tu graciju Vas premolimo* (SP6), *učinite tu graciju* (JP8), *darujte ni ih u graciju* (JP8);
- đusto/giusto/ – tačno, pravično, pravo, upravo: *tu stvar đustamo bez da se tužimo* (SP4a), *da ih đusta i kmetuje* (SP35), *dokle se ta stvar među nama đusta* (SP35); U govoru sjeverozapadne Boke registrovan je glagol đustat u značenju udesiti, udešavati, dotjerati, dotjeravati od it. giustare (Musić 1972: 156);
- karika/carica/ – služba: *Bog Vaše preuzvišeno gospodstvo poslao u tu kariku* (SP34), *ot njegove karike* (SP39);
- karita/carita/ – milosrđe, milost, dobročinstvo: *gospodine preuzvišeni dobro biste učinili i jednu karitu da ovi ogranj ugasite* (SP42);
- konten /contento/ – zadovoljan, veseo: *ja sam konten jednog da dam* (SP13);
- muraja /muraglia/ – zidina,bedem: *hodili toliko čeljadi crnogorske ispod muraje ot grada principova* (SP4a), *i tako soldati ot kunpanije kapetana Špigalori potegli su s kamenima niz muraju* (SP4a);
- termen /termine/ – rok: *termen učinismo* (SP17), *termen je pasao* (SP34);
- cirkulo /circolo/ – krug: *cirkulo* (VIIP23);

- školj /scoglio/ – greben, hrid, litica: *nešto životinje u školj ugonio* (VIP3);
- štiljet /stiletto/ – bodež: *uzme štiljet i mač* (SP4a).

U pismima Radonjića, takođe, redovno registrujemo i italijanizme kada je riječ o imenima mjeseci:

- đenaro /gennaio/ – januar: *s Njegušah na 20. đenara* 1740. (VIP19), u Njeguše na 29. đenara 1745 (SP20);
- marač/marac/ lat.martius; it.marzo/ – mart,ožujak: *marča 27 1738* (VIP4), *na 30 marca 1754* (SP39);
- đuni/ đun /giugno/-jun: *đuna 9 u Kotor 1729* (VIP6), *iz Kotor 15 đunija 1746* (SP25);
- decembar /dicembre/ – decembar: *s Njegušah na 16 decembra 1745* (SP23), *na Njeguše 31 decembra 1751* (SP35);

U leksičkom pogledu Radonjići se u potpunosti uklapaju u crnogorski govorni korpus, potvrđujući da su narodni govor pretočili i u svoja pisma. Narodni jezik u njihovim pismima vjerniji je izvornom narodnom jeziku toga doba nego jezik njihovih savremenika, jer su svi oni, izuzev popa i serdara Vuka, bili isključivo svjetovni glavari, tako da je uticaj crkvenoslovenskog jezika na njih bio znatno manji negoli na vladike iz bratstva Petrovića i na Visariona Borilovića.

Sloj riječi preuzetih iz romanskih jezika u ovim pismima uglavnom je produkt velikog uticaja njihovog govornog idioma, crnogorskih govora, dijelom i italijanskog jezika. Sve ove lekseme, bez obzira na to odakle potiču odavno su postale dio crnogorskih govora. U pismima Radonjića romanizmi su, stoga, strane riječi samo po svom porijeklu, jer su one, većinom, direktno preuzete iz njihovog govornog idioma, a tamo su one odavno postale neraskidivi segment jezičkog narodnog tkiva. To znači da pomenute leksičke nanose ne treba ni tumačiti kao strane riječi, jer su odavno stekle ista prava kao i autohtone lekseme u crnogorskom vernekularu.

Literatura:

- Bojović, Jovan, Luketić, Miroslav, Šekularac, Božidar (1990): *Paštrowske isprave*, knj. II, Istorijski arhiv Budva, Budva: Univerzitetska riječ.
- Brajković, Tomo (1893): *Peraški dijalekat*, Program C.K. Državne velike gimnazije u Kotoru za školsku 1892–1893; Zagreb, 3–21.
- Vušović, Danilo (1930): *Prilozi pručavanju Njegoševog jezika*, *Južnoslovenski filolog*, IX, 93–195.
- Grujić, Branislav (2005): *Latinsko-srpski rječnik*, Cetinje: Obod.
- Drašković, Nebojša (1999): *Čevsko Zaljuće i Donji kraj sela u plemenu Ozirnići*, Beograd, Odbor za proučavanje sela SANU, Kulturno prosvetna zajednica Republike Srbije, Ministarstvo poljoprivrede, vodoprivrede i šumarstva.
- Medaković, V.M.F. (1860): *Život i običaji Crnogoraca*, Novi Sad.
- Miletić, Branko (1940): *Crnički govor*, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj.IX, Beograd, 211–663.
- Mladenović, Aleksandar (1977): *Jezik u pismima cetinjskog vladike Visariona s kraja XVII veka*, *Zbornik za filologiju i lingvistiku*, XX/1, 1–44.

- Mladenović, Aleksandar (1973): *Jezik vladike Danila*, Novi Sad: Matica srpska.
- Musić, Srđan (1972): *Romanizmi u severo-zapadnoj Boki Kotorskoj*, Beograd: Filološki fakultet Beogradskog univerziteta, knj. XVI.
- Ostojić, Branislav (1976): *Jezik Petra I Petrovića*, Titograd: CANU.
- Ostojić, Branislav (1992): *Iz crnogorske leksikografije i leksikologije*, Nikšić: Unireks.
- Ostojić, Branislav (1985): *O crnogorskom književnojezičkom izrazu*, Nikšić: Univerziteteska riječ.
- Ostojić, Branislav (2006): *Istorija crnogorskog književnojezičkog izraza*, Podgorica: CID.
- Pešikan, Mitar (1965): Starocrnogorski srednjokatunski i lješanski govori, *Srpski dijalektološki zbornik*, knj.XV, 1-294.
- Pižurica, Mato (1989): *Jezik Andrije Zmajevića*, Titograd: Crnogorska akademija nauka i umjetnosti.
- Pujić, Savo (1982): Porijeklo srpskohrvatske pčelarske leksike, *Leksikografija i leksikologija*, Beograd/Novi Sad: SANU/Odjeljenje jezika i književnosti, Institut za srpski jezik, Institut za južnoslovenske jezike Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, Matica srpska, Filološki fakultet u Beogradu(Odsek za južnoslovenske jezike i opštu lingvistiku., Novi Sad: Matica srpska.
- Stevanović, Mihailo (1951-1952): Neke osobine Njegoševa jezika, *Južnoslovenski filolog* XIX.
- Stevanović, Mihailo i dr. (1983): *Rečnik jezika Petra II Petrovića Njegoša*, knj. 1 i 2, Beograd-Titograd-Cetinje: Vuk Karadžić, Narodna knjiga, Obod, Prosveta, SANU, Srpska književna zadruga, CANU.
- Stevanović, Mihailo, Bošković, Radosav (1967): *Rečnik uz celokupna dela P.P. Njegoša*, Beograd.

Miloš KRIVOKAPIC

THE LAYER OF WORDS TAKEN FROM ROMANIAN LANGUAGES IN LETTERS OF SERDARS AND GOVERNATORS RADONJIC

Summary

The layer of words taken from Romanian languages in letters of serdars and governors Radonjić is the result of big influence of their speaking idiom, montenegrian speeches, and partly of venecian dialect in Italian language. All of the lexemes registered in their letters, no matter where they come from, have become an irreplaceable part of montenegrian speeches. In the letters of Radonjić romanisms are, then, foreign word only by their origin, because they are mostly directly taken from their speaking idiom, and there, they are an inseparable part of linguistic national tissue for a long time.

Key words: lexeme, lexicon, language, speech, dialect, speeches, idiom, foreign words, romanian words, italian words, latin words

CIP - Каталогизација у публикацији
Национална библиотека Црне Горе, Цетиње

ISBN 978-86-7798-100-6
COBISS.CG-ID 27785488